

**N. Suwhanow, S. Süleýmanow, B. Zahyrow, M. Ataýew,
R. Agabaýew, O. Danagulyýew, B. Basarow, Ş. Ahmedowa,
Ş. Atajanowa, B. Garaýew**

TÜRKMENISTANDA TÄZE GALKYNYŞ EÝÝAMY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw synag kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat-2011

UOK 323/324 (575.4):378

S 86

Suwhanow N. we başg.

S 86 Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

TDKP № 81, 2011

KBK 66.3 (Tü) ýa 73

© Suwhanow N. we başg., 2011.

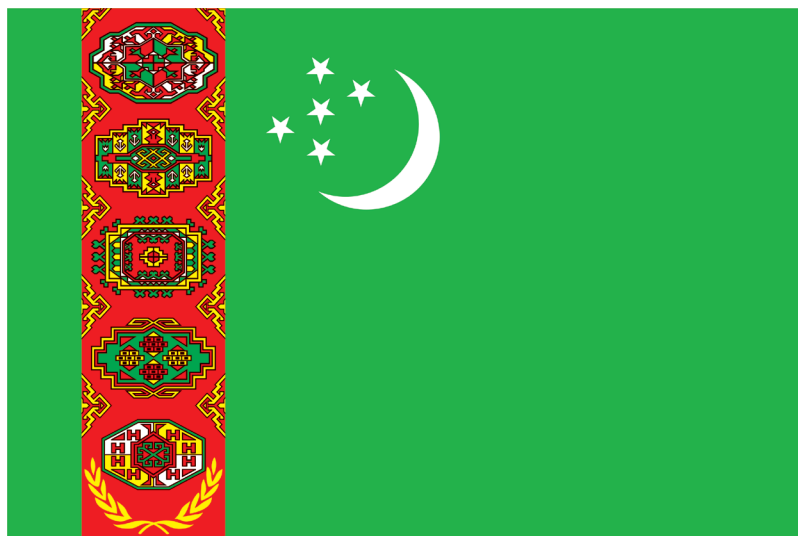

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– *Türkmenistanda sowet döwlet we jemgyýetçilik gurluşyndan demokratik gurluşa geçiş döwri tamamlanandan soň, onuň ornuna Beýik Galkynyş eýýamy geldi. Ol eýýam ýurdumyzyň täze taryhynyň döwründe başlanyp, dünýä ylmynyň, tehnikasynyň we öňdebaryjy tejribesiniň soňky gazananlaryna esaaslanýan milletimiziň ösüşiniň has ýokary sepgitlerine okgunly barýandygyny aňladýar.*

Sözbaşy

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mäligulyýewiç Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň 19-njy ýanwarynda ýurduň döredijilik işgärleriniň wekilleri bilen duşuşanda ýokary okuw mekdeplerinde häzirkäki zaman türkmen jemgyýetiniň ösüşine bagyşlanan täze ders girizmekligiň gerekligini belledi. Şeýle zerurlyk, birinjiden, öz ýaşayan jemgyýetiňi häsiýetlendirmekligiň ýeňil däldigi bilen kesgitlenýär. Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda çykgynsyzlykda sowet ýolbaşçylarynyň «Biz nähili jemgyýetde ýaşayanlygymyzy bilemzok» diýen ýüzlenmesi garaşsyz döwletimize eýe bolanymyzdan soňra ýokary derejede goýlan «Türkmenler nähili jemgyýet gurýarlar?»¹ diýen sorag bilen gaýtalandy. Diýmek, häzirkäki türkmen jemgyýetini häsiýetlendirmek diňe bir nazary ähmiýete eýe bolman, eýsem, adamlaryň her günki durmuşy üçin hem ähmiýetlidir. Ikinjiden, bu häzirkäki döwürde türkmen jemgyýeti sowet jemgyýetçilik zerurlyk gurluşyndan demokratik jemgyýetçilik gurluşa geçiş döwrüni tamamlap, özüniň täze hil derejesine çykýanlygy bilen bagly. Türkmen jemgyýeti täze Galkynyş eýýamynda özüniň içerki mümkinçiliklerini has giň we düýpli açýar. Şonuň üçin, üçünjiden, jemgyýetiň içerki iteriji güýçlerini açyp, ony belent derejelere galdyrmaly bolýan ýaş nesil, ilki bilen ýokary bilimli hünärmenler öz ýaşayan jemgyýetini, onuň aýratynlyklaryny gowy bilmelidirler. Türkmen jemgyýetinde Garaşsyzlyk ýyllarynda düýpli özgerişler bolup geçdi. Ýurduň

---

¹ *Saparmyrat Türkmenbaşy. Biz adalat jemgyýetini gurýarys. A. 2000, 5 s.*

ykdysady, syýasy we medeni ösüşi üçin täze mümkinçilikler açyldy. 2007-nji ýylyň başynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurt ýolbaşçylygyna gelmegi bilen şol mümkinçilikler beýik özgerişlere we täze Galkynyşa esas döretdiler. Türkmen halky özünüň täze Galkynyş eýýamyna gadam basdy.

«Türkmenistanyň täze Galkynyş eýýamy» okuw dersi hem şol täze jemgyýeti-demokratik jemgyýeti ähli taraplaýyn açyp görkezmeçligi maksat edinýär. Ýöne, «Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş» dersiniň çäginde geçilen «Mukaddes Ruhnama», «Türkmenistanyň taryhy», «Filosofiýa», «Sosiologiýa», «Syýasaty öwreniş» we «Ykdysady nazaryýet» dersleri hem jemgyýetiň içindäki adamlaryň dürli ugurlardaky gatnaşyklaryny, olaryň hereketlerini, harytlary hem-de hyzmatlary öndürmeçligi hem sarp etmeçligi, zähmeti we dynç alşy, adam durmuşynyň gurluşyny, düzümini öwrenýärler. Şol bir wagtda olar türkmen jemgyýetini sosial filosofiki nukdaýnazardan dolulykda derňemeýärler. Hawa, Türkmenistanyň taryhy we Mukaddes Ruhnama derslerinde türkmen jemgyýeti bilen baglanyşykly meseleler öwrenilýär. Ýöne, eger olaryň birinjisinde türkmen halkynyň geçmiş taryhy beýan edilýän bolsa, ikinjisinde onuň ruhy-ahlak gymmatlyklary garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryna degişlilikde açylyp görkezilýär. Biziň garaýan dersimizde häzirkiki türkmen jemgyýeti giňişleýin derňelýär.

Her bir ylym ýaly «Türkmenistanyň täze Galkynyş eýýamy» ylymy hem taryhy esaslarda kemala geldi. Ýokarda bellenişi ýaly, bu ylym türkmen jemgyýetiniň ozalky jemgyýetçilik gurluşyndan täze jemgyýetçilik gurluşyna geçip, özüne mahsus bolan içki demokratik mümkinçiliklerini aýdyň açýan wagtynda aýratynlyga we özboluşlylyga eýe bolup, bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň hem raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryny özünde jemleýän jemgyýet baradaky ýurdumyzyň jemgyýetçilik ylymlarynyň aýratyn pudagy bolup ýüze çykdy. Bu ylym türkmen jemgyýetine öz maksatlaryndan we bähbitlerinden ugur alyp, öz zerurýetligini kanagatlandyrmak maksady bilen hereket edýän adamlary hem jemgyýetçilik toparlary içine alýan, öz edaralaryna we düzümine eýe bolan özgerýän ulgam

hökmünde garaýar. Şu hem biziň garaýan dersimiziň esasy meselelerini kesgitleýär. Her bir jemgyýetçilik ylmyň üns merkezinde adam durýar. Ýöne olar adamy dürli nukdaýnazardan öwrenýärler.

Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersiniň bu meselä garaşsyzlygy Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylyň 6-njy martynda Lebapda geçen Ýaşullaryň Maslahatynda täze döwrüň aňýetiniň «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesiniň «Adam döwlet üçindir!» diýen şygara bilen berk sazlaşyp, utgaşyp, beýik Galkynyş eýýamynda özboluşly ruhy durmuşy maksatnamany emele getirip, watandaşlarymyzy beýik maksatlaryň töwregine mäkäm jebisleşdirer¹» diýen jümlesi bilen kesgitleýär. Bu dersde, bir tarapdan, täze döwürde döredijilikli, başarlaň, hünärli adamy ýetişdirmek üçin döwletiň edýän tagallalary açylyp görkezilse, ikinji tarapdan, il-ýurt bähbitlerinden ugur alýan, jemgyýetiň ykdysady, syýasy we medeni-ruhy durmuşyny kämilleşdirmeklige öz saldamly goşandyny goşýan adamyň işewürligini, jogapkärçiligini artdyrmaklygyň ýollary beýan edilýär.

Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi boýunça okuw kitabyňy taýýarlamağa gatnaşan awtorlar döwlet Baştutanynyň ýurduň ýokary okuw mekdeplerinde häzirkä zaman türkmen jemgyýetiniň ösüşine bagyşlanan täze dersi girizmek bilen baglanyşykly öňe süren talaplaryny göz önünde tutmaklyga çalyşdylar. Onda-da şu dersiň maksadynyň ýaşlaryň yurtda, jemgyýetde bolup geçýän özgerişler baradaky diňe bir habardarlygyny däl, eýsem, şol jemgyýetiň öz özgerişiniň ýollaryny öwrenmeklerini, bilmeklerini hem-de olary şol özgerişe işewür gatnaşjak adamlar edip ýetişdirmekliginden ugur alyndy. Awtorlar okuw kitabyňyň esasy wezipesini ýaşlary häzirkä döwürde jemgyýetde bolup geçýän özgerişler barada oýlanyp, pikir ýöredip, olary amal etmeklikde öz ornuny tapyp bilýän adamlar edip ýetişdirmeklige ruhy esas bolup hyzmat etmekliginde görýärler. Şu maksatlar we wezipeler okuw kitabyňyň many-mazmunyny we düzümini kesgitleýär. Kitabyň many-mazmuny açylanda, birinjiden,

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. III t. -A. 2010, 130 s.*

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň eserlerinde, çykyşlarynda, interwýularynda, ylmy makalalarynda, ilki bilen hem «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly maksatnamalaýyn makalasynda kesgitlenen täze Galkynyş eýýamynyň taglymatyny we jemgyýeti öwreniş ylymlaryň usulyýeti göz önünde tutuldy. Sebäbi bu taglymat we usulyýet biziň döwrümiziň filosofiýa, sosiologiýa hem beýleki jemgyýetçilik ylymlarynyň gazanan netijelerine esaslanýar. Ikinjiden, häzirki döwürde okadylýan ähli jemgyýetçilik ylymlarynda türkmen jemgyýeti, onuň syýasy, ykdysady we medeni ulgamlary barada berilýän düşüňjeleri hem maglumatlary göz önünde tutup, garalýan dersde jemgyýetde bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniňdir we raýat jemgyýetiniň gymmatlyklarynyň ýüze çykyşyny hem-de hereket edişini öňküler bilen sazlaşykly beýan etmekligiň ýollary gözlandi. Üçünjiden, garalýan dersiň maksatnamasyny aýry-aýry temalaryň ýygındysy görnüşinde däl-de biri-biriniň üstüni ýetirýän bölümler hökmünde açylmaga çalşyldy. Dördünjiden, garalýan dersiň bölümleri we baplary atlandyrylanda duýgulaýyn görnüşiňdäki düşüňjeler däl-de ylmy görnüşiňdäki düşüňjeler ulanyldy. Şu ýörelgelerden ugur alnyp, kitabyň sekiz bölümünde ýurduň tebigy, syýasy we demografiki mümkinçilikleri, garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň syýasy, ykdysady, medeni gurşawlarynda bolup geçen özgerişler hem-de bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň hem raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryny özleşdirmeklik üçin dörän esaslaryň jemgyýetiň ösüşiniň täze derejä çykmaklygyna döredýän mümkinçilikleri beýan edilýär. Şonuň ýaly-da bu ýerde türkmen jemgyýetiniň syýasy ulgamynda täze Galkynyş eýýamynda bolup geçýän özgerişler, döwletiň milli galkynyşa döredýän esaslary bilen baglanyşykly meseleler derňelip, türkmen jemgyýetinde bazar ykdysadyýetiniň döreýşi, onuň sosial goragly häsiýete eýe bolşy, jemgyýetiň sosial düzümünde döreýän täze synplar we gatlaklar görkezilýär. Bu kitapda jemgyýetçilik aňynyň jemgyýetiň ruhy durmuşyny täze hil derejä çykaryşynyň ýollary giňişleýin derňelýär. Jemgyýetiň galkynyşynyň ruhy galkynyşdan başlanýandygy göz önünde tutulyp, onuň üçin döreýän mümkinçilikler seljerilýär. Ylymly, bilimli ýaş nesli ýetişdir-

mek ugrunda täze döwürde ýerine ýetirilýän işler bu ýerde giňişleýin beýan edilýär. Demokratiýanyň ýaýbaňlanmagy, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiniň gurulmagy bilen baglanyşykly meseleleriň çözgüdini amala aşyrmaklyk häzirki döwürde ýurdumyzda alnyp barylýan işleriň düýp manysyny düzýänligi sebäpli, olar bu ýerde derňelýär. Türkmen döwletiniň daşary syýasaty, onuň dünýä birleşiginde eýeleýän orny kitapda köptaraplaýyn beýan edilýär. Okuw kitabyňyň düzümini we onda garalýan meseleleriň many-mazmunyny kesgitlemekde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly maksatnamalaýyn makalasyňyň aýratyn ähmiýete eýe bolandygyny bellemeli. «Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy» okuw kitabyňyň awtorlary öz ilkinji wezipelerini ýurt Baştutanynyň eserlerinde we şu makalasynda berilýän ylmy kesgitlemeleri hem öňe sürülýän maksatlary açyp görkezmeçlikde görýärler. Türkmen jemgyýetinde bolup geçýän özgerişler örän çuňňur we düýplidir. Awtorlar her bir meseläni beýan edenlerinde jemgyýetiň täze hil derejesini häsiýetlendirmeklige çalyşdylar. Bu okuw kitabyndan orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary hem okuw kitaby hökmünde peýdalanylýan bilerler. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy okuw kitabyňyň I, II, III, IV-1, VI- 1 bölümlerini N. Suwhanow, IV bölümüni B. Zahyrow, V bölümüni M. Ataýew we R. Agabaýew, V-4 bölegini O. Danagulyýew, VI-2 bölegini B. Basarow, VII bölümüni Ş. Ahmedowa, Ş. Atajanowa, VIII bölümüni S. Süleýmanow we B. Garaýew taýýarlady.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Men ýurda ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji gününden özümiň baş wezipämi Garaşsyzlygyň täze sepgitlerine ýetmek üçin milleti täzeden birleşdirip, ruhlandyryp bilýän maksady emele getirmekte gördüm.

I b ö l ü m

TÜRKMENISTANDA TÄZE GALKYNYŞ EÝÝAMY DERSINIŇ MAKSATLARY WE WEZIPELERI. ESASY DÜŞÜNJELER WE OLARYŇ MANYSY

Türkmenistanda täze Galkynys eýýamy dersiniň ýokary mekdeplerde öwrenilýän beýleki dersler bilen arabaglanyşygy we onuň öwrenýän meseleleri

Türkmenistanda täze Galkynys eýýamy dersiniň ilkinji gezek ýokary mekdeplerde okuw dersi hökmünde okadylyp başlanýanlygy sebäpli, onuň öwrenýän meseleleri barada gürrüni dowam edip, onuň üstünde giňişleýin durup geçeliň. Bu okuw nazary we amaly häsiýete eýe bolýanlygy üçin jemgyýetiň durmuşyny derňemeklikde häzirki döwrüň ylmy-filosofiki pikirleniş usullary, esbaplary, şol sanda kompýuterleri ulanmaklyk esasynda derňewleri geçirmekligiň usullary hem ulanylýar. Bu dersiň üns merkezinde demokratik türkmen jemgyýetiniň içki mümkinçilikleriniň açylyş aýratynlyklary durýar. Belli bolşy ýaly, öwrenilýän zat baradaky düşünje, şol zat baradaky maglumatlaryň jemidir. Jemgyýetçilik ylymlaryň öwrenýän zatlary baradaky maglumatlar köplenç olaryň özleri tarapyndan alynman, olar üçin başga çeşmelere ýüzlenýärler. Bu ylymlar üçin maglumat çeşmesi bolup döwlet we pudaklaryň statistikasy, resminamalar, köpçülikleýin maglumat beriş serişdeleri çykyş edýärler. Takyk we dog-

ruçyl maglumatlary almaklyk bu ylymlar üçin örän wajyp meseledir. Sebäbi şol maglumatlar olaryň ylmy derňewleriniň obýekti bolýarlar.

Indi garalýan dersiň öwrenýän meseleleri näme? diýen soragyň jogabyny başlangyç kesgitlemeleriň üsti bilen bermeklige çalşalyň. Ikinji başlangyç kesgitleme: Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy – jemgyýetçilik ulgamynyň ýaşayşyny, ösüşini we özgerişini öwrenýän nazary we amaly ylymdyr. Bu ýerde «ulgam», «ösüş», «özgeriş», «nazary we amaly ylym» düşünjeler ýüze çykýar. Dogrudan hem garalýan okuw türkmen jemgyýetini ulgamlaýyn derňemekligi maksat edinýär. Jemgyýetiň ykdysady, syýasy, medeni gurşawlary bir-biri bilen aýrylmaz baglanyşykda bolýarlar. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi şol gurşawlaryň ulgamynda durmuşyň özara täsirleri baradaky meselä garaýar. Ulgamlaýyn garaýyş barada Sosio-logiýa we Syýasaty öwreniş okuwlarynda giňişleýin durlup geçilipdi. Şolardan belli bolşy ýaly, ulgamlaýyn garamaklyk her bir hadysada durnukly başlangyçlary ýüze çykarmaklyga mümkinçilik berýär. Meselem, sosial edaralary, sosial toparlary we guramalary açyp görkezýär. Ulgamlaýyn ýörelge ylmy akyl ýetirmäni gurnaýjy başlangyç bolup ýüze çykýar. Bu başlangyç jemgyýetiň ilkibaşdan biziň aňymyza bagly däl organiki bitewilik bolup çykyş edýänliginden ugur alýar. Oňa girýän bölekler, edaralar, düzümler özara baglanyşykda we özara täsirde bolýarlar. Bu bolsa jemgyýetiň özgerýän döwründäki «işleýiş» mehanizmini kesgitlemeklige mümkinçilik berýär. Garaýan dersimiziň nazary we amaly ylym bolýanlygy bolsa, onda öňe sürülýän taglymatlaryň kadalaşdyrylan maglumatlaryň takyk ylmy derňewine esaslanýanlygyndadyr. Ol diňe şu esasyda kesgitleýär. Bu ylym «abstrakt düzümlerden» we «synpy bähbitlerden» daşda durýar. Ikinji başlangyç kesgitleme: Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy – häzirki zaman türkmen jemgyýeti barada sosial ylymdyr. Onuň öwrenýän meseleleri umuman, jemgyýet barada däl-de, takyk giňişlikde we wagt ölçeginde özgerýän türkmen jemgyýeti baradaky ylymdyr. Bu ýerde jemgyýetiň geçmişine, şu gününe we geljegine düşünmeklige esaslar bar. Bu ylmyň öňe sürýän taglymaty jemgyýetiň häzirki zerurlyklary bilen kesgitleýär. Jemgyýet belli bir giňişlikde (ýagny, adam köpçüligi bilelikde ýaşayar we işleýär, kada-kanunlar we zerurlyklar bilen baglanyşylan) we wagtda kemala gelýär, açylýar,

jemgyýetde özgerişler geçýär, bir nesil beýleki nesil bilen çalyşylyp, jemgyýetdäki yzygiderlilik, dowamlylygy üpjün edýär. Bu bolsa garalýan dersniň Türkmenistanyň taryhy, Mukaddes Ruhnama dersleri bilen baglanyşygyny görkezýär. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi öz manysyna görä ilki bilen taryhy ylymdyr. Bu ýerde jemgyýetniň özgerişiniň dürli döwürleri (garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary, täze Galkynyş eýýamy) bitewi görnüşde, ýagny indiki döwür, öňki döwürniň täze derejesi hökmünde garalýar. Diýmek, täze eýýamda öňki döwürniň gymmatly taraplary has kämil görnüşde gatnaşýarlar. Üçünji başlangyç kesgitleme: garalýan ders jemgyýetden başlap adama geçýär. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi ilki bilen türkmen jemgyýeti baradaky ylymdyr. Şonuň üçin ol belli bir derejede sosial filosofiýa we sosiologiýa ylymlary görnüşde hem çykyş edýär. Ol «Jemgyýet näme?» diýen sowalyň jogabyny türkmen jemgyýetiniň mysalynda açmaklyga çalyşýar. Bu jogaby tapmak, ýokarda bellenişi ýaly, ýeňil däl. Onuň kynlygy hem öwrenilýän zatda öwrenýänleriň hem barlygy bilen bagly bolýar. Ine, şonuň üçin garalýan ders jemgyýeti derňände filosofiýa we sosiologiýa ylymlarynyň çykaran netijelerine esaslanýar, olaryň kesgitlemelerini ulanýar. Şol ylymlaryň kesgitleän ölçeg birligi esasynda türkmen jemgyýetini häsiýetlendirmeklige çalyşýar. Ol ölçegler jemgyýetniň aýrylmaz bölükleri bolmalydyr. Şu okuwda «adam», «maşgala», «sosial topar» diýen düşünjeler giňden ulanylýar. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersinde türkmen jemgyýetiniň ähli gurşawlary – ykdysady, syýasy we medeni ulgamlary giňişleýin derňelýär. Olaryň türkmen halkynyň milli aýratynlygy bilen kesgitlenýän özboluşlylyklary we dünýäniň ösen ýurtlarynyň tejribesi bilen kesgitlenýän umumylygy açylmaklyga çalşylýar. Şonda täze Galkynyş eýýamy baradaky taglymat syýasaty öwreniş we ykdysady taglymat ylymlara esaslanýar. Bu ýerde ykdysady we syýasy meseleler derňelende olaryň ylmy usullary ulanylýar. Umuman, häzirki türkmen jemgyýetiniň özgerişiniň, galkynyşynyň kada-kanunlaryny, ýörelgelerini ähli taraplaýyn açyp görkezýän biziň garaýan taglymatymyzyň wajyp düşünjesi hökmünde bolsa «sosial düzüm» düşünjesini kabul etmeklik bolar. Şol sebäpli biz Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersiniň filosofiýa

we sosiologiýa ylymlary bilen baglanyşygyna gaýdyp geleliň. Bu ylymlaryň baglanyşygy örän wajyp, sebäbi onuň esasynda adamzadyň sosial pikiriniň ilki başdan bitewiligi durýar. Käbir halatlarda filosofiýa pikiriň gönümel «işleýänligine» garamazdan galkynýan türkmen jemgyýeti baradaky taglymat filosofiýa däl. Bu taglymatyň filosofiýa bilen baglanyşygy dowamlylyk, olaryň biriniň beýlekisine goşulmagy, garaýan taglymatymyzyň sosial filosofiýanyň bir bölegi hökmünde kabul edilmegi dogry däl. Täze Galkynyş taglymatyň sosiologiýa ylymy bilen baglanyşygyň jebis bolýanlygyny belläp, olara hem käbir halatlarda ýokarda getirilen düzgünleri ulansa bolar. Filosofiýa, sosiologiýa we Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy özbaşdak, şol bir wagtda hem biri-biri bilen dialektiki baglanyşykda bolan sosial ylymlardyr.

Diýmek, Türkmenistanda Täze Galkynyş eýýamy dersiniň mazmunyny hem, düşüňjelerini hem sosial filosofiýa ýa-da, sosiologiýa dolulygyna goşmak bolmaz. Hawa, häzirkiki türkmen jemgyýetini häsiýetlendirmekde filosofiýanyň, has hem sosiologiýa ylmynyň düşüňjeleri peýdalanylýar. Bu ýerde biziň garaýan taglymatymyzyň sosiologiýa bilen ýakynlygy aýdyň görünýär. Olaryň filosofiýadan tapawudynyň umumylygy bar. Olaryň esasy meselesi materiýa we aň däl-de, eýsem, sosial düzüm we sosial edara, medeniýet, sosial gurama baradaky meseleler; umuman, adam meselesi däl-de, eýsem, jemgyýetde öz ornuna eýe bolýan şahsyýet we onuň hereketi bilen baglanyşykly meseleler; sosial gatnaşyklaryň düýpli esaslary baradaky meseleler däl-de, eýsem, özara sosial täsirler we özara gatnaşyklar baradaky we beýleki meseleler bolýar. Bu ýerde Galkynyş eýýamy taglymatynyň meseleleriniň we onda ulanylýan düşüňjeleriniň sosiologiýanyň meselelerinden we düşüňjelerinden hem tapawutlanýanlygyny bellemeli. Biziň garaýan taglymatymyzy türkmen jemgyýetinde bolup geçýän özgerişler bilen baglanyşykly meseleler gyzyklandyrýar we ol meseleleriň çözümleri bu ýerde özboluşly, türkmeniň asyl ruhy gymmatlyklaryndan gelip çykýan düşüňjeleriň üsti bilen beýan edilýär. Görşümüz ýaly Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi öz öwrenýän meselelerine we düşüňjelerine eýe bolup ýurdumyzyň jemgyýetçilik ylymlarynyň aýrylmaz bölegi bolup çykyş edýär. Ol türkmen jemgyýetiniň täze demokratik häsiýete eýe bolýan döwrü-

ni giňişleýin derňäp, bu döwrüň özboluşlygyny, içki hereketlendiriji güýçlerini, ösüş we özgeriş kanunlaryny açyp görkezmeklige çalyşýar. Ol häzirki özgerýän we kämilleşýän jemgyýetde aýratyn wezipäni hem ýerine ýetirýär. Garalýan dersiň wezipesi mümkin boldugyça giň we çuňňur türkmen jemgyýetiniň durmuşynda geçýän hadysalary açyp görkezmekdedir. Şu wezipe örän ähmiýetli we şol bir wagtda hem çylşyrymlydyr. Sebäbi jemgyýetiň durmuşy hadysalara örän baýdyr. Ol hadysalar hem hereketli, gapma-garşylykly häsiýetlere eýe bolup, özüniň köpdürliligi bilen tapawutlanýarlar. Ine, şonuň üçin täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty, ýokarda bellenişi ýaly, şeýle köpdürliligi derňeýän jemgyýetçilik ylymlarynyň netijelerine esaslanýar. Şol esaslaryň üsti bilen ol jemgyýetiň ýaşayşynyň şekilini, onuň dürli taraplarynyň özara täsirini, ösüşiniň ugruny we kanunlaryny açyp görkezýär. Häzirki döwürde jemgyýetiň özgerişiniň ylmy şekilini açyp görkezmekligiň zerurlygy her bir ädimde aýan görünýär. Jemgyýetiň özgerişi özakymyna däl-de oýlanyşykly, maksadalaýyk hem-de ähli adamlaryň bähbitleriniň sazlaşygy esasynda geçende netijeli bolýar. Onuň üçin bolsa adamlaryň hereketleri mümkin boldugyça oýlanyşykly bolmalydyr. Şeýle oýlanyşyklylyk has hem sosial meseleleriň çözümlerini tapyjy we durmuşa geçirmekligi gurnaýyjy döwlet edaralary üçin wajypdyr. Oýlanyşyklylyk şu pursatyň bähbidinden has ýokary galyp uzak möhletleýin bähbitleri kesgitlemeklige esas bolýar. Biziň jemgyýetimiziň mysalynda adamlaryň şeýle ukyba eýe bolmalkaryna täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty gerekli ylmy esaslary döredýär. Täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty biziň häzirki jemgyýetimiziň täze tebigatyny we onuň osüş ugruny görkezip, adamyň jemgyýetçilik hereketleriniň hem onuň jemgyýetde öz-özünü tassyklamagynyň ähmiýetini açyp adamlaryň, sosial toparlaryň jemgyýetde geçýän özgerişleriň uzak möhletleýin täsirini aňlamaklaryna hemaýat edýär. Şeýlelikde, garalýan ders biziň jemgyýetimizde dünýägaraýyş, nazary we belli bir derejede usulyýet wezipelerini ýerine ýetirýär. Onuň dünýägaraýyş wezipesi adamda täze türkmen jemgyýetiniň ýaşayşyna we ösüşine garaýyşlary kemala getirýänligi hem olaryň netijesinde adamyň belli bir derejede jemgyýetdäki öz ornuny hem ýaşayşynyň manysyny kesgitleýänligi

bilen baglydyr. Dersiň nazaryýet wezipesi täze türkmen jemgyýetiniň çuňluklaryna ornaşyp bu ýerde bolup geýän hadysalar barada taglymat derejesinde, ýagny jemgyýetiň ösüşiniň many-mazmuny barada ulgamlaryň ylmy garaýyşlary öňe sürmeklige esas döredýänligi bilen bagly bolýar. Şular bilen hem onuň usulyýet wezipesi baglydyr. Onuň ýörelgeleri biziň jemgyýetimizde bolup geýän hadysalaryň ol ýa-da beýleki taraplaryny öwrenýän jemgyýetçilik ylmlary üçin peýdalydyr.

Türkmenistanyň täze Galkynyş eýýamy dersiniň jemgyýetiň ruhy dünýäsindäki orny. Esasy düşüňjeler

Galkynyş eýýamynyň taglymatynyň wezipesi ilki bilen özgerýän türkmen jemgyýetini ylmy esasyda derňemek we şol jemgyýetiň dürli taraplary bilen baglanyşykly täze gymmatlyklary, düşüňjeleri, kesgitlemeleri işläp düzmeklikdir. Ýöne onuň wezipeleri diňe şu işler bilen çäklenmeýär. Şonuň üçin onuň esasy wezipeleriniň biri jemgyýetiň özgerişi bilen baglanyşykly amaly meseleleri çözmeklikdir.

Biziň ýurdumyzda düýpli we aýgtyly täzeleniş geýär. Bu döwür türkmen jemgyýetiniň hemme taraplaryny özgerişlere getirýän täze başlangyçlary ýüze çykardy. Şol başlangyçlar häzirki döwürde jemgyýetiň ykdysady, syýasy we medeni durmuşynyň oýlanyşykly ölçegler bilen gurnalmagyny, erkin azat hereket edip bilýän adamlaryň taplanmagyny, täze zähmet etikasynyň döremegini ýpjün etmeli bolýar. Şu hili düýpli özgerişleriň döwründe adamlaryň akyl-paýhasly hereket etmekleri üçin, olaryň jemgyýetde bolup geýän hadysalary düşündirip hem-de bahalandyryp bilmekleri wajypdyr. Şeýle pähim-paýhasyň we ukybyň döremekligi üçin bolsa täze aň, täze ýol-ýörelge gerek bolýar. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi hem belli bir derjede şu wezipäni amal edýär. **Şonda ol türkmen jemgyýetinde milli gymmatlyklaryň umumadamzat gymmatlyklary bilen sazlaşygyny gazanmaklygyň ýollaryny kesgitlemeklige maksat edinýär.** Ol türkmeniň asyl ruhy gymmatlyklaryndan ugur alyp häzirki bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiň gymmatlyklaryny özleşdirýän jemgyýetiň ähli taraplarynyň özgermekligine gerek bolan döwürüň talaplaryna laýyk gelýän ýörelgeleri işläp düzmeklige çalyşýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow halkyň ruhunyň we aňynyň çuňluklaryna, nesilleriň ahlak tejribesine, belentli-pesli türkmen ýoluna, taryhy tejribesine esaslanyp, adamy mertebelemekligiň gerekligini belleýär. Bu işi amala aşyrmazdan hiç bir ylmy, tehniki we durmuşy ösüşiň bolup bilmejekligi barada netije çykaryp, «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgäni öňe sürdi. Ylymy-bilimli, hünärli, guruju, dörediji öz Watanyň çyn ýürekden söýýän adamy ýetişdirmeklik meselesi Galkynyş eýýamynyň taglymatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersi ýaş nesliň milletiň we ýurduň geçmişini, şu gününü hem geljegini bilýän, halkyň belentliklere galan döwürlerine guwanýan, buýsanýan, pese düşen döwürleri barada oýlanýan, olara obýektiw baha bermekligi başaryan adamlar bolup ýetişmekligi üçin ylmy esas bolup çykyş edýär. Adamda taryhy hakydanyň oýanmaklygy, onuň watançylyk duýgusynyň kämil bolmagynyň esasy şertidir. Watanyň mukaddesligine akyl ýetirmeklik her bir raýatyň borjy bolýar. Özleşdirmeklige girişýän dersiňizde «Watan» düşünjesine diňe bir milletiň ýaşayan giňişligi hökmünde garalman, eýsem, oňa il, jemgyýet, maşgala, dogan-garyndaş, döwlet, dost-ýar, dogduk mekan, ýurduň taryhy, şu günü we geljegi düşünjeleriň üsti bilen garalýar. Adam özüne gymmatly şu we beýleki gymmatlyklary umumylaşdyryp, olary Watan diýen bir söz bilen aňladýar. Görşümüz ýaly, Galkynyş eýýamynyň taglymaty Watan düşünjesine giň we çuň garaýar. Bu ýerde Watan gymmatlygy düşünje hökmünde azyndan üç gymmatlygy: döwleti, ýurdy we milleti öz içine alýan bir bitewi giňişlik görmüşinde göz önüne getirilýär. Ýurt, millet we döwlet bilen baglanyşykly meseleler bu dersde giňişleýin açylyp görkezilýär. Garalýan dersde bu düşünjeler taryhy nukdaýnazardan öwrenilýär. Türkmeniň taryhynda öz milletini jany-teni bilen söýen, ýurduny janyňy gaýgyrman goran, Watanyna ak ýürekden gulluk eden gerçekleriň ajaýyp mysalyny görýäris (Ärsary Baba, Keymir Kör, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Seýitnazar Seýdi, Gowşut han, Gökdepe galasyny goranlar we başg.). Taryh deňeşdirme ölçegini berýär (türkmenleriň beýik döwletleri guran döwürleri onuň mysaly bolýar). Taryh biziň häzirki döwrümüziziň daýanjy, ýolgözkizijisi bolup çykyş edýär. Biziň dersimiziň watançylyk tag-

lymaty türkmen taryhynyň şanly sahypalaryna daýanýar. Bizden öňki ýaşan watandaşlarymyz öz ömürleriniň gysga pursatlary bilen bizi geljege ugrukdyrýarlar. Täze Galkynyş eýýamynda milletiň öz uzak taryhynyň dowamynda toplanan gymmatlyklarynyň baýlaşyp täze derejelere çykyşy beýan edilýär. Olary çuňňur özleşdiren adamba watançylyk terbiýäniň maksat edinýän watansöýüjilik, watançylyk, watana wepalylyk duýgulary oýanar. Täze eýýamda watançy bolmak özüňde dörän şu duýgulary öz işiňde amala aşyryp, Watany beýgeltmeklik bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «Adatça, mertler Watany beýgeldýändir, Watan bolsa mertleri beýgeldýändir» diýýär. Häzirki döwürde kemala gelýän nesli Watany beýgeltmeklige ukyply adamlar edip ýetirdirmek, ilki bilen täze intellektual elitany ýetirdirmeklige goşant goşmaklyk garalýan dersiň wajyp wezipesidir. Tazelenýän jemgyýetde erkin hereket edýän adamyň ýetismekligi ýurduň galkynmagynyň wajyp şertidir. Täze Galkynyş eýýamynda jemgyýet öz esasynda özgerip, kesgitsizlikden aýgytlylyga geçip, ol asyl demokratik aýratnylyklaryny açyp başlaýar. Galkynyş eýýamynda şol esaslarda döreýän mümkinçilikler adamyň dördijilikli zähmetiniň üsti bilen amala aşyrylýar. Hormatly Prezidentimiz bu döwürde jemgyýetiň öňünde ýüze çykýan meselelere ünsi çekip: «...täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynyň şertlerinde biz döwlet ösüşiniň täze tapgyryna gadam basdyk. Bu bolsa täzeçe işlemegi, biziň durmuşymyza täzelikleriň girizilmegini talap edýär¹» diýip belleýär. Diýmek, türkmen jemgyýetiniň häzirki tazelenýän döwründe adamlaryň täzeçilligi görmek we täze gymmatlyklary döretmek ukyply artmalydyr. Onuň üçin bolsa ilki bilen, gün-günden aýdyňlaşýan Galkynyşyň aňyýeti türkmeniň pähim-paýhasyna esaslanyp, döwrüň talaplaryna laýyklykda, täze düşüňjeleri hem kesgitlemeleri şeýle-de täze gymmatlyklary işläp düzmeklige ukyply bolmalydyr. Galkynyş eýýamynyň taglymaty şol gymmatlyklary özünde jemläp, täze aň döredýär. Bu aň jemgyýetiň ähli ugurlaryna täsir edip, bazar gatnaşyklarynyň içinde adamlaryň erkin hereket etmeklerine gerek bolan türkmeniň ýaşayş medeniýetini berkitmeklige esas bolýar. Ol medeniýet adamlaryň täze gymmatlyklaryň özleşdirilişine täsir edip, jemgyýetiň içinde tä-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t. A. 2009, 266 s*

zeliklere öz-özüne ýeterlik gymmatlyk hökmünde garaýan adamlaryň hataryny giňeltmeklige hem-de olaryň jemgyýetde tutýan ornuny ýokarlandyrmaklyga hyzmat edýär. Şonda täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty, bir tarapdan, adamlaryň döredijilige, gurujylyga ukybyny we hyjuwyny ardyrmaklyga esas bolýan bolsa, ikinji tarapdan, jemgyýetde döredijilikli zähmete hem telekeçilige bar bolan päsgeçilikleri aradan aýyrmaklyga kömek berýän ruhy esas bolup çykyş edýär.

Galkynyş taglymatynyň esasy düşünjesi «Galkynyş» düşünjesidir. Umuman, ylymda Galkynyş (fransuzça *Renessans*) orta asyr medeniýetinden täze döwrüň medeniýetine geçýän Günbatar we Merkezi Ýewropa döwletleriniň medeni we ruhy ösüşiniň döwri (Italiýada XIV-XVI aa., beýleki döwletlerde XV-XVI aa.). Galkynyş döwrüniň medeniýetiniň aýratynlygy dünýewi, ynsanperwer dünýägaraýyş, gadymy döwrüň medeni mirasyna ýüzlenmek, ony täzeden «galkyndyrmak» (şonuň bilen hem onuň ady baglanyşykly). Biziň öwrenýän dersimizde hem «Galkynyş» düşünjesi türkmen jemgyýetinde geçiş döwri tamamlanyp, onuň öz döredijilik, gurujylyk ukybyny açýan döwri bolýar. Onuň many-mazmuny barada aýdylanda, onda ol ylmyň, bilimiň, milli aňň täze derejä galmaklygy bilen bagly bolýandygyny bellemelidir. Adamzat taryhynda bolup geçen ähli galkynyşlar oňa şaýatlyk edýärler. Şeýle döwürlerde dünýewi oý-pikirler has güýjeýär. Olar ynsanperwer häsiýete eýe bolýarlar. Ynsanperwerlik, sözüň doly manysynda, durmuşy we ykdysady ösüşniň esasy maksady ny adamyň hal-ýagdaýyny, ýaşaýyş derejesini gowulandyrmaklykda görýär we adamyň şahsyýetlik gymmatlygyny goramaklyga hyzmat edýär. Galkynyşlar döwründe ykdysady, ruhy-medeni ýokary göteriliş bolup geçýär. Şonuň üçin bu ýerde «milli galkynyş» we «ruhy galkynyş» barada aýtsa bolar. Eger ýokarda getirilen düşüňjeler ruhy galkynyşy häsiýetlendirýän bolsa, «milli galkynyş» düşüňjesiniň manysyny açyp görkezmeklik üçin türkmen jemgyýetinde geçýän özgerişlere ýüzleneliň. Biziň ýurdumyzda başlanan täze Galkynyş eýýamy türkmen jemgyýetiniň hemme taraplaryny düýpli özgerişlere getirýän ruhy başlangyçlary ýüze çykarýar. Eger türkmeniň täze ruhy başda adamlara garaşsyzlykdan öňki ýyllar öz aňlaryna ornaşan özüne ynamazlyk psihologiýasyndan azat bolmaklyga kömek eden bolsa, indi biziň täze Galkynyş taglymatymyz häzirkî döwürde olaryň täze gym-

matlyklary özleşdirip erkinlik we ynamlylyk duýgusyna hem döredijilik aňyna şeýle-de ukybyna eýe bolmaklary gerek bolýar. Şeýle täsirlilige eýe bolmaklyk üçin bu taglymat, bir tarapdan, türkmeniň asyl ruhy gymmatlyklarynyň döwrebap häsiýete eýe bolmaklygyna esas döretse, ikinji tarapdan, döwrüň gymmatlyklaryny milli ölçegleri ulanyp, olara ynsanperwer häsiýet berýär. Milletiň şeýle ukyba eýe bolmaklygy, onuň ruhy galkynyşy esasynda mümkindir. Türkmen milleti iň gadymy milletleriň biri bolup, sada-sagdyn durmuş ýörelgelerini, ahlak gymmatlyklaryny döredip bilipdir. Şol ýörelgeleriň bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň, raýat jemgyýetiniň gymmatlyklary bilen sazlaşyp, umumadamzat gymmatlyklary bilen baýlaşmagy esasynda milli galkynyş mümkin bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle sazlaşygyň wajplygyny ylym-bilim ulgamynyň mysalynda açyp görkezip: «Bilim we ylym ýaly ugurlaryň tebigatynyň özi diňe bir milli häsiýetli bolmak bilen çäklenmän, eýsem has köp derjede milli çäklerden çykýandyr!»¹ diýip belleýär. Adamzadyň toplan baý tejribesine, onda-da häzirki ösen döwletleriň bazar ykdysadyýetini, hukuk döwletini, raýat jemgyýetini gurmaklykdaky toplan tejribesine daýanmaklyk biziň ýurdumyzda geçýän özgerişleriň netijeli bolmaklygynyň kesgitleýji şertidir. Ýöne ol tejribäni onda-da döwleti dolandyryş ýol-ýörelgelerini köre-körlük bilen kabul edip bolmaz, sebäbi iň täsirli diýip hasap edilýän ýörelgeleriň hem kem taraplary bardyr. Ony XXI asyryň başynda ösen ýurtlarda dörän maliýa-ykdysady çökgünlik görkezýär. Şol sebäpli her bir millet täze gymmatlyklary öz milli aňynyň hem medeniýetiniň üsti bilen kabul etmeli, olara milli öwüşgin bermeli. Bu bolsa türkmen jemgyýetiniň öz içki mümkinçiliklerini açýan häzirki döwürde diňe milli we umumadamzat gymmatlyklaryny sazlaşdyrmak esasynda milli galkynyşyň mümkin boljakdygyny görkezýär. Biziň garaýan dersimizde «Galkynyş» düşüňjesi çuňňur many-mazmuna eýe bolup, türkmen jemgyýetinde häzirki döwürde geçýän ösüşleri, özgerişleri, täzelenişleri öz içine alýar. Dogrudan hem eger ösüş bu ýerde jemgyýetiň bir ýagdaýdan beýleki bir ýagdaýa, ýagny sadalykdan çyl-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t. A. 2009, 209-210 s.*

şyrymlylyga, ýöntemlikden belentlige geçýänligini aňladýan bolsa, biz şu hili özgerişleri jemgyýetiň ähli ugurlarynda we derejelerinde görýäris. Ykdysadyýetde-de, syýasatda-da, medeniýetde-de düýpli üýtgeşiklikler durmuşa geçýär. Ylymda şu hili özgerişleri aňlatmaklyk üçin «progres» diýen düşünje hem ulanylýar. Progres haýsy hem bolsa bir hadysanyň ösüş hereketi bolup, onuň ýagdaýynyň zygiderli oňaly üýtgeýänligini görkezýär. Onda-da ol öňe tarap hereket bolup, ösüşiň täze derejesine çykmaklygyny aňladýar. Täze Galkynyş eýýamynda biziň jemgyýetimizde bolup geçýän özgerişler şu hili häsiýete eýe bolýar. Görşümüz ýaly «Galkynyş» düşünjesi many taýdan «ösüş», «täzeleniş», «özgeriş» we «progres» düşünjelerini özünde jemleýär. Bu düşünje hem biziň täze döwrümizi häsiýetlendirýär. Türkmen jemgyýetiniň häzirki ösüş döwri täze Galkynyş eýýamy diýip atlandyrylýar. Bu eýýamyň ady hem, ýurt Baştutanynyň belleýşi ýaly, täze döwrüň wezipelerini çözmegiň açary bolup hyzmat etdi. Hormatly Prezidentimiz öz pikirini dowam edip: «Ähli zady: ruhy gymmatlyklary, döp-dessurlary, köne we täzeçe tejribäni, maksatlary we wezipeleri, usullary we serişdeleri täzeden dikeltmek zerurdy. Bir söz bilen aýdylanda, bu häzirki döwürde «innowasiýa» diýip atlandyrylýan, örän giň manyny öz içine alýan düşünjede göz önüne tutylan ähli zady durmuşa geçirmelidigini aňladýardy¹» diýip belleýär. Biziň garaýan dersimiziň bütin dowamynda ýurtda geçýän özgerişler şu nukdaýnazar esasynda açylyp görkezilmäge çalşylýar.

Häzirki zaman siwilizasiýasynyň ösüş aýratynlyklary

XX asyryň ahyrynda biri-birine garşy duran dünýäniň iki syýasy-harby ulgamlarynyň biriniň (SSSR-iň ýolbaşçylygyndaky dünýäniň sosialistik lageri) dargamagy we ikinjisiniň (ABŞ-nyň ýolbaşçylygyndaky günbataryň liberal demoktatiýasy) ýeke-täkligde galmagy bilen garşy durmaklyk döwri tamamlanyp, soňkynyň ählumumy häsiýete eýe bolýan döwri başlandy diýsek wagty howlukdyrjak boldugymyz bolar. XXI asyryň başy bütündünýä globallaşma

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. 6 s.

prosesiniň çözmesei ýeňil bolmadyk meseleleri öňe çykarýanlygyny we köppolýarly dünýäniň döreýänliginiň mysallaryny berýär. Ýaňy ýakyn dünýäde bolan maliýe-ykdysady çökgünlik ýeke-täk nusga bilen dünýäniň hiç bir meselesini çözüp bolmajaklygynyň subutnamasy boldy. Şonuň üçin bu döwür, bir tarapdan, globallaşma prosesiniň güýjeýänligi we ikinji tarapdan, köpdürliligiň artýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Şonuň üçin häzirki zaman dünýäsiniň iň wajyp meseleleriniň biri ykdysady taýdan ösüşi birmeňzeş bolmadyk döwletleriň arasynda deňhukukly hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagydyr. Hyzmatdaşlygyň täze ulgamyny döretmeklik döwrüň talaby bolýar. Şeýle hyzmatdaşlygyň döremekligi üçin syýasy, ykdysady esaslar bar. Bu ýerde bar bolan gapma-garşylyklaryň sebäbi Günbataryň we Gündogaryň garaýyşlarynyň we gymmatlyklarynyň bir ýere sygmaýanlygynda däl-de şu wagta çenli saklanyp galan halkara ykdysady gatnaşyklaryň ulgamynyň häzirki görnüşinde döwrüň talaplaryna doly gabat gelmeýänligindedir.

Häzir dünýäde bolup geçýän hadysalar biri-biri bilen baglanyşykly, biri-birine garaşlydyr. Bu hadysalaryň we olar bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň ösüşi «döwlet-sebit-dünýä» diýen ugurlar bilen sazlaşykda geçýärler. Şonuň üçin her bir döwlet, her bir millet öz ululgyna ýa-da kiçiligine garaman dünýädäki özgerişlere ýokarda görkezilen zygiderlikde täsir etmektige ykyply bolmalydyr. Şeýle ukyp dünýäniň ösüşinde öz ornuny tapjak bolýan, geljege tarap herekete girişen döwlet üçin has hem gereklidir. Geljege tarap hereket bolsa döwrüň talaplaryna we özgertmelerine näçe jaýdar jogap berýän bolsa, şonça-da netijeli bolýar. Döwrebaplyk bu ýerde milli gymmatlyklaryň umumadamzat gymmatlyklary bilen sazlaşmagy esasynda gazanylyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy mundan beýläk hem döwrebaplaşdyrmaklyk syýasaty täze Galkynyş eýýamynyň taglymatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Döwrebaplaşmak we hyzmatdaşlyk häzirki türkmen jemgyýetinde syýasy we ykdysady ösüşiň ileri tutulýan gymmatlyklarydyr. Şol gymmatlyklardan ugur alyp, Türkmenistan täze Galkynyş ýolunda täze üstünliklere eýe bolýar. Onda-da döwrebaplaşmak we hyzmatdaşlyk täze döwürde biri-biriniň üstüni ýetirýärler.

Türkmenistanyň ykdysady potensialy, onuň baýlyklary dünýäniň iň derwaýys meselelerini çözmeklige işewür gatnaşmaklyga täze esaslary döredýär. Bu bolsa hyzmatdaşlygyň täze ugurlaryny anyklamaklygy talap edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň teklibi boýunça sebitde öňüni alyş diplomatiýasy, dünýäde energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi, sebitde suw üpjünçiligi meseleleri boýunça resminamalaryň işlenip düzülmegi oňa mysal bolup biler.

Garalýan dersde türkmen döwletiniň daşary we içeri syýasatynyň berk baglanyşykda beýan edilip, ilatyň durmuş-hal ýagdaýyny gowulandyrmak meselesiniň sebitleriň we halklaryň parahatçylykly ýaşamagy, ykdysady hem medeni gatnaşyklaryň berkemegi, hyzmatdaşlygyň täze derejä çykmaklygy bilen baglanylýar.

Görşümüz ýaly, täze Galkynyş eýýamynyň taglamaty häzirki türkmen jemgyýetiniň özgerişiniň doly şekilini bermeklige çalyşýar. Şu maksat bilen ol Galkynyş eýýamynyň jemgyýetiniň tebigaty, onuň dürli edaralarynyň özara täsiri, jemgyýetiň bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryny özleşdirişiniň özboluşlylygy bilen baglanyşykly meseleleri çözüär. Jemgyýetçilik durmuşyny öwrenýän beýleki dersler: Türkmenistanyň taryhy, sosiologiýa, syýasaty öwreniş, ykdysady taglymat hem şu meseleler bilen meşgul bolýarlar. Täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty olaryň bu işde gazanan netijelerini ulanyp, häzirki türkmen jemgyýetiniň ösüş tebigatyny açýar we işläp düzen täze garaýyşlary bilen belli bir derejede olar üçin usulýet esasy bolup hyzmar edýär.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Türkmenistan özüniň ägirt uly serişde mümkinçiliklerinden, geostrategik taýdan amatly ýerde ýerleşýändiginden, hemişelik Bitaraplyga esaslanýan syýasy ugrundan we umumydünyä siwilizasiýasynda görnükli yz gadyran münýýlyk taryhy bolan halkyň ruhy taýdan öz maksatlaryny durmuşa geçirmegiň zerurlygyndan ugur alyp, dünýä ýörelgeleriniň täze ulgamyna goşulmalydy we içki ösüşini dowam etmelidi.

II bölüm

TÜRKMENISTANYŇ GEOGRAFIKI, GEOSYÝASY ÝERLEŞIŞI, TEBIGY WE DEMOGRAFIKI AÝRATYNLYKLARY

I bab

TÜRKMENISTANYŇ GEOGRAFIKI ÝERLEŞIŞI WE TEBIGY BAÝLYKLARY

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günbatar böleginde, demirgazyk giňişligiň 42°48' bilen 35°08', gündogar uzaklygyň hem 52°27' bilen 66°41' aralygynda ýerleşýär. Onuň çägi demirgazykdan günorta 650 km, günbatardan gündogara 1100 km-e çenli uzalyp gidýär. Ol demirgazyk ýarym şaryň aram guşaklygynyň çöller zolagynda ýerleşýär.

Türkmenistanyň ýer üstüniň gurluşy aglaba bir meňzeşiräk relýefi bolan giň düzlüklerden ybaratdyr. Bu düzlügiň günortasyny Köpetdag, Paropamir we Gissar dag ulgamlary tutýar. Umuman ýurduň relýefi günbatardan we demirgazyk-günbatardan günorta-gündogara tarap kem-kemden beýgelyär. Türkmenistanyň tutýan meýdany 491.2 müň km². Munuň özi Merkezi Aziýanyň çäginin 39.8%-ine barabardyr. Onuň ýeriniň 80 % golaýyny Aziýanyň in uly çölleriniň biri

bolan Garagum, galan bölegini bolsa baýyrlyklar, daglar, derýalar, köller, suw howdanlary, medeni oturumlar (oasis) tutýar (onuň çäginde Günorta Mangyşlak we Ustýurt platosy, Garabil we Bathyz baýyrlyklary, Amyderýa, Murgap, Tejen, Etrek we beleki derýalar, Garagum derýasy, Garabogaz we «Altyn Asyr» türkmen köli ýerleşýär). Türkmenistanyň tutýan meýdany Angliýanyňkydan 244 müň km², Italiýanyňkydan 187 müň km², Ýaponiýanyňkydan bolsa 166 müň km² köpdür.

Türkmenistan demirgazykda Gazagystan, demirgazyk-gündogarda Özbekistan, günortada Owganystan we Eýran, günbatarda bolsa Hazar deňzi boýunça Azerbaýjan we Russiýa bilen araçäkleşýär. Türkmenistanyň iň demirgazyk araçägi Daşoguz welaýatynyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy etrabynyň «Parahat» daýhan birleşiginiň Ýañgala harabaçylygynyň golaýyndaky Üstýurduň belent çünki hasaplanýar. Ýurdumyzyň gündogardaky iň çetki nokady Köýtendagyň gündogar gerşi bolan Hezretaksar depesi, günbatar nokady Hazar deňziniň kenaryndaky Suwe burny saýylýar. Ýurduň günorta nokady Serhedabat etrabynyň günortasyndaky Çilduhtar diýlen oba hasaplanýar. Türkmenistanyň bütin serhediniň uzynlygy diňe gury ýerde 4600 km golaýdyr. Onuň aglaba bölegi Özbekistan bilen günorta goňşularymyz bolan Owganystan we Eýran aralygyndaky serhede degişlidir.

Türkmenistanyň klimaty özboluşly. Ol kontinental we gurak klimata eýe bolýar. Klimatyň munuň ýaly ýagdaýy atmosferanyň sirkulýasyýasynyň aýratynlyklary, ýurduň ägirt uly materiğiň jümmüşinde bolmagy, mundan başga-da günortada ýerleşýänligi hem-de günorta-gündogarda we günortada dag ulgamlarynyň barlygy bilen baglanyşyklydyr. Klimatyň kontinentallygy we guraklygy Türkmenistanyň ygala garyp, gün energiýasyna baý ulke bolmagyna sebäp bolýar. Ol özüniň geografik ýagdaýyna görä, Günden örän köp ýylylyk alýar. Gös-göni gün radiýasyýasyndan düşýän ýylylygyň ýylylyk mukdary ýurtda demirgazykda 80 kkal/sm², günorta-gündogarda bolsa 110 kkal/sm² ýetýär. Jemi radiasiýanyň ýylylyk mukdary ýurduň demirgazyk-günbatarynda 130 kkal/sm² bolanlygyndan günorta-günbatarynda 160 kkal/sm² çenli üýtgäp durýar.

Türkmenistanda howanyň gyzgynlygy ýylyň dowamynda üzül-kesil üýtgäp durýar. Düzlüklerde ortaça ýyllyk temperatura demirgazykda +11-13° bolanlygyndan günorta-gündogarda +15-18° çenli üýtgeýär. Dağlarda ýokary galdygyňça howanyň temperaturasy pese düşýär, ýagny deňiz derejesinden 1500-2000 m beýiklikde howanyň temperaturasy +7-10° deňdir. Ýanwar iň sowuk aý hasaplanýar. Bu aýyň ortaça temperaturasy ýurduň demirgazyk-gündogarynda -6° bolanlygyndan günorta-gündogarynda +3°, çetki günorta-günbatarynda bolsa +5° çenli üýtgeýär. Sowuk howa massalarynyň agdyklyk edýän käbir ýyllary gýşyna has gazaply bolýar. Aýaz uzak wagtlap saklanýar we hatda günorta etraplarda hem – 30- 36°, günorta-günbatarda we Hazar deňziniň kenar ýakalarynda bolsa -17-19° ýetýär. Tomsuna düzlüklerde yssy we gurak bolýar. Ol ýerlerde howanyň ýokary temperaturasy iýulda, kenar ýaka etraplarda bolsa awgustda bolýar. Howanyň üýtgeşsiz temperaturasy merkezi we Günorta-Gündogar Garagumda +45-50° ýetýär. Ýurduň demirgazygynda, kenarýaka etraplarda we dağlarda bolsa howanyň gyzgynlygy peselýär.

Türkmenistanyň klimaty üçin diňe bir howanyň gyzgynlygynyň ýokarylygy mahsus bolman, eýsem gün şöhleleriniň dowamlylygy hem mahsusdyr. Merkezi we Günorta-Gündogar Garagumyň gündogarynda orta hasap bilen ol ýylda 2800-3100 sagada ýetýär, emma deňiz ýakasyndaky ýerlerde we Köpetdagyň demirgazyk eňňitlerinde birneme azalýar. Gün şöhlesiniň dowamlylygy ýanwarda 100-den 150 sagada, iýulda bolsa 320-den 400 sagada çenli üýtgäp durýar.

Gün şöhlesiniň dowamlylygy bulutlylyk bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Bulutlylygyň ortaça möçberi ýurduň bütin çäginde pes, ýagny 3-4 baldyr. Türkmenistanda açyk we ala bulutly günler köp bolýar. Günorta-Gündogar Garagumda açyk howaly günleriň ýyllyk maksimumy 165-185 gün bolup, Üňüz aňyrsyndaky Garagumda 122-132 güne we Hazar deňziniň kenarlarynda 100 güne çenli azalýar. Türkmenistanda köplenç ygal az düşýär, ýylda orta hasap bilen 80 mm-den 360 mm çenli ygal düşýär.

Bütin ýylyň dowamynda gurak maýyl howaly pasyl bilen has çygly sowuk howaly pasyl çürt-kesik tapawutlanýar. Sowuk howaly pasylda düşýän ygal maýyl howaly pasylda düşýän ygala garaňda 2-3

esse köp bolýar. Bütin ýylyň dowamynda ygal deň düşmeýär hem-de birsyhly üýtgäp durýar. Aýry-aýry ýyllarda atmosfera ygallarynyň ýyllyk mukdary 24 mm-den 564 mm çenli üýtgeýär. Kämahallar ygalyň gije-gündizlik mukdary ençeme ýylyň ortaça aýlyk kadasyndan hem birnäçe esse artýar. Ygal gar görünüşinde onçakly köp düşmeýär, özem köplenç noýabrdan marta çenli bolan aralykda ýagýar.

Tomusda howanyň gyzgynlygynyň ýokarylygy, ygalyň azlygy hem-de ýerüsti suwlaryň ýoklugy howanyň çyglylyk düzgüni ni şertlendirýär. Onuň iň ýokary derejesi köplenç ýanwarda bolýar. Üňüz aňrsyndaky Garagumda, Köpetdag eteginde hem-de Hazar deňziniň kenar ýakalarynda otnositel çyglylyk 75-78% ýetýär. Günorta-Gündogar hem-de Merkezi Garagumda bolsa otnositel çyglylyk 70%-e çenli azalýar.

Iň gurak döwür iýundan sentýabra çenli hasaplanýar, şol döwürde çöllük zolakda otnositel çyglylyk 22-25% çenli peselýär, käbir yssy günlerde otnositel çyglylygyň minimumy ol ýerde 1-2% ýetýär. Deňziň täsir edýänligi sebäpli, kenar ýakasyndaky ýerlerde (Esen-guly 69%) we daglarda (Heýrabat 47%) otnositel çyglylygyň iň ýokary bolýan wagty tomus aýlarydyr. Amyderýanyň boýunda çyglylyk çölüň suwa ýetmeýän ýerine garaňda has ýokary bolup, 37-41% ýetýär. Howanyň çyglylygynyň pesligi suwuň güýçli bugarmagyna şert döredýär. Türkmenistanyň suw howdanlarynda suwuň bugarmagynyň ýyllyk möçberi 1000-2300 mm aralygynda üýtgäp durýar.

Ýylyň köp wagtynda Türkmenistanyň demirgazygynda demirgazyk-gündogar, Köpetdagyň merkezi hem-de dag etek düzlükleriniň ugrunda gündogar, Günorta-Gündogar Garagumda bolsa, demirgazyk ýelleri öwüsýär, Türkmenistanyň günorta-gündogaryndaky käbir etraplarynda relýefiň täsiri astynda demirgazyk ýelleri demirgazyk-günbatar ýellerine öwrülýär. Türkmenistanyň bütin çäginde gowşak we aram ýeller (tizligi 5 m/s çenli) agdyklyk edýär. Tizligi 15 m/sekden gowrak ýelli günleriň sany Merekezi Garagumda ortaça 5-10, Günorta-Gündogar Garagumda 3-8 gündür. Hazar deňziniň demirgazyk kenar ýakasy, Köpetdagyň günbatar etekleri we Amyderýa jülgesi ýelleriň iň köp bolýan ýerleridir. Güýçli apytupanly ýeller köplenç günbatar, demirgazyk-günbatar we demirgazyk sowuk howa

massalary aralaşanda döreyär. Apytupanly günleriň iň köp bolýan ýeri Balkanabadyň töwerekleri hasaplanýar. Ol bu ýerde ortaça 60 güne ýetýär. Merkezi we Günorta-Gündogar Garagumda apytupanly günleriň ortaça ýyllyk sany 30-40 gündür. Daglarda we oazislerde şeýle günler selçen bolýar.

Türkmenistanyň topragy dürli-dürli bolup, ýurduň ýerleşşi bilen baglydyr. Çöl-sähraly zology mele topraklaryň has köpräk ýaýran ýeri bolan daglyklary we dag etegindäki ýapylary öz içine alýar. Ösüş derejesi boýunça ol topraklar açyk mele, adaty mele we goýy mele toprak görnüşlerine bölünýär. Açyk mele topraklar mele toprakly gurşaklygyň aşak böleginde, adaty mele toprak onuň orta we goýy mele toprak bolsa ýokary böleginde gabat gelýär.

Çägeli çöl, melementil-goňras, takyrsow, takyr, çemenlik we şorluk topraklar çöllük zolagynyň has köp ýaýran topraklarydyr. Çägeli çöllük ýerleriň topragy otjumak ösümlük bilen çägesi berkidilen Garagumyň hemme ýerinde, Üňüz aňyrsyndaky Garagumyň köp böleginde, Amyderýanyň ýakasyndaky çägelik zolakda ýaýrandyr. Melementil-goňras topraklar, esasan, Demirgazyk-Günbatar Türkmenistanyň, Üňüz aňyrsyndaky Garagumyň, Sandykly massiwiniň gyalarynda, şeýle hem Günbatar Köpetdagyň, Uly Balkanyň eteklerinde duş gelýär. Takyrlar we takyrsow topraklar Amyderýanyň, Tejeniň, Murgabyň, Etreğiň düzlüklerinde, şeýle hem Köpetdagyň, Köýtendagyň, Uly we Kiçi Balkanyň dag etegi düzlüklerinde duş gelýär. Çemenlik, çemenlik-takyrsow topraklar Amyderýanyň, Murgap, Tejen we Etrek derýalarynyň jülgelerinde ýaýrandyr. Çaýlym-çemenlik topraklary, esasan, Amyderýa ýakasynyň suw çaýylyan böleginde, insiz zolajyklar görnüşinde hem Murgap we Tejen jülgelerinde duş gelýär.

Beýan edilen topraklaryň suwarymly görnüşleri tarp toprakdan özleriniň strukturalaşanlygy, ýokumly maddalaryň ýokarylygy, şorlugynyň pesligi, suw-fiziki häsiýetleriniň has oňatlygy bilen tapawutlanýarlar. Suwarymly ekerançylyk üçin, esasan, açyk melementil, çemenlik, takyrsow we çemenlik-takyrsow, azrak mukdarda hem suwarymly takyr, çägeli çöllükdir galyndy-çemenlik topraklar peýdalanýar. Häzirki döwürde ýurdumyzda 2 million gektar ýer özleşdirilendir. Umuman, Türkmenistanyň klimaty we mes topra-

gy ýylylygy söýýän suwarymly ekerançylyk üçin örän amatlydyr. Bu ýerde gowaça, aýratyn-da onuň inçe süýümlü sortlary, örän süýji gawundyr garpyz, üzüm we başgalar ekilýär.

Ilat gadym döwürlerden bäri ekerançylyk, maldarçylyk we senetçilik bilen meşgul bolup gelipdir. Arheologik maglumatlara görä, ýurduň çäginde bürünç we demir asyrlarynda üç sany uly jemgyýetçilik zähmet bölünişigi bolup geçýär: netijede, ekerançylyk bilen hünärmentçilik hojalygyň esasy pudaklaryna öwrülýär. Şol döwürlerde täjirlik peýda bolýar. Bu zähmet bölünişmesi taýpalaryň arasynda alyş-çalşyň güýçlenmegine, adamlaryň arasynda emläk taýdan deňsizligiň we netijede döwletiň ýüze çykmagyna getirýär. Bu özgeriş b.e. öňki ikinji müňýyllygyň ahyrynda we birinji müňýyllyklaryň başlarynda Türkmenistanda demriň giňden ulanyp başlanan döwründe has-da güýçlenipdir. Bu döwri öwrenmeklikde Günorta Türkmenistanda ýerleşýän Altyndepede, Namazgadepede we Mary welaýatynda Goňurdepede geçirilen arheologik gazuw-agtaryşlaryň materiallarynyň gymmatly ähmiýeti bar. Mäne obasynyň ýanyndaky Altyndepe şäheriniň meýdany 30 ga golaý, Kaka etrabynda ýerleşen Namazgadepäniň meýdany bolsa 70 ga ýetýär. Murgabyň gadymy hanasynyň ugrunda Goňurdan bürünç eýýamynyň Marguş ýurdunyň esasy şäheri bolan Goňurdepäniň açylmagy Türkmenistanyň çäginde marguş siwilizasiýasynyň bolandygyny subut etdi. Goňurdepede gadymy binagärler kremläň beýik diwarynyň arasynda gizlenen köşgi bina edipdirler. Olar kremläň daşyna inedördül goranyş diwaryny çekipdirler. Bu ýerde suw ybadathanasy, ot ybadathanasy we gurbanlyk berilýän ybadathana bilen bir hatarda Goňurdepäniň köşk toplumynyň jemlenen dini maksatly jaýlarynyň umumy meýdany 10 ga bolan. Bu şäher otparazlyk dininiň dörän ýeri hasaplanýar. Ol ýerlerde ýaşan halklar öz döwürlerinde ýokary medeniýete eýe bolupdyrlar. Marguş siwilizasiýasy gadymy dünýäniň beýik medeniýeti hökmünde Müsür, Messopotaniýa, Hindistan we Hytaý medeniýetleri bilen bir hatarda durýar. Şu we beýleki arheologiki açyşlar Türkmenistanyň çäginde in gadymy medeni merkezleriň bolanlygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň ýerasty baýlyklary

Türkmenistanyň iň esasy ýerasty baýlygy nebit we gaz bolýar. Bilermenleriň aýtmaklaryna görä ýurduň çäginin dörtdeň üç böleginiň nebit we gaz babatdaky geljegi uludyr. Häzirki güne çenli ýurdumyzda nebit we gaz babatda geljegi uly düzümleriň müňden gowragy ýüze çykarylady, ýataklaryň 150-den gowragy açyldy, olaryň diňe 50-sinde işlenilýär. Uglewodorodlaryň başlangyç umumy gollary 45 milliard tonnadan gowrak şertli ýangyja barabar diýip çak edilýär¹. Bu ýerde ýedi sany iri gazly topar: Günbatar Türkmenistan, Merkezi Garagum, Böwrüdeşik-Hywa, Türkmenabat, Üňüz aňyrsy Garagum, Murgap hem-de Garabil-Bathyz bölünip görkezilýär. 2008-nji ýylda «Gaffney Cline Associates» iňlis kompaniýasynyň hünärmenleri tapryndan Amyderýanyň basseýninde geçirilen halkara auditiniň netijesinde Gündogar Türkmenistanda açylan Günorta Ýolöten-Osman tebigy gaz ýatagy özüniň gollarynyň möçberi boýunça dünýäniň iň iri gaz ýataklarynyň başligine girýänligi tassyklandy.

Türkmenistanyň çäginde Tüwergyrdä, Uly Balkanda, Köýtendagda daşkömrüň çykýan ýerleri bar. Tüwergyrdä ol galyňlygy 0,3 metrden 2 metre çenli bolan birnäçe gatlaklardan durýar. Geçirilen gözleg-barlag işleri netijesinde Gyzyлгаýa we Çagyl obalarynyň aralygynda 10 metre çenli galyňlykda kömür gatlaklarynyň barlygy anyklandy. Umuman, Tüwergyrdä sebitlerinde 2 milliard tonna çemesi kömür bar diýip çaklanýar.

Tüwergyrdä, Köýtendagda we beýleki käbir ýerlerde paleogen çökündileriň arasynda margensiň birleşmesi duş gelýär. Köýtendagda linza we ştok görnüşinde gurşunyň we sinkiň gollary bar. Bu ýerde mis we bariý magdanlary hem duş gelýär. Barlaglar netijesinde simap almak üçin çig mal bolan kinowaryň çykýan 200-e golaý ýerleri anyklandy. Simaply minerallar Köýtendagda, Uly Balkan daglarynda duş gelýär.

Nebit senagatynda, nebit-gaz gözleg işlerinde giňden ulanylýan bentonit toýnunyň ýataklary hem ýurdumyzda bar. Ol Balkanabadyň demirgazygynda Oglanly diýen ýerden 1930-njy ýylda tapyldy. Ben-

¹ Türkmenistan gazetini, 2008-nji ýylyň 10-njy sentýabry.

tonit toýny gatlak görnüşinde bolup, paleogen çökündilerinde bolýar. Ol nebit işlenilende ondan alynýan önümleri arassalamaklyk üçin ýokary hilli adsorbent bolup hyzmat edýär. Şonuň ýaly hem ol metal eretmek işinde galyp materiallaryny we buraw işlerinde toýun laýyny taýýarlamak üçin ulanylýar. Ýurtda ýura döwrüniň çäge-toýun çökündileriniň düzümünde boksit hem duş gelýär. Ol alyuminini almaklyk üçin çig mal bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanyň çäginde çökgündi gatlaklarda karbonat jynslary (dolomitiň hek daşlary, mergeller, mel), sulfatlar (zylça, angidrit, özünde zylça saklaýan jynslar), toýunlar, oda çydamly toýunlar, çäge daşlary, kwars çägelere, jyglym-çagyl minerallary we başgalar giň ýaýrandyr. Käbir ýerlerde granit, porfirit, andezit, bazalt we beýleki çogup çykýan jynslaryň ýeriň ýüzüne çykýan ýerleri bar. Olaryň köpüsi gurluşyk hajatlary üçin giňden ulanylýar. Keletede, Babadurmazda, Baharlyda bar bolan paleogen daşly çägeler aýna öndürmek üçin ýaramlydyr. Olardan başga-da Türkmenistanda mineral reňkler, bezeg daşlary (olaryň iň owadany Garlyk gowagyndaky we Köpetdagdaky «onuks») bar.

Türkmenistan kükürde, nahar we kaliý duzlaryna, natriý sulfatyna (mirabilite), magniý duzlaryna, ozokrite, ýoda, brom baý. Onuň çäginde mineral duzlaryň ähli görnüşleri diýen ýaly duş gelýär. Garabogazkölde natriý sulfatynyň, bişofitiň, epsomitiň ägirt uly mukdary bar. Şonuň ýaly-da bu ýerde magniý, stronsiý, rubidiý, bor, brom we başga seýrek duş gelýän elementler hem duş gelýär. Türkmenistan nahar duzuna örän baý. Iň uly duz kânleri Hazar boýundaky Guwluköl, Jebel stansiýasynyň golaýyndaky Babahoja, Günorta-Gündogar Türkmenistanda Soltan Sanjar hem-de Magdanly kânleridir. Başga ýerlerde hem nahar duzunyň köp mukdary bar.

Ýerasty we mineral suwlar hem Türkmenistanda gazylyp alynýan gymmatly zatlaryň biridir, sebäbi suw baýlyklary biziň ýurdumyzyň hiç bir zat bilen deňäp bolmaýan baýlygydyr. Yssy we gurak klimat, ygalyň az ýagmagy, çägininiň geologik we tektonik gurluşynyň çylşyrymlylygy ýerasty suwlaryň emele geliş, ýatış we akış şertlerini kesgitleýär hem-de has minerallaşan ýerasty suwlaryň toplanmagyna esas bolýar. Şonuň üçin ýerli suw baýlyklaryny öwrenmeklik,

şäherleri we obalary arassa agyz suwy bilen üpjün etmeklik meselesi ýurt üçin wajyp meseleleriň biri bolýar.

Ýerasty süýji suwlar, esasan, Köpetdag, Uly Balkan, Köýtendag sebitlerinde emele gelip, olar özünden suwy gowy geçirýän, ýuranyň we meliň kem-kesleýin jaýryk ýatan jynslarynda saklanýar. Ol suwlar Aşgabadyň, onuň töwerekleriniň we başga onlarça ownuk-iri şäherleriň, şäherçeleriň senagat, jemagat, oba hojalyk suw üpjünçiligine bolan hajatlaryny kanagatlandyrmaga uly goşant bolup hyzmat edýär. Derýalaryň ýakalarynda we Garagum derýanyň zolagynda süzgüjiň esasynda emele gelen ýerasty süýji suwlar hem suw üpjünçiliginde peýdalanýar. Duzly suwlaryň üstünde «ýüzýän» linzalar görnüşinde bolan süýji we çala şorlaşan ýerasty suwlary Garagum çällüginde hem bar. Şeýle linzalaryň birinde, ýagny Ýasga linzasynda geçen asyrda Günbatar Türkmenistanyň birentek şäherleriniň senagatyny suw bilen üpjün edýän suw ýygnaýjy desga guruldy. Bu ýerde süýji suwy-da, şor suwy-da bir wagtda çykarmak üçin goşalandyrylan guduklardan peýdalanylady. Munuň özi süýji we onuň aşagyndaky şor suwuň gatyşyp çykmagyna mümkinçilik bermeýär we şol linzany uzak wagtlaap peýdalanmaga esas döretdi.

Türkmenistanda termal suwlar hem kân. Olara kesel bejeriş ähmiýeti bolan, senagatda olardaky komponentleri saýlap alyp boljak, şeýle hem energetika maksatlary üçin ulanyp boljak termal suwlar girýär. Türkmenistanyň mineral suwlaryny öwrenmek we amaly taýdan ulanmak häzirkî döwürde giň gerime eýe bolýar. Amaly taýdan bejeriş maksatlary üçin Türkmenistanyň artezian basseýnlerinde, şeýle hem Köpetdagyň ýygirtly ýerlerinde, Uly Balkanda we Köýtendagda giň ýaýran sulfatly, kükürtwodorodly suwlar peýdalanylýar. Sulfadly suwlaryň iň giň ýaýranlary hlorid natrili, gidrokarbonat-sulfat-hlornatrili suwlardyr.

Çuň gorizontlardaky ýerasty suwlaryň düzüminde senagat maksatlary üçin ulanylýan ergin haldaky elementler bar. Türkmenistanda, esasan, onuň ýygirtly ýerlerinde ýod-bromly, demirli, magni-li we başga goşundyly suwlar kân. Hazar we Boýadag kânlerinden çykýan mineral suwlaryň esasynda ýod-brom zawodlary işleýär. Türkmenistanyň tebigy baýlyklarynyň çäklendirilmedik mukdary bi-

len bir hatarda ajaýyp tebigy we biologik mümkinçiliklerine eýedir. Tebigatyň özboluşly gözelligine ýurduň islendik sebitinde duş gelmek bolýar. Innowasion çözümleriň esasynda bu baýlyklary adamyň hyzmatynda has işewür goýmak türkmen ýurdunyň geljekki ösüşiniň esasy şerti bolýar.

II b a p

TÜRKMENISTANDA GEOSYÝASY PROSES WE DEMOGRAFIKI AÝRATYNLYKLAR

Türkmenistanda geosyýasy proses we onuň türkmen döwletiniň syýasatynda şöhhlenişi

Adamzadyň durmuşynda syýasatyň ornunyň güýjeýän XX asyrynda has-da XXI asyrdaky «geosyýasy» diýen düşünje aňlamaklygy we döwletiň durmuşynda netijeli ulanmaklygy talap edýär. Täze Galkynyş eýýamyna girişýän Türkmenistan döwleti üçin hem özüniň geosyýasy ýerleşişini aňlamaklyk we ulanmaklyk wajypdyr. Syýasy geografiýadan geosyýasat tapawutlanýar. Alymlar syýasy geografiýanyň giňişlik baradaky ylymdygyny belleýärler. Şonuň üçin syýasy geografiýa geçmişe, geosyýasatyň bolsa häzirkiki döwre gözükändigini aýdýarlar. Syýasy geografiýa giňişligiň döwlete edýän täsiriniň şertlerini açyp görkezýär. Ondan tapawutlylykda geosyýasat döwleti giňişligiň şertlerini we kanunlaryny ýeňip geçip, olary kesgitlenen maksatlaryň gullugyna goýmaklygyň meselelerini öwrenýär. Türkmenistan döwleti üçin hem häzirkiki döwürde giňişligiň şertlerini we kanunlaryny Galkynyşyň maksatlaryna ulanmaklyk gerekdir. Şonuň üçin hem bizde ähli esaslar bar. Türkmenistan gadym döwürlerden bäri söwda ýollarynyň, medeni we dini gatnaşyklaryň çatrygynda ýerleşen. Onuň ajaýyp mysaly hökmünde Beýik Ýüpek ýoluny getirse bolar. Harby hadysalar sebäpli, tebigy ýagdaýlar bilen baglylykda, adamlar bu ýoluň ugruny üýtgeden hem bolsalar, ol hökmany suratda ýurduň çäginde geçen. Mary şol ýoluň merkezinde ýerleşen. Onda bu ýoluň bir şahasy demirgazyga-Horezma tarap bölünip aýrylýar. Günorta tarap Horasana we ondan Kermana, Pars

aýlagyna gidýän ýoluň başga bir ugry Arabystana alyp barypdyr. Gündogarda bu ýol Hindistana we Hytaýa rowana bolan.

Bu ýoluň Türkmenistanyň çäklerinden we onuň goňşy ýurtlarynyň içinden geçýän bölekleri barada ilkinji gezek Usidor Harakskiniň eserlerinde habar berilýär. Onuň b.e. I asyryna degişli «Parfian duragalary» diýen işinde Eýrandan gelýän söwda ýoly demirgazyk Parfiýanyň üsti bilen (Köpetdagyň demirgazyk eteklerinden, Nusaýyň üsti bilen) göni Merwe barýanlygy aýdylýar. Orta asyrlara degişli arap awtorlarynyň belleýşine görä, olaryň döwründe Eýrany Merkezi Aziýa bilen we ondan aňry gündogar welaýatlar bilen birikdiren şäher Saragt bolupdyr. Olaryň göz önünde tutýan ýoly Köpetdagyň günorta etekleri bilen Nyşapura, ondan Saragta we Merwe barypdyr. Bu ýoluň emele gelmegi Eýranyň gündogarynda uly şäheriň - Nyşapuryň we b. e. IV asyrynda Hazaryň gündogar eteginde - Dehistanda, özbaşdak döwletiň döremegi bilen bagly bolupdyr.

Beýik Ýüpek ýoly diňe söwda we diplomatiýa ýoly bolman, eýsem medeniýetleriň, iş usullarynyň, tilsimatlaryň, sungatlaryň we dinleriň ýaýramagyna, dünýä halklarynyň medeniýetleriniň baýlaşmagyna uly kömek edipdir. Bu ýol halklaryň arasyndaky parahatçylykly gatnaşyklaryň göreldesini berip, zehinli taryhçylaryň, geograflaryň, syýahatçylaryň peýda bolmagyna getirýär. Ony biz Türkmenistanyň mysalynda hem görýäris. Gadym döwürlerden bäri bu ýerde ýaşayan ilat ýakyn we alys ýurtlar bilen gatnaşyp ähli ugurlarda üstünlikleri gazanyp bilipdirler. Ýurt ylymly adamlarynyň, filosoflaryň, şahyrlaryň mesgenine öwrülipdir. Mahmyt Gaznalynyň, seljuk türkmenleriniň soltanlygynyň, Köneürgenç soltanlygynyň döwründe türkmenler bütin yslam dünýäsinde ylmyň, edebiýatyň, sungatyň ösmegine saldamly goşant goşup gelen. Olar hoşniýetli gatnaşyklaryň tarapdary bolup çykyş edenler. Türkmenleriň ýörelge edinyän parahatçylyk söýüji syýasaty adalatlylygy, ynsanperwerligi, olara orta asyrlarda Aziýanyň, Gündogar Ýewropanyň we Demirgazyk Afrikanyň ähli künjeklerinde onlarça döwletleri, şol sanda beýik soltanlyklary gurmaga kömek etdi.

Türkmen halkynyň ynsanperwerlik, hoşniýetli goňsuçylyk ýörelgeleri Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletiniň hem

daşary we içeri syýasatynyň many-mazmunyny kesgitleýär. Şonuň üçin ylym-bilime hemaýat, medeni mirasy gorap saklamak döwlet syýasatynyň aýrylmaz bölegi bolýar. Şu syýasat esasynda ýurdu-myзда medeni-taryhy ýadygärlikleri gorap saklamak, medeni mirasy öwrenmek we halka ýaýmak babatda ençeme işleriň başy başlandy. Bu ýerde netijeli halkara hyzmatdaşlyk ýola goýuldy. Netijede, 1999-njy ýylda gadymy Merwiň, 2005-nji ýylda Köneürgenjiň ýadygärlikleri, 2007-nji ýylda gadymy Nusay galasy UNESCO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizildi. Bu ugurda ýurtda alnyp barylýan köp-ugurly işleriň netijesinde uly açyşlaryň üstünden barylady. Muňa belli arheolog W.I. Sarianidiniň gadymy Marguş ýurdunyň paýtagty hasaplanýan Goňurpede geçiren gazuw-agtaryşlarynyň netijesinde dünýä medeniýetleriniň oň ylma näbelli bolan täze ojagynyň – Margiana siwilizasiýasynyň üstüniň açylmagy mysal bolup biler.

Türkmenistan, görşümüz ýaly, ençeme döwletleri, medeniýetleri, siwilizasiýalary dünýä beren toprak. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze geosyýasy doktrinasy ýurduň amatly geografiki ýerleşişini göz önünde tutup, halkyň taryhynyň dowamynda toplan baý medeni mirasyna esaslanýar. Bu doktrina ylmy häsiýete eýe bolýar. Ýurduň galkynýan döwründe öňe sürülýän geosyýasat reallık syýasaty bolýar. Ol türkmen halkynyň geçmişde dünýäde tutan ornuny, Garaşsyzlyk ýyllarynda dörän täze mümkinçilikleri, häzirki dünýäniň çylşyrymlylyklaryny, gapma-garşylyklaryny, köpölçegliligini bolşy ýaly görýär we bar bolan mümkinçiliklerden gözbaş alýar. Ýurt Baştutanynyň öňe sürýän oýlanşykly syýasaty bar bolan ähli täzelikleri, adaty garaýyşlardan daşary çykýan pikirleri öwrenmäge we kabul etmäge açyk. Ol döwrüň talabyny kanagatlandyрмаýan garaýyşlary üýtgetmeklikden çekinmeýär. Türkmenistanyň Prezidenti 2007-nji ýylyň 24-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda «Ýewraziýa grup» guramasynda işewürler bilen bolan duşuşykda: «... meniň prezidentlik maksatnamam oňyn goşmaçalar üçin hemişe açykdyr¹» diýip belledi.

Türkmen döwleti, bilşimiz ýaly, Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ykdysadyýetde «Açyk gapylar» syýasatyny, daşary syýasat-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t, 215 s.*

da bolsa, hoşniýetli Bitaraplyk syýasatyny öňe sürdi. Döwletimize 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Asambleýasy tarapyndan hemişelik Bitaraplyk derejesi berildi. Türkmenistanyň hakykatdan hem dünýäniň ýurtlaryna açyk bolmaklygy üçin ýurduň geosyýasy ýerleşişiniň amatlylyklaryny ulanmak maksady bilen gerek bolan aragatnaşyk kommunikasiýa ulgamlary döredilip başlandy. 1994-nji ýylda Aşgabatda dünýä standartlaryna gabat gelýän aeroport toplумы işe girizildi. 1996-njy ýylyň maýynda Tejen-Sarahs-Maşat demir ýoly açyldy. Daşary ýurt maýadarlaryny çekmeklik üçin aragatnaşyk serişdeleri ulanylyp, myhmanhanalar gurlup başlandy. Aşgabat şäheriniň sebitde ylalaşdyryjy merkeze öwürilmegi üçin amatly şertler emele gelýär.

Şu we beýleki başlangyçlar täze Galkynyş eýýamynda has ösdürilip bu ýerde bar bolan ähli mümkinçilikler doly açylyp, Türkmenistanyň dünýä birleşiginiň derwaýys meselelerini çözmeklikde işewirliگی ardyryldy. Bu döwürde Türkmenistanyň geosyýasy ýerleşişiniň artykmaçlyklaryny ýurduň we umuman, adamzadyň peýdasyna işewür ulanmaklyk meselesi has düýpli we toplumlaýyn çözülip başlandy. 2007-nji ýylyň 1-nji dekabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Demirgazyk-Günorta geçelgesi boljak Uzen-Gyzylgaýa-Bereket-Etrek-Gorgan halkara demir ýolunyň gurluşygyna başlandy. Bu ýol Türkmenistanyň, Gazagystanyň we Eýranyň çäginde geçmek bilen ykdysady taýdan bähbitli, onlarça ýurtlar üçin möhüm tranzit marşruty bolar. Tutuş Ýewropa, Russiýa, Merkezi Aziýa ýurtlary gysgaldylan ugur arkaly günorta deňizlerine çykmaga mümkinçilik alarlar. Öz gezeginde şeýle mümkinçilik Pars aýlagynyň ýurtlaryna demirgazyk ugur boýunça dörär.

Türkmen döwletiniň şu syýasatynyň esasynda örän çuňňur many bar. Ol millionlarça adamlaryň bähbitlerine, parahatçylygyň we ählumumy abadançylygyň hatyrasyna gulluk edýär. Bu ýerde Bitarap Türkmenistanyň tutuş syýasatynyň manysy jemlenýär. Türkmenistan öz Bitaraplygyny jar etmek we ony durmuşa geçirmek bilen, halkara jemgyýetçiliginiň önünde öz üstüne alan borçlaryna gysarnyksyz eýerýär. Bu syýasat ägirt uly baýlyklary bolan Türkmenistanyň ykdy-

sady mümkinçilikleriniň we geografik taýdan amatly ýerde ýerleşmeginiň, şonuň ýaly-da, türkmen döwletiniň hyzmatdaşlyga we hoşniýetli goňsuçylyga ygrarlylygynyň bir ýere jemlenip hereketlenmegi bolýar. Galkynyş eýýamynda şu syýasatyň berýän miwelerini biz her ädimde duýýarys. Ony biz ilki bilen Türkmenistanyň dünýäniň energetiki howpsuzlygyny üpjün etmeklige goşýan goşandynda aýdyň görýäris. Eger dünýä bazarynda energiýa serişdelerine islegiň artýanlygy we biziň ýurdumyzda şol serişdeleriň ýeterlik gurlarynyň barlygyny göz önünde tutsak, onda bu ugurda iki taraply hem köp taraply hyzmatdaşlygy artdyrmaklyga esaslary döredýänligini bellemeli. Şu maksat bilen biziň ýurdumyzda energiýa serişdeleriniň eksport ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmak syýasaty alnyp barylýar. Türkmen döwletiniň gatnaşmagynda işe girizilýän halkara gaz geçirijileriniň sany artýar. Türkmen gazy dünýäniň energetiki bazaryna ilki bilen ozalky Orta Aziýa-Merkez gaz geçirijisiniň üsti bilen çykarylýar. Şonuň ýaly-da türkmen tebigy gazy goňşy Eýran Yslam Respublikasyna eksport edilýär. Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň gurluşygy hem üstünlikli tamamlandy. Bu gaz geçirijisiniň taslamasyny durmuşa geçirmek we tebigy gazy satmak hakynda 2006-njy ýylyň aprelinde gol çekilen Baş hökümetara ylalaşygyňa laýyklykda Türkmenistan 30 ýylyň dowamynda 30 milliard kub metre çenli tebigy gazy bermäge borçlandy. Dört döwletiň, şol sanda Özbegistanyň we Gazagystanyň üstünden geçýän täze gaz geçiriji Amyderýanyň sag kenaryndan çykarylýan türkmen tebigy gazynyň Hytaýa ibermegini üpjün edýär, türkmen-hytaý hyzmatdaşlygyny berkider. Şu işler bilen bir hatarda uglewodorod serişdeleri dünýä bazaryna çykarmagyň täze ugurlary kesgitlenýär. 2007-nji ýylyň 20-nji dekabrynda Russiýa Federasiýasynyň paýtagty Moskwada Hazarýaka gaz geçirijisini gurmakda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň, Russiýanyň we Gazagystanyň arasynda Ylalaşyga gol çekildi. Şu gaz geçirijisi türkmen gazyny Russiýa geçirmeklik üçin täze mümkinçilikleri açýar. Türkmenistan, bilşimiz ýaly, Russiýa bilen her ýyl 50 milliard kub metr türkmen tebigy gazyny ibermek barada 25 ýyllyk şertnama baglaşdy. Türkmen gazyny bu döwlete akdyrýan häzirkizki gaz geçiriji ulgamynyň durkuny täzelemek taslamasyna biziň ýurdu-

myz uly gyzyklanma bildirýär. Şu ugur boýunça «mawy ýangyjyň» Gazagystanyň üsti bilen iberilýän möçberiniň artdyrylmagy we ygtybarly bolmagy iki ýurduň bähbitlerine laýyk gelýändigini türkmen hem rus liderleri tarapyndan yzygiderli belenilip gelinýär.

Hazarýaka gaz geçirijisi diňe bir Türkmenistan we Russiýa döwletleri üçin ähmiýetli bolman, eýsem dünýä ýurtlarynyň we halklarynyň arasyndaky hyzmatdaşlygy çuňlaşdyrmaklykda hem ähmiýeti uly. Soňky döwürde bu ugurda, meselem, Ýewropa Bileleşigi bilen gepleşikler işewür alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň noýabrynda Brýussele bolan resmi sapary wagtynda olara güýçli itergi berildi. 2008-nji ýylyň 26-njy maýynda Türkmenistan Ýewropa Birleşigine girýän ýurtlar bilen energetika babatda özara düşünişmek we hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky Memerandumda gol çekdi. 2008-nji ýylyň 29-njy noýabrynda Türkmenbaşyda bolup geçen Türkmenistanyň, Azerbaýjanyň we Türkiýäniň baştutanlarynyň üç taraplaýyn duşuşygy özara gatnaşyklaryň, şol sanda energetika ugrundaky hyzmatdaşlygyň täze mümkinçiliklerini açdy. Bu ýerde bolan duşuşykda energiýa serişdelerini ugratmagyň geografiki ugurlaryny giňeltmek we üstini doldyrmak meseleleri boýunça hem pikir alşyldy. Şonuň bilen bir hatarda Türkmenistan ozaldan hereket edip gelýän gazgeçirijileriniň hem mümkinçiliklerini has netjeli ulanmaklyga çalyşýar. 2009-njy ýylyň iýulynyň başynda Türkmenistandan Eýrana ugradylyan gazyň mukdaryny her ýylda 14 milliard kubometre çenli artdyrmak we soňra ony has hem artdyrmak barada iki döwletiň arasynda gazanylan ylalaşyk oňa mysal bolup biler. 2009-njy ýylyň aýagy we 2010-njy ýylyň başy Türkmenistanyň uglewododorod serişdelerini diwersifikasiýalaşdyrmaklygyň aýgıtly çözümleriniň amala aşyrlan wagty boldy. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabry asyryň gurluşygy adyny alan Türkmenistan-Özbeğistan-Gazagystan-Hytaý daz geçirijisiniň açylyş dabarasy boldy. Türkmen tebigy gazy täze ugra-Gündogara tarap akyp başlady. 7000 km uzynlygy bolan bu gazgeçirijiniň taslamalaýyn kuwwatlylygy ýylda 40 milliard metr kub gaza barabar bolýar. 2010-njy ýylyň 5-nji ýanwarynda Döwletabat-Serahs-Hangeren gazgeçirijisi hem işe girizildi. Bu gazgeçirijisi ozalky hereket edýän Körpeje-Gurtguýy gazgeçirijisi bilen bilelikde

Eýran Yslam Respublikasyna geçirilýän tebigy gazyň möçberini geljekde ýylda 20 milliard kubmetre ýetirmeklige mümkinçilik berýär. Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň energiýa serişdeleriniň eksport ugurlary köpeliýär. Biziň döwletimiz öz baýlyklaryny dünýä ýurtlarynyň energetiki zerurlyklaryny kanagatlandyrmagyň hyzmatyna goýýar we bu baýlyklaryň goraglylygynyň üpjün edilmegini isleýär. Ol hem düşnüklidir. Köp ýurtlaryň üstünden geçýän gaz geçirijileriniň ulanylyş tejribesi bu ýerde döreýän meseleleri diňe abyraýly halkara guramalarynyň işewür gatnaşmagy bilen çözüp bolýandygyny görkezýär. Öz gezeginde ykdysady hyzmatdaşlyk ygtybarly we ähli taraplaýyn goragly bolan ýagdaýynda taraplaryň we ýurtlaryň bähbitlerine hyzmat edip bilýär. Biziň ýurdumyzda şeýle goraglylyga aýratyn üns berilýär we turba geçirijileriň infrastrukturasyň ygtybarlygyny hem howpsuzlygyny üpjün edýän halkara-hukuk gurallaryna daýanýar. Türkmen döwleti energetiki hyzmatdaşlygyň netijeli we taraplara peýdaly bolmagy ugrunda çykyş edýär. Energetiki infrostrukturany rejeli saklamak we ony kadaly işletmek bolsa hyzmatdaşlyga girýän ähli ýurtlaryň, ilkinji nobatda, energiýa öndüriji, üstaşyr geçiriji hem ahyrky sarp ediji taraplaryň bähbitli hyzmatdaşlygyna oňaýly şertleri döredýär. Hormatly Prezidentimiz döwletleriň diňe bilelikdäki tagallalarynyň netijesinde we olaryň özara ylalaşylan ýörelgeler esasynda hereket etmeleriniň ählumumy ösüşe hyzmat etjekdigini zygiderli nygtaýar. Şunuň bilen baglanyşykly Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen kabul edilen BMG-niň «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» hakyndaky Rezolýusiýasy aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu Rezolýusiýa köptaraply we çylşyrymly mesele bolan global energiýa howpsuzlygyny üpjün ediji ulgamy döretmekligiň başlangyjy bolýar. Türkmenistan bu ulgamy döretmeklige öz saldamlý goşandyny goşmaklyk üçin, görşümüz ýaly, uly işleri alyp barýar. 2009-njy ýylyň 23-24-nji aprelinde Aşgabatda geçen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly halkara maslahat dünýä bileleşiginiň aladalary bilen geljekde şeýle ulgamyň dörejekdigine berkinam döredýär. Onuň döremegi biziň ýurdumyzyň dünýäniň energe-

tiki bazaryndaky ornuny has hem berkider we ýurdumyzyň ägirt uly mächberli uglewodorod baýlygyny halkymyzyň eşretli ýaşayşynyň eg-silmez çeşmesine öwrer.

Ýurduň amatly geografiki ýerleşişini, onuň köp sanly amatlykla-ryny ulanmak esasynda döreyän ýene bir mümkinçilik syýahatçyly-gy ösdürmek bilen baglydyr. Şu möhüm ugry ösdürmekligiň ozalky alnyp barylan işleri düýpli täzedan garaldy. Halkara maýa goýum-laryny çagyrmak hem-de olar üçin ýeňillikleriň giň sanawyny yglan etmek bilen, Hazar deňziniň kenarynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy döredildi. Türkmenistany ýakyn on ýyllyklarda ösdürmegiň strategik meýilnamalary bilen gönüden-göni baglanyşykly, örän uly bähbitli bu taslama ýurdumyzyň ägirt uly tebigy we ykdysady potensialyny, şol sanda özara bähbitli we netijeli halkara hyzmatdaşlygynyň hasabyna uly mümkinçilikleri durmuşa geçirmäge düýbünden täzeçe çemeleşme-giň özboluşly badalgasy bolýar. Bu örän ähmiýetli başlangyç bilen Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ilkinji gezek üç döwletiň – Türkmenistanyň, Russiýanyň we Gazagystanyň baştutan-larynyň 2007-nji ýylyň maýynda Türkmenbaşy şäherinde geçirilen samitinde çykyş etdi. Şol ýyl badalga alan onuň örän tutumly tasla-masyna döwletiň özi başda bir milliard dollara golaý serişde goýmak boýunça öz üstüne uly borçnamalary aldy. Bu maksatnamanyň baş maksady ýurdumyzyň örän baý tebigy serişdelerini türkmen halky-nyň bähbitlerine netijeli ulanmakdan ybarat. Şonuň bilen bir hatarda onuň düýp mazmuny ýurtda syýahatçylygy ösdürmek, bu işe daşary ýurtly maýa goýujylary çekmek maksatlaryna eýermek bilen çäklen-män, eýsem ýurdumyzyň açyklygyny iş ýüzünde äşgär etmeklik bilen hem baglydyr.

Hazar sebiti - hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, «biziň deňiz genji-hazynamyz». Baý tebigy serişdeler, geografik taýdan amatly – gadyndan bári Merkezi Aziýany, Ýewropany, Kawkazy baglaşdyrýan ulag ugurlarynyň çatrygynda ýerleşşi we şypahana-kurort dynç alyş ulgamyny ösdürmek üçin amatly bolan aýratyn howa şertleri bardyr. Bu taslama daşary ýurtly maýadarlaryň ünsüni özüne çekdi, köp sanly firmalar we kompaniýalar Hazaryň kenar ýakasyny abadanlaşdyrmaga gatnaşýarlar, uly maýa goýumlaryny goýýarlar.

Türkmen Lideriniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan özgertmeleriň aýrylmaz bölegi hökmünde dünýäniň işewürleriniň we jemgyýetçilik-syýasy wekilleriniň giň seslenmesine eýe bolan bu taslama iş ýüzünde durmuşa geçirilýär. Häzirki döwürde deňziň ýakasynda alnyp barylýan işleriň ilkinji netijeleri anyk görünýär. 2009-njy ýylyň iýunynda bu ýerde ilkinji şypahanalar we dynç alyş öýleri işe girizildi. Bu ýerde gurulýan desgalaryň umumy bahasy şol wagt ABŞ-nyň 1 milliard 200 million dollaryna barabardy. Awazada gurulýan desgalar täsin, uly möçberlidir. Meselem, olaryň biri 2010-njy ýylda işe girizilen-gämi gatnawly emeli derýadyr. Onuň umumy uzynlygy 7 kilometre, ortaça ini 50 metre, çuňlugy 5 metre barabar bolmaly. Bu ägirt uly gidrotehniki desganyň ugrunda iki tarapy boýunça owadan skwerler we seýilgähler, sport hem-de medeni durmuş maksatly desgalar, kafe-barlar hem-de restoranlar bolan abadanlaşdyrylan dynç alyş zolagy ýerleşer. Bu ýerde sportuň suwdaky görnüşleri, şol sanda baýdarkalarda we kanoýelerde hem-de ýelkenli gaýyklarda küreklemek boýunça ýaryşlary geçirmek üçin ähli şertler dörediler. Türkmenbaşy şäheri – Merkezi Aziýanyň «deňiz derwezesi» hem bu gün düýpli özgerýär. Ýakyn geljekde onuň ornunda sözüň doly manysynda täze, owadan we häzirki zaman megapolis peýda bolar. Onda ýokary amatlykly belent jaýlar, mekdepler we çagalar baglary, medeni hem söwda merkezleri, köp sanly çüwdürimler, seýilgählerdir seýilbaglar jemlener. Bu ýerde gurlan halkara derejesindäki aeroport Ýewropadan Günorta we Günorta-Gündogar Aziýa howa ýollarynda üstaşyr düşelgä öwrüldi. Deňiz porty doly döwrebaplaşdyrylar, milli flotuň üsti teplohodlar, ýahtalar, gezelenç etmek üçin gaýyklar bilen ýetiriler. Umuman, «Awaza» dünýä binägärliginiň we inženerçiliginiň üstünliklerini özünde jemläp, diňe bir sebitde däl, eýsem dünýäde öz gözelligi hem amatlyklary bilen tapawutlanýan syýahatçylyk merkezleriniň birine öwürüler.

Türkmenistan döwletiniň geosyýasaty öz amatly ýerleşişini we içerki mümkinçiliklerini netijeli ulanmaklyk bilen dünýäniň häzirki in wajyp meselelerini çözmeklige işewür gatnaşmaklygy göz önünde tutýar. 2009-njy ýylyň 15-nji iýulynda açylan «Altyn asyr» Türkmen köli onuň ajaýyp mysalydyr. Bu köl ähli welaýatlaryň ekin meýdanlarynyň melioreativ ýagdaýlaryny gowulamak üçin şor

suwlary ýurduň demirgazyk-gündogarynda ýerleşen Gara şor çökeltligine ýygnamak bilen bir hatarda Aral deňziniň peselmegi bilen sebitde döran ekologiki meseleleri çözmeklige-de hemaýat eder.

Suwuň doly ulanylmagynyň, onuň suwaryş ýaramlylygyny gaýtadan dikeldilmegi, tehniki maksatlar üçin arassalanan görnüşde öndürilmegi, şonuň ýaly-da balykçylyk hojalygyny ösdürmäge gönükdirilmegi Türkmen kölüniň basseýniniň hasabyna Garagumyň biologik köpdürliliginiň artmaklygyna getirer. Garagum ylmy barlaglaryň giňden alnyp barylýan ýerine öwrüler. Ol barlaglar çölleşmäge we gurakçylyga garşy göreşiň iş ýüzündäki çärelerini öwrenmäge, çägeli giňişlikleriň özleşdirilmegine, çölüň ösümlük we haýwanat dünýäsiniň baýlaşmagyna hyzmat eder.

Bu meseleleriň wajyplygy, aýratyn hem, BMG-niň daşky gurşaw baradaky Maksatnamasynyň (ÝUNEP) maglumatlaryndan aýdyň görünýär. Olara laýyklykda, Ýeriň gury ýer böleginiň dörtde birine çölleşmek howpy abanýar, çölleşmek we giň giňişligi suwlylandyrmak meselesi 100-den gowrak döwletlerde ýaşayan milliartdan geçýän ilatyň ýaşayşy üçin şertler we serişdeler taýdan üpjün edilmegi bilen baglydyr. 2010-njy ýylyň 24-25-nji martynda Türkmenbaşyda geçen bu «Altyn asyr» türkmen kölüniň sebitiň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmakdaky ähmiýeti» atly halkara ylmy maslahatda çykyş eden türkmen we daşary ýurtly alymlar hem hünärmenleriň getiren mysallary Türkmenistanyň türkmen kölüni işe girizip, oň peýdasyz hasaplanýan ýerlerde öri meýdanlaryny hem-de sürüm ýerlerini açmaklyk tejribesiniň nä derejede peýdalydygyny görkezýär.

Demografiýa

Türkmenistanyň demografiki meseleleri bilen baglanyşykly meselelere geçmezden ozal demografiýa baradaky umumy düşüňjeleriň üstünde durup geçeliň. Demografiýa (*demos* - halk we *grapho* - ýazýaryn diýen grek sözlerinden) ilaty öwrenýän ylymdyr. Ilat belli bir çäkde (obada, şäherçede, etrapda, şäherde, welaýatda, ýurtda, sebitde, yklymda we tutuş dünýäde) ýaşayan adamlaryň köplügidir. Ol wagtyň dowamynda sany azalyp ýa-da köpelip bilýän we düzümi üýt-

gäp durýan köplük bolýar. Haýsy hem bolsa bir çäkde ilatyň sanynyň we düzüminiň üýtgemegi köp hadysalar bilen baglydyr. Ýöne olaryň içinde: çaga dogluşynyň derejesiniň ýokary ýa-da pes bolmagy; ölýän adamlaryň sanynyň köpelmegi ýa-da azalmagy; göçüp gelýänleriň (ýa-da göçüp gidýänleriň) sanynyň köpelmegi ýa-da azalmagy has täsirli bolýar.

Demografiki özgeriş-belli bir çäkde ilatyň sanynyň we düzüminiň üýtgeýşidir. Bu özgeriş dürli çäklerde dürli hili bolýar. Demografiki özgeriş sosial özgeriş bilen baglydyr. Bu ýerdäki meseleleri demografiýa bilen bir hatarda sosiologiýa ylmy hem öwrenýär. Demografiýa we sosiologiýa ylmylary çaga dogluşynyň derejesiniň maşgalanyň sosial görnüşi, çaganyň «gymmatlylygy», çaga dogluşyny kadalaşdyrýan döp-dessurlar bilen baglanyşygyny öwrenýärler. Şonuň ýaly-da bu ylmylar ölüm hadysasynyň saglygy goraýyş, daşky gurşawyň hapalanmagy, zähmet we durmuş şertleri bilen baglanyşygyny derňeýärler. Bu ýerde ähli zat wajyp: çaga dogluşy, ölüm, nika, nikany bozma, migrasiýa we başgalar. Görkezilen düzümleriň her biri ilaty aşaky görkezijiler bilen häsiýetlendirýär: jynsy, ýaşı, maşgala ýagdaýy, dogulan ýeri we ýaşayan ýeri. Olar birmeňzeş bölekleriň arasyndaky gatnaşyklary we baglanyşyklary aňladýarlar. Bu gatnaşyklar kähallatlarda iki ýa-da ondan hem köp taraplar bilen sazlaşdyrylyp biliner.

Ilatyň jyns-ýaş düzümi iki tarapyň sazlaşygy bolýar. Birinjisi haýsy hem bolsa bir çäkde (ýurt, sebit) erkekler bilen zenanlaryň arasyndaky gatnaşyk, ikinjisi bolsa, dürli ýaşdaky adamlaryň arasyndaky gatnaşyk. Kähallatlarda bu düzümleri biologik düzüm hökmünde düşündirýärler. Dogrudan hem aýratyn adamlar hökmünde erkek bilen zenanyň ýa-da çaga bilen ýaşulynyň arasyndaky tapawut biologiki esasa eýe bolýar. Ýöne adamlaryň jyns we ýaş baglanyşygy boýunça bölünişi sosial ösüşiň netijesidir. Biologiýa näme sebäpli oglanlaryň gyzlardan kän dogýanlygyna garamazdan netijede dünýäniň köp ýurtlarynyň ilatynyň düzüminde zenanlaryň erkeklerden artykmaçlygyny düşündirip bilmeýär.

Ilatyň jyns-ýaş düzümi ýa bir aýratynlygy (jyns ýa-da ýaş), ýa-da iki aýratynlygy bilen hem häsiýetlendirilip biliner. Birinjide ilaty üç topara: 0-14 ýaş (çagalar), 15-49 ýaş (ýaşlar we orta ýaşlylar) we 50 ýaş hem ondan ýokary (ýaşuly nesil) bölmek zyzyklanma bil-

dirýär. Olaryň arasyndaky aragatnaşyk ilatyň ýaşı boýunça düzümini häsiýetlendirýär. Şu üç topary öz içine alýan ilatynyň düzümini derňemeklik diňe bir ýurduň zähmet potensialyny görkezmeklige däl, eýsem onuň ösüşiniň hereketlilikini hem açmaklyga mümkinçilik berýär. Düzüm näçe oňaly bolsa, şonça-da onuň ösmeklige ukyby güýçli bolýar. Şu nukdaýnazardan Türkmenistanda demografik özgerişi oňaly diýip häsiýetlendirse bolar. Türkmenistanyň ilatynyň köp bölegini çagalar we ýaşlar düzýärler. 1999-njy ýylda, meselem, 25 ýaş çenli adamlar umumy ilatyň sanynyň 76%-ine, ilatyň orta ýaşı 63-e deň boldy.

Ilatyň düzümini jyns tapawudy bilen öwrenmeklik ony ýaş boýunça öwrenmeklikden az ähmiýete eýe bolmaýar. Ol bir tarapdan öndüriji güýçleri ýerleşdirmeklige kömek etse, ikinji tarapdan, çäkke ilaty kemala getirmeklige kömek berýär. XX asyryň ortalarynda ikinji jahan urşy sebäpli ilatyň jyns düzüminiň bozulmagy, asyryň soňunda kadalaşýar. Eger 1951-nji ýylda zenanlar ýurduň ilatynyň 56%-ine deň bolan bolsa, 1979-njy ýylda 50,9%-ine deň bolýar. 1999-njy ýylda bu görkezijiler ýokarkylara laýyklykda 50,4% we 49,6%.

Ilat diňe bir kesgitli ýaşdaky we jynsy boýunça tapawutlanýan adam topary bolman, eýsem, adamlary birikdirýän maşgalalar hem bolýarlar. Ilatyň maşgala düzümi, sany, möçberi, maşgalanyň düzümi, olaryň agzalarynyň özara baglanyşygy ýaly görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Ilatyň maşgala düzümi derňelende, maşgala garyndaşlyk we nika esasynda birigen, umumy girdejä eýe bolan adamlaryň topary diýip düşünilýär. Şu hili kesgitleme, meselem, ilat ýazgysy geçirilende kabul edilýär. Häzirki döwürde türkmen maşgalasyny giňeldilen maşgala diýip hasap etse bolar. 1999-njy ýylda, meselem, maşgalanyň ortaça möçberi 5,3 adama deň bolup, 7 we ondan köp adamy öz içine alýan maşgalaryň sany umumy maşgala sanynyň 29% deň boldy. Bir adamdan durýan maşgalanyň sany 6% deň.

Türkmen jemgyýetinde maşgalanyň orny örän belentdir. Türkmen halky maşgalanyň ruhy-ahlak gymmatlyklaryny saklap galyp bilipdir. Bu ýerde saklanyp galan döp-dessurlar döwletiň milli medeni gymmatlyklary bolýar. Maşgaladaky asudalyk, agzybirlilik hem-de düşünişmeklik jemgyýetiň abadançylygynyň çeşmesi bolýar. Nesil terbiýesi maşgaladan başlanýar. Maşgalada gatnaşyklaryň köpugur-

ly görnüşleri kemala gelýär we dürli meseleler çözülýär. Maşgalany berkitmeklik bar bolan demografiki meseleleri çözmekligiň esasy şertidir. Türkmenistan döwletiniň demografiki syýasatynyň esasy wezipesi hem şonuň bilen bagly bolýar. Demografiki syýasat, bilşimiz ýaly, jemgyýet üçin bähbitli oýlanşykly demografiki özüni alyp baryşy kesgitlemeklige gönükdirilen sosial çäreleriň ulgamydyr. Bu ýerde «demografiki özüni alyp baryş» diýen düşünje maşgalanyň çaga öndürmeklikde özüni alyp barşyny aňladýar. Ýurtda çaga dogluşynyň görkezijileri durnukly saklanýar. Galkynş eýýamynda türkmen maşgalasynyň sütünlerini gorap saklamak we berkitmek, onuň maddy üpjünçiligini gowulandyrmak döwletiň sosial syýasatynyň esasy ugruna öwrüldi. Döwlet eneligi, çagalygy we maşgalany goramagy kepillendirýär. Şu meselede ýaş maşgalalara kömek bermek maksady bilen 2009-njy ýylyň 6-njy martynda «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunyna üýtgetmeler girizildi. Oňa laýyklykda çaga doglanda berilýän puluň möçberi ýokarlandyryldy. Munuň üçin her ýyl 230 million manatdan gowrak manat pul göýberilýär. Maddy kömek bermek bilen bir hatarda döwlet ýaş maşgalalaryň elýeterli jaý bilen, şeýle hem ýaşlary hünärleri boýunça iş bilen üpjün etmeklige ýardam bermekligi öz üstüne alýar. Şu ýerde ýurtda orta mekdebi gutarýan ýaşlara hünär almaklary üçin ýeňillikleriň göz önünde tutylandygyny hem-de ähli pudaklarda we ýerlerde hünär berýän mekdepleriň hem hünär okuwlarynyň giňelýändigini bellemeklik gerek. Şu we beýleki çäreler mümkin bolan oňaýsyz demografiki ýagdaýlary aradan aýyrmaklyga esaslary döredýär.

Ýakyn geljekde ýurtda ilat ýazgysynyň geçirilmegi döwletiň demografiki syýasatyny ylmy esada gurnamaklyga täze esaslary döreder. Ylmy esada gurnalan demografiki syýasat bolsa oňaýsyz demografiki ýagdaýlaryň önüni almak, sosial meseleleri çözmek bilen bir hatarda ykdysady we medeni meseleleri çözmeklige täze mümkinçilikleri açar. Demografiki syýasatyň ykdysadyýete edýän oňaýly täsiri ýetişip gelýän nesliň ykyplaryny açmaklyga we ösdürmeklige degişlilikde durmuşy-demografiki tapawudy aradan aýyrmak, jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň hilini ýokarlandyrmak bilen bagly bolýar. Çünki ylmy esada amala aşyrylýan demografiki syýasat täze Galkynş eýýamynda geçýän özgerişleriň aýrylmaz bölegidir.

III bölüm

GARAŞSYZ TÜRKMENISTANDA JEMGYÝETÇILIK DURMUŞYNYŇ ÖZGERDILMEGI ÜÇIN DÖRÄN ESASLAR

XX asyryň soňky onýyllygynyň başynda SSSR döwletiniň synmagy we Garaşsyz Türkmenistanyň-milli türkmen döwletiniň döremegi

Türkmenistanyň taryhy dersinde XX asyryň uzak döwründe adamzadyň ykbaly bilen baglanyşykly meseleleri çözmekde uly täsirlilige eýe bolan SSSR döwletiniň şol asyryň soňky ýyllarynda gowşap pese düşüşi giňişleýin beýan edilýär. Şonda geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ortalarynda bu ýurdy üýtgedip gurmak barada öňe sürülen syýasatyň hem başa barmandygy belenilýär. Türkmenistanyň özbaşdaklygyna we garaşsyzlygyna ilki bilen gerek bolan syýasy esaslaryň şol döwürde döreýänligini göz önünde tutup, ýurtda şonuň bilen baglanyşykly bolup geçen özgerişler hakyndaky gürrüňimizi şol ýyllardan başlalyň. 1985-nji ýylyň 21-nji dekabrynda Türkmenistanyň Kommunistik partiýasynyň (Sowet Soýuzynyň Kommunistik partiýasynyň aýrylmaz bölegi) Merkezi Komitetiniň birinji sekretary wezipesine S.A.Nyýazow saýlanýar. Respublikanyň ýolbaşçysynyň (şol döwürde respublikan partiýa guramasynyň birinji sekretary ýurtda iň ýokary wezipeli adamdy) çalşylmagy şol döwürde ýurduň ykdysady we syýasy ösüşinde düýpli meseleler ýüze çykanlygy bilen bagly boldy. TKP MK-nyň XXIV gurultaýynda (1990-nji ýylyň maýy) belenilişine görä, respublikada zähmet we önümçilik düzgün-nyzamy pese gaçypdy. Jenaýatçylyk artýardy. Öňki buýruk bermek usuly bilen ýurdy ilerledip bolanokdy. Senagatyň we oba hojalygynyň bir taraplaýyn ösdürilmegi bilen respublikanyň merkeze ýapja häsiýeti has-da çuňlaşdy. Respublikanyň esasy senagat pudaklary, senagat kärhanalarynyň 90 göteriminden köprägi Soýuz ministrliklerine tabyn ýagdaýdady. Olaryň öndürýän önümlerinden gelýän girdejiler tutuşlygyna diýen ýaly Merkezde galýardy. Şu we beýleki meseleler barada S.A. Nyýazow Kommunistik partiýanyň XIX Bütinsoýuz kon-

ferensiýasynda (1988-nji ýylyň iýuly) sözlän sözünde «Türkmenistanda senagat önümçiliginiň 40 göteriminden gowragy Soýuzyň tabynçylygyndaky kärhanalaryň önümi. Geçen ýyl (1987-nji ýyl – N.S.) olar ýerli sowetleriň býujetine diňe ýarym million manat, Soýuz ministrlikleriň býujetine bolsa 530 mln manat geçirdi» diýip belläpdi. Bu görkezijiler Türkmenistanyň şol döwürdäki ykdysady ýagdaýyny doly häsiýetlendirýär. Türkmenistanyň oba hojalyk önümçiligi hem Merkeze tabyn edildi. Ol üýtgedip gurulýan döwürde hem şonlugyna saklandy. Garagum derýasynyň ugrundaky tarp ýerleriň özleşdirilmegi ekerançylyk üçin amatly şertleriň giňelmegine we respublikada öndürilýän pagtanyň, gök we bakja önümleriniň möçberiniň artmagyna getirdi. Ýöne türkmen halkynyň gara derini saçyp ýygnaýan hasyly pagta arassalaýjy zawodlarda arassalanyp, pamyk görnüşinde durşuna diýen ýaly Russiýanyň Iwanowa, Twer, Rostow we beýleki şäherleriniň dokma kärhanalaryna iberilýärdi.

Sowet imperiýasynyň gitdigiçe çuň çökgünlige ulaşmagy, sosialistik jemgyýetiň gurluşynyň netijeli ykdysadyýeti gurnamaklyga ukybynyň ýoklugy, onuň düzümine girýän respublikalarda garaşsyzlyk meýilleriniň güýçlenmegine getirýär. Bu meýiller jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda dürli görnüşlerde ýüze çykýarlar. 1990-njy ýylyň 24-nji maýynda Türkmenistan SSR Ýokary Sowetiniň «Dil hakyndaky» kabul eden karary şol garaşsyzlyk meýilini durmuşa geçirmek barada Türkmenistanda edilen ilkinji ädim bolupdy. Türkmenistanyň çäginde türkmen diline döwlet dili derejesi berildi. Ýetmiş ýylyň dowamynda ýitmäge sezewar edilen dilimiz türkmen jemgyýetinde öz mynasyp ornuny tapdy. Sowet döwründe türkmen dili döwlet dili derejesine göterilmän gelipdi. Bu wezipe rus diliniň üstüne ýüklenipdi. Ähli edaralarda, ýokary we ýörüte okuw mekdeplerde resminamalar, sapaklar rus dilinde alnyp barylady. Köp maşgalalar öz çagalaryny rus mekdeplerinde okadýardylar. Bu bolsa türkmen diliniň ikinji derejeli dil hökmünde görülmeğine we onuň üstüne ýitmek howpynyň abanmagyna getirdi. Orta mekdebi gutaryp gelen oglan-gyzlar ýokary okuw jaýlaryna girmekçi bolanlarynda rus diliniň ýazuwyndan we dilinden synag bermeli bolýanlygy olaryň öz bilimlerini ýokarlandyrmak-

laryna kynçylyk döredýardi. Şonuň üçin türkmen diliniň döwlet dili derejesine galdyrylmagy ýurduň durmuşynda örän wajyp waka bolupdy. Türkmen halkynyň garaşsyzlygyny almaga itergi beren esasy çäreleriň ýene biri 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistan Ýokary Sowetiniň Türkmenistanyň özygtyýarlygy hakynda kabul edilen Jarnamasy boldy. Jarnama türkmen halkynyň öz milli döwletini döredip bilmekligine, ýurduň tebigy baýlyklaryna özüniň eýeçilik etmegine, milli medeniýeti dikeltmekligine gerek bolan hukuk esaslaryny döretdi. Heniz doly dargamadyk SSSR-iň düzüminde Türkmenistanyň alan özygtyýarlygy doly özbaşdaklyk bolmasa-da, ol ýurduň garaşsyzlygy ugrunda edilen ilkinji aýgtyly ädimleriniň biridi. 1990-njy ýylda Türkmenistanda dolandyryşyň prezident görnüşiniň girizilmegi hem-de Türkmenistanyň ilkinji Prezidentiniň saýlanmagy bu ýurduň özbaşdaklygy ugrunda yzygiderli durmuşa geçirýän syýasatynyň logiki dowamy boldy. Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine S. A. Nyýazow saýlandy. 1991-nji ýylyň 19-njy awgustynda SSSR-de adatdan daşary ýagdaý yglan edildi. Howul-hara ýagdaýda dörän syýasy topar SSSR-iň Prezidentini wezipesinden boşadyp yurt ýolbaşçylygyna geçmeklige çalyşdy. Bu ýurtda dörän nägilelikleriň, ýurduň bölünmeklik howpunyň önüni almak maksady bilen edilýän çykyş diýip düşündiriljek bolundy. Hakykatda bolsa bu çykyş diňe bir nägilelikleriň däl, eýsem, ýurtda başlanan demokratik özgerişleriň, halklaryň öz özbaşdaklygy barada edýän hereketleriniň hem önüne böwet bolmak meýillerini göz önünde tutýardy. Ýöne bu meýiller başa barmady. «Adatdan daşary» hukuklary ozüne aljak bolan syýasy toparyň çykyşy bary-ýogy üç gün dowam etdi. Soňra sowet imperiýasynyň dargamaklygy has çaltlaşdy. Ilki bilen SSSR-iň in uly respublikasy bolan Russiýa Federasyýasynda Kommunistik partiýa gadagan edildi. Beýleki respublikalarda hem oňa bolan ynam üzülkesil peseldi. Şonuň bilen üýtgedip gurluş döwri tamamlandy. 74 ýyla golaý dowam eden imperiýa dargap başlady, onuň düzümindäki respublikalar, şol sanda TSSR hakyky garaşsyzlyk ýoluna düşdi. Ýurduň syýasy, ykdysady durmuşyndaky özgerişler halkyň durmuş ýagdaýyna, medeniýetine hem kem-kemden öz täsirini ýetirdi.

Türkmen halkynyň garaşsyz, demokratik, hukuk we dünýewi döwletiň ýol-ýörelgelerini saýlap almagy

XX asyryň başynda döredilen sowet döwleti şol asyryň 80-nji ýyllarynyň aýagyna gowşap, güýçden gaçyp başlady. Durmuş öz talplaryny öňe sürýärdi. SSSR-iň düzüminde garaşly, ygtyýarsyz ýagdaýda uzaga gidip bolmajakdygy, halky bagtyýarlykda ýaşadyp bilinmejekdigi kem-kemden aýdyňlaşdy. Sowet döwletiniň dargamaklygy has hem güýjeýärdi. 1991-nji ýylyň awgustynda bolup geçen döwlet ýolbaşçysyny çalyşmaklyga meýiller we ondan soňky sentýabr-oktýabr wakalary ýurduň dargamaklygyny has hem çaltlandyrdy, agyr, bulaşyk döwür ýüze çykdy. Bu wakalar Türkmenistanyň taryhy dersinde giňişleýin beýan edilýär. Bu ýerde biz şol wakalara jemgyýetde başlanan özgerişleriň geljekde onuň içerki demokratik mümkinçiliklerini açmaklygyna nähili täsir etjekdigini açyp görkezmeklik üçin ýüzlenýäris. Özi hem sosiologiki nukdaýnazar esasynda syýastda-da, ykdysadyýetde-de, sosial durmuşda-da ol güýçleriň ýüze çykyşynyň aýratynlyklaryny görkezmekligi maksat edinýäris. Ine, şeýle şertlerde 1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda geçirilen ahli-halk geňeşi netijesinde Türkmenistan öz täze taryhynda ilkinji gezek garaşsyz döwlet diýip yglan edildi. Türkmenistan garaşsyz, özbaşdak, özygtyýarly döwlet boldy. Garaşsyz, demokratik döwleti ykrar eden «Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary» hakynda Türkmenistanyň Konstitusion Kanunynda: «Türkmenistanyň garaşsyzlygy belent maksatlaryň hatyrasyna-türkmen halkynyň öz hakyky milli döwletini edinmeginiň hatyrasyna, milletine, jynsyna, sosial gelip çykyşyna we uýýan dinine garamazdan, her bir adam üçin Türkmenistanyň Baş Kanunynda, Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda we halkara hukugynyň beýleki normalarynda göz önünde tutulan hukuklary, azatlyklary üpjün etmegiň, kanun agalyk edýän ynsanperwer jemgyýet gurmagyň hatyrasyna jar edilýär» diýip bellenilen. Gadymy türkmen ýurdunda garaşsyz döwletiň döremegi täze taryha altyn harplar bilen ýazyljak beýik waka boldy. Bu waka ähli türkmen halky üçin hiç wagt ýatdan çykmajak pursata öwrüldi. 1991-nji ýylyň 8-nji dekabrynda SSSR döwleti doly ýykyldy. Garaşsyz Türkmenistan döwletleriň dünýä birleşiginde öz ornuny

eýelemeli boldy. 1992-nji ýylyň 2-nji martynda Türkmenistan halkara hukugynyň subýekti bolan garaşsyz döwlet hökmünde Birleşen Milletler Guramasynyň agzalygyna kabul edildi. 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň on ikinji çagyryş Ýokary Sowetiniň on dördünji sessiýasynda Türkmenistanyň Konstitusiyasy we ony güýje girizmegiň tertibi hakynda Kanun kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiyasy 19-njy maýda çap edildi we şol günden başlap hem güýje girdi. Baş Kanunda Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet diýlip, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar diýip yglan edildi. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna hem-de Türkmenistanyň Konstitusiyasyny güýje girizmegiň tertibi hakynda Kanuna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlaryny 1992-nji ýylyň 21-nji iýulynda geçirmeklik bellendi. Bellenen günü S. A. Nyýazow 5 ýyllyk möhlet bilen Türkmenistanyň Prezidentligine saýlandy. 1994-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda Türkmenistanda ähliahk sala salyşlyk (referendумы) geçirildi. Onda Türkmenistanyň Prezidenti S. A. Nyýazowyň konstitusiýa ygtyýarlyklary saýlaw geçirmezden ýene-de 5 ýyl möhlete çenli uzaldyldy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary döredilen Halk Maslahaty döwlet-hukuk gurluşynyň özboluşly edarasy boldy. Onuň döredilmegi türkmen halkynyň gadymýetden bäri ulanyp gelýän halkyň bähbidine dahylly meseleleri çözmek üçin umumy maslahata (geňeşe) ýygnanmak däbi bilen baglydyr. Bu döwlet derejesine eýe bolan geňeş umumymillî forum bolup, oňa Prezident, ähli şäherleriň we obalaryň deputatlary, jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri, Mejlisiň deputatlary, Ministrler Kabinetiniň agzalary, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanlary, ýurduň kazyýet edaralarynyň ýolbaşçylary girýärler. Geňeş döwlet durmuşynyň möhüm meselelerine garaýar, tekliple ri işläp düzýär, olary Prezident, mejlis we beýleki döwlet edaralary özleriniň syýasy we dolandyryş çözümleri esasynda ýerine ýetirýärler. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary Halk Maslahaty türkmen ýurdunyň ösüşi we geljegi bilen baglanyşykly bir näçe wajyp kararlary kabul etdi. Olar: birinjiden, Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesine eýe bolmagy bilen baglanyşykly 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda bolup geçen VII Halk Maslahatyň işi. Onuň karary bilen Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň birinji maddasynyň tekstine Birleşen Milletler

Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy Rezolýusiýasynyň 1-nji maddasy goşuldy. Biziň ýurdumyz dünýäde öz Esasy kanunyňa BMG-niň Baş Assambleýasynyň Rezolýusiýasyny kanuny esasda girizen ýeke-täk döwletdir. 1999-njy ýylyň 28-nji dekabrynda bolup geçen IX Halk Maslahaty Türkmenistanda ölüm jezasyny ýatyrmak we gadagan etmek barada tutuş Aziýa kontinentinde deňi-taýy bolmadyk karary Kabul etdi. Bu çözüň Esasy kanunymyzyň 20-nji maddasynda öz beýanyny tapdy. Munuň özi ýurdumyzda syýasy durnuklylygyň höküm sürýändiginiň hem-de halkymyzyň hukuk we ruhy medeniýetiniň ösüş derejesiniň ýokarydygynyň netijesinde mümkin boldy. 2003-nji ýylyň 14-15-nji awgustynda Türkmenbaşy şäherinde bolup geçen XIV Halk Maslahatynda «Türkmenistanyň ykdysady syýasy we medeni taýdan ösmeginiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ugry» milli Maksatnamasy kabul edildi. Bu Maksatnama uzak döwre niýetlenen ýol-ýörelge bolup biziň ykdysady ösüşimiziň zygiderli, köptaraplaýyn baglanyşykly bolmagy üçin gerekli esaslary döretdi we döredip gelýär.

Umuman, bu ýyllar ýurduň syýasy ulgamynyň döremegi ugrunda wajyp çäreler amala aşyryldy. Türkmenistanyň kanun çykaryjy edarasy bolan Mejlisiň (parlamentiň) deputatларыnyň 1994-nji ýylyň 11-nji dekabrynda bolup geçen saýlawlary döwletiň syýasy ulgamynyň döremeginde wajyp pursat boldy. Mejlis 50 deputatdan ybarat bolup, hemişelik hereket edýän, işleýän edara bolýar. Geçiş döwründe Mejlisiň deputatlary kanun döredijiliginden daşary Türkmenistanyň Prezidentiniň Kontrolluk gullugy bilen bilelikde işleýärler, kabul edilen kanunlaryň ýerine ýetirilişine, ýolbaşçy işgärleriň işine gözegçilik edýärler.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary türkmen döwleti dünýä birleşiginde özüne mahsus bolan özboluşly ornuny tapmaklyk üçin köp tagallalary etdi. Türkmenistan halkyň asmanyň asuda bolmagy baradaky ynanjyny döwletiň esasy binýadynyň birine öwürüp, ony daşary syýasatyň esasy ýöregesi hökmünde öňe sürdi. Goňşulardan başlap alysdaky döwletler Türkmenistanyň hoşniýetli daşary syýasatyny goldadylar. Türkmenistana 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda 185 döwletiň ses bermegi bilen Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynda

Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesi ykrar edildi. Şeýlelikde, türkmen halky garaşsyzlygyny alyp, öz milli döwletini döretdi. Bu döwletiň milletniň asyl ýörelgelerinden ugur alyp adamy mertebelemegine, ynsanperwerlikli daşary we içeri syýasaty ýöretmekligine gerek bolan syýasy esaslary döretdi.

Sowet jemgyýet gurluşyndan demokratik jemgyýet gurluşyna geçiş döwri

Türkmen halkynyň öz garaşsyzlygyny parahatçylyk ýoly bilen, dawa-jenjelsiz, goh-galmagalsyz, uruş-söwüşsiz, ilatyň goldamagy bilen, syýasy durnuklylygyň saklanmagy, milletara ylalaşygyň esasynda almagy bilen öňki sowet jemgyýetçilik we döwlet gurluşyndan täze demokratik jemgyýet gurluşyna geçiş döwri başlandy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň esasynda döwletiň syýasy we ykdysady ulgamy türkmen halkynyň asyl ruhy ýörelgelerine, döwlet dolandyryş kadalaryna laýyk getirilip üýtgetmeklik işine girişildi. Ählihalk saýlawlary netijesinde Türkmenistanyň Prezidenti saýlanyldy. Täze Ministrler Kabineti döredildi. Ýerlerde welaýat we etrap häkimiýetlerinden ybarat dolandyryş düzümi kemala getirildi. Türkmenistanyň Döwlet Baýdagy, Tugrasy döredildi. Araçak, goşun meseleleri çözüldi. Halk häkimiýetiniň iň ýokary wekilçilikli organy bolan Türkmenistanyň Halk Maslahaty döredilip, onyň düzümine girýän halk wekilleriniň saýlawlary 1992-nji ýylyň 6-njy dekabrynda, şeýle hem Geňeşiň agzalarynyň saýlawlary 1993-nji ýylyň 27-nji iýunynda geçirildi.

Geçiş döwriň syýasy ulgamynyň kemala gelmeginde 1994-nji ýylyň 17-nji ýanwarynda geçen Halk Maslahatynyň we Milli galkynyş hereketiniň birinji gurultaýy wajyp orun eýeledi. Şonda bu hereketiň Milli Sowetiniň düzümi saýlandy, oňa Türkmenistanyň Milli galkynyş hereketine gatnaşýan jemgyýetçilik guramalarynyň hemmesiniň wekilleri girdiler. Olaryň ählisi galkynyş hereketine birleşip ýurtda öňe sürülen «10 ýyl abadançylyk» syýasatyndan gelip çykýan wezipeleri durmuşa geçirmäge ýardam berip başladylar. Şeýlelikde, Türkmenistanyň syýasy ulgamynyň düzüminde Halk Maslahaty, Mejlis, hökümet edaralary, Türkmenistanyň demokratik

partiýasy, häkimiýetiň we öz-özünü dolandyryş ýerli guramalary döredildi. Türkmeniň milli döwleti döredildi. Diýarymyz syýasy we döwlet garaşsyzlygyna eýe boldy. Halkymyz ruhy-medeni garaşsyzlygyny gazandy. Ýurdumyzda ykdysady özgerişler başlandy.

Jemgyýetde bazar gymmatlyklarynyň ornaşdyrylyp başlanmagy

Geçiş döwründe güýçli döwletlilik, ykdysady reforma döwlet tapryndan gözegçilik etmeklik bu döwrüň aýratynlygy boldy. Meýilnamaly hojalykdan bazar hojalygyna, umumy eýeçilikden eýeçiligiň dürli görnüşlerine, şol sanda hususy eýeçilige geçmek, geçiş döwründe hususlaşdyrmak işi başlanyp, nyrhlar döwletiň elinde saklanyp, ykdysady özgerişler etaplaýyn, ýuwaş-ýuwaşdan amala aşyryldy.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan döwlet eýeçiligini doly agalygyndan azat bolup garyşyk hilli ykdysadyýeti döretmek we ony ösdürmek maksat edinildi. Şeýle ykdysadyýet dürli eýeçilik görnüşleriniň, şol sanda hususy eýeçiligiň hereket etmegi üçin deň ykdysady şertleriň döredilmegi esasynda kemala gelýär. Garyşyk ykdysady ulgamy döretmek meselesi eýeçiligi döwletden aýyrmak we hususlaşdyrmak işine öz täsirini ýetirdi. Ýurtda döwlet eýeçiligi bilen bir hatarda hususy eýeçiligiň we eýeçiligiň beýleki görnüşleriniň döremegi hyzmat ediş söwda pudaklaryna degişli kiçi hem ortaça kärhanalary hususy eýeçilige satmakdan başlandy. Emläk eýeçiligi wajyp mesele, ol her bir adamyň durmuşda tutýan ornuny we geljegini kesgitleýär. Şonuň üçin hususy eýeçilige geçilende ýurduň ilatynyň dürli gatlaklarynyň bähbitlerini göz önünde tutýan usullar bilen amala aşyryldy. «Hususy eýeçilik, goý, täze girizilýän desgalarda we özleşdirilýän ýerlerde has-da giň gerim alsyn» diýen ýörelge öňe sürüldi. Şol bir wagtyň özünde bolsa, hyzmat gursawynda çaklaňrak obýektleri aukSIONlaryň üsti arkaly satylyp başlandy. Orta göwrümlü kärhanalar zähmet birleşmelerine uzak möhletleýin kärendesine ulanylmaga berildi. Eýeçiligiň paýdarlar görnüşi hem kem-kemden durmuşa ornap başlady. Ýöne eýeçiligiň bu görnüşiniň döremekligi üçin bazar gatnaşyklarynyň ösen derejesi gerek. Şol sebäpli ol köp-

taraplaýyn çemeleşmeler esasynda girizildi. Türkmenistanyň ykdysadyýetini köp pudakly ösen hojalyga öwürmek meselesi gaýragoýulmasyz mesele hökmünde öňe çykdy. Hawa, oba hojalygy bilen bir hatarda senagat Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň esasy sütüni bolup ozal hem çykyş edýärdiler. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ýurtda 1601 kärhana hereket edýärdi, şolaryň 400-e golaýy özbaşdak balansdaky önümçilik birleşikleri, kombinatlar we kärhanalardy. Öndürilýän senagat önüminiň aglaba bölegi (76,2%) agyr senagatyň, şol sanda 67,1% -i ýangyç-energetiki toplумыň paýyna düşýärdi. Nyrhlaryň täsiri netijesinde ýeňil senagatyň udel agramy peselip 11,6%-e barabar boldy. Ozalky döwletara gatnaşyklaryň bozulmagy önümçilik kuwwatlarynyň ulanylyşynyň peselmegine, önümçilik serişdeleriniň könelmegine getirdi. Bu kynçylyklar türkmen döwletiniň ykdysady syýasatynda öz şöhlelenmesini tapýar. Şonda öňe sürülen ýurduň senagat potensialyny kämilleşdirmek babatda alnyp barylýan işler iki ugry öz içine alýar:

1. Gazylyp alynýan mineral çig mallaryň köptaraplaýyn gaýtdan işlenilmegini gazanmak;

2. Bar bolan oba hojalyk çig mallarynyň esasynda taýyn önümleriň önümçiliginiň giň gerimini döretmek.

Ykdysadyýetiň düzümini kämilleşdirmek meselesi döwletiň «Täze oba» syýasatynda öz beýanyny has-da giň tapdy. Azyk garaşsyzlygyny gazanmaklyk ilkinji derjeli wezipe hökmünde öňe sürüldi. Ilki bilen hem öňki döwürlerde ünsden düşürilen ýa-da harytlyk häsiýetine eýe bolmadyk önümçilikleri ýokary depginler bilen ösdürmekdir. Garaşsyzlykdan öňki ýyllar Türkmenistany pagtaçylygy aşa ýöriteleşdirmekden ugur alynyp, däneçilik, miweçilik, bakja önümçiligi we ekerançylygyň käbir beýleki pudaklary ünsden düşürilipdi. «Täze oba» syýasatynda bu pudaklary ýokary depginler bilen ösdürmeklik göz önünde tutuldy. Şonuň bilen bir hatarda ýurduň tebigy şertlerini oňaly ulanyp, çäklendirilen ýerlerde ösüp ýetişýän seýrek duş gelýän önümleri öndürmegi ýola goýmak, ilatyň maldarçylyk önümlerine bolan islegini doly kanagatlandyrmak maksat edinildi.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda öňe sürülen türkmen döwletiniň ykdysady syýasatynda infrastruktura pudaklarynyň ösmekligine

hem üns berildi. Ýurtda gurluşygyň, ulagyň we aragatnaşygyň ösmegi barada uly aladalar edildi, gaz geçirijileriň, demir we gara ýollaryň gurluşygy ýokary depginde alnyp barylady. 1994-nji ýylda paýtagtyň aerowokzal toplumy işe girizildi. 1996-njy ýylyň maýynda Tejen-Saraks-Maşat halkara demir ýoly açyldy. Bular Türkmenistanyň daşary ýurtlar bilen ykdysady gatnaşyklaryny giňeltmeklige mümkinçilikler döretdi. Türkmenistanda ykdysadyýeti ösdürmekde, ylaýtda geçiş döwründe, güýçli döwlet düzgünleşdirişiniň gerekliginden ugur alyndy. Bu ýerde administratiw usullardan azat bolup, ukdysady usullara esaslanmaklyga üns berildi. Döwlet ykdysady ösüşiň strategiki ugurlaryny kesgitlemek barada aýratyn alada edýär. Döwletiň ykdysady syýasatyna köptaraplaýyn we uzak möhletleýin häsiýet bermek maksady bilen 2003-nji ýylyň 14-15-nji awgustynda geçen Türkmenistanyň Halk Maslahatynda «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ugry» Milli maksatnamasy kabul edildi. 2006-njy ýylyň 25-nji oktyabrynda geçen XVII Halk Maslahatynda «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy» kabul edildi.

Ykdysadyýeti dolandyrmaklykda döwletiň wajyp wezipesi geçiş döwründe adamlaryň sosial goraglylygyny üpjün etmek bilen hem bagly boldy. Ilaty tebigy gaz we elektrik energiýasy, agyz suwy we nahar duzy bilen mugt üpjün etmek, ýaşayş jaý tölegini, jemagat we ulag hyzmatlary ujypsyz derejede saklamak sosial goraglylygyň görkezijileri bolýarlar.

Garasşyzlygyň ilkinji ýyllarynda jemgyýetiň sosial düzüminde bolup geçen özgerişler

Bu meseläniň garasşyzlygyň ilkinji ýyllaryna degişlilikde guralanlygy sebäpli, bu ýerde onuň käbir aýratynlyklarynyň üstünde duryp geçeliň. Täze jemgyýet gurluşyna geçiş döwrüniň başynda ilki bilen ozalky synplaryň, sosial toparlaryň we gatlaklaryň raýdaşlygynyň esaslary gowşady hem kem-kemden dargamak bilen boldy. Sebäbi turuwbaşdan döwlet eýeçiliginiň ýeke-täk we ählumumy agalyk ediji görnüşinde bolmagynyň soňuna çykyldy. Hususy

eýeçiligiň döremekligine we ösmekligine hukuk esaslary döredildi. Bu döwürde türkmen halkynyň taryhy we medeni mirasy dikeldilip, dünýägaraýyşlaryň, pikirleriň hem ruhy gymmatlyklaryň dürli-dürli-ligi emele geldi. Jemgyýetiň düzümünde täze gatlaklar we toparlar: telekeçiler, ýer eýeleri, mülkdarlar ýüze çykyp başlady.

Dürli bähbitli ykdysady toparlaryň köpelmegi we bölünmegi, paýlaşyşyň görnüşleriniň üýtgemegi, jemgyýetçilik baýlygyndan peýdalanmagyň usullarynyň özgermegi, söwda, alyş-çalyş gursawynda, bank-karz, dolandyryş ulgamlarynda girdeji edinmegiň täze mehanizmleriniň döremegi hususyýetçileriň düzümini köpgörnüşli edýär. Şolaryň täsiri bilen ýurtda täze döwrüň sosial gatlaklarynyň döremegi üçin mümkinçilikler açylyp ugrady. Olar sosial kökleri, eýeçiligiň gelip çykyşy, işewürlük medeniýeti, milli däpdessurlar, durmuş keşpleri bilen tapawutlanýarlar. Olar jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda işleýänleriň, ozalky synplaryň we gatlaklaryň hasabyna köpelmäge mümkinçilik alýarlar. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary işçiler synpynyň düzümünde üýtgeşmeler bolup geçdi. Onuň esasy bölegini döwlet sektorynda işleýän işçiler düzýär. Ýangyç-energetika, ulag, aragatnaşyk, gurluşyk ýaly ykdysadyýetiň esasy pudaklary entäk döwletiň elinde saklanýar. Şonuň üçin bu ýyllar döwlet eýeçiligi bilen baglanyşykly bolan industrial işçiler bu synpyň esasy bölegi bolup galdy. Önümçiligi alyp barmagyň täze düzümleriniň bu pudaga aralaşmagy (paýdarlar jemgyýetleri, konsernler, önümçilik birleşmeleri, bilelikdäki kärhanalar we başg.) industrial işçileriň bir bölegini bazar gatnaşyklaryna iterýär. Olar tilsimaty we ykdysady täzelikleriň meýdançasyna çekilýärler. Industrial işçileriň beýleki bir topary bazar gatnaşyklaryna taýyn däl. Bu topar ykdysadyýetiň owalky gurluş bilen baglanyşykly, geçiş döwrüniň başynda taryhy inersiýaň hereketi bilen ýaşayan pudagynda özüni oňaly duýýar. Bu gatlak özüniň sosial-ykdysady derejesiniň üýtgeýänligine garamazdan, ruhy-ahlak jähtden özüni täze ykdysady düzümler bilen baglap bilenok. Onuň sosial nazarlanmasy döwlet tarapyndan berilýän, üpjün edilýän aýlyk haka, dürli töleglere hem kömeklere gözügen. Bu gatlagyň agzalary konserwatiw meýilli. Täzelikler olary gorkuzman duranok. Şol bir wagtda hem täzedan ösýän dokma, ulag we beýleki pudaklarda işçiler synpynyň täze bir gatlagy kemala gelip başlaýar.

Bu toparýň zähmetiniň tehniki esasy ösen we tilsimaty mazmuny baý bolýar. Önümçiligiň täze gatnaşyklaryna gözügen bu pudaklarda işleýän işçiler bazar ykdysadyýetiniň orta atan meseleleri, talaplary bilen häli-şindi gabat gelýärler. Ýöne işçileriň bu toparynyň düzüminde düýnki daýhanlaryň, öý hojalygy bilen meşgul bolup ýören aýal-gyzlaryň ep-esli orun tutandygyny bellemek gerek. Şol döwürde döräp başlan bilelikdäki kärhanalarda zähmet çekýän işçiler özboluşly toparý düzýär. Olaryň zähmetiniň tilsimaty mazmuny beýlekilere görä has baý hem çeyedir. Bu toparýň sosial-ykdysdy derejesi beýleki toparlaryňkydan üýtgeşik. Ol eýeçiligiň görmüşleri bilen baglydyr. Bu kärhanalarda dolandyryşyň, iş ýöretmegiň dürli usullary utgaşýar. Olarda hukuk düzgüni özboluşly alamatlara eýe bolýar. Şol döwürde olaryň käbirlerinde milli kanunçylykda göz önünde tutylan kadalar-dan başga-da özboluşly pursatlaryň bolanlygy bellidir. Onuň sebäbi bolup kanunçylykdaky şindi bar bolan boşluklar, şahsyýetiň bähbitlerini gorajýy mehanizmleriň täze düzümleriň hereket ediş usullaryny doly özleşdirip, çet ýurtly hünärmenleriň bolsa milli kanunlary öwrenip ýetişmezlikleri we beýleki täsirliler bilen bagly boldy. İşçileriň bu gatlagynyň bazar gatnaşyklaryna uýgunlaşmagy üçin gerek bolan şertler barha artýar. Iki medeniýetiň, iki durmuş keşbiniň galtaşmagy geçiş döwrüniň kynçylyklaryny ýeňip geçmäge, şahsyýetiň, toparýň gymmatlyklar ulgamynyň üýtgeýişiniň netijeleriniň maýyşgaklaşdyrmaklygyna belli bir şertleri döredýär. Toparyň ruhy gözlegleri beýlekilere görä ýeňilleşýär. Onuň ruhy dünýäsinde täze döwre kybap gymmatlyklar gitdigiçe köpeliýär. İşçiler synpynyň bir bölegi, ozaly bilen hem hünär derejesi pes ýa-da hünäri ýok işçiler, kyn ýagdaýa düşýärler. Olar ozalky sosial derejesini üýtgedip başga derejä eýe bolýar. Şol döwürde şu toparýň içinde işsizler, häli-şindi iş yerini üýtgedip ýörenler, hatda jenaýata meýil edýän adamlar az bolmady. Şu hili ýagdaýa düşenler diňe bir ozalky işçileriň içinde däl, eýsem beýleki toparlaryň we gatnaklaryň içinde hem boldy. İşsizlik adamlary aljyradýar. Ykdysady düzümleriň täzeleriniň açan mümkinçiliklerini giňden peýdalanmaga bu toparýň ýagdaýy ýok. Bu toparýň syýasy hem durmuşy-medeni potensiallary-da şindi gowşakdy. Onuň agzalary duýgulaýyn hereketlere meýillidir. Görşümüz ýaly, işçiler synpynyň sosial düzümi geçiş döwrüniň orta atan meseleleri bilen

baglanyşykly bolupdy. Oňa köp sanly sosial-ykdysady, syýasy, medeni we beýleki sebäpler täsir eýär. Onuň gatlaklara bölünmek we täze durka eýe bolmak işi dowam edýär. Geçiş döwründe jemgyýetiň ösüşiniň barşynda işçiler synpynyň düzümi ençeme özgerişlere seze-war boldy.

Garasşyzlygyň ilkinji ýyllarynda owalky daýhanlar synpynyň sosial ýagdaýy, jemgyýetçilik orny üýtgemleri başdan geçirdi. Ol özüniň ykdysady taýdan bitewiligini ýitirip başlady. Daýhanlaryň ýaşayyş şertleri, jemgyýetçilik gatnaşyklary we gymmatlyklar ulgamy düýpli özgerişleriň täsirine düşýär. Şu hili ýagdaýa ilatyň köp bölegi düşdi. Sebäbi daýhanlar oba ilatynyň esasy bölegini tutýar. Oba ilaty bolsa şol döwürde Türkmenistanyň ilatynyň 55 göterimini düzýärdi. Garasşyzlykdan öňki ýyllar daýhanlar özlerini kolhoz önümçiiği we kolhoz-kooperativ eýeçiligi bilen bagladylar. Kolhozlaryň üstünden berk döwlet gözegçiliginiň bolmagy daýhanlaryň erkinliginiň düýpli çäklendirilmegine getiripdi. Olaryň ykdysady we durmuşy medeni potensialy orta hem bolsa, syýasy mümkinçilikleri oňa kybap dälidi. Daýhanlaryň iri kollektiw hojalyga we mehanizmleşdirilen önümçilige çekilenligine garamazdan bu ýagdaý üýtgemedi. Şoňa görä-de garasşyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda bu ýerde geçýän özgerişlere türkmen döwleti aýratyn üns berýär. 1995-nji ýylyň 15-nji iýunynda çykarylan Perman esasynda kolhozlar dargadyldy, sowhozlar, hojalygara hem-de beýleki döwlet oba hojalyk kärhanalary ýatyryldy we olaryň bazasynda daýhan birleşikleri döredildi. Bu ýagdaý oba ilatynyň sosial düzümine düýpli täsir etdi. Daýhan birleşikleri ýurduň önümçiligini çig mal we olary oba hojalyk önümleri bilen üpjün edýän iri hojalyk subýektleri bolup çykyş edýärler. Olar eýeçiligiň döwlet, kooperativ, garyşyk görnüşleri esasynda döreýär. Daýhanlaryň täze gatlagynyň sosial we hukuk derejesiniň üýtgemegi bilen onuň medeni-ruhy derejesiniň üýtgemegi başda sazlaşykly bolup bilmedi. Olaryň ilkinjileri belli bir derejede çalt üýtgeýär, ikinjisi welin haýal. Daýhanlaryň jemgyýetçilik durmuşynda bolup geçýän özgertmeler olaryň aňynda gijä galyp şöhlenenýär. Munuň özi daýhanlaryň agzalan toparynyň durmuşy bilen olaryň aňynyň arasynda garşylyk döredýär. Şu ýerdäki gapma-garşylyk hem özboluşly aňyýet we guramaçylyk işlerini talap etdi. Kolhozlaryň, sowhozlaryň ornuna daýhan

birleşikleriniň döremegi täze bazar ykdysady gatnaşyklarynyň ösüp ugramagynyň, guramaçylyk görnüşleriň uýgunlaşmak meýillerini ýüze çykardy. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary bolup geçen düýpli özgerişler daýhanlar synpynyň bölünmegini şertlendirdi. Daýhanlaryň içinden mülkdarlar ýüze çykyp başlady. Olaryň düzümi jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň hasabyna artyp başlady. Oba ilatynyň içinde kärendeçi, hususýetçi daýhanlaryň sany hem köpeliýär. Kärendeçiler kollektiw hojalyk bilen hususy eýeçiligiň arasynda dörän toparý düzýär. Tejribeli daýhanlaryň, oba hojalyk hünärmenleriniň, oba intelligensiýasynyň içinden hem hususýetçiler şol ýyllar döräp başlady. Geçiş döwrüniň başynda obada fermer hojalyklarynyň ýüze çykmagy üçin hem syýasy hem hukuk şertler emele geldi. Emma bu hili hojalyklaryň döremegine belli bir kynçylyklar döredi. Onuň üçin gerek bolan tehniki baza ýetmeýärdi we oba infrastrukturasy şindi gowşakdy. Şeýlelikde, geçiş döwründe oba ilatynyň sosial düzümi üýtgeýär. Köne düzüm dargap täze düzüm kemala gelyär. Olaryň arasyndaky gatnaşyklaryň netijesi täze ykdysady düzümleriň oba ilatynyň aňyna ornaşyş, olaryň bähbitlerine kybap geliş derejesi bilen kesgitlendi. Ýeterlik obyektiv şertler döremezden geljege tarap kesgitli hereket edip bolmaýar. Şoňa görä-de, oba durmuşyny tapgyr-laýyn özgertmek baradaky öňe sürülen pikir türkmen halkynyň taryhy tejribesine, onuň durmuş keşbine, medeniýetine we şol döwürdäki ýagdaýyna dogry gabat gelyär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň özgermegi onuň möhüm gatlagy bolan intelligensiýanyň düzüminde hem üýtgemeleriň bolmagyna getirdi. Jemgyýetiň sosial ykdysady esasynda, önümçilikde, teknikada we tilsimatda, ýurduň syýasy durmuşynda başlanan üýtgemeler akyl zähmetiniň we akyl zähmeti bilen meşgul bolýan adamlaryň jemgyýetdäki ornuny üýtgetdi. Jemgyýetde kemala gelyän täze sosial-ykdysady gatnaşyklar, bazar ykdysadyýeti ylmyň, bilimiň we medeniýetiň belli pudaklarynyň ähmiýetini artdyrdy. Hünärmenleriň belli derejelerine (ykdysadyýetçilere, bank, maliýe işgärlerine, ýuristlere, maglumat ugrunda işleýänlere we baş.) bolan isleg köpeldi. Geçiş döwründe döredijilik intelligensiýanyň milliligi berkitmekdäki orny artdy. Milli öz ähmiýetine düşünmek zerurlygy intelligensiýanyň türkmen halkynyň taryhy we medeni mirasyny özleşdirmek wezipesini ýokarlandyrdy. Şonuň

bilen birwagtda bazar ykdysadyýeti intelligensiýanyň türkmen medeniýetini umumadamzat medeniýetiniň gazananlary bilen sazlaşykly ösdürmek, garaşsyzlygy berkitmek ugrundaky işleriniň hem ähmiýetini artdyrýar. Türkmen jemgyýetinde intelligensiýa bir kysymdaş däl. Olaryň bir bölegi ylym-bilim, lukmançylyk, döwlet edarasynda işleseler, beýleki bir bölegi (inžener-tehniki personal) hakyna tutma işçilere, ýene biri (oba hojalyk hünärmenleri we başg.) daýhanlara golaý. Olaryň önümçilik, durmuş ýagdaýlarynda, endiklerinde, däp-dessurlarynda, durmuş keşplerinde belli bir meňzeşlik bolaýanda hem intelligensiýanyň soňky iki bölegini işçiler synpynyň we daýhanlar synpynyň içinde döremeyär. Şonuň ýaly-da bazar ykdysadyýeti bilen baglanyşykly döreýän ýuristlere, bank we maliýe işgärlerine telekeçiler bilen bilelikde garamaklyk nädogry bolar. Şonuň üçin intelligensiýa dürli ugurlarda akyl zähmeti bilen meşgul bolýan aýratyn sosial topar bolup, geçiş döwründe üýtgemeleri başyndan geçirýär. Onuň içinde öz derejesini üýtgedýän gatlaklar köpeliýär. Intelligensiýa gapdallaýyn we ýokary-aşaklaýyn üýtgemele uçraýar. Onuň bir bölegi sosial merdiwanda ýokary galýar, beýleki bölegi aşak gaýdýar. Intelligensiýanyň sosial merdiwandan ýokary galan toparyna milli intellektual we syýasy elitany, bazar ykdysadyýetine hyzmat edýän hünärmenleriň ýörite toparlaryny goşsa bolar. Bu gatlaklaryň syýasy hem ykdysady derejesi olaryň ylmy-medeni we ýokary hünärmenlik potensialyna içgin bagly bolýar. Intelligensiýanyň düzüminiň üýtgemegi birsydyrgyn, bir ugurly hem bir kysymdaş özgeriş däl. Ol çylşyrymly, gapma-garşylykly we netijeleri birmeňzeş bolmadyk hadysalardan durýar. Jemgyýetiň hil taýdan üýtgeýän ýagdaýynda intelligensiýa üýtgemän galyp bilmeýär. Onuň sosial, hünärmenlik, medeni taýdan hereketlilik derejesine, oňyn özgertmelere ulaşan durmuşda özüni tapmaga bolan ukyplylygyna intelligensiýanyň geljegi bagly bolýar. Şeýle köp görnüşli täze sosial toparlaryň, gatlaklaryň we synplaryň döremegi uzak wagtyň içinde bolup geýýän ykdysady, hukuk we ruhy özgerişleriň netijesi bolýar. Meselem, işewür, bäsleşige ukyply, «birini müň edip bilýän», telekiçiniň döremekligi diňe bir kärendäniň ýa-da hususy eýeçiligiň üsti bilen öz işini guramaklyga ýol açylmagy bilen bagly bolman, eýsem, özüne ynamly, täze gymmatlyklaryň içinde erkin hereket edip bilýän, kanunçylygy sy-

laýan adamlaryň hatarynyň artmagy bilen bagly bolýar. Şeýle adamlar senagatda-da, oba hojalygynda-da, hyzmat gurşawynda-da döräp bilýärler. Görşümüz ýaly, geçiş döwründe türkmen jemgyýeti hakyatdan hem bir haldan beýlekisine geçýär. Jemgyýetiň sosial gurluşy düýpli özgermelere sezewar bolýar. Onuň düzüminiň öňki bitewiligi ýitýär. Synplaryň, jemgyýetçilik toparlarynyň we sosial gatlaklaryň içki aragatnaşyklary gowşaýar. Olar biri-birinden daşlaşýar. Munuň esasynda ykdysady, emläk deňsizliginiň ýüze çykmagy, köp ukadly ykdysadyýetiň döräp ugramagy ýatyr. Bu özgerişe jemgyýetçilik toparlarynyň syýasy we durmuşy-medeni potensialynyň häsiýeti hem möçberi öz täsirini ýetirýär. Umuman, dürli bähbitlere eýerýän toparlar we gatlaklar döreyär. Şonuň üçin jemgyýetçilik gatlaklaryň we toparlaryň bähbitlerini hem özara gatnaşyklaryny sazlaşdyrmak gerek boldy. Sebäbi jemgyýetçilik gerekliligi döräp ýüze çykýan düşünjeler we gymmatlyklar bada-bat ähli adamlar tarapyndan özleşdirilip bilinmediler. Dowamly wagt olar köne stereotipler esasynda pikir ýöredip geldiler. Bu bolsa geregu-gerekmejek salgylaryň köpdürliligine getirýär. Meselem, geçiş döwründe adamlaryň bir toparynyň biziň jemgyýetimize ornaşýan täze gymmatlyklara özüne bagly däl güýjiň täsiri esasynda ýüze çykýan gymmatly zat hökmünde garanlary hem boldy. Bu bolsa, kähalatlarda adamlaryň özgerişi öz hereketleriniň netijesi bilen baglap bilmeýän ýagdaýlaryna getirdi. Şonuň ýaly-da olaryň arasynda täze gymmatlyklara ähli zady, şol sanda adamy hem peýda üçin ulanylýan serişdä öwrüp bilýän güýç hökmünde garamak meýillilerinden ugur alanlary hem boldy. Özgerişe serişde hökmünde garamaklyk işewür telekeçileriň ugrukdyryjy düşünjesine öwürülen ýagdaýynda, olaryň ykdysady bähbitden daşarky gymmatlyklara kembaha garamaklaryna getirýär. Ine, şonuň üçin geçiş döwründe jemgyýetiň özgerişine öz-özüne ýeterlik gymmatlyk diýip düşünýän işewür adamlaryň, hünärmenleriň, telekeçileriň, ýer eýeleriniň täze gymmatlyklara girişmegi bilen artmaklygyna hemaýat etmeli boldy. Geçiş döwri täze sosial toparlaryň we gatlaklaryň döremegine ýokarda agzalan esaslardan başga esaslar hem täsir etmek mümkinçiligi bar. Döwlet we kooperativ eýeçiligindäki serişdeleriň bikanun usullar arkaly aýry-aýry adamlaryň eýeçiligine geçirmek mümkinçilikleri galýar. Şoňa görä-de, türkmen döwleti bu döwürde ykdysadyýetiň hukuk esaslaryny tazeläp,

päk maksatlara, päk usullar, serişdeler bilen jemgyýetçilik baýlygyna eýe bolmaklary barada zygyderli alada edýär. Ol hem öz netijesini berýär. Umuman, täze döreyän sosial toparlaryň, gatlaklaryň arasynda, biziň tejribämiziň görkeziji ýaly, barlyşyksyz gapma-garşylyklara esaslar döremeyär. Bu hem belli bir derejede täze döreyän sosial toparlaryň, gatlaklaryň we synplaryň täze gymmatlyklary özleşdirmek bilen bir hatarda türkmeniň asyl ruhy gymmatlyklaryndan ugur alýandyklary bilen baglydyr.

Bazar gatnaşyklaryna işewür girişýän döwürde adam öz edýän işine özi jogap bermelidir. Adamlaryň täze şertlerde öz borjuna we jogapkärligini bilmekleri üçin täze aň gerek. Jemgyýetde täze aňň kemala gelmeginiň öz depgini bar. Aňň kemala gelmegine ykdysady we durmuşy özgerişleriň täsir edýänligine garamazdan, onuň depgini soňkularyň üýtgeýiş depgini bilen gabat gelmeyär. Şonuň üçin täze aňň kemala gelmegini emeli taýdan çaltlandyrmak ýa-da çäklendirmeklik gerekli netije berip bilmeyär. Geçiş döwrüne geregu-gerekejek salgylaryň köpdürliligi häsiýetli bolýar. Çünki, bu döwürde şol salgylanmalara eýerýän, ýokarda görkezilen dürli-dürli toparlaryň boljaklygy hem düşnüklidir. Şeýle toparlary birikdirýän täze taglymata kem-kemden zerurlyk döreyär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ylym-bilim, saglygy goraýyş we medeniýetde başlanan özgerişler. Türkmen halky öz garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soňra täze dünýägaraşyň zerurlygy mese-mälim duýuldy. Ýurtda XX asyryň uzak döwründe agalyk eden synpy bähbitleri goraýan marksistik taglymat türkmen halkynyň bähbitlerini aňlap bilmedi. Ol milli gymmatlyklary manylaýyn kabul etmän, hakykatda inkärläp geldi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda adamlar onuň täsirinden doly çykyp bilmeýändikleri sebäpli, olaryň aňy garaşsyzlyga düşünişip ýetişmeýärdi. Şonuň üçin olar şindi baknalyk psihologiýasyndan azat dældiler. Şol sebäpli täze adamy ýetşirmeklik döwletiň çözmeli iň wajyp meselesine öwrüldi. Başlangyç döwürde bu meseläniň çözügi ilki bilen milliligi berkitmeklik bilen baglanyldy. Garaşsyzlygymyzy gazananymyzdan soňra bu iş milli türkmen döwleti tarapyndan amala aşyryldy. Milli gymmatlyklardan ugur alýan bu döwlet biziň jemgyýetimizde geçýän ähli özgerişleriň, şol sanda ykdysady, syýasy we medeni özgerişleriň gözbaşynda durup, olary milletiň bähbidine

gönükdirmeklige hem-de milliliginiň dikeldilmegine hyzmat etdi. Bu wajyp iş biziň jemgyýetimiz üçin örän ähmiýetlidir. Sebäbi geçmişde taplanan türkmeniň aňy azat hem-de erkin durmuşy gurnamaklyga gerek bolan zähmet endikleriniň hem ahlak kadalarynyň degerli görnüşlerini öz içine alandyr. Biziň ata-babalarymyz öz hereketlerini doly ylmy esasyda gurnamasalar-da, umuman, olar akylyly-başly hereket edip bilipdirler. Şonuň üçin geçiş döwründe geçmişde halkymyzyň toplan baý medeni mirasyny we durmuş tejribesini jemgyýete gaýtaryp getirmeklik işinde şol döwürde döredilen Milli medeni miras merkezi, Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnama» eseri hemaýat etdi. Geçiş döwründe jemgyýetçilik aňdüşünjesini kemala getirmegiň ýolunda wajyp menzil geçildi. Şu ugurda edilen işleriň iň möhümi şol ýyllarda dikeldilen we häzirki döwürde ösdürilýän milletimiziň milli ruhy gymmatlyklary hem döp-dessurlary bolýar. Biziň ata-babalarymyz öz geljekki nesillerine baý medeni mirasy goýup gitdiler. Özbaşdaklyga eýe bolanymyzdan soňra, şu mirasnyň hakyky mirasdüşerleriniň, oňa eýe bolmaklaryna şert döredi. Bu ýyllar geçmişde halkymyzyň galkynyşlaryna itergi beren türkmeniň asyl ruhy ýörelgeleri esasynda jemgyýetiň özgeriş ýoluny kesgitlemeklige çalşyldy. Halkymyzyň ruhy dünýäsine çuňlaşyp, ony

millet eden adamkärçilik pähimleriniň dürdänelerini ýüze çykarmak, häzirki we geljekki nesilleriň olary özlerine nusga edinip almaklary üçin bu gymmatlyklary jemgyýete gaýtaryp getirmek örän möhüm iş boldy. Olar jemgyýetiň ähli edaralaryna, onuň durmuşyny özgerdýän ýörelgelerine milli häsiýet bermeklige esas döretti.

Geçiş döwrüniň tamamlanmagy. Görşümüz ýaly, garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soňra jemgyýetiň durmuşynyň ähli ugurlarynda başlanan düýpli özgerişler, kem-kemden onuň hil taýdan täze derejä çykamaklygyna esaslary döredip başlady. Syýasatda-da, ykdysadyýetde-de, medeniýetde-de täze döwre kybapdaş gymmatlyklaryň we ýörelgeleriň güýje girmekligine şertler döredi. Şol özgerişleri göz önünde tutup, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolan Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda geçiş döwrüniň tamamlanyp, beýik Galkynyş eýýamynyň başlanandygyny aýtdy. Türkmenistanda beýik Galkynyş we täze özgerişler eýýamynyň başlanmagy türkmen halkynyň dünýä ylmynyň, tehnikasynyň, tilsimatlarynyň we öňdebaryjy tejribäniň soňky gazananlaryna esaslanyp täze sepgitlere barýanlygyny aňladýar. Bu ugurda açylýan mümkinçilikler ilki bilen, ilatyň ýaşayş-durmuşyny ýokarlandyrmagy göz önünde tutýan uly möçberli maksatnamalaryň durmuşa geçirilýändigine şaýatlyk edýär. Ýurdumyzda halkara jemgyýetçiligi bilen gatnaşyklary giňeltmek esasynda amala aşyrylýan bu işleriň göwrümi gün-günden giňeýär. Bu döwürde adamlaryň ylym-bilim derejesi hem ýokarlanýar. Olar bu gün döwrümiziň jemgyýetçilik düşünjesiniň we geçirilýän özgertmeleriň many-mazmunyna doly akyl ýetirýärler. Halkymyz ruhy taýdan galkynýar. Şeýle ösüş we özgeriş ylymda döwrebaplaşmak diýip atlandyrylýar. Döwrebaplaşmak döwrüň, adamzadyň ösüşiniň talaplaryna laýyklykda üýtgemek, kämilleşmekdir. Garaşsyzlygyny gazanyp ösüş ýoluna düşen ýurduň döwrebaplaşmagy, onuň özgerişini häsiýetlendirýän örän wajyp hadysadyr. Täze Galkynyş eýýamynda diňe bir şeýle özgerişleriň wajyplygy duýulman, eýsem olary amal etmekligiň ýollary hem kesgitlendi. Bu döwürde ýurdy döwrebaplaşdyrmaklyk döwlet syýasatyna öwrüldi. Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň sentýabrynda ABŞ-a iş saparynyň çäklerinde «Ýewraziýa Grup»

guramasynda işewürler bilen bolan duşuşykda eden çykyşynda: «Eger biziň häzirki syýasatymyzyň mazmunyny gysgaça kesgitlesek, onda men ony ýurdy mundan beýläk-de galkyndyrmak we döwrebaplaşdyrmak syýasaty diýip atlandyrardym. Ol döwleti dolandyrmagyň we jemgyýetiň ähli derejelerini kämilleşdirmäge, ýurduň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga we artdyrmaga, daşarky dünýä bilen gatnaşyklary ösdürmäge gönükdirilendir» diýip belledi¹. Görşümüz ýaly bu ýerde döwrebaplaşdyrmaklygyň esasy ugurlary häsiýetlendirilýär we onuň jemgyýetiň durmuşynyň ähli ugurlarynda geçirilýän oňyn reformalar, özgerişler, täzeleniş bilen berk baglanyşykdaýygy aýdyň görünýär.

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t.-A. 213 s.*

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň
özara ylalaşygynyň, jebisliginiň, sazlaşy-
gynyň gazanylmagyna gönükdirilen
syýasaty ýöredýän kuwwatly demokratik
döwlet öz gündelik işinde adamlara hyzmat
etmäge, olaryň bähbitlerini goramaga
ukyplydyr.*

IV bölüm

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN JEMGYÝETINIŇ SYÝASY ULGAMY

I b a p

TÜRKMEN JEMGYÝETINIŇ SYÝASY GURLUŞY

Syýasat we syýasy proses barada umumy düşüňjeler Filoso-
fiýa hem Syýasaty öwreniş okuwlarynda olar barada giňişleýin
durup geçilip, onuň aýratynlyklary hem-de jemgyýetdäki orny
bilen baglanyşykly meseleler derňelipdi. Bu ýerde biz türkmen
jemgyýetiniň syýasy gurluşy barada gürrüň açmaklygy maksat
edinýäris. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda bu ýerde bo-
lup geçen özgerişler ýokarda, üçünji bölümde beýan edilipdi.
Diýmek, bu tema täze Galkynyş eýýamynda jemgyýetiň syýasy
gurluşynyň aýratynlygy, onuň täze döwürde ýurduň sosial-ykdysady
we medeni-ruhy ösüşine täsir etmekligine dörän täze mümkinçil-
likler barada bolmalydyr. Şol mümkinçilikleri açyp görkezmeklik
üçin ilki bilen jemgyýetiň syýasy gurluşy bilen baglanyşykly umumy
meseleleriň üstünde durup geçeliň.

Her bir jemgyýetiň durmuşynda syýasat wajyp orun eýeleýär.
Onuň orny has hem özgerýän, üýtgeýän jemgyýetde ýokarydyr.
Syýasat jemgyýetiň ähli ugurlarynda ýüze çykýar. Meselem, ykdy-
sadyýet ilki bilen jemgyýetiň ykdysady düzümi, maddy önümçilik bi-
len baglydyr. Ýöne, hut syýasatçylardan adamlar öz ýaşaýyş durmuşy

bilen baglanyşykly meseleleriň çözgüdine garaşýarlar. Jemgyýetiň durmuşynda syýasy, medeni prosesler biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Jemgyýetiň syýasy keşbi köp derejede onuň medeniýeti bilen kesgitlenýär. Sosial toparlara we gatlaklara bölünende jemgyýetde ykdysadyýet hem, medeniýet hem syýasy häsiýete eýe bolýar. Onda syýasat jemgyýetde bar bolan syýasy gatnaşyklary hem-de bu ýerde bolup geçýän syýasy hadysalary sazlaşdyrmaklyga gözügýär.

Syýasy proses. Jemgyýetiň syýasy gurluşy bu ýerde çözülýän meseleleriň aýratynlygy bilen bagly bolýar. Türkmen jemgyýetinde geçýän özgerişler ilki bilen ony döwrebaplaşdyrmaklyga gönükdirilýär. Döwrebaplaşýan jemgyýetde, onuň syýasy ulgamynyň täze hil derejä çykmaklygy özgerişleriň netijeli bolmagynyň wajyp şertidir. Täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetiniň ykdysady, medeni we beýleki gurşawlaryna syýasy täsiriň kesgitleýji orny birnäçe sebäpler bilen baglydyr. Birinjiden, bir wagtda köp sanly meseleleri çözmekligi göz önünde tutýan ýurdy döwrebaplaşdyrmaklyk işi özgerişleri sazlaşdyrmak düzgünine hem-de reformalamak taglymatyny işläp düzmekligi talap edýär. Ikinjiden, döwrebaplaşmagyň käbir şertleriniň (medeni, hukuk) täzeden döremeli bolýandygynyň öwezini syýasy täsirler (döwlet, milli lider, elita) bilen ýetirmeli bolýar. Üçünjiden, döwrebaplaşýan jemgyýetiň häsiýetli tarapy özgermeklik, täzelenmeklik bilen baglydyr. Özgerýän jemgyýetde durmuşy üýtgemeleriň tizligi, sosial edaralaryň hereketlilikligi ýokarydyr. Bu ýagdaý toparlaryň, birleşmeleriň, gatlaklaryň, adamlaryň özara täsirini işewürleşdirýär. Şeýle şertlerde döwrebaplaşmaklygyň bütin döwamynda sosial ulgamy dinamiki deňagramlylykda saklamaklyk gerek bolýar. Bu ýagdaýy gazanmaklyk we sosial ulgamy deňagramlylykda saklamaklyk syýasatyň sazlaşdyryjy hem gözükdiriji häsiýeti esasynda mümkindir. Häzirki türkmen jemgyýetinde syýasatyň şeýle täsirini anyklamaklyk üçin «syýasy proses» diýen düşünjäniň üstünde durup geçeliň. Soňky dowre çenli biziň jemgyýeti öwreniş ylymlarymyzda bu düşünjä iki manyda garalýar. Birinjiden, ol «syýasat» düşünjesi bilen bir manyda aňladylyp, jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki gurşawlaryna (meselem, ykdysady ýa-da sosial) garşy goýulýar. Şonda syýasy gurşawyň özboluşlylygy hakyky maksatlara eýerýän häkimiýet düzüminiň işi bilen baglanylýar. Ýöne

«Syýasy proses» we «syýasat» düşünjeleri bir meňzeş ulanmaklyk birinjiniň manysyny açmaklyga esas bolup bilmeýär. Şu ýerde bar bolan kemçiligi aradan aýyrmaklyga «syýasy proses» diýen düşünjä berilýän ikinji many esas döretmelidir. Bu many syýasy durmuşda bolup geçýän hereketlilik, ondaky üýtgemeleri aňladýar. Başgaça aýdylanda, bu ýagdaýda «syýasy proses» düşünjesiniň özboluşlylygy syýasatyň hereketli tarapyny, ýagny onuň adaty ýagdaýdan üýtgeýşini şöhlelendirmeklikde bolýar. Emma biziň garaýan düşünjämiz bu takyklanan ýagdaýda hem ýene köp zady anyklamalydyr. Sebäbi syýasat adamlar bilen özara täsirden daşarda syýasat bolup bilmeýär. Ol bu ýerde syýasy edaralaryň, tilsimatlaryň, hukugyň, medeniýetleň we başgalaryň jemi bolup çykyş edýär. Şu baglanyşygy açyp görkezmeklik üçin günbatar syýasaty öwreniş ylmylarynda syýasy prosesleri derňemeklikde ulanylýan taglymatlaryň birine ýüzleneliň. Onda-da günbatar jegyýetleriniň, medeniýetleriniň kysymdaş dældigi bilen şertlendirilen taglymata ýüzleneliň. Şonda syýasy medeniýetiň iki (demokratiki we tilsimaty) görnüşi bilen kesgitlenen syýasy prosesiniň iki hili düşündirilişi berilýär. Bu iki syýasy-medeni gözükme syýasy prosesiniň iki hili düşündirilişi: syýasy prosesleň gapdallaýyn gurnalýşy hem ýokary-aşakly gurnalýşy häsiýetlidir. Syýasy prosesde şu iki çemeleşmäniň hem şertlendirilendigi düşnükli bolsa gerek. Sebäbi durmuşda olaryň her biri beýlekisinden aýra ýagdaýda duş gelmeýär diýen ýalydyr. Ýöne «syýasy proses» düşünjesine şu iki hili garaýşy tapawutlandyrmak gymmatlyklaryň demokratik we tilsimaty ulgamlarynyň çäklerinde bolup geçýän syýasy özara täsiriniň has häsiýetli taraplaryny aýralykda görkezmeklige mümkinçilik berýär. Bu hem biziň döwrebaplaşýan jemgyýetimizde syýasy prosesiniň özboluşlygyny açmaklyga esas bolup biler. Birinji garaýşa görä syýasy proses maksada okgunly we dünýä gymmatlyklaýyn garap rejeli hereket edýän adamlaryň özara täsiri bolýar. Gapdallaýyn guralan syýasy proses oňa gatnaşýan adamlaryň formal deňliginden we belli bir derejede özbaşdaklygyndan ugur alýar. Olar hyzmatdaşlyga-da, bäsdeşlige-de işiň düzgünine görä girýärler. Bu adamlar şol bir ahlak talaplara hem-de hukuk kadalara boýun bolýarlar. Olaryň hereketleriniň logikasy (hakyky maksatlary öňe sürmek, olaryň jemgyýetçilik ähmiýetini kesgitlemek, olary amala

aşyrmaklygyň usullaryny gözlemek hem esaslandyrmak) esasan erkinlik, hukuk, ylalaşyk gymmatlyklary bilen kesgitlenýär. Özi hem gapdallaýyn gurnalan syýasy prosesiniň nusgalyk görnüşi «medeni alyş-beriş» görnüşine eýe bolup, oňa gatnaşyjylar bir zady berip, öz maksatlaryna ýetýärler. Şonuň ýaly-da syýasy proses sosial ulgamyň wezipesi ýöriteleşdirilen bölekleriniň garaýyşlaryny «ylalaşdyryjy» häsiýete eýe bolýar. Şeýle syýasy prosesiniň nusgalyk görnüşiniň biri «tegelek stollardyr». Bu ýerde syýasata gataşýan wekilleriniň arasynda köptaraply pikir alyşylyp, olaryň netijesinde degişli syýasy edaralar tarapyndan kararlar kabul edilýär. Biziň ýurdumyzda şeýle syýasy prosesiniň edaralaşan örän netijeli görnüşi bolup, Türkmenistanyň ýaşulylar Maslahaty çykyş edýär. Onuň täze döwürde jemgyýetdäki orny has ýokarlandy. Syýasy prosese birinji garaýyş, görşümüz ýaly, biziň jemgyýetimizde geçýän syýasy özgerişi häsiýetlendirmeklige kömek berýär. Biz syýasy prosesi derňemekligimizi dowam edeliň. Ikinji garaýşa görä, syýasy proses rejeli däl köpçüligiň bähbitleriniň, zerurlyklarynyň hem oý-pikirleriniň özakymlaýyn ýüze çykması bolýar. Döwlet häkimiýeti, gurnalan gymmatlyklar ulgamy we syýasy ylym olara belli bir derejede garşydaş çykyş edýärler. Döwlet bilen raýatlaryň özara gatnaşygynyň manysy hem dolandyrylanlaryň hemde dolandyrylýanlaryň özlerini «dogry» alyp baryş düzgünlerini kesgitlemeklik bolýar. Dolandyryjylar jemgyýetdäki dürli toparlaryň bähbitlerini ylalaşdyrmany başarmaly. Dolandyrylýanlarda biri-biri bilen ylalaşmaga bolan isleg kanuna bolan hormat, boýun bolup bilmeklik we dolandyrylýan bolmaklyk bilen baglanyşykly gymmatlyklara çekmeklik esasynda kemala getirilip biliner. Ýokary-aşakly syýasy prosesde raýatlar häkimiýete hormat goýýarlar, häkimdarlar bolsa öz gezeginde jemgyýetiň agzalarynyň belli bir erkinligini kepillendirýärler. Häzirki döwürde türkmen döwletinde şu hili ikitaraply gatnaşyk sylag-hormat derejesinde gün-günden aýdyň amala aşyrylýar. Türkmen döwleti syýasy özara täsiriň oýlansykly we rejeli häsiýete eýe bolmagyny gazanmaklyk üçin döwrebap syýasy medeniýeti ornaşdyrmaklyga çalyşýar. Bu medeniýetiň wajyp taraplary jogapkärçilik, kanuna hormat, oýlansyklylyk, rejelilik bolýar. Täze Galkynyş eýýamynda raýatlaryň syýasy medeniýetini ýokarlandyrmaklyk üçin ýurtda ähli şertler bar. Ilki bilen hem ol täze Galkynyş

eýýamynda türkmen jemgyýetinde syýasy ösüşiň gidişi bilen baglydyr. Görşümüz ýaly, syýasat türkmen jemgyýetini özgertmeklige gönükdirilendir. Onuň beýleki gurşawlara edýän täsiri artýar. Häzirki zaman türkmen jemgyýetiniň esasy gymmatlygy adam we baş maksady adamyň abadançylygyny hem-de bagtyýarlygyny üpjün etmekdir. Bu jemgyýetiň baş ýörelgesi bolsa ynsanperwerlik, adalatlylyk hem-de ruhubelentlikdir. Ýurdumyzda amala aşyrylýan durmuş-ykdysady reformalar täze taglymatymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesiniň zygiderli durmuşa geçirilýänligine şaýatlyk edýär. Bu ýörelgede döwletiň demokratik derejesini hem häsiýetlendirýär. Ony biz öz tejribämizde aýdyň görýäris. Biziň jemgyýetimiziň ynsanperwer häsiýete eýe bolup demokratiýalaşmagyny syýasy-hukuk nukdaýnazarýndan düşündirip, döwlet gurluşyny häsiýetlendirmeklige çalşalyň.

Jemgyýetiniň syýasy gurluşy. Döwletiň we hukugyň nazarýetinden belli bolşy yaly, döwlet jemgyýetiň sazlaşykly ýaşayşy üçin döredilýär hem-de ony amala aşyrmaklyk üçin hereket edýär. Ol adamlary bir bütewi häkimiýetiň astynda birleşdirýär, jemgyýetdäki sosial toparlaryň we gatlaklaryň bähbitlerini deňagramlaşdyrýar hem kanagatlandyrýar. Ýöne şol bir wagtda-da, döwlet jemgyýetde adamlaryň bähbitlerini goraýan ýeke-täk gurama hem däldir. Ondan başga-da adamlary (ilaty) olaryň bähbitleri we gyzyklanmalary boýunça birleşdirýän jemgyýetçilik birleşikleri, syýasy partiýalar, kärdeşler arkalaşyklary, zähmet toparlary, döredijilik, ýaşlar, aýallar hem beýleki jemgyýetçilik guramalary, täjirçilik birleşmeleri bar. Olar birleşip jemgyýetiň syýasy ulgamyny düzýärler. Jemgyýetiň syýasy ulgamy ýurduň syýasy durmuşyna we oňa dahylly jemgyýetçilik gatnaşyklaryna gatnaşýan döwlet, partiýa we jemgyýetçilik edaralarynyň hem guramalarynyň jemidir. Jemgyýetiň syýasy ulgamy anyk toplumlara birleşdirip bolýan, syýasy institutlar (edaralar), syýasy tejribe we syýasy aňýet ýaly köp sanly düzüm böleklerinden ybaratdyr. Institut diýlende, (*institutum*-dikeldilen, gurama diýen latyn sözünden gelip çykýar), jemgyýetiň ykdysady, syýasy, hukuk we ahlak ýaşayşynyň belli bir kadalaryny özünde jemleýän, jemgyýetçilik hem sosial gatnaşyklaryň guramaçylykly toparlaryna düşünilýär.

Syýasy institutlar şu aşakdakylardyr:

- öz edaralarynyň (prezident, parlament, hökümet, kontrol-gözegçilik, kazyýet, hukuk goraýjy edaralar we ş.m.) üsti bilen hereket edýän döwlet;

- syýasy we beýleki jemgyýetçilik guramalary, şol sanda köp sanly täjirçilik we täjirçilik däl birleşmeler. Olar jemgyýetçilik häkimiýetini amala aşyrýarlar. Jemgyýetçilik häkimiýeti – raýatlaryň aýratyn toparlary hem jemgyýetçilik birleşmeleri, partiýalar, zähmet toparlary, jemgyýetçilik hereketleri we ş.m. hökmünde hereket edýär. Jemgyýetçilik birleşmelerine gatnaşyjylar hem şeýle guramalaryň agzalary özleri tarapyndan köpçülikleýin tertipde kabul edilen düzgünlere meýletin tabyn bolýarlar, şol düzgünleriň ýerine ýetirilmegini üpjün etmekde hem jemgyýetçilik täsir ediş çärelerini ulanýarlar. Jemgyýetçilik häkimiýetiniň talaplaryna boyun bolman, düzgüni bozýanlar babatda mejbur ediş çäreleri ulanylan halatynda-da beýle çäreler döwlet häkimiýet edaralarynyň mejbur ediş çärelerinden tapawutlylykda diňe bir jemgyýetçilik birleşmesiniň düzüminden çykarmak, käýinç yglan etmek, köpçülikleýin ýazgarmak ýaly guramaçylyk temmeleri bilen çäklenýär. Türkmenistanda jemgyýetçilik häkimiýetini amala aşyrýan edaralar hökmünde, Türkmenistanyň Demokratik partiýasyny, Türkmenistanyň Kärdeşler Arkalaşygyny, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky ýaşlar guramasyny, Türkmenistanyň zenanlar guramasyny, Türkmenistanyň uruş weteranlarynyň guramasyny, telekeçileriň, balykçylaryň we awçylaryň jemgyýetini, jemgyýetçilik esaslarda hereket edýän dürli gurnaklary (gurnaklar, bölümler) we ş.m. görkezmek bolar. Çünki jemgyýetiň syýasy gurluşyny onuň syýasy ulgamy häsiýetlendirýär.

Jemgyýetiň syýasy ulgamy öz hereketleri syýasy häsiýete eýe bolan edaralaryň, guramalaryň we kada-düzgünleriň jemi bolýar. Ol adamlaryň dürli birleşmeleriniň, synplaryň, beýleki sosial toparlaryň şonuň ýaly-da milli birleşmeleriň syýasy bähbitlerini amala aşyrmaklyk bilen meşgul bolýar. Şol bähbitler jemgyýetiň içinde bar bolan syýasy gatnaşyklaryň ýüze çykması bolýar hem syýasy häkimiýetiň çözüň meselelerini kesgitleýär: ony ele almak, amala aşyrmak we goramak, şonuň ýaly-da raýatlaryň syýasy hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmektir. Şu bähbitler jemgyýetde syýasy ulgamyň ol ýa-da beýleki edarasynyň kömegi bilen amala

aşyrylýar. Olaryň içinde döwlet aýtatyn orna eýe bolýar. Türkmen jemgyýetiniň mysalynda olaryň hataryna: döwletiň kanun çykaryjy (Türkmenistanyň Mejlisi) we ýerine ýetiriji häkimiýet organlary (Türkmenistanyň Ministrler Kabineti); goşun, hukuk goraýjy edaralar, ilki bilen hem kazyýet, prokuratura, polisiýa. Döwlet jemgyýetçilik guramalary bilen hem özara baglanyşykda bolýar. Olaryň hataryna: syýasy partiýalar (Türkmenistanyň Demokratik partiýasy) we hereketler (Umumymilli «Galkynyş» hereketi); jemgyýetçilik guramalar – jemgyýetde bar bolan sosial hem hünär toparlaryň bähbitlerini, şol sanda olaryň syýasy bähbitlerini goraýan Türkmenistanyň kärdeşler arkalaşygy, Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky ýaşlar guramasy we beýleki birleşmeleriň guramalary girýärler. Döwlet guramalary, beýleki syýasy edaralar hem-de guramalar özara täsirde bolup, belli bir derejedäki bitewi syýasy ulgamy döredýärler. Syýasy ulgamyň iň esasy edarasy bolup syýasy häkimiýet edaralary, hukuk we aňyýet çykyş edýär. Olar jemgyýetiň syýasy gurluşynyň durnuklylygyny hem onuň ösüşini, işleýşini üpjün edýän merkezi mehanizmi bolýarlar. Bu döwlet organynyň kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji edaralary, hökümetiň, ýerli häkimiýet edaralaryň, şonuň ýaly-da syýasy partiýalaryň, hereketleriň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriň işinde ýüze çykýar.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň syýasy gurluşynda bolup geçen özgerişler barada ýokarda durulyp geçilende bu özgerişleriň jemgyýetiň adalatlylyk, ynsanperwerlik, kanunçylyk ýörelgeleriniň esasynda ösdürülmegi bilen berk baglanyşykda bolandygy bellenipdi. Şol ýyllar türkmeniň milli döwleti döredilip, onuň esasyna halkyň asyl ynsanperwerlik, adalatlylyk ýörelgeleri goýuldy. Şu ugurdaky işleri has hem işewürleşdirmek, türkmen döwletiniň öz milli özboluşlylygyny açyp görkezmegi üçin geçmişde oňaly netije beren Maslahat institutyna ýüzlenip, Halk Maslahaty döredildi. Halk häkimiýetiniň bu wekilçilikli edarasy geçiş döwründe, ýokarda görkezilişi ýaly, jemgyýetde möhüm syýasy orny eýeläp, bu döwürde çözülen birnäçe meseleler onuň işiniň örän ähmiýetli bolandygyny görkezýär. Şonuň bilen bilelikde, ýurdumyz bu gün öz ösüşiniň täze tapgyryna – Beýik Galkynyş eýýamyna gadam basdy. Galkynmaklyga, özgermeklige, döwrebaplaşmaklyga gerek bolan täze esaslar döredi. Kadalaşdyryjy-hukuk resminamalarynyň ýurdumyzda ama-

la aşyrylýan özgerişlere bildirilýän talaplary has aýdyň beýan etmegi, halkara standartlaryna gabat gelmegi üçin jemgyýetiň syýasy ulgamyny kämilleşdirmek gerek boldy. Bu zerurlyk geçiş döwründe möhüm syýasy orna eýe bolan Halk Maslahatynyň täze taryhy şertlerde zerurlygy öz ähmiýetini ýitirenligi bilen bagly boldy. Halk Maslahatynyň kanunçylyk kadasy, uly düzümi we çylşyrymly gurluşy täze kanunçylyk işi bilen doly sazlaşyp bilmedi. Täze Galkynyş eýýamynyň esasy maksady hem häzirki zaman demokratik jemgyýetini kemala getirmek bilen baglydyr. Şonuň üçin bu döwürde jemgyýetiň syýasy ulgamyny dünýä tejribesi esasynda gurmaklyk döwürüň talaby boldy. Onuň üçin bolsa Esasy kanunymyzy üýtgetmeli boldy. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna üýtgeşmeleri girizmegiň zerurlygy, yurt Baştutanynyň 2008-nji ýylyň 22-nji maýynda Türkmenistanyň Konstitusion toparynyň mejlisinde eden çykyşynda belleýşi ýaly, diňe bir ýurdumyzyň durmuşynda Garaşsyzlyk ýyllarynda bolup geçen özgerişlikler bilen bagly bolman, eýsem Esasy kanunymyzyň aýry-aýry bölekleriniň we maddalarynyň könelmegi hem-de belli bir derejede jemgyýetiň zygiderli ösüşini bökdeýändigini bilen hem bagly boldy. Kadalaşdyryjy hukuk resminamalarynyň döwürüň ruhuny hem-de ýurtda amala aşyrylýan özgertmelere bildirilýän talaby has aýdyň beýan etmeklik zerurlygy döredi. 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-syna Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahaty tarapyndan Kabul edilen Esasy kanunymyzyň täze redaksiýasynda jemgyýetçilik-syýasy gatnaşyklary, häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň işini, döwlet hukuk institutlarynyň tutuş ulgamyny, şol sanda Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň ulgamyny hem döwlet häkimiýetine bölmeği demokratik ýörelgeleriniň üsti bilen beýan edildi. Şonda Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň hukuk derejesi üýtgedilip, kanunlary kabul etmek hem-de kanun çykaryjylyk başlangyçlaryny onuň ygtyýarlyklaryndan aýrylýanlygy, oňa halk wekilçiliginiň maslahat beriji edarasy derejesiniň berilýänligi yglan edildi. Ýaşulylar Maslahaty öz düzümine uruş we zähmet weteranlaryny, intellegensiýanyň ýaşuly wekillerini jemläp, Milli Galkynyş hereketiniň üsti bilen umuman, jemgyýetde iki wezipäni ýerine ýetirmekligi maksat edinýär. Birinjiden, öz maslahatlary bilen döwlet edaralarynda millete mahsus ähli ruhy-ahlak sypatlarynyň amala aşyrylmagyna hemaýat etmekligi.

Ikinjiden, Türkmenistanyň Prezidentiniň, türkmen döwletiniň içeri we daşary syýastyny ilatyň ähli gatnaklarynyň arasynda wagyz ediji paýhas bolup çykyş edýär. Şeýlelikde, XXI Halk Maslahatynda Kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiasynyň täze redaksiýasy we beýleki resminamalar halk bähbitli parasatly çözümlerdir. Olarda bellenen wezipeleriň we Türkmenistanyň Konstitusiasynyň döredýän mümkinçilikleriniň durmuşa geçirilmegi ýurdumyzyň ykdysady kuwwatynyň ösmekligine, halk hojalygynyň ähli pudaklarynyň işiniň kämilleşmegine hem netijeliligine, halkymyzyň ýaşayyş derejesiniň mundan beýläk-de ýokarlanmagyna, Türkmenistanyň halkara abyraýynyň artmagyna şert bolýar.

Kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiasynyň täze redaksiýasy ýurdumyzyň sosial-syýasy durmuşynda, şeýle hem ähli raýatlarymyzyň durmuşynda örän möhüm waka boldy. Ol biziň jemgyýetimiziň mundan beýläk hem özgermeginiň ilkinji şerti bolup çykyş edýar. Ol garaşsyz döwletimiziň ösüşinde taryhy bir döwrüň köne jemgyýet guruluşyndan demokratik jemgyýete geçiş döwrüniň tamamlanandygyny aňladýar. Bu bolsa biziň demokratik, hukuk, dünýewi döwletimiziň has-da pugtalanandygyny we ynsanperwer, adalatly, sagdyn jemgyýeti ösdürmek üçin täze esaslaryň dörandigini aňladýar. Döwletiň täzelenen Konstitusiasy syýasy tejribäni, syýasy we hukuk kadalary (ýerli öz-özünü dolandyryş we saýlaw hukuk institutlary), jemgyýetiň syýasy ulgamynyň aýry-áýry düzüm bölekleriniň arasyndaky syýasy gatnaşyklary, şol gatnaşyklary amala aşyrmagyň döwrebap tertibini emele getirýär.

Täze Galkynyş eýýamy syýasy aňyýetiň hem ýokarlanmagyny, ony ýokary derejede açmaklygy talap edýär. Bu döwürde syýasy aňyýet syýasy aň-düşünje we medeniýet, syýasy, özüni alyp baryşyň ölçegleri, syýasy bilimler, ýörelgeler, gymmatlyklar hem nusgalyk ynançlar ýaly düzüm bölekleriň täze ulgamy bolup çykyş edýär.

Jemgyýetiň syýasy ulgamynyň ýokarda görkezilen düzüm bölekleriniň ählisi jemgyýetçilik işjeňliginiň köp görnüşlerini amala aşyrmagyň dowamynda ýüze çykýarlar we belli bir sosial toparyň bähbitlerini döwlet syýasatynda aňlatmaklygyň guraly bolýar. Emma olaryň döwletden aýralykda syýasata edýän täsiri çäklidir. Çünki jemgyýetiň syýasy ulgamynyň iň esasy we wajyp düzüm bölegi

hökmünde döwlet beýleki düzüm böleklerine garanyňda jemgyýetiň syýasy durmuşyna has uly hem düýpli täsir edýär.

Mälim bolşy ýaly, döwlet jemgyýetiň önümi bolup durýar. Başgaça aýdylanda, aýratyn şahsyýetler özara gatnaşyklara girip, belli bir durmuş toparlaryny döredýärler. Adamlaryň we durmuş toparlaryň kadalar we gymmatlyklar esasynda birleşdirilen gatnaşyklarynyň ulgamy hem jemgyýet bolýar. Şol durmuş toparlarynyň agzalary öz zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin ykdysady, medeni we sosial-syýasy institutlary döredýärler. Döwlet olaryň iň esasydyr. Kanun çykaryş, kazyýet we dolandyryş, saýlawlar we sala-salşyklar ulgamlary hem-de beýleki jemgyýeti hemmetaraplaýyn edara etmek üçin zerur bolan ulgamlar bolsa «Döwlet» atly ägirt uly institutyň düzüm bölekleri bolup durýarlar. Syýasy partiýalar, jemgyýetçilik pikiri, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hem döwlet bilen berk baglanyşykda bolýarlar. Döwletiň esasy alamatlary, onuň ýerleşýän çägin, hemişelik ilatynyň, häkimiýet-dolandyryş ulgamynyň we özygtyýarlygynyň (suverenitetiniň) bolmagyndan ybaratdyr. Mundan başga-da döwletiň serhetleri, hukuk ulgamy, döwlet gaznasy, maliýe ulgamy ýaly esasy-goşmaça alamatlary bardyr.

Hukuk ylmy, bütin dünýäniň ähli döwletlerini döwlet dolandyryşynyň tapawutly aýratynlyklary boýunça monarhiýa, respublika, döwlet gurluşynyň tapawutly aýratynlyklary boýunça bolsa federasiýa, konfederasiýa, unitar döwlet we döwletiň syýasy düzgüniniň tapawutly aýratynlyklary boýunça demokratik ýa-da demokratik däl döwlet ýaly birnäçe görnüşlere bölýär.

Häzirki döwürde ykrar edilen hukuk dessurlaryna laýyklykda islendik döwletiň konstitution gurluşy onuň esasy kanuny bolan Konstitusiýasynda kesgitlenýär. Dünýäniň islendik döwletinde bolşy ýaly, halkymyzyň asyrlaryň dowamynda toplan milli döwletlilik dessurlary bilen döwlet gurmaklyk babatda öňde baryjy dünýä tejribesi utgaşdyrylyp döredilen garaşsyz döwletimiziň hem özboluşly aýratynlyklary bar. Şol aýratynlyklar hem Türkmenistanyň Konstitusiýasynda berkidilýär. 2008-nji ýylda hormatly Prezidentimiziň parasatly baştutanlygynda, üstünlikli amala aşyrylan Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek işleriniň dowamynda-da Konstitution topar tarapyndan beýleki ugurlar bilen birlikde esasy kanu-

nymyzda döwletimiziň konstitusion gurluşynyň esaslary berkidilýän kadalarynyň mazmunyny baýlaşdyrmaklyga we olaryň düzümini sün-nälemäge hem aýratyn üns berildi.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 1-nji maddasynda berki-dilýän: «Türkmenistan - demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar» diýen hukuk kadasy halkymyzyň milli özboluşlylygyna we umumy ykrar edilen halkara ýörelgelerine laýyk gelýän döwlet syýasy-hukuk gurluşyny saýlap alandygyny aňladýar. Şu kesgitlemäniň Türkmenistan döwletiniň gurluşyny düşündürmeklik üçin örän ähmiýetli bolany sebäpli, onuň üstünde durup geçeliň.

Demokratiýa - bu döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşy hökmünde halkyň ykrar edilmegi, saýlawlylyk, aç-açanlyk ýörelgelerinden ugur alnyp döredilen wekilçilikli edaralar tarapyndan dolandyrylýan döwletde raýatlaryň erkinligini we deňhukuklygyny üp-jün edýän syýasy düzgündür.

Hukuk döwleti diýen düşünje ilki bilen döwletde kanunyň agalygynyň berkarar edilmegini, jemgyýetiň raýat jemgyýeti derejesine kämilleşmegini, ynsanyň – onuň mertebesiniň, tebigy hem mizemez hukuklarynyň döwlet üçin ýokary, baş gymmatlyk hökmünde görülmeğini aňladýar. Kanunyň agalygy diýmek – bu döwletde halk köpçüliginiň we her bir şahsyýetiň bähbidini nazarda tutmak bilen, şeýle-de dünýä bileleşiginiň ykrar eden hem Birleşen Milletler Guramasynyň kabul eden Ylalaşyklarynyň ynsanperwer kadalaryndan ugur alyp, döwletiň kanun çykaryjy edarasy tarapyndan kabul edilen Konstitusiasynyň hem-de ähli kanunlaryň hemmeler tarapyndan deň-derejede berjaý edilmegi, kanunyň döwletiň bütin çäginde höküm sürmegi, jemgyýetde, döwletde kanunyň ähli zatdan belentde durmagy diýmekdir. Hormatly Prezidentimiziň halk arasynda ägirt uly meşhurlyga eýe bolan «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary bolsa hukuk döwletiniň düýp özenini düzýän hakykatyň iň aýdyň we iň takyk aňlatmasydyr.

Dünýewi döwlet Konstitusiasymyzda kesgitlenilşi ýaly, döwletiň dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanunyň önünde deňligini kepillendirýändigini, dini guramalaryň döwletden aýrydygyny we olaryň döwletiň işlerine gatyşmagyna hem-de döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeyändigini, şeýle hem döwletiň

bilim ulgamynyň dini guramalardan aýrydygyny we onuň dünýewi häsiýete eýedigini aňladýar.

Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň binýatlaýyn ýörelgeleri hökmünde parahatçylyk, demokratiýa, adalatlylyk we ynsanperwerlik ýaly ýörelgeler kesgitleýär. Döwlet amala aşyrylýan ähli işlerde şu ýörelgelerden ugur alyp, ýurdumyzyň her bir raýat üçin mähriban öý bolmagyny üpjün edýär. Döwlet gurluşy Esasy Kanun tarapyndan kesgitlenýär we döwlet edaralary Konstitusiýanyň we kanunlaryň çäginde hereket edýärler. Türkmenistanyň Prezidenti Konstitusiýany we kanunlary durmuşa geçirýär. Konstitusiýanyň döwlet gurluşyny kesgitlemekde wajyp ornuny göz önünde tutup, ony häsiýetlendirmeklige çalşalyň.

Türkmenistanyň Konstitusiýasy

Ýurduň Konstitusiýasy kanunçylygyň kepili, raýatlaryň hukuklarynyň we erkinliginiň berjaý edilişiniň, ýurdumyzyň mundan beýläk-de ösüşiniň kepili hökmünde esasy orny eýeleýär. Diýmek, döwletiň hukuk binýadyny emele getirýän, döwletiň we raýatlaryň esasy hukuklarynyň, borçlarynyň, zygiderlikli amallarynyň hem gurluşlarynyň resmi beýany döwletiň Konstitusiýasydyr.

Has giňişleýin aýdylanda, Konstitusiýa – bu döwletiň jemyýetçilik we döwlet gurluşyny, häkimiýetiň wekilçilikli edaralarynyň döredilmeginiň, işlemeginiň, işiniň üýtgedilmeginiň we bes edilmeginiň tertibini hem-de ýörelgelerini, saýlawlar we sala-salşyklar ulgamynyň gurluşyny, raýatlaryň esasy hukuklaryny borçlaryny, döwletiň häkimiýet şahalarynyň gurluşyny hem häkimiýet şahalarynyň edaralarynyň hem-de wezipeli adamlarynyň ygtyýarlyklaryny kesgitleýän ýurduň baş kanunydyr, şeýle hem Konstitusiýa döwletiň tutuş hereket edýän kanunçylygynyň esas goýujy binýadydyr. Konstitusiýa sözi «*constitutio*» diýen latyn sözünden emele gelip, «gurmaklyk, dikeltmeklik» diýen manylary aňladýar.

Mälim bolşy ýaly, her döwletiň Konstitusiýasynyň halkyň mentalitetine esaslanýan özboluşly aýratynlyklary bardyr. Türkmenistanyň Esasy kanunynyň aýratynlygy barada aýdylanda bolsa, Konstitusiýanyň agramly böleginiň ynsanyň tebigy we

mizemez hukuklarynyň kanuny taýdan kepillendirilmegine gönükdirilýändigini bellemeli. Şahsyýet, onuň hukuklary we erkinligi biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygy bolup durýandyр. Bu hakykat biziň döwletimiziň gurluşynyň esasy ýörelgesidir.

Hut şonuň üçin hem döwlet Baştutany tarapyndan ýurdumyzda ynsanperwer Konstitusiон özgertmeleri netijeli dowam etdirmek bilen milli döwletliligiň hukuk hem hakyky demokratik binýatlary hemmetaraplaýyn pugtalandyrylýar. Ýurt Baştutanynynyň alyp barýan halk bähbitli, il bähbitli özgertmeler syýasatynyň netijesinde raýat jemgyýetini döretmek, raýat jemgyýetiniň möhüm institutlaryny berkarar etmek, döwletimizde häzirki zaman saýlaw mehanizmlerini ornaşdyrmak we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň ulgamyny kämilleşdirmek işi birsyhly tizleşdirilýän depginde alnyp barylýar.

Türkmen halky öz Garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soňra, 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda umumadamzat gymmatlyklary hökmünde kesgitlenýän hem-de dünýä bileleşigi tarapyndan umumy ykrar edilen ähli ýörelgeler bilen birlikde türkmen halkynyň gadymdan gelýän asylyly däp-dessurlaryny özünde jemleýän Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kabul etdi. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda täze Gal-kynys eýýamynyň reallýklaryndan ugur alyp, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda, üýtgetmeler we goşmaçalar girizilen Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy kabul edildi.

Kämilleşdirilen görnüşde kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiýasy, 117 maddany özünde jemleýän, 5 bapdan we 8 bölümden ybarat bolup, onuň birinji bölümi **Türkmenistanyň konstitusiон gurluşynyň esaslary** diýlip atlandyrylýar. Esasy Kanunymyzyň bu bölümi, Türkmenistan döwletimiziň döwlet gurluşyny we onuň hukuk mazmunyny, onuň hukuk ýagdaýyny we syýasy ulgamyny, jemgyýetiň hem-de döwletiň özara gatnaşygyny kesgitleýän esas goýujy ýörelgelerini özünde berkidýär.

Konstitusiýanyň ikinji bölümi bolsa, «**Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary hem borçlary**» diýlip atlandyrylýar hem-de adamyň we raýatyň hukuklaryny, azatlyklaryny döwletiň hem jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy hökmünde berkidýän hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Konstitusiyanyň üçünji bölümi «**Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy**» diýlip atlandyrylyp, Türkmenistanda ýokary döwlet we ýerli häkimiýeti hem-de dolandyryş amala aşyran döwlet edaralarynyň hem wezipeli adamlaryň ygtyýarlyklaryny, borçlaryny kadalaşdyran hukuk kadalaryny özünde jemleýän baş bapdan ybaratdyr.

Konstitusiyanyň «**Ýerli öz-özüňi dolandyryş**» diýlip atlandyrylýan dördünji bölümünde ýerli öz-özüňi dolandyryş ulgamyny emele getirýän Geňeşler we ýerli jemgyýetçilik öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň hukuk ýagdaýlaryny we olaryň gurluş mazmununy özünde jemleýän hukuk kadalary berkidilýär.

Konstitusiyanyň başınjy bölümi «**Saýlaw ulgamy, sala salşyk**» diýlip atlandyrylyp, onda saýlaw we sala salşyk ulgamy baradaky esas goýujy hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň «**Kazyýet häkimiýeti**» diýlip atlandyrylýan altynjy bölümü bolsa, adyl kazyýetligi amala aşyran döwlet häkimiýetiniň garaşsyz we özbaşdak şahasy bolup durýan kazyýet edaralarynyň hukuk ýagdaýy, olaryň öz işlerini amala aşyrmakda özbaşdaklygy, hem-de kazyýet häkimiýetiniň diňe kazyýetlere degişlidigi baradaky hukuk kadalaryny özünde berkidýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň ýedinji bölümü «**Prokuratura**» diýlip atlandyrylyp, Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň takyk we birmeňzeş berjaý edilişine gözegçiligiň Türkmenistanyň Baş prokuroryna hem-de oňa tabyn prokurorlara ýüklenilýänligi baradaky hukuk kadadan başlamak bilen, tutuş prokuratura edaralarynyň hukuk ýagdaýyny, onuň ygtyýarlyklaryny we borçlaryny kesgitleýän esas goýujy hukuk kadalary berkidilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň «**Jemleýji düzgünler**» diýlip atlandyrylýan iň soňky sekizinji bölümü, 3 maddany öz içine almak bilen, kanunlaryň, şeýle-de döwlet edaralarynyň we wezipeli adamlaryň beýleki hukuk namalarynyň Konstitusiyanyň esasynda hem şoňa laýyklykda kabul edilýänligi, eger-de Konstitusiyada we kanunlarda görkezilýän düzgünleriň biri-birine gabat gelmedik halatynda Konstitusiyanyň düzgünleriniň hereket edýänligi barada,

şeýle hem Konstitusiýanyň döwleti dolandyrmagyň prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýandygy hakyndaky düzgünleriniň üýtgedilip bilinmezligi we Konstitusiýany üýtgetmek hakyndaky Kanunyň, diňe Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň bellenen sanynyň azyndan üçden iki böleginiň ýa-da ählihalk sala salşygyna gatnaşan Türkmenistanyň raýatlarynyň ýarysyndan köpüsiniň oňa ses bermegi bilen kabul edilen diýlip hasap edilýändigini baradaky hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Konstitusiýa özygtyýarly döwletiň esasy düzüm bölegi bolup durýandygyny hem bellemeli. Sebäbi Konstitusiýada tutuş döwletiň hukuk ýagdaýynyň kesgitlemesi we döwletiň düýp özenini düzýän ýörelgeler berkidilýär. Döwletiň gurluşy, häkimiýet-dolandyryş ulgamynyň görnüşü, düzümi we gurluşy, döwlet nyşanlarynyň görnüşleri kesgitleýär. Şonuň bilen bir wagtda-da döwletiň syýasy-hukuk gurluşynyň mazmunyna laýyklykda, döwlet gurluşyny emele getirýän institutlaryň ygtyýarlyklary, olary döretmegiň, üýtgetmegiň we olary ýatarmagyň tertibi kadalaşdyrylýar. Şonuň ýaly-da döwletiň raýatlarynyň aýrybaşgalaşdyryp, ýagny ýaşayşa, saglyga, zähmete, bilime, döwlet edaralaryna saýlanmaga we saýlamaklyga bolan hukuklary ýaly özgelere geçirip bolmaýan tebigy hem mizemez hukuklary kontitution kadalar arkaly kepillendirilýärler. Konstitusiýanyň kadalary hem döwletiň tutuş hukuk ulgamyny emele getirmek üçin başlangyç we täze kabul edilýän kanunlaryň ählisiniň laýyk gelmegi hökmany bolan ýokary baş ölçeg bolup hyzmat edýär. Jemgyýetiň kadaly hereket etmeginde hukuk ulgamy aýratyn ähmiýetlidir. Täze Galkynyş eýýamynda şol ulgamyň özboluşly aýratynlyga eýe bolşuny açyp görkezmeçlige çalşalyň.

II bap

TÜRKMENISTANYŇ HUKUK ULGAMYNYŇ GURLUŞY

Hukuk ulgamy

Islendik döwlet gurluşynyň hem özüne mahsus artykmaç taraplary we kemçilikleri bar. Her bir döwletiň hukuk ulgamy, onuň içinde agalyk edýän syýasy düzümüne görä kesgitleýär. Şonuň ýaly-da

döwletde agalyk edýän syýasy düzgün hem şol döwletde hukugyň tebigatyny emele getirýär. Çünki hukuk jemgyýetde ýüze çykyan islendik gatnaşyklaryň sazlaşykly hereket etmekligi üçin esasy serişde hökmünde orta çykýar.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň hukuk ulgamynyň gurluşy baradaky anyk gürrüňe başlamazdan öň, hukuk ulgamy diýen düşünjäniň üstünde gysgaça durup geçeliň. Özi hem gürrüňimizi hukuk sözünüň manysyny açyp görkezmekden başlalyň. Hawa, bu meseläniň üstünde filosofiýa okuwynda durulyp geçilipdi. Şoňa garamazdan biz käbir düşünjeleri täzedan gaýtalaryň, täze Gal-kynyş eýýamynyň hukuk ulgamy dünýä ylmynyň we tejribesiniň iň täze gazananlaryny özünde jemläp, aýdyň hem takyk görnüşde beýan edilmelidir.

Şonuň üçin biz ilki bilen «hukuk» düşünjesiniň iki manysyna ünsi çekeliň. Birinjiden, «hukuk» sözi aýratyn adama bagly bolmadyk adamyň özüni alyp barşynyň düzgün-nyzamynyň bar bolan ulgamyny aňladýar. Oňa obyektiw hukuk diýilýär. Ikinjiden, bu düşünje bilen adamyň haýsy hem bolsa bir zada dalaşmaklygy, bir zady talap edip bilmekligi aňladylýar. Bu subýektiw hukuk bolýar. Umuman, hukugyň hakykylyk, dogruçylyk, adalatlylyk bilen baglanyşyklydygyny bellemelidir. Ol adamy ýalandan, adalatsyzlykdan, eden-etdilikden goraýar. Bu ýerde eden-etdilik hukuga garşy duran zatlaryň umumy aňlatmasy bolýar.

Hukuk we eden-etdilik bir ýere sygyşmaýarlar. Ýöne jemgyýetde eden-etdiligem bar. Ony kim edýär? Elbetde, adamlar biri-birine degişlikde edýärler. Her bir jenaýat jenaýatkäriň öz pidasyna degişlilikde eden-etdiligi bolýar. Ol adamyň öz islegine görä özüni alyp barmaklygynyň, ýaşayşynyň düzgünini bozýar. Häkimiýetiň hem eden-etdilige ýol berýän pursatlary bar. Bu ýerde eden-etdilik diňe bir häkimiýetiň özi tarapyndan kabul edilen kanunlary bozmaklygy bilen çäklenmän, eýsem, eden-etdilige ýol berýän kanunlary kabul edýänliginde hem bolýar. Has beteri haçan-da eden-etdilik kanun esasynda aklanylýp, kanunda hukuk bilen gabat gelmeýän düzgünler kesgitlenýär.

1934-nji ýylyň 1-nji dekabrynda garaşsyzlygymyzdan öňki ýyllar biziň ýurdumyzda agalyk eden sowet häkimiýeti tarapyndan ka-

nunçylyk güýjüne eýe bolan «halk duşmanlary» bilen göreş barada karar kabul edilýär. Ol kanun adamy özüni goramaklyga we kazyýetiň kararyna arz etmeklige bolan hukuklaryndan mahrum etdi. Kazyýet derňewiniň açyklygy ýok edildi. Bu karar ýurtda adam hukuklarynyň ýoýulmagyna alyp bardy. Bigünä adamlaryň köpçülikleýin tutulmagyna, ýok edilmegine sebäp boldy. Şu zatlar hukukmy ýa-da eden-etdilik?! Bu ýerde ýüze çykan bähbitleriň biri-birine garşy durmagyny nähili sazlaşdyrmaly? Şu sowallaryň jogaplary köp döwrüň dowamynda gözlenendir. Şonda hukuk döwletiň kabul eden ähli kararlary we görkezmeleri bolýar diýýän adamlar az bolmandyr. Hukuga şeýle garamaklyk öz gözbaşyny gadymýetden alyp gaýdýar. Şonda hukuga Hudaýyň erkiniň ýüze çykması hökmünde düşünilipdir. Bu ýagdaýda hukugyň nämedigini, eden-etdiliğiň nämedigini döwlet, häkimiýet kesgitleýär. Hukuk bu ýerde döwletiň erkiniň kanunda aňladylmagy bolýar. Adamlar diňe döwletiň peşgeş beren hukuklaryna eýe bolup bilýärler. Häkimiýetiň hukugynyň elhenç görnüşde ýüze çykması bolýar.

Gadymýetden bize hukuga başga hili garaýyş hem ýetdi. Hukuk daşky güýjüň mejbur etmekligi däl-de, adalatlylyga eýerip hereket etmekligiň görkezmesidir. Onuň esasynda gadymy rim düşüňjesi «*jus*» – hukuk we ondan gelip çykýan «*justitia*» – adalatlylyk diýen düşüňje ýatyr. Bu taglymata görä, hukuk «ýokarda» häkimiýet edarasynda däl-de, «aşakda» adamlaryň bilelikde ýaşayan we hereket edýän, olaryň bähbitleriniň çakyşýan ýerinde döreýär. Şeýle çakyşmalar zygyderli bolanlygy sebäpli, kem-kemden olary sazlaşdyrmagyň, biri-biriniň üstüni ýetirmegiň, özara täsirini göz önünde tutmagyň düzgünleri işlenip düzülýär.

Ýöne adamlaryň bähbitleri esasynda döreýän dawalary neneňsi çözmeli, gapma-garşylykly bähbitleri neneňsi sazlaşdyrmaly? Onuň üçin her bir tarapyň bähbitleriniň çäginini, ölçegini anyklamalydyr. Diýmek, şol bähbitleri kanagatlandyrmaklyga gerek bolan erkinligiň ölçegini kesgitlemelidir. Häzirki döwrüň ylmy «Hukuk – erkinligiň ölçegi» diýen kesgitleme berýär. Şu jümleden ugur alnanda häkimiýetiň hukugyndan hukuk häkimiýetine geçmeklige ýol açylar. Bu häkimiýet hukuk döwleti bolýar. Hukuk döwleti bozup, ýatyryp ýa-

da çäkläp bilmeýän hukuk kadalarynyň esasynda we olaryň çäginde hereket edýär. Bu döwlet raýatlaryň we olaryň birleşmeleriniň elinden alynmaýan tebigy-taryhy hukuklaryny ykrar edýär.

Şu nykdaýnazardan garalanda hukugyň esasy özen manysy üýt-gemeýär. Hukuk-adamlaryň özara gatnaşyklarynda biri-birini kem-sitmeklerine ýol bermeýän, birek-birege hormat-sylagy artdyran, asudalygy, agzybirligi üpjün edýän ýeke-täk serişdedir. Gadymy döwürlerden häzirki zamana çenli ynsanyýet jemgyýetde sazlaşygy berkarar etmekligi üçin hukukdan netijeli serişde oýlanyp tapylymandyr.

Şeýle seredeniňde hukuk hemişe döwletiň önümi bolup, hukuk bilen döwletiň özara täsiri bir taraply ýaly görünýär. Emma haky-katda hukugyň hem döwlete täsiri bar. Sebäbi ynsan aňynyň döre-den bu iki närsesi biri-birine zygyderli täsirini ýetirip durýan öza-ra jebis baglanyşykly we biri-birini döredip, kämilleşdirip, üýtgedip durýan jemgyýetçilik hadysasydyr ýa-da başgaça aýdanyňda, döwlet bu mähnet gurama bolsa, hukuk onuň esasnamasydyr, düzgünna-masydyr. Edil belli bir hukuk şahsny döretmegiň başlangyjynda düzgünnamanyň durşy ýaly, Döwletiň döremegi hem döwleti dünýä yglan edýän, hukuk kadalarynyň kepillnamasy bolan Jarnamadan başlanan ýagdaýynda, ol döwlet ygtybarly bolýar.

Meselem, 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda kabul edilen «Türkmenistan SSR-niň döwlet özygtyýarlygy hakynda Jarnama» bütin dünýä SSSR-iň çäginde özygtyýarly Türkmenistanyň döreyänligini yglan etdi. Şol Jarnamada Türkmenistanyň özygtyýarly, milli döwlet bolup, özüniň bütin çäginde häkimiýeti doly amala aşyryandygy bel-lenýär.

Görşümüz ýaly bu kada täze bir döwletiň dörändigini şol çäkke ýaşayan tutuş halkyň adyndan yglan edýär. Bu mysaldan görnüşi ýaly, diňe döwlet hukugy döretmän, hukuk hem döwletiň emele gelmegini üpjün edýär eken.

Islendik ulgamyň düzüm bölekleriniň bolşy ýaly Türkmenistan döwletimiziň hukuk ulgamynyň hem düzüm bölekleri bardyr. Edil jisimiň maddalara, maddalaryň molekulalara, molekulalaryň atom-lara, atomlaryň elektronlara we neýtronlara bölünişi ýaly hukuk ulgamynyň düzüm böleklerini hem öz gezeklerinde başga bir düzüm

bölekleri özünde jemleýändir. Hukuk ulgamynyň düzüm bölekleri «hukuk pudaklary» diýlip atlandyrylýarlar. Meselem: Raýat hukugy, Jenaýat hukugy, Dolandyryş hukugy we ş.m.

Milli hukuk ulgamynyň gurluşy

Bu ulgamy häsiýetlendirmeklik üçin «**hukuk ulgamy**» diýen düşünjäniň üstünde durup geçeliň. Adamyň durmuşynda, onuň köp sanly zerurlyklary bilen bagly dürli hili bähbitler ýüze çykýar. Şol bähbitleriň aýratyn topary hökmünde, meselem, zähmet, maşgala, emläk, syýasy we beýleki bähbitleri görkezse bolar. Şonuň üçin bu bähbitleri sazlaşdyrýan hukuk kadalary hem pudak hukuklary boýunça toparlanýar. Pudaklar bolsa hukuk ulgamyna birikdirilip, olar özara sazlaşdyrylýar we bir-biriniň üstüni ýetirýär. Ony has düşnükli beýan etmek üçin şu aşakdaky çyzgyny ulanalyň (1-nji surat).

Täze Galkynyş eýýamynda türkmeniň milli hukuk ulgamynyň kemala gelişi düýpli reformalaryň täsiri astynda geçýär. Şolaryň netijesinde ykdsadyýeti ýeke-täk döwlet dolandyryşy we adamlaryň durmuşyna döwletiň täsiri belli bir derejede gowşayar. Hukuk ulgamynda hakykatdan hem iki hukuk giňişligi: köpçülik hukugy we hususy hukuk ýüze çykýar. Köpçülik hukugy döwlet bilen raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Bu gatnaşyklary aşakly, ýokarly baglanşyk görnüşinde göz önüne getirip bolar. Bu ýerde ýokarky nokat häkimiýeti aňladýar, aşaky – boýun bolmalygy. Jemagat hukuk pudagyna konstitusion, administratiw, jenaýat, jenaýat iş ýörediş hukuk pudaklary girýärler.

Hususy hukuk hukuk subýektleriniň arasyndaky özara borçlary esasynda ýüze çykýan gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Bu ýerde gatnaşyklara girýänler deň. Olar taraplar, hyzmatdaşlar, hemşerler bolýarlar. Bu ýerde hukugyň subýekti bolup hususy şahslar çykyş edýärler. Hususy hukuk gurşawynda döwlet hem «**hususy şahs**» hökmünde hereket edýär. Hususy hukuk gurşawyna raýat, zähmet, maşgala ýaly hukuk pudaklary girýärler.

Täze Galkynyş eýýamynda hukuk ulgamynyň aýratyn orna eýe bolýandygyny göz önünde tutyp esasy hukuk pudaklary bilen tanşalyň.

Konstitusion (ýa-da döwlet) hukugy. Onyň namalary ýurduň döwlet gurluşynyň esaslaryny sazlaşdyrýar, raýatlaryň esasy hukuklaryny we borçlaryny berkidýär, döwlet hem dolandyryş organlary döretmekligiň hem-de olaryň hereketleriniň düzgünini kesgitleýär, adalatly kazyýet ulgamyny döredýär. Konstitusion hukugyň kadalaýjy namalary bolup Türkmenistanyň Konstitusiyasy, häkimiýet we öz-özünü dolandyryş organlaryna saýlawlar baradaky kanunlar we başgalar çykyş edýärler.

1-nji surat

Administratiw hukuk. Bu pudagyň namalary dolandyryş organlarynyň, şonuň ýaly-da dolandyryş organlaryň raýatlar we olaryň birleşmeleriniň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Administratiw-hukuk gatnaşyklaryň özboluşlylygy onuň bir tarapyň döwlet organlarynyň ýa-da öz gatnaşyga girýän adamsyna degişlilikde häkimiýet wekilçiligine eýe bolan jogapkär wezipeli adamyň çykyş edýänliginde bolýar. Administratiw hukugynyň kanunçylyk namalarynyň arasynda Türkmenistanyň Ministrler Kabineti baradaky kanuny, administratiw hukugyny bozujylar baradaky kodeksi we başgalary görkezse bolar.

Jenaýat hukugy. Adamlaryň hereketleriniň haýsysynyň jenaýat bolýanlygyny we şeýle hereket edenleriň haýsysyna hähili jeza çekilýändigini kesgitleýär. Jenaýat hukugynyň namalary Jenaýat kodeksinde jemlenen.

Iş ýörediş hukugy. Ol jenaýat prosesine we raýat prosesine bölünýär. Jenaýat prosesi derňew alyp barmaklygyň düzgünlerini we derňew organlaryň hem-de kazyýetiň jenaýat işleri derňeýişleriniň hem garaýyşlarynyň düzgünlerini sazlaşdyrýar. Onuň namalary Jenaýat iş ýörediş kodeksinde beýan edilen. Raýat prosesi kazyýetde raýat dawalaryny derňemekligiň düzgünlerini sazlaşdyrýar. Raýat iş ýörediş kodeksi bolýar.

Raýat hukugy. Ol emläk gatnaşyklaryny, eýeçilik, şertnama, raýat dolanşygyndaky borçlary, beýleki emläk gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Raýat kodeksinde raýat hukugynyň namalarynyň aglabasy jemlenen.

Zähmet hukugy. Iş beriji bilen işgäriň arasyndaky gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Bu gatnaşyklar hem döwlet hem-de iş beriji bilen işgäriň arasyndaky ylalaşyk esasynda sazlaşdyrylýar. Zähmet hukugynyň namalary Türkmenistanyň zähmet kodeksinde jemlenen.

Maşgala hukugy. Nika girişmegiň düzgünlerini, är-aýal emläk gatnaşyklaryny, ata-ene bilen çagalaryň gatnaşyklaryny, şonuň ýaly-da aýrylyşmanyň düzgünlerini sazlaşdyrýar. Nika we maşgala barada kanun bar.

Halkara hukugy. Şertnamalar, halkara guramalaryň düzgünnamalary (BMG-niň Düzgünnamalary) we konwensiýalary esasynda döwletara gatnaşyklary sazlaşdyrýar. Bu hukuk pudaklaryndan daşary esasy pudaklardan gelip çykýan: maliýe, tokaý,

suw, ýer, tebigaty gorayış, jenaýat-ýerine ýetiriji hukuk pudaklary hem bar. Biziň jemgyýetimizde geçýän özgerişleriň esasy maksady adamy beýgeltmeklik, adamy mertebelemeklik. Şu hili garaýyş täze Galkynyş eýýamynda «Döwlet adam üçindir!» diýen şygaryň üsti bilen beýan edildi. Jemgyýetçilik ösüşine adam şahsýetiniň işewür gatnaşmaklygy üçin berk hukuk binýat gerek. Şeýle bolany sebäpli raýat hukuk pudagyň ähmiýeti artýar. Aslynda-da bu hukuk pudagy jemgyýetdäki gatnaşyklaryň kämil bolmaklygynda aýratyn orun tutýar. Ony açyp görkezmeçlige çalşalyň. Adamyň hususy ýaşayşy, onuň her günki isleglerini kanagatlandyrmagy beýleki adamlar bilen dürli hili gatnaşyklara girmekligi esasynda mümkindir. Bu gatnaşyklar, olara girýän adamlaryň subýektiw hukugy we borçlary bilen baglanyşykly bolany sebäpli, olar hukuk esasynda sazlaşdyrylýar. Bu gatnaşyklaryň käbiri hukuk gatnaşyklary hökmünde kabul hem edilmeyär, kähallatlarda bolsa bu ýerde asla gatnaşyklar hem ýok ýaly bolup görünýär. Adamyň adyny mysal alalyň. Beýleki adamlaryň biziň adymyza nähili dahyly bar? Diňe bizi beýlekilerden tapawutlandyrmak üçin. Ýöne biziň adymyzyň üsti bilen gelşiksiz hereket edilse, ýa-da ony ulanyp abyraýa eýe bolunjak bolsa, olar şol adyň eýeleriniň hukugyny bozýarlarmy? Elbetde bozýarlar.

Eger biziň her birimiz öz adymyza we öz mertebämize hukugymyz bar bolsa, onda bu hukuklary kim berjaý etmeli? Ähli kişi. Ähli adamlar meniň öz adyma we mertebäme bolan hukugymy berjaý etmeli. Şeýlelikde, adamyň öz adyna we mertebesine bolan hukugyna kesgitlenmedik şahslar toplumynyň borçlary garşy durýar. Şu hili hukuga üýtgeşsiz raýat hukugy diýilýär.

Görşümüz ýaly, adamyň ady we mertebesi hukuk gatnaşyklarynyň obýekti bolýar. Biziň köpümüz onuň hukuk bilen baglanyşygy barada kän oýlanmaýan hem bolsak, ol hakykatdan hem şeýle. Şol bir wagtda hem eýeçiligiň we şertnamaň ýuridiki häsiýete eýe bolýandyklaryny biz bilýäris Hakykatdan hem olar hukugyň «iň bazar» pudagy bolan raýat hukugy tarapyndan sazlaşdyrylýar. Hukugyň bu pudagy alyş-çalyş, haryt dolanşygy we bazar gursawynda ýüze çykýan emläk gatnaşyklaryny sazlaşdyrýar. Ol emläge degişli bolmadyk şahsy hukuklary hem gorýar. Biziň jemgyýetimize bazar gatnaşyklarynyň işewür girizilýänligi sebäpli meseläniň şu tarapyna ünsi çekeliň.

Raýat hukugynyň subýekti bolup esasan raýatlar (fiziki şahslar) we ýuridiki şahslar çykyş edýärler. Ýuridiki şahslar bolup raýat hukuk gatnaşyklaryna girişip, öz üstüne raýat hukugyny we borjyny alyp bilýän birleşmeler hem guramalar çykyş edýärler. Ýuridiki şahslar täjirçilik we täjirçilik däl häsiýetli bolýarlar. Täjirçilik häsiýetli ýuridiki şahslar maksady girdeji almak bilen baglydyr. Olara degişlilikde kärhana we telekeçilik hereketi diýen düşüňjeleri ulanmaklyk mümkin.

Raýat hukuk gatnaşyklaryny «sazlaşdyrmaklygyň» esasy guraly bolup ylalaşyk çykyş edýär. Ylalaşyk raýat hukuk gatnaşyklaryny ýola goýmaklyga (üýtgetmeklige ýa-da bes etmeklige) gönükdirilen hereketdir. Ol haçan-da oňa gatnaşýanlaryň hukuklaryny we borçlaryny döreden ýagdaýynda hakyky bolýar. Hakyky bolmadyk ylalaşyk hukuk gatnaşyklaryny döretmeýär. Onuň esasynda döreyän ylalaşyga gatnaşýanlaryň hukugy kanun tarapyndan goralmaýar.

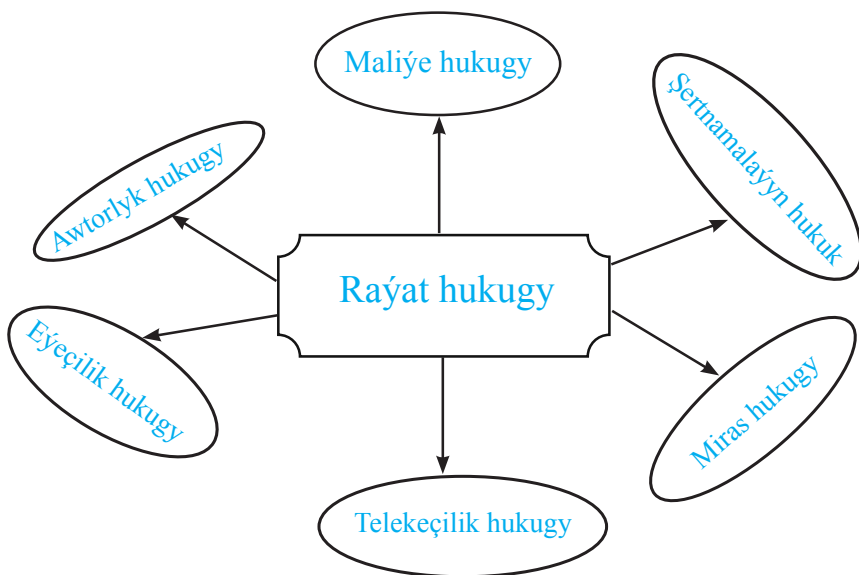
Raýat hukuk gatnaşyklaryň obýekti bolup ilki bilen zatlar we emläk çykyş edýärler. Zat bolup bu ýerde maddy dünýäniň her bir obýekti çykyş edip bilýär. Kanun haýsy hem bolsa bir ýuridiki ýagdaýdan çykmaklyk üçin zatlary kadalamaklygy göz önünde tutýar. Zatlary raýat dolanşygyndan aýrylan we aýrylmadyk görnüşlere bölünýärler. Aýrylanlar raýat-hukuk ylalaşygyň obýekti bolup bilmeýär. Olara häzirkiki döwürde döwlet eýeçiliginiň belli bir obýektleri girýärler. Raýat dolanşygyndan aýrylmadyk zatlaryň içinde çäklenen aýlanşyk ukybyna eýe bolan zatlary hem bellemek gerek. Olar: ýaraglar, oklar, awymlar, gymmat baha metallar we daşlar. Zatlary şuň ýaly-da esasy zada we degişli esbaba bölünýär. Meselem, jaýyň gapysy, onuň degişli esbapy bolýar. Zat düşüňjesine gymmat baha kagymlar hem girýärler.

Türkmenistanyň Raýat Kodeksinde hukuk gatnaşyklarynyň: eýeçilik, şertnamalar, awtorçylyk we oýlap tapyjylyk hukugy, miras hukugy görnüşlerini sazlaşdyrýan kadalary özüne alýar. Esasy zat hukugy bolup eýeçilik çykyş edýär. Bu şeýle bir subýektiw hukuk bolup, onuň eýesi bu hukugyň obýekti bolan zada öz erki bilen täsir edip bilýär. Häzirkiki türkmen kanunçylygynda zat hukugyna eýeçilik, hojalyk gözegçiligi, emlägi operatiw dolandyryş we başgalar girýärler. Onda raýat hukugynyň pudaklaryny aşaky görnüşde görkezse bolar (2-nji surat). Şu çyzygydan görşümüz ýaly hukuk ulgamynyň iň uly hem iň çylşyrymly pudagy bolan raýat hukugy öz içinde esasy alty sany uly şaha bölünýär.

Ýurdumyzda bazar gatnaşyklarynyň giň gerim almagy bilen olaryň her biri täze derejä galyp täze mana eýe bolýarlar.

Hukuk nazaryetinde kesgitlenilişine görä, adamyň hukuklary diýlende, adamyň ykdysady, sosial, syýasy we medeni çygyrlardaky mümkinçiliklerine hem-de isleglerine, şeýle hem adamyň döwlet babatda hukuk ýagdaýynyň häsiýetlendirmesine düşünilýär. «Raýatyň hukuklary» diýen adalga bolsa belli bir döwletiň raýaty bolan adamyň kanunda berkidilen emläkleýin we emläkleýin däl hukuklaryny aňladýar. Umuman, adamyň we raýatyň hukuklary hem azatlyklary «esasy hukuklar hem azatlyklar» diýen düşünje bilen manydaş bolup, ol adamyň we raýatyň Konstitusiýada berkidilen hukuklarynyň hem-de azatlyklarynyň jeminden emele gelýär. Ol hukuklaryň hem azatlyklaryň ählisi Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň II bölümünde, 19-njy maddadan 49-njy madda çenli aralykda berkidilýär we olar şahsy hukuklar, syýasy-jemgyýetçilik hukuklar, sosial-ykdysady hukuklar hem-de beýleki hukuklaryny we azatlyklaryny goramaga bolan hukuklar ýaly toparlara bölünýär.

2-nji surat

Garaşsyz we hemişelik Bitarap Türkmenistanyň hukuk ulgamyny gaýtadan döretmekde we kämilleşdirmekde türkmen döwletiniň öňe sürýän esasy maksady bolsa ýurdumyzda ähli kanunlaryň jemgyýetiň hem her bir şahsyýetiň utgaşdyrylan bähbidi nukdaýnazaryndan ugur alnyp döredilmegini, olaryň milletine, diline, dinine, gelip çykyşyna, eýeleýän wezipesine, ýaşayan ýerine, emlak ýagdaýyna, jynsyna garamazdan hemmeler tarapyndan deň derejede doly we gysarnyksyz berjaý edilmegini üpjün etmektir.

Mälim bolşy ýaly, dünýäniň köp döwletlerinde hereket edýän kanunçylygy birsyhly kämilleşdirip, döwürüň we jemgyýetiň bir pursat hem togtamaýan ösüşiniň talaplaryna laýyklykda täze kanunlary kabul etmek işine juda işjeň we zygyderli çemeleşilýär. Bu işiň ilkinji başlangyç ädimleri hem tutuş kanunçylygy kämilleşdirmegiň iň esasy ugruny we nazary esaslaryny işläp düzmekden ybarat bolup durýar. Türkmenistanda-da milli kanunçylygy kämilleşdirmegiň nazary esaslary we iň wajyp başlangyçlary, binýatlaýyn ýörelgeleri Türkmenistanyň Prezidentiniň täze Galkynyş eýýamynyň taglymatynda beýan edýän garaýyşlaryndan gelip çykýär. Milli hukuk ulgamymyzy kämilleşdirmegiň esasgoýujy başlangyçlarynyň özenini düzýän ýörelge bolsa Milli Liderimiziň: «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary bolup durýar.

Bu şygar häzirki güne çenli durmuşa geçirilýän ähli reformalaryň, şol sanda hukuk ulgamynda amala aşyrylýan özgertmeleriň hem, ähli kabul edilýän ýa-da kämilleşdirilýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň hem içinden eriş-argaç bolup geçýär. Özi hem ol namalar adamy mertelebeleme gönükdirilýär. «Türkmenistan «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary yglan etmek bilen, bu örän gysga we manysy boýunça ähli zady öz içine alýan çagyryşda, jemgyýetçilik ösüşi babatda häzirki zaman ideýasy baradaky garaýyşy, bu işe adam şahsyýetini çekmek baradaky pikiri jemledi¹». Munuň şeýledigine soňky döwürde ýurtda kabul edilen kanunlar aýdyň şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Durmuş üpjünçilik kodeksi, Türkmenistanyň zähmet kodeksi, Türkmenistanyň jenaýat iş ýörediş kodeksi, «Bilim hakynda», «Ylmy işgärleriň hukuk ýagdaýlary hakynda», «Arçynlar hakynda», «Daýhan hojalygy hakynda», «Daýhan birleşikleri hakynda», «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda», «Sena-

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. 7 s.

gat nusgalary we oýlap tapyşlar hakynda» Türkmenistanyň kanunlary ýaly kanunlarymyzyň sanawyna ser salnanda hem aýdyň göz ýetirmek bolýar. Özi hem biziň ýurdumyzda kanun döredijilik işi täze derejä galýar.

2010-njy ýylyň 14-nji maýynda Daşoguz şäherinde geçen Türkmenistanyň Ýaşulylar Maslahatynda ýurdumyzyň kanunçylyk-hukuk binýadyny mundan beýläk-de kämilleşdirmegiň toplumlaýyn maksatnamasyna laýyklykda Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan işlenip taýýarlanan täze Kanunlaryň birnäçesiniň taslamalaryna seredildi we ara alyp maslahatlaşyldy, ýurt Baştutany tarapyndan kabul edildi. Olaryň hatarynda «Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky», «Türkmenistanyň jenaýat kodeksine üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hem-de ony rejelenen görnüşde tassyklamak hakyndaky», «Türkmenistanda adwokatura we adwokatlyk işi hakynda», «Tohumçylyk hakyndaky» Kanunlar bar. Olaryň ählisi adamy mertebeleşdirer, adamy beýgeldýärler.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň binýatlaryny berkitmäge, ýurdumyzy demokratiýa ýoly bilen mundan beýläk-de alyp gitmäge gönükdirilen «Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky» täze Kanunyň kabul edilmegi türkmen ýurdunda amala aşyrylýan düýpli özgertmeler, ýerlerdäki häkimiýet edaralarynyň şertlendirilen. «Türkmenistanyň jenaýat kodeksine üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hem-de ony rejelenen görnüşde tassyklamak hakyndaky» Kanun hem ynsanperwer häsiýete eýedir. Onda jenaýat eden adamlara jeza bermegiň möhletlerini azaltmak, şeýle hem jezalary has ynsanperwer, rehimli çäreler, meselem, jerimeler görnüşündäki çäreler çalyşmak bilen bagly köp maddalara düýpli özgertmeler girizildi.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna hem-de jemgyýetimizde kanunçylygy üpjün etmegiň we pugtalandyrmagyň, Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygynda, halkara hukugynyň kadalarynda berkidilen adam hukuklaryny we azatlyklaryny, edara görnüşli taraplaryň hukuklaryny hem kanuny bähbitlerini goramagyň ýörelgelerine laýyklykda taýýarlanan «Türkmenistanda adwokatura we adwokatlyk işi hakyndaky» Kanunyň kabul edilmegi jemgyýetimiziň, döwletimiziň hukuk binýadyny pugtalandyrmak, Türkmenistanyň

Konstitusíyasynnda jar edilen adam hukuklaryny we azatlyklaryny goramagy üpjün etmek bilen baglanyşyklydyr. Türkmen jemgyýeti özgerýär, öz demokratik mümkinçiliklerini açýar. Ýurdumyzda bazar gatnaşyklary giňeýär, eýeçiligiň ähli görnüşleri üçin deň şertler döredilýär. Şeýle täzeleniş döwründe ýurdumyzda amala aşyrylýan giň gerimli syýasy-durmuş özgertmeleri oýlanşykly, pähimli-paýhasly geçirmek wajypdyr. 2010-njy ýylyň 14-nji maýynda geçen Ýşulularyň Maslahatynda eden çykyşynda Türkmenistanyň Prezidenti häzirki döwürde ähli şertleri nazara almak bilen, köp partiýaly jemgyýetçilik-syýasy ulgamy döretmäge hem wagtyň ýetendigini we şunuň bilen baglylykda Türkmenistanyň Mejlisiniň syýasy partiýalar hakyndaky kanunynyň üstünde işlemekligiň gerekligini belledi. Diýmek, jemgyýetiň syýasy ulgamy açyk häsiýete eýe bolup kämilleşmeklige we özgermege ukyply.

Ýokarda garalan meseleler we çykarylan netijeler milli syýasy-hukuk ulgamymyzyň dört alamaty: demokratik syýasy-hukuk ulgamy; ynsanperwer syýasy-hukuk ulgamy; adalatly syýasy-hukuk ulgamy; parahatçylyga ymtylýan, açyk häsiýete eýe bolan syýasy-hukuk ulgamy özünde jemleýändigini görkezýär.

Biz bu ýerde Türkmenistanyň Prezidenti, hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan döwlet häkimiýet ulgamyna demokratiki alamatlaryň ählisiniň yzygiderli ornaşdyrylýandygyny belläliň. Jemgyýet üçin has möhüm ähmiýete eýe bolan kanunlaryň parlament tarapyndan kabul edilmegi, parlamentiň (Türkmenistanyň parlamenti «Mejlis») wekilleriniň orunlarynyň saýlawly bolmagy, döwletde esasy wezipeleriň saýlawly bolmagy, döwlet möçberinde wajyp işleriň halk bilen maslahatlaşyp edilmegi we beýlekiler. Görşümüz ýaly, halk häkimiýetliligine mahsus alamatlaryň ählisi Türkmenistanyň döwlet häkimiýet ulgamynda öz beýanyny tapdy.

Döwletimizde ýerlerde halk häkimiýetlilik ýörelgesiniň durmuşa geçirilmeginiň aýrylmaz bölegi bolan, halkyň öz-özünü edara etmek usuly giňden ornaşdyrylýar. Ýagny, Türkmenistanda ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary bolan geňşliklere aýratyn üns bermek bilen, ol edaralar babatda kanunçylyk kämilleşdirilýär, geňşlikleriň ygtyýarlyklary giňeldilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda, Geňeş ýerli öz-özünü dolandyryş wezipesini amala aşyrýar we ol etrapdaky şaheriň, şaherçäniň, obanyň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasydyr. Kanuna laýyklykda Geňeşleriň ygtyýarlyklaryna şu aşakdaky meseleler degişlidir: öz çäginde ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitlemek; ýerli býujeti we onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabatly tassyklamak; ýerli salgytlary hem ýygymlary, olary almagyň tertibini bellemek; öz býujetine tölenilýän tölegler boýunça ýeňillikler bermek; tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak hem-de töwerekdäki gurşawy goramak baradaky çäreleri kesgitlemek we başgalar. Şu mysaldan görnüşi ýaly, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň hukuk esasynyň berkemegi demokratik özgerişlere badalga berip, ýurtda raýat jemgyýetiniň esaslarynyň giňemekligine ýol açýar. Raýat jemgyýetine jemgyýetde bar bolan ähli uly we kiçi adam toparlarynyň özara täsiriniň açylýan netijeli görnüşi hökmünde garasa bolar. Şol toparlaryň bähbitleri hem ýerlerde aýan bolýar. Bu ýerde erkin ösýän ýeňiligiň dürli görnüşleri olaryň özara täsiriniň ykdysady esasy bolup çykyş edýärler. Bu toparlaryň bähbitlerini bolsa ýerlerde kanun esasynda hereket edýän hukuk döwletiniň degerli organlary goramalydyr. Ýokarda görkezilen «Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky» Türkmenistanyň Kanuny bu wezipäni amala aşyrmak üçin ýerlerde gerek bolan hukuk esaslaryny döredýär. Şeýlelikde, hormatly Prezidentimiz tarapyndan Türkmenistanyň hukuk ulgamyny kämilleşdirilende başlangyç hökmünde ugur alynýan esasy ýörelge halk häkimiýetlilik ýörelgesi bolýandygy görünýär. Umuman, milli syýasy-hukuk ulgamymyzyň ähli alamatlary döwletiň adam, jemgyýet we millet bilen gatnaşyklarynda giňden açylýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda adamyň döwletiň we jemgyýetiň iň gymmatly hazynasy diýlip yglan edilmegi

Her bir döwletiň özboluşlylygyny köp derejede onuň syýasy-hukuk gurluşy kesgitleýär. Bizň döwletimiziň hem edil dünýä bileleşiginiň beýleki döwletlerinde bolşy ýaly özboluşly aýratynlyklary bolup, olar döwletimiziň mazmunyny we onuň jemgyýetimize edýän täsirini kesgitleýär. Türkmenistan döwletiniň esasy aýratynlygy

bolsa Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan öňe sürülen «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarda jemlenýär. Ol Türkmenistanda adam, onuň ömri, saglygy, abadançylygy, mynasyp ýaşayyş-durmuş derejesi, umuman, her bir ynsana doglan pursadynda berilýän tebigy we mizemez hukuklarynyň ählisi, döwlet üçinem, jemgyýet üçinem ýokary baş gymmatlyk bolýandygyny aňladýar. Has anyk aýdylanda, biziň döwletimizde adam iň gymmat hazyna diýlip ykrar edilýär hemde durmuşa geçirilýän köp ugurly döwlet maksatnamalarynyň hemmesi, her bir ynsanyň aýratynlykda we tutuş jemgyýetiň bütewilikde utgaşdyrylan bähbidini gazanmaklyga gönükdirilýär. Hut şu, häsiýetli aýratynlygy-da, döwletimiziň, «Ähli adamlar mertebesi we hukuklary babatda deň dogulýarlar. Adamlara aň we wyždan berlendir hem-de olar biri-biri babatda doganlyk ruhunda hereket etmelidirler» diýip, tutuş adamzadyň «Ählumumy adam hukuklary hakyndaky» Jarnamada yglan eden belent adamkärçilikli ýörelgesini baş wezipe hem esasy borç hökmünde kabul edýändigini anyk görkezýär. Türkmenistanda döwletiň, jemgyýetiň we öz raýatlarynyň önündäki wezipelerini neneňsi derejede netijeli berjaý edýändigini bolsa halkymyzyň gündelik durmuşynda bolup geçýän oňaýly özgerişmelere tarap üýtgeşmelerde aýdyň görünýär.

Ýurdumyzda, döwlet, adamyň we raýatyň hukuklarynyň hem azatlyklarynyň ähli görnüşlerini üpjün etmek bilen birlikde, ynsanyň sosial-ykdysady hukuklarynyň kepillendirmelerine, olaryň durmuşa geçirilmegi üçin ähli şertleriň döredilmegine aýratyn üns berýär. Ýokarda biz ony hukuk ulgamynyň kämilleşmeginde hem gördük. Türkmenistanda sosial goraglylygyň belent nusgasynyň görkezilip, halka elektrik togy, gaz, ulaglar üçin ýangyç ýaly energiýa serişdeleriniň ähli görnüşleriniň, şonuň ýaly-da, agyz suwunyň, nahar duzunyň mugt berilmegi, zähmet haklarynyň, talyp haklarynyň, pensiýalaryň, döwlet hemaýat we kömek pullarynyň möçberiniň her ýylda zygyderli artdyrylmagy adamlaryň sosial-ykdysady hukuklarynyň hem azatlyklarynyň döwlet tarapyndan berk hem ýokary derejede üpjün edilýändiginiň aýdyň subutnamasy bolup çykyş edýär. Ýurdumyzda amala aşyrylýan ähli maksatnamalar adamyň mertebeli we umuman, ilatyň bol-elin ýaşamaklygyna gönükdirilýär. Özi hem ylym-bilim pudagynda başlanan düýpli özgerişler halk hojalygynyň, adamlaryň durmuşynyň ähli ugurlaryny öz içine alyp gün-günden giňelýär.

2010-njy ýylyň 14-nji maýynda geçen Türkmenistanyň Ýaşulylar Maslahatynda döwlet Baştutany ýurtda, şol sanda uzakda ýerleşýän obalaryň, şäherçeleriň ilatynyň we uzakdaky öri meýdanlarynyň arassa agyz suwy bilen üpjünçiligini möhüm meseleleriň hatarynda görkezdi hem-de bu meseläni çözmek barada degişli ýolbaşçylaryň hem pudak edaralaryň önünde duran wezipeleri kesgitledi. Türkmenistanyň Prezidentiniň tabşyrygy boýunça ýurdumyzyň ähli ilatly ýerlerini, ilkinji nobatda bolsa, mekdebe çenli çagalar edaralaryny, mekdepleri we beýleki okuw mekdeplerini, hassahanalary, jemgyýetçilik ýi-miti kärhanalaryny arassa agyz suwy bilen doly üpjün etmegiň Baş Maksatnamasyny işläp taýýarlamaklyk işine girişildi. Görşümüz ýaly, Türkmenistanda ähli döwlet we jemgyýetçilik edaralary, wezipeli adamlar döwletimiziň baş aýratynlygy bolan, ynsanperwerlik ýörelgesini durmuşa geçirmeklige işewür gatnaşyp, olary jemgyýetimizde has mäkäm ornaşdyrmaklyga, şonuň netijesinde-de adamlaryň erkinligini, hemmetaraplaýyn kämilleşmeklerini üpjün etmeklige öz goşantlaryny goşýarlar. Bu bolsa ahyrky netijede häkimiýetlilik, ruhubelentligi, adalatlylygy, milli jebisligi, tutuş halkyň agzybirligini, adamlaryň ýaşayş-durmuş derejesiniň mundan beýläk-de yzygiderli abadanlaşmagyny berkarar etmeklige gönükdirilýär we durnukly kämilleşýär. Durmuş jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunlary, ilki bilen hem döwrüň talabyna laýyk gelmeýän kanunlary tazelemegi talap edýär. Biziň raýatlarymyzyň hukugyna we erkinligine dahylly bolan kanunçylyk namalarynyň hem bir topary, ýokarda görkezilşi ýaly, tazelermeli boldy. Döwletimiziň döwlet işiniň ähli ugurlarynda bolşy ýaly, kanunçylyk çygrynda-da bu işleri amala aşyrmak üçin ýeterlik we hemme taraplaýyn potensiýalynyň bardygyny biz görýäris.

Hormatly Prezidentimiz öz çykyşlarynda döwlet düzümleriniň hem-de wezipeli adamlaryň önünde durýan anyk wezipeler barada nygtamak bilen, olaryň ynsanperwerlik ulgamynda raýatlaryň ýaşayş-durmuş şertleriniň ygtybarly goraglylygyny üpjün etmekden, ýurtda parahatçylygy, ylalaşygy we asudalygy goldamaktan ybaratdygyna ünsi çekýär. Türkmenistanda döwlet düzümleriniň hem-de wezipeli adamlarynyň önünde durýan bu wezipe, döwletiň

düýpli özgertmeler syýasatynyň durmuşa geçirilmeginiň ýokary netijeliligini üpjün etmek, raýatlarymyzyň maddy-hal ýagdaýynyň zýygiderli ýokarlandyrylmagy, ähli özgertmeleriň bolsa her bir raýatyň aýratynlykda we tutuş jemgyýetiň bilelikdäki utgaşdyrylan bähbidine gönükdirilmegi bilen berk baglanyşyklydyr. Şonuň bilen birlikde-de, ynsanperwerlik ulgamynda amala aşyrylmaly wezipeler, şol özgertmeleriň meýilnamalaýyn esasyňy özünde jemleýän bütin ýurdumyzyň hem-de welaýatlarymyzyň durmuş-ykdysady ösüşiniň maksatnamalarynyň we «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň» durmuşa geçirilmegi bilen hem baglydyr. Bu bolsa Türkmenistany sosial döwlet hökmünde häsiýetlendirmäge doly esas berýär.

Hukuk ylmynda kesgitlenişine görä, sosial goragly döwlet diýlende, öz raýatlarynyň abadan ýaşayyşy we erkin ösüşi üçin ähli amatly şertleri döredýän, tutuş döwlet syýasaty adamlaryň saglygyny, maşgalany, eneligi, çagalygy goramaga, şonuň ýaly-da adamlar üçin howpsuz zähmet şertlerini üpjün etmäge, maýyplara hem garrylara zýygiderli we möçberleri birsyhly artdyrylýan döwlet hemaýatlaryny bermäge, şeýle hem-de adamlara durmuş taýdan goraglylygyň ähli mümkinçiliklerini kepillendirmäge gönükdirilen döwlete düşünilýär. Biziň döwletimiziň syýasy-hukuk gurluşyny häsiýetlendirýän bu ýagdaýlar gündelik durmuşymyza hem anyk beýanyňy tapýar. Hormatly Prezidentimiziň döwlet baştutanlygyna saýlanan ilkinji günlerinden bäri, döwletimiziň sosial ugra gönükdirilen syýasatynda amala aşyrylýan ähli işlerde her bir ynsanyň we tutuş halkyň bähbidinden ugur almaklyk baş ýörelge hökmünde goldanylyp gelinýär. Adam hakyndaky çäksiz aladany döwletiň baş wezipesi hökmünde kesgitlenýän Türkmenistanda, erkin bäsdeşlik, açyklyk, pikir we söz azatlygy ýaly hakyky demokratiýa ýörelgelerine gollanylyp geçirilen saýlawlaryň esasynda düzülen milli parlamentiň – Türkmenistanyň Mejlisiniň hem, döwletimiziň ynsanperwerlik wezipesini durmuşa geçirmekde ähmiýeti örän uludyr.

Täze Galkynys eýýamynyň täze jemgyýetinde-de halkymyza mahsus bolan ruhy-ahlak gymmatlyklaryny jemgyýetimiziň her bir agzasynyň kalbynda galkyndyrmak babatda ençeme çäreler durmuşa geçirilýär. Şol çäreleriň amala aşyrylmagynyň netijeliligini artdyrmak üçin edilmeli esasy işleriň biri-de, raýatlarymyzyň hukuk düşüneliligini, hukuk medeniýetini kämilleşdirmek, halk arasynda hukugyň abraýyny has-da ýokarlandyrmak bolup durýar.

Adam hukuklaryny we azatlyklaryny giňeltmek barada biziň ýurdumyzda alynyp barylýan köptaraply işleriň netijeliligi, türkmen döwletiniň kabul edýän kanunlarynyň halkara hukugynyň talaplaryna gabat gelýänligi Türkmenistanyň at-abyraýyny ýokarlandyrýar. Biziň ýurdumyz dünýä birleşigi tarapyndan ähli taraplaýyn goldanylýar. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistan häzirki wagta çenli, «Adamyň hukuklary hakynda ählumumy Jarnama», «Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakynda», «Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda» Halkara Paktlar, «Gynamalara we jezalandyrmagyň rehimsiz, adamkärçiliksiz ýa-da mertebäni kemsidýän görnüşlerine garşy Konwensiýa» ýaly, halkara hukugynyň ynsanperwerlik pudagyny we beýleki pudaklaryny emele getirýän, halkara hukuk namalarynyň 100-den gowragyny ykrar etdi hem-de ol resminamalarda berkidilen hukuk kadalaryny we ýörelgelerini milli kanunçylygyna işjeň ornaşdyrmagyny dowam edýär.

2007-nji ýylyň 14-nji dekabrynda kabul edilen, «Aýallaryň deň hukuklygynyň döwlet kepillikleri hakynda» we «Adam söwdasyna garşy göreş hakynda» Türkmenistanyň kanunlary, şeýle hem, adamlaryň intellektual eýeçilige bolan hukuklarynyň anyk kepillendirmelerini özlerinde jemleýän, 2008-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda kabul edilen, «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» hem-de «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harydyň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» hem-de 2010-njy ýylyň 14-nji maýynda Ýaşulularyň Maslahatynda ara alynyp maslahatlaşylyp ýurt Baştutany tarapyndan kabul edilen, ýokarda görkezilen Türkmenistanyň kanunlary bolsa şol işleriň aýdyň subutnamasy hökmünde çykyş edýärler.

Ýurtda geçýän özgerişler sözüň doly manasynda «Döwlet adam üçindir!» diýen şygaryň işewür durmuşa geçirilýändigini subut edýär.

III bap DÖWLET WE MILLET

Adamzadyň döwlet gurnamak, döwlet döretmek tejribesine türkmen halkynyň goşan goşandy

Häzirki täze Galkynyş eýýamynda milletiň döwlet gurujylyk ukybynyň has giňden açylýanlygyny göz önünde tutup biz olaryň üstünde durup geçeliň. Haçan-da türkmen milletiň döwlet gurujylyk tejribesi barada aýdylanda, bu ýerde oýlanara, ölçerip-dökere we netije çykarara esaslar juda köp. Mälim bolşy ýaly, belli bir jemgyýetiň çäginde hatda ilkinji gul eýeçilik döwletleri ýa-da gadymy şäher döwletleri ýaly jemgyýeti edara etmegiň örän sada hem ýönekeý gurallarynyň döremegi hem ençeme çylşyrymly meseleleri öz içine alýar. Bilşimiz ýaly, her bir adam özüne ýeterlik şahsy buýsanja, mertebä, erkinlige eýedir. Ýöne belli bir jemgyýetiň içinde ýaşamak üçin ol özüniň aglaba köp duýgularyny jylawlap, erkinlikleriniň belli bir möçberini meýletin çäklendirip, öz şahsy bähbitleriniň belli bir mukdaryny jemgyýetiň umumy bähbidiniň hatyrasyna pida bermeli bolýar. Her günki alada bilen meşgul bolup ýören adamyň mysalynda bu ýerde ýüze çykýan ýagdaý aýdyň görünýär. Hakykatdan hem adam öz melleginiň çäginde diňe bir özi hojaýynçylyk edip, özge biriniň öz eýelik edýän çäginde hiç bir ýagdaýda aralaşmazlygyny isleýän bolsa, onda jemgyýetiň beýleki agzalary bilen bilelikde ýaşamak mejburylygy şahsyýetden onuň eýeçilik hukugynyň talaplaryny çäklendirmegi we eger-de ýol ýa-da suw akar ýaly ýap geçirmeli bolanda hem-de şuna meňzeş tutuş jemgyýetiň zerurlyklarynyň kanagatlandyrylmaly ýagdaýlary ýüze çykanda, onuň razylygyna-närazylygyna garamazdan onuň eýeçiliginiň eldegrilmesizligini bozmaklyga, ýagny serwituta (latynça *servitus* borç, borçnama, borçlylyk) mümkinçilik berýär. Döwlet döredilende hem şu görkezilen halatlardaky ýaly şahsyýetiň we jemgyýetiň bähbidini utgaşdyrmak bilen baglanyşykly ençeme çylşyrymly meselelerde altyn ortalagy tapmak zerur bolup durýar. Şeýle jygba-jyg ýagdaýlardan parasatly çykalga tapmak üçin bolsa döwletiň döredilýän jemgyýetiniň belli bir derejedäki kämillige ýeten bolmagy hökmandyr. Sebäbi adamlaryň ilkidurmuş sürüsi hem özbo-

luşly jemgyýet bolup durýar, emma özüni dolandyrmak üçin döwlet dolandyryş-häkimiýetini emele getirmek ukyby bolan jemgyýet bilen ilkidirmuş jemgyýetçilik gurluşlarynyň arasynda ýüz münlerçe ýyllar bilen ölçelýän çuňňur taryhy gorp ýatyr. Öz halkymyzyň taryhy geçmişine ser salanymyzda türkmenleriň ata-babalarynyň dünýäniň beýleki halklaryna garanyňda jemgyýeti kämilleşdirmek we şonuň netijesinde-de hukuk hem taryhy nazaryýetde «gündogar döwleti» diýen adalga bilen aňladylýan döwlet döretmek derejesine has irki döwürlerde ýetendigine göz ýetirmek bolýar. Onuň mysaly hökmünde ýokarda garalyp geçilen, biziň eýýamymyzdan öň III müňýyllygyň birinji ýarymynda häzirki Ahal welaýatynyň Altyn Asyr etrabynyň Mäne obasynyň golaýynda dörän Altyndepe şäher-döwletini görkezse bolar. Deňeşdirmek üçin Afina, Sparta ýaly gadymy grek şäher-döwletleriniň hem Altyndepeden müň ýyla golaý wagt soň dörändiklerini bilýäris. Ynsanyýetiň döwlet gurmak tejribesiniň gözbaşynda duran halkymyz döwletlilik, döwlet düşüňjesini kämilleşdirmeklige hem saldamly goşandyny goşandyr. Sözüimiz gury bolmaz ýaly orta asyrlarda türkmenleriň döreden ençeme döwletlerini ýadymyza salalyň. Seljuklaryň sultanlygyndan başlap taryh üçin gysga wagtyň içinde ençeme döwletleri döretmegiň, olary berkitmegiň we asyrlaryň dowamynda şol döwletleriň Osman şalarşalygy ýaly synmazlygyň hem kuwwatlylygyň nusgasy hökmünde saklanyp galmaklaryny üpjün etmegiň hötdesinden gelen ata-babalarymyzyň jemgyýetçilik paýhasyna, syýasy ukyplaryna haýran galýarsyň. Taryhçylaryň aýdyşy ýaly şu wakalary göreniňde, bir wagtlar, has takygy orta asyrlarda türkmen täsinligi bolupdyr diýesiň gelýär.

Türkmen jemgyýeti asyrlaryň dowamynda özüniň ýokary ahlaklylygy, jebisligi, medeniýeti bilen tapawutlanyp gelipdir. Halk häkimiýetlilik düşüňjeleri biziň halkymyz mäkäm ornan düşüňjeler bolmak bilen, ol düşüňjeleriň döremegi taryhy köklerini asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar. Asyrlaryň dowamynda ençeme döwletler döredip, dünýäniň ýüzünde dürli jemgyýetleriň emele gelmegine özüniň kesgitleýji täsirini ýetiren halkymyz hiç haçan döwlet dolandyryşyny amala aşyrmakda köre-kör dessurlara eýermek

nukdaýnazaryndan ugur almandyr. Hemişe halkymyzda döwlet baştutanlarynyň saýlawlylygy, halk ähmiýetli wajyp meseleleriň halk köpçüligi bilen maslahatlaşylmagy döp hökmünde garalypdyr.

Muňa mysal hökmünde ata-babalarymyzyň han saýlaýyşlaryny, arçynlary we miraplary, serkerdeleri hem serdarlary seçişlerini, gadymy döwrüň gurluş toýlaryny, gurultaýlaryny ýatlalyň. Ýurt Baştutanynyň «Ynsanperwerlik, açyklyk, din erkinligi, beýleki halklaryň medeniýetine sarpa goýmak, agressiýany ýek ýigrenmek ýaly ýörelgeler türkmen häsiýetiniň esasy düzýär¹» diýip nygtaýan sözleri hem türkmen milli häsiýetiniň iň anyk aňlatmasy bolup durýandyr. Şu gadymdan gelýän milli häsiýetler hem türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda ençeme döwletleri döredip, beýik millet hökmünde taryha girmegine getiripdir.

Türkmen halkynyň döwlet gurujylyk tejribesiniň täsirini biz, ýokarda açylyp görkezilen, garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynyň mysalynda hem görýäris. Şol ýyllarda türkmen milletiniň Garaşsyz döwleti döretmeklikde bitiren işleriniň käbirini ýatlalyň. Sekiz asyra çeken döwletsizlik döwründen, 70 ýyla çeken garaşlylyk zamanasyndan soň arzylanyp ýetilen Türkmenistan döwletiniň garaşsyzlygynyň we özygtyýarlylygynyň taryhy barada söz açylanda, ilkinji nobatda ýeriň ýüzünde täze bir özygtyýarly döwletiň dörandigini bütin dünýä yglan eden, Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnamadan başlamam bolmaz. Sebäbi, ýokarda bellenişi ýaly, 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda kabul edilen bu Jarnamada türkmen halky öz erk-islegini beýan edip we öz ykbaly üçin jogapkärçilikden ugur alyp hem-de halklaryň öz ykbalyny özleriniň kesgitlemek hukugyny durmuşa geçirmäge çalşyp, Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygyny jar etdi. Bu Jarnamanyň täze türkmen döwletiniň döremeginde ähmiýetini nygtamak bilen birlikde, hemmeler tarypdan Türkmenistanyň özygtyýarlylygynyň hem garaşsyzlygynyň ilkinji buşlukçysy hökmünde ykrar edilýän, 1990-njy ýylyň 24-nji maýynda kabul edilen Türkmenistanyň «Dil hakynda» kanunyny hem

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. A. 2007, 14 s.

görkezmek gerek. Çünki bu kanun halkymyzyň milli döwletliliginiň taryhynda täze bir sahypany açmak bilen, ilki Döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnamanyň kabul edilmegine we şonuň netijesinde-de Türkmenistanyň özygtyýarly döwlet hökmünde halkara hukugynyň doly hukukly agzasy diýlip ykrar edilmegine ýol açdy. Şonuň ýalyda, Garaşsyz türkmen döwletiniň emele gelmeginde esasgoýujy wajyplygy bolan bu iki hukuk nama soňra, 1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda «Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda» konstitusiýa kanunyň kabul edilmegi üçin zerur bolan syýasy-hukuk şertlerini döretdiler. 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda bu üç sany taryhy hukuk namalaryň tutuş mazmunyny özünde jemlän Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kabul edilmegi bolsa türkmen döwletiniň emele gelmeginiň hem berkarar bolmagynyň birinji tapgyryny üstünlikli tamamlady hem-de 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda döwlet syýasatynda ýetilen täze bir üstünlige, ýagny Bitaraplyk derejesini almagyna getirdi. Şoňa görä-de ýaş türkmen döwletiniň emele gelmeginiň we berkarar bolmagynyň gözbaşlarynda duran bu hukuk resminamalary milli türkmen döwletini döretmeklikde örän wajyp wezipeleri ýerine ýetirdiler. Şonuň bilen bir wagtda täze Galkynyş eýýamynda olaryň many-mazmunyny täzedan açmaklyk, olary seljerip hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarynyň döwletimiziň mazmuny bilen berk baglanyşykda aňlamaklyk gerek boldy.

Täze Galkynyş eýýamynda milli döwletiň döwrebaplaşmagy

Täze Galkynyş eýýamynda döwletiň döwrebaplaşmagy, dünýäniň ösen ýurtlarynyň tejribesiniň esasynda, ilki bilen sözüň hakyky manysynda döwlet häkimiýetiniň üç şaha bölünmegini we döwletde esasy wezipeleriň saýlawly amal edilmegi bilen bagly boldy. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy şony amala aşyrmak üçin gerek bolan hukuk esaslaryny dörettdi.

Döwletiň we hukugyň nazaryetinden belli bolşy ýaly, häkimiýetleriň bölünmegi – döwlet dolandyryşyny guramagyň kons-titusion ýörelgesi bolup, onuň mazmuny şu aşakdakylardan ybaratdyr:

a) ýeke-täk çüşmesi halk bolan bir bütewi döwlet häkimiýetiniň üç şaha – kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetlerine bölünmegi;

b) häkimlik ygtyýarlyklarynyň hem wezipeleriniň döwlet edaralarynyň derejeleriniň ulgamyna görä bölünmegi. Meselem, döwlet häkimiýet edaralarynyň derejesine görä, döwlet dolandyryş edaralarynyň derejesine görä, ýerli häkimiýet edaralarynyň derejesine görä hem-de ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň derejesine görä.

Kanun çykaryjy häkimiýet – döwlet häkimiýetiniň bir şahasy bolup, Türkmenistanda döwlet häkimiýetiniň kanun çykaryjylyk ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Mejlisine degişlidir. Ýöne, çykarylan kanunlary soňra tassyklamak şerti bilen, Mejlis aýry-aýry meseleler boýunça kanun çykarmak hukugyny Türkmenistanyň Prezidentine hem berip bilýär.

Kanun çykaryjy häkimiýetiň iň esasy hem iň möhüm wezipesi döwletiň kanunlaryny döretmek we olary kabul etmektir. Ýöne şol bir wagtda-da biziň döwletimiziň parlamenti bolan Türkmenistanyň Mejlisi öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde ýene-de birnäçe wezipeleri ýerine ýetirip bilýär. Ol wezipeler döwlet häkimiýetinde halkyň wekilçiligini durmuşa geçirmekden, döwleti iň ýokary derejede dolandyrmaklyga (esasan döwletiň içeri we daşary syýasatyny döretmeklige, ony amala aşyrmaklyga, döwlet býujetini tassyklamaklyga we ş.m.), şeýle hem beýleki döwlet edaralaryny döretmäge we käbir ýokary döwlet wezipelerine degişli şahslary bellemäge gatnaşmaktan hem-de parlament gözegçiligini amala aşyrmakdan, döwletiň ähli wekilçilikli edaralarynyň işini utgaşdyrmakdan we birleşdirmekden ybaratdyr.

Ýerine ýetiriji häkimiýet – döwlet häkimiýetiniň bir şahasydyr. Türkmenistanda ýerine ýetiriji häkimiýetiň hem-de döwletiň baştutany hökmünde Türkmenistanyň Prezidenti çykyş edýär. Döwletde ýerine ýetiriş we serenjam beriş wezipelerini bolsa Türkmenistanyň Ministrler Kabineti (Hökümet) amala aşyrar. Ýerine ýetiriji häkimiýetiň mazmuny diňe bir döwletde dolandyryşy amala aşyryan ýörite edaralaryň barlygyndan ybarat däldir.

Ýerine ýetiriji häkimiýetiň kanun çykaryjy häkimiýet edaralary tarapyndan kabul edilen kanunlaryň durmuşa geçirilmegini, olaryň talaplarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýänliginden hem onuň ady, ýagny «ýerine ýetiriji häkimiýet» diýen adalga gelip çykýar. Ýerine ýetiriji häkimiýet öz wezipelerini talabalaýyk berjaý etmek üçin kanun çykaryjy häkimiýet edarasy tarapyndan tassyklanan döwlet býujetiniň çäklerinde we kanuna laýyklykda maddy (ulag, aragatnaşyk we beýleki senagat kärhanalary) we maliýe serişdelerine, şeýle hem harby we harbylaşdyrylan bölümlere (polisiýa bölümleri, ýangyna garşy göreş bölümleri, milli howpsuzlyk bölümleri we ş. m.) ygtyýar edýär hem-de olardan peýdalanýar.

Ýerine ýetiriji häkimiýetiň iň esasy alamaty hem onuň diňe bir ýerine ýetirijilik ygtyýarlyklarynyň däl-de, eýsem serenjam beriş ygtyýarlyklarynyň hem barlygyndadyr. Serenjam beriş ygtyýarlyklary diýlende, esasan belli bir derejede hukuk ulanyş we kadalaşdyryş-sazlaşdyryjy ygtyýarlyklar göz önünde tutulýar. Ýerine ýetiriji häkimiýet serenjam beriş ygtyýarlyklarynyň çäginde kanunlaryň ulanylmagyny we hereket etmegini üpjün etmek maksady bilen kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kabul etmäge haklydyr.

Kazyýet häkimiýeti – döwlet häkimiýetiniň bir şahasy bolup, onuň esasy tapawutly aýratynlygy, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen, «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda diňe Türkmenistanyň kazyýet ulgamynyň düzümine girýän döwlet kazyýetleri tarapyndan amala aşyrylyp bilýänligindedir. Kazyýet häkimiýeti kazyýet edaralarynyň ulgamyny, kazylaryň hukuk ýagdaýyny, adyl kazyýetligiň ýörelgelerini, kazyýet önümçiliginiň görnüşlerini özünde jemleýär.

Döwlet häkimiýetiniň üç şahasynyň hem öz işlerini özbaşdak amala aşyryandyklary hakynda hukuk kadasy döwlet häkimiýetiniň şahalarynyň biri-biriniň işine goşulmazlygyny, biri-biriniň ygtyýarlyklaryny eýelemezliklerini aňladýar. Şol bir wagtda-da döwlet işiniň netijeli hem talabalaýyk bolmagyny üpjün etmek maksady bilen Konstitusiyada häkimiýet şahalarynyň biri-biri bilen sabyr-takatly we utgaşykly işleýändikleri hakynda hukuk kadasy berkidilýär.

Häkimiýet şahalarynyň işini baş utgaşdyryjy hökmünde bolsa Türkmenistanyň Prezidenti çykyş edýär. Sebäbi Esasy kanunyň 51-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň baştutany hem-de iň ýokary wezipeli adamy bolmak bilen Konstitusiyanyň berjaý edilmeginiň hem kepidir. Türkmenistanyň Prezidenti ýurt hem döwlet bütewiligini, häkimiýet şahalarynyň bir ugra gönükdirilen ysnyşykyly hyzmatdaşlykda hereket etmeklerini üpjün edýär. Bu wezipelerini maksadalaýyk amala aşyrmak üçinem Türkmenistanyň Prezidentiniň häkimiýet şahalarynyň üçüsine hem täsir etmeçlige mümkinçilik berýän anyk we kesgitli ygtyýarlyklary bardyr.

Belli bolşy ýaly, demokratik döwlet hökmünde Türkmenistanda döwletiň esasy wezipeleri saýlawlydyr we döwlet ähmiýetli wajyp işleriň ählisi halk bilen maslahatlaşyp amala aşyrylýar. Şonuň bilen baglylykda-da, halk häkimiýetliligine mahsus bolan alamatlaryň ählisi Türkmenistanyň Konstitusiyasynda öz beýanyny tapýar.

Elbetde, saýlawlar bilen demokratiýa bir zat bolmasa-da, demokratiýa ýörelgeleri esasynda guralan saýlawlar halk häkimiýetliliginiň möhüm aňlatmasy hem-de esasy düzüm bölegidir.

Mälim bolşy ýaly, dünýäde saýlaw ulgamlarynyň, mažoritar (*majorite*-köpçülik diýen fransuz sözünden gelip çykýar) saýlaw ulgamy, proporsional (*proportionalis*-deňagramly diýen latyn sözünden gelip çykýar) wekilçilikli saýlaw ulgamy hem-de gatyşyk saýlaw ulgamy ýaly birnäçe görnüşleri bardyr. Ol ulgamlar hem öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýärler. Türkmenistanyň saýlaw ulgamy bolsa oňnositel köpçüligiň mažoritar ulgamydyr. Onuň mazmunyna laýyklykda, Türkmenistanyň bütin çägi saýlaw hukukly raýatlaryň sanyna laýyklykda, bir mandatly we her dalaşgär üçin aýratyn ses berilýän saýlaw okruglaryna bölünýär. Beýleki dalaşgärlere garanyňda saýlawçylaryň has köp sesleri bilen ykrar edilen dalaşgär degişli döwlet wezipesine ýa-da döwlet häkimiýetiniň wekilçilikli edarasyna saýlanan diýlip ykrar edilýär.

Türkmenistanyň saýlaw kanunçylygy bolsa, öz gözbaşyny, Halkara ylalaşyklarynda berkidilýän saýlawlaryň demokratik ýörelgelerinden hem-de Esasy kanunymyzyň 31-32-nji maddalaryndan we 89-98-nji maddalaryndan alyp gaýdýar. Şonuň bilen birlikde-

de, milli kanunçylygymyzyň bu pudagy esasan, 2006-njy ýylyň 26-njy dekabrynda kabul edilen, «Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary hakynda», 2008-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda kabul edilen, «Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda», 2010-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda kabul edilen, «Halk maslahatlarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlary hakynda», Türkmenistanyň kanunlaryndan ybaratdyr.

Konstitusiyamyzyň 31-nji maddasynda, Türkmenistanyň her bir raýatynyň jemgyýetiň we döwletiň işlerini dolandyrmaga gös-göni ýa-da erkin saýlanan wekilleriniň üsti bilen gatnaşmaga hukugy, 32-nji maddasynda bolsa, raýatlaryň döwlet häkimiýet edaralaryna saýlamaga we saýlanmaga hukugy berkidilýär. Hukuk nazaryýetinden belli bolşy ýaly, bu hukuklar adamyň we raýatyň esasy hukuklaryna hem azatlyklaryna degişli bolup, saýlaw hukugynyň mazmunyny emele getirýär. Saýlaw hukugy, raýatlaryň syýasy hukuklarynyň iň esasyalarynyň biridir we ol raýatlaryň döwletiň işlerini dolandyrmaklyga gatnaşmaga bolan hukugynyň mazmununy umumy görnüşde beýan edýär. Döwletiň işlerini dolandyrmak diýen düşünje, döwletiň ähli edaralarynyň, şol sanda döwlet häkimiýet, dolandyryş we kazyýet edaralarynyň işini öz içine alýar. Görkezilen hukuk adamyň raýatlygy bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi mälim bolşy ýaly, raýatlyk ikitarapyňda borçlarynyň hem hukuklarynyň bolmagyny göz önünde tutýan, adamyň we döwletiň arasyndaky durnukly hukuk arabaglanyşygydyr. Döwlet bolsa öz raýatlarynyň döwletiň işlerini dolandyrmaklyga gatnaşmaga bolan hukuklaryny ykrar etmek bilen, olardan öz kabul eden kadalaşdyryjy hukuk namalaryny gyşarnyksyz berjaý etmegi talap etmäge hukuk gazanýar.

Türkmenistanda raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň doly we gyşarnyksyz amala aşyrylmagyny üpjün etmek maksady bilen döwlet tarapyndan Türkmenistanyň raýatlaryna saýlaw hukuklarynyň kepillikleri berilýär.

Raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri – bu, raýatlaryň saýlamak we saýlanmak, şeýle hem saýlaw hereketlerine hem-de tertiplerine gatnaşmak hukuklarynyň durmuşa geçirilmegini üpjün edýän, hereket edýän kanunçylykda bellenilen guramaçylyk, hukukdyr gaýry çärelerdir.

Kanunçylyk kepillikleri – bu Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň, Türkmenistanyň Konstitusíýasynda we saýlaw işine gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän hem-de Türkmenistanda saýlawlary guramak, taýýarlyk görmek hem geçirmek baradaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarynda berkidilmegidir we kepillendirilmegidir.

Hukuk kepillikleri – bu raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň, saýlawly edaralara saýlamaga we saýlanmaga, dalaşgärleriň kazyýet goragyny, şahsy eldegrilmesizligini goşmak bilen raýatlaryň erkini, olaryň saýlaw hukuklarynyň goragyny üpjün etmek boýunça Türkmenistanyň kanunlarynda bellenilen çärelerdir, şeýle hem raýatlaryň saýlawlara netijeli gatnaşmagy üçin şertleri döretmäge gönükdirilen gaýry kadaldydyr.

Ykdysady kepillikler – bu döwlet saýlawlaryna taýýarlyk görmek we geçirmek bilen baglanyşykly çykdaýlarynyň döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna amala aşyrmak arkaly raýatlaryň saýlawlara gatnaşmagy üçin deň ykdysady hem maliýe mümkinçilikleriň berilmegidir. Şonuň bilen birlikde-de, saýlaw işe gatnaşyjylara kanunçylykda bellenilen esaslarda we tertipde olaryň öz hukuklaryny hem ygtyýarlyklaryny amala aşyrmagy bilen baglanyşykly ýeňillikleriň we çykdaýlaryň öwezini dolmagyň kepillendirilmegidir.

Guramaçylyk kepillikleri – bu saýlaw bölüklerini (okruglaryny) we ülüşlerini döretmek, saýlaw toparlaryny kemala getirmek we olaryň işini üpjün etmek, saýlawçylaryň sanawlaryny düzmek, saýlawly edaralara dalaşgärleri görkezmek hem bellige almak, saýlawlaryň öň ýanyndaky wagyz-nesihaty geçirmek, ses bermegi guramak, onuň jemlerini jemlemek boýunça döwlet, jemgyýetçilik hem-de beýleki edaralar tarapyndan amala aşyrylýan çärelerden, şeýle hem saýlawlary guramak bilen baglanyşykly gaýry hereketlerden ybaratdyr.

Maglumat we habar beriş kepillikleri – bu saýlaw işiniň aýanlyk we raýatlaryň giňden habarly edilmegi esasynda amala aşyrylmagydyr. Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň raýatlaryna saýlawlara taýýarlyk görmegiň we geçirmegiň meseleleri boýunça habar almak hem ýaýratmak hukugynyň kepillendirilmegidir. Bu maksat bilen saýlaw toparlary, döwlet we jemgyýetçilik edaralary, raýatlar metbugaty, telewideniýäni, radiony we habary ýetirmegiň beýleki umumy elýeter usullaryny peýdalanmak hukugyna eýedirler.

Halkara kadalaryny berjaý etmek babatdaky kepillikler – bu Türkmenistan tarapyndan, BMG-niň Düzgünnamasynda, Ýewropa Howpsuzlyk-Hyzmatdaşlyk Guramasynyň we beýleki umumy ykrar edilen halkara guramalarynyň esaslandyryjy resminamalarynda berkidilen ýörelgelere hem kadalara pugta eýerip, saýlawlar guralanda we geçirilende özüniň gatnaşygy bolup durýan halkara şertnamalarynyň, konwensiýalarynyň, ylalaşyklarynyň düzgünlerine goldanylmagydyr we olaryň berjaý edilmeginiň üpjün edilmegidir.

Türkmen döwletiniň milleti döredijilik işi

Garaşsyzlyk ýyllarynda jemgyýetçilik ýaşayşymyzyň we döwletimiziň işiniň ähli ugurlary boýunça toplanan ägirt uly potensialy halkymyzyň abadançylygynyň hem-de döwletimiziň zýgyderli gülläp ösmeginiň hatyrasyna netijeli peýdalanmak hormatly Prezidentimiziň durmuşa geçirýän ähli özgertmeleriniň, şol sanda tutuş döwlet gurluşymyzy kämilleşdirmegiň hem baş maksady bolup durýar. Milli döwletlilik binýatlaryny kämilleşdirip berkitmegiň zerurlygy döwletimiziň barha tizleşýän depginlerde ösýän ykdysadyýetiniň, gün-günden işjeňleşýän we bütin dünýäde has giň meşhurlyga eýe bolýan daşary syýasatynyň, dünýäniň ençeme halklary bilen hemme taraplaýyn peýdaly hyzmatdaşlyga giren medeniýetimiziň zerurlyklaryndan hem-de beýik özgertmeler zamanasynyň gaýragoýulmasyz talaplaryndan gelip çykýar. Täze Galkynyş eýýamynda bu ýerde ýüze çykan meselelere ünsi çekip Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «...halkyň ruhy basgançaklarynda ähli zatdan ýokarda durýan gymmatlyklary döredýän halk üçin niýetlenen döwlet dolandyryş ulgamyny mümkin bolan derejede netijeli sazlamak wezipesi durdy¹» diýip belleýär. Şeýle sazlaşygyň ýüze çykmaklygy üçin gerek bolan hukuk esaslary, ýokarda görkezilşi ýaly, Türkmenistanyň Easy kanunynyň täze redaksiýasynda aýdyň beýan edildi. Bu ýerde jemgyýetiň we döwletiň in gymmatly hazynasynyň adamdygy gör-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna., 8 s.

kezildi. Adamy beýgeltmeklik bolsa milletiň döredijilik ukyplaryny açmaklyga gönükdiriýär. Şu gönükmäniň netijeli bolmaklygy üçin döwlet häkimiýet edaralarynyň ulgamyny kämilleşdirmegiň zerurlygy ýüze çykýar. Täze Galkynyş eýýamynda jemgyýetdäki syýasy, ykdysady, medeni we gaýry gatnaşyklaryň güýçli depginler bilen çalt we zygiderli ösýänligi sebäpli döwlet edaralarynyň şol gatnaşyklary dolandyryp, olary adamyň, jemgyýetiň we döwletiň utgaşdyrylan bähbitlerini gazanmaklyga gönükdirmegiň möhümligi gelip çykýar. Şolary sazlaşdyrmak esasynda milli döwlet ýurduň maddy baýlyklaryny millete siňdirýär hem onuň ruhy gazananlaryny rejeleýär. Ol milletiň öz duruşuny içkitaýdan gurnamagyň taryhy usuly bolup çykyş edýär. Hut milli döwletde milletiň ýaşayş ukyplary bir ýere jemlenýär. Şu işi amala aşyrmakda döwlet aňýeti aýratyn orna eýe bolýar. Türkmen milleti täze Galkynyş eýýamyna girişende gerek bolan şu zerurlygy göz önünde tutup Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «Biz ony ösüşiň ýokary derejelerine götermek üçin beýik Galkynyş eýýamyny yglan etdik. Bu täze eýýam bizden durmuşyň ähli ugurlarynda çuň we giň özgertmeleri amala aşyrmagy talap edýär. Bu işleri amala aşyrmak üçin bolsa, bize döwrüň ruhyna laýyk gelýän, täze ýörelgelere esaslanýan döwlet ideologiýasy gerek¹» diýip belleýär. Täze aňýet täze döwürde milleti birleşdiriji, milleti ruhlandyryjy, milli aň dörediji paýhas bolup çykyş etmeli. Bu wezipäni amal etmeklik üçin aňýetiniň esasy ýörelgeleri adamlaryň ýüreklerine, göwünlerine we akyllaryna täsir edip, olary bir bitewilige öwürmäge esas bolup hyzmat etmeli. Şeýle täsirçiligi biz ýurt Baştutanynyň öňe süren «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarynda görýäris. Bu şygar özünde jemgyýetçilik ösüşine adam şahsyýetini çekmek, onuň döredijilik ukyplaryny açmak baradaky pikiri jemläp, adamlary bir umumylyga birleşdiriji paýhas hökmünde çykyş edýär. Hakykatdan hem bu çagyryş jemgyýetçilik ösüşiniň babatda häzirki zaman taglymatyny, bu işe adam şahsyýetini çekmek baradaky pikiri özünde jemleýär. Şolar hem täze Galkynyş eýýamynda milleti öňe alyp gidýärler. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bu ýerde bar bolan meselä ünsi çekip: «Eger biziň ýurdumyzyň ynamly öňe gitmeginiň esasy syry gözlense, ony täze

---

¹ *Gurbanguly.Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, 37 s.*

hakyky ýagdaýlaryň we halkyň asyrlarboýy dowam edip gelýän döp-dessurlarynyň galtaşýan ýerinden, hususan-da, olaryň döwletiň syýasy we ykdysady hasaplalarynyň birleşýän ýerinden tapmak mümkindir¹» diýip belleýär. Diýmek, milleti öňe alyp gidiji güýç döwrüň talaplarynyň we türkmeniň asyl ruhy gymmatlyklarynyň sazlaşmagy esasynda döreýär. Şeýle sazlaşyga esas döretmeklik üçin biz ilki bilen halkyň asyl gymmatlyklaryny jemgyýete gaýtaryp getirmeli bolduk. Bu iş Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda amala aşyrylyp başlandy. Ol ýyllar türkmen milletiniň durmuşynda bolup geçen özgerişler barada biz ýokarda durup geçipdik. Şol döwürde türkmen halky öz garaşsyz döwletini gurup, ilki bilen ata-babalaryndan galan medeni mirasy gaýtadan özleşdirip başlady. Türkmeniň dili, dini, döp-dessurlary täzeden dikeldildi. Milletiň pikirleniş örüsi giňäp, onuň dili baýlaşýar. Öz bitewi gymmatlyklary arkaly türkmen milleti täzeden berkäp, onuň döredijilik ukyby täzeden artyp başlady. Täze gymmatlyklary döretmek bolsa türkmen milletiniň mundan beýläk hem millet hökmünde ýaşamaklygynyň esasy şerti bolup çykyş edýär. Öz taryhyny gadymyýetden alyp gaýdýan türkmen halkyna ähli döwürlerde öz durmuş-medeni nusgasyny döretmeklik häsiýetli bolandyr. Täze Galkynyş eýýamynda türkmeniň asyl gymmatlyklary, döp-dessurlary esasynda milletiň medeniýet döredijilik ukybynyň artmaklygy aýratyn ähmiýete eýe boldy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bu işiň wajyplygyna we aýratynlygyna ünsi çekip: «Galkynyşyň tejribesi şol döp-dessurlary gönüden-göni täze döwre geçirmegi däl-de, olaryň dikeldilmegi üçin bütinleý täze şertleri öz ykdysady nusgamyzy onuň ähli tebigy-geografik we durmuş-psihologik taraplary bilen bileleikde emele getirmek arkaly döretmegi talap edýärdi²» diýip belleýär. Görşümüz ýaly, biziň döwrümüzde ýurtda geçýän özgerişler köptaraply we özara baglanyşykly prosesleri öz içine alýar. Özi hem biziň täze taryhymyza şu özgerişleriň kesgitleýji ugry bolup umumadamzat ösüşiniň ugry çykyş edýär. Bu ýerde eger adamzat taryhyny ugrukdyrýan ok bar bolsa, onda türkmen taryhynyň hem şoňa goşulyşandygyny aýtsa bolar. «Şu oky, nemes filosofy

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. 7 s.

² Şol ýerde, 11 s.

K. Ýaspersiň aýtmagyna görä, adamyň hakyky adam bolmaklygyna mümkinçilik döredýän şertleriň kemala gelýän ýerinden gözleme-li...¹». Şu gün hem öz manysyny saklaýan şu hili adamyň ýüze çykýan wagtyny K. Ýaspers «oklaýyn wagt» diýip atlandyrýar.

Türkmenistanyň şertlerine şu hili «oklaýyn wagty» ýüze çykarmaklygyň ýeňil bolmandygy düşnükli bolsa gerek. Ol wagt täze Galkynyş eýýamynda kemala geldi. Şonuň üçin şu günki türkmen ýurdunda geçýän özgerişleriň adamzadyň ösüş prosesine doly gabat gelyändigini bellese bolar. Täze Galkynyş eýýamynda türkmen milleti milli we umumadamzat gymmatlyklaryny sazlaşdyrmaklyk esasynda milletiň döredijilik ukyplaryny açmaklygyň ýoluny gözleýär. Şonda milletiň paýhasy ösen ýurtlaryň ösüş tejribesi bilen baýlaşdyrylýar, milletiň akyl ýaşayşynda täze gözýetimler açylýar, milletiň pikir we duýgy dünýäsi giňelýär. Şonuň esasynda hem milletiň gymmatlyklarynyň täze ulgamy döreýär. Ykdysadyýetde hem, syýasatda hem, medeniýetde hem täze gymmatlyklaryň döreyänliginiň biz şaýady bolýarys. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly ylmy makalasy ýurt-da geçýän özgerişleriň taglymat esasy bolup çykyş edýär. Bu taglymat ata-babalarymyzyň ýörän ýollaryndan gidip, öz döwrümiziň talaplary esasynda täze düýünjeleri, täze gymmatlyklary işläp düzmeklik üçin ylmy ýörelge bolýar. Bu hem türkmeniň mundan beýläk hem millet hökmünde dowamat boljakdygynyň kepili bolýar.

---

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М. Прогресс, 1991, 276 с.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Biz ýurdumyzda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasynyň adamdygy baradaky ýörelgäni yglan edip, önümçiligi ösdürmegiň esasy serişdelerini adam faktoryndan we adamlaryň döwletiň ykdysady strategiýasyny durmuşa geçirmekte umumy mümkinçiliklerinden gözledik.

V b ö l ü m
**TÜRKMENISTANYŇ SOSIAL-YKDYSADY
ÖSÜŞINIŇ AÝRATYNLYKLARY.
JEMGYÝETIŇ SOSIAL DÜZÜMI**

I b a p
**TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETINI
ÖSDÜRMEKLIGIŇ TÄZE MODELİ**

**1.1. Sosial maksatly bazar ykdysadyýeti barada
düşünje. Yurduň ykdysadyýetini bazar gatnaşyklaryna
geçirmekligiň türkmen modeliniň häsiýetli aýratynlyklary
we bazar özgertmeleriniň esasy ugurlary**

Täze Galkynyş eýýamyna gadam basylanda uly öňegidişlikler gazanyldy, durmuş ugurlara nazarlandyrylan bazar ulgamynyň milli nusgasy döredildi we kemala getirildi. Geçiş döwrüniň kynçylyklary aradan aýryldy, ýurdumyzda syýasy durnuklylyk saklanyldy, ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda ýokary depginli ösüşler gazanyldy. Munuň netijesinde, ýurduň ilatynyň durmuş derejeleri düýpli ýokarlandyryldy.

Durmuş maksatlaryna nazarlandyrylan bazar ykdysadyýeti döwletiň durmuş maksatly meseleleri çözmäge işjeň gatnaşmagyny göz önünde tutýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetinde bazar

gatnaşyklaryna geçmek ilata berk sosial goragy üpjün etmek şertinde alnyp barylýar. Biziň esasy wezipelerimiziň biri ýurdumyzda ýaşaýyş-durmuş maksatly, garyşyk görnüşli ösen bazar ykdysadyýetini döretmekden ybaratdyr. Bazar ykdysadyýetiniň sosial ugra nazarlandyrylan derejesi kesgitlenende ýurduň jemi içerki önüminiň sarp edişe we maýa toplamaklyga gönükdirilişiniň gatnaşygy esasy jemleýji görkezijileriň hataryna girýär. Şunuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow jemi içerki önümiň esasy böleginiň sarp edişe gönükdirilmegi babatynda yzygiderli alada edýär. Munuň netijesinde zähmetkeşleriň zähmet haklary, pensionerleriň pensiyalary, talyp haklary, döwlet kömek pullary yzygiderli ýokarlandyrylýar. Edara kärhanalar, sosial pudaklar sarp ediş maksatly harytlar bilen ýeterlik derejede üpjün edilýärler.

Hormatly Prezidentimiz ýurduň ykdysadyýetini ösen döwletleriň düzümine goşmagy baş maksat edip goýýar. Onuň üçin, Türkmenistanyň ykdysadyýetini mundan beýläk-de ýokary depginlerde ösdürmek, ykdysady ösüşi sosial meseleleriň çözgüdine gönükdirmek babatynda düýpli işleri geçirmek talap edilýär.

Şol wajyp wezipeleriň hataryna hormatly Prezidentimiziň ýurduň täze Galkynyş we özgertmeler zamanasynyň ykdysady ösüşiniň modelini we strategiýasyny işläp düzmek meselesini goşýandygy has-da möhüm ähmiýete eýedir. Sebäbi bu meseleler Türkmenistanyň geljekki onýyllyklarda ykdysady ösüşiniň maksatlaryny, ýörelgelerini, ugurlaryny we özgertmelerini özünde jemlemek bilen, onuň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş derejesiniň düýpli ýokarlanmagyny üpjün eder. Bazar ykdysadyýetiň adamlaryň sosial goraglylygyny üpjün etmegi döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmagyny talap edýär. Şu meseläniň örän wajyplygyny göz öňüne tutup, hormatly Prezidentimiz «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly iki tomluk okuw gollanmasyny ýazdy. Onda bu işiň üç esasy pursadyna üns çekilýär. Olar:

1. Bazar ykdysadyýetiniň hereket etmegi üçin hukuk meýdanyny döretmek. Döwlet – bazar subýektleriniň özlerini alyp baryşlarynyň (köplenç aýdylyşy ýaly, «oýnuň düzgünleri») kadalaryny belleýän institut. Hususan-da muňa durmuş ykdysady normatiwleriň, önümçiligiň we alyş-çalyşyň ölçegleriniň işläp taýýarlanmalary diýlip düşünilýär,

olar diňe bir ykdysadyýetiň özi bilen däl-de, eýsem durmuş ekologi-ki, ynsanperwer (gumanitar) çäklendirijiler bilen hem kesgitlenilýär. Döwlet diňe bir özüni alyp baryşyň kadalaryny işläp taýýarlaman, eýsem, bazaryň subýektleriniň olary ýerine ýetirmegiň goragynda hem durmalydyr.

2. Ykdysady işlerde bäsleşikli başlangyçlary goldamak, bäsleşige garşy (mysal üçin, monopoliýa) güýçleri çäklendirmek (zerur bolan halatynda aradan aýyrmaga çenli). Bu çäklendirme eýeçiligiň görnüşine we monopoliýalaryň öz häsiýetlerine (hususy ýa-da döwlet, amaly ýa-da ykdysady) garamazdan geçirilmelidir.

3. Makroykdysady ösüşiň esasy wezipelerini çözmek, olar bazar tarapyndan çözülmeyär ýada ýeterlik netijeli çözülmeyär, kemkäsleýin, bökdençlik bilen çözülýär. Gürrüň ylmy-tehniki ösüşi höweslendirmek hakynda, senagat we gurluş syýasaty hakynda, maýa goýum syýasaty barada, ylym, tehnika we tehnologiýa babatynda strategiki bölüşi üpjün etmek, durmuş meselelerini we beýleki meseleleri çözmek barada barýar. Başgaça aýdanyňda, bazar guralynyň goraglylygyny, onuň hereketiniň netijeliligini we onuň durmuşa gnükdirilişini üpjün etmelidir¹. Döwletiň ykdysadyýete şeýle oňaly täsiri ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň netijeliliginiň kepillamasy bolýar. Umuman, halkymyzyň asyl ruhy ýörelgelerine we häzirki zamanyň ösen döwletleriniň tejribesine laýyklykda ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň täze modeli döreyär.

Hormatly Prezidentimiz 2010-njy ýylyň başynda Parižde geçiren türkmen-fransuz biznes-forumynda Türkmenistanyň bazar ykdysadyýeti boýunça dünýäde toplanan iň oňat tejribäni özünde jemleýän özbaşdak milli model döredendigini belläp geçip, özüniň şol ýylyň maýyň başynda çap edilen «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly maksatnamalaýyn makalasynda ony doly açyp görkezýär. Eýsem, şol modelniň aýratynlyklaryny nähili häsiýetlendirse bolar? Häzirki, täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda, Türkmenistanyň **durmuş-ykdysady ösüş modeli** şu häsiýetli aýratynlyklary özünde jemleýär:

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I, 35 s.

- syýasy durnuklylygy, howpsuzlygy, durmuş taýdan adalatlylygy we jemgyýetçilik tertibiniň goraglylygyny üpjün edýän netijeli döwlet häkimiýeti;
- dürli eýeçilik görnüşleriniň deňligi, olaryň esasynda hojalygy netijeli ýöretmeklik ýörelgesiniň goýlanlygy;
- dünýä hojalygynyň arabaglanyşyklarynyň globallaşýan şertlerinde, ýurduň daşary ykdysady syýasatynyň köpugurlylygy;
- Birleşen Milletler Guramasynyň, Ýewropa Bileleşiginiň, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň ýurtlary bilen utgaşykly arabaglanyşyklaryň, ilkinji nobatda-da, ykdysady gatnaşyklaryň çuň we iki tarapa bähbitli esasyda ýola goýulmagy;
- döwletiň ýokary netijeli durmuş syýasaty, saglygy goramaklyga, bilime, ylma, adamynyň hünär we medeni ösüşine, şeýle hem ilatyň durmuş goldawyna uly möçberlerde maýa goýumlaryň gönükdirilmegi.

Türkmenistanyň durmuş ugurlaryna nazarlandyrylan bazar ykdysadyýetiniň nusgasy, gutarnykly görnüşinde kemala gelen we düýpli häsiýetleri özünde jemleýän ykdysadyýetdir. Gatyşyk eýeçilik görnüşlerine daýanyp ösmek, kämil telekeçiligiň we bazar infrastrukturasynyň ösen gatnaşyklaryny özünde jemlemek, döwlet tarapyndan kadalaşdyrmak arkaly amala aşyrmak ýokary zähmet öndürijiligini gazanmaklyga şertler döretmek, bu ykdysadyýetiň düýpli häsiýetli aýratynlyklarydyr. Bu nusga jemgyýetiň arassa zähmet bilen meşgullanýan agzalaryna ýokary derejeli maddy hal-ýagdaýy, zähmetde ukypsyzlara, gartaşan adamlara we maýyplara mynasyp durmuş üpjünçiligi ygtybarly kepillendirýär, raýatlaryň hukuklaryny hem azatlygyny konstitusion esasyda kepillendirmek ýörelgelerine esaslanýar, telekeçilik hem-de ynsaply bäsleşik erkinligini döredýär, hünär şeýlede iş ýerini saýlap almaklygy, eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deňligini, olaryň goragyny hem-de şahsy adamlaryň, jemgyýetiň bähbitlerine hyzmat etmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň ykdysady nusgasy, onuň ykdysadyýetiniň açyk ulgam bolýanlygy sebäpli özgermäge we kämilleşmäge ukyply bolýar. Onuň mundan beýläk-de kämilleşdirmek we ösdürmek üçin şu wezipeleri amala aşyrmak zerurlygy ýüze

çykýar: ýokary depginli ykdysady ösüşi üpjün etmek. Jemi içerki önümiň düzümini kämilleşdirmek; ykdysadyýeti, ilkinji nobatda senagat önümçiligini diwersifikasiýalaşdyrmak, ýokary tilsimatlar bilen enjamlaşdyrylan, ekologik taýdan arassa gaýtadan işleýän senagat pudaklarynyň ykdysady ösüşe goşandyny artdyrmak; milli innowasiýa ulgamyny döretmäge ukyply derejelerde ylmy we bilimi ileri tutup ösdürmegiň netijesinde ykdysadyýetde tilsimaty taýdan okgunly ösüşi üpjün etmek; gaýtadan işleýän senagatda zähmet öndürijiligini we esasy serişdeleriň önüm berijiligini düýpli ýokarlandyrmak; telekeçiligi ösdürmek üçin zerur bolan şertleri döretmek, bazar we jemgyýetçilik institutlarynyň düzümini hem mazmunyny ykdysadyýetiň hususy bölegini ösdürmeklige gönükdirmek; ylmy köp talap edýän we ösen tilsimatlar bilen üpjün edilen, eksport önümlerini öndürmäge gönükdirilen önümçilikleri döretmeklige höweslendirmek; ýurduň eksport kuwwatyny ýokary derejede goşulan gymmat getirýän harytlaryň we hyzmatlaryň hasabyna diwersifikasiýalaşdyrmak; önümleriň hilini halkara ülnülerine laýyk getirmek; durmuş taýdan möhüm pudaklarda bar bolan iş ýerlerini saklamagyň, täze iş ýerlerini, şol sanda ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz böleginde iş ýerlerini döretmek arkaly, ilatyň iş bilen üpjünçiligini oňyn derejelerde saklamak, işgärleri taýýarlamak hem gaýtadan taýýarlamak ulgamyny döretmek; ilatyň pul girdejileriniň ýokary depginde artmagyny gazanmak, zähmet hakyny yzygiderli ýokarlandyrmak; saglygy goraýşy, bilimi, ylmy, medeniýeti ileri tutulyp ösdürilýän pudaklaryň hataryna goşmak, ilatyň ýokary öndürijilikli, döredijilikli zähmet çekmegini, önümçilik medeniýetini ýokarlandyrmagyny gazanmak; pensiýa üpjünçiliginiň derejesini ýokarlandyrmak, döwlet kömek pullarynyň salgylaýyn häsiýetini berkitmek, ýeňillikler ulgamyny kämilleşdirmek, durmuş üpjünçiliginiň hyzmatlaryny gowulandyrmak; demografiki ýagdaýy gowulandyrmak, ilatly ýerleriň, ilkinji nobatda-da oba ýerleriniň, ownuk we orta möçberli şäherleriň durmuş taýdan durnukly ösüşini üpjün etmek; ykdysady ösüşiň tebigaty goraýan, serişdeleri tygşytlaýan, innowasiýalary özünde jemleýän ugurlaryna geçmek; ykdysadyýet bilen ekologiýanyň arabaglanyşygyny güýçlendirmek, ekologiýa taýdan nazarlandyrylan ykdysady ulgamlary döretmek. 2010-njy ýylyň

14-nji maýynda Daşoguzda geçen Türkmenistanyň Ýaşulularynyň Maslahatynda garalyp, ýurt Baştutany tarapyndan kabul edilen Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda ýokarda görkezilen wezipeler dolulygyna göz önünde tutulýar. Olardan görnüşi ýaly, biziň milli nusgamyzyň ahyrky maksady durmuş maksatnamalaryna gönükdirilen, garyşyk görnüşli ösen bazar ykdysadyýetini döretmekdir, ilatyň ähli gatnaklaryna mynasyp ýaşaýyş derejesini üpjün edýän, işgärleriň ählisini ýokary ahyrky netijeliligi gazanmaga gönükdirýän ösen döwlet pudaklary bolan, işewür telekeçilikli we netijeli bazar gatnaşyklary bolan, täsirli makroykdysady düzgünleşdirijili ulgamy ýuwaş-ýuwaşdan we tapgyrlylyk emele getirmekligi göz önünde tutýar. Gysgaça biziň maksatlarymyzy ýurt Baştutany: «Demokratik bazar özgertmeleri – her bir maşgalanyň bolein ýaşamagy – kuwwatly döwlet!»¹ diýip kesgitleýär.

1.2. Türkmenistanyň ykdysadyýetini we eksport kuwwatlylygyny diwersifikasiýalaşdyrmak

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň pudaklaýyn düzümini döwrebaplaşdyrmak we diwersifikasiýalaşdyrmak babatynda uly işleri amala aşyrýar. Ykdysadyýeti ösen döwletde tehniki we tilsimaty taýdan döwrebap enjamlaşdyrylan, dünýä bazarlarynda bäsdeşlige ukyply dürli görnüşli önümleri öndürýän, ýurduň içerki bazarlarynda importyň ornuny tutmaga, ýagny import önümlerine bäsdeşlik etmäge ukyply önümleri öndürýän önümçilik kärhanalarynyň toplумы bolmalydyr. Şunuň bilen baglylykda hormatly Prezidentimiz täze önümçilikleri döretmeklige aýratyn üns berýär. Hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýetimizi diwersifikasiýalaşdyrmak babatynda alyp barýan syýasatynda ýurdumyzda bar bolan tebigy resurslary rejeli we tygşytyly ulanmaklygyny esasynda täze döwrebap önümçilikleri döretmek, hereket edýän kärhanalaryň düýpli durkuny täzelemek maksatlaryndan

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna, 16 s.

ugur alynýar. Bu jähtden ileri tutulýan ugurlaryň hataryna himiýa we nebitgaz himiýasy, gurluşyk materiallarynyň senagatyny, agrosenagat toplumynyň gaýtadan işleýji senagat pudaklaryny ýokary depginler bilen ösdürmek maksat edilip goýulýar. Geljek döwürlerde ylmy köp talap edýän, sarp ediş elektrik hojalyk harytlaryny öndürýän, ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny özünde jemleýän önümçilikleri giň gerimlerde döretmeklik göz öňünde tutulýar. Bu işleriň netijesinde ýurdumyzyň eksport edýän önümleriniň görnüşleri düýpli artar, harytlaryň importynyň düzümi bolsa kämilleşer. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda ýokary depginler bilen ösýän ykdysady ulgam döredildi. Şol bir wagtyň özünde, ýurduň ykdysadyýeti, ilkinji nobatda gazyp çykarýan pudaklara daýanyp ösýärdi. Täze Galkynyş eýamynyň ilkinji günlerinden başlap, Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow, uly möçberli nebit-gaz taslamalaryny işläp düzmek bilen bir hatarda, ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmaga, ýagny onuň düzüminde ýokary hilli harytlary öndürýän gaýtadan işleýän senagat pudaklarynyň ösdürilmegine hem aýratyn üns berýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda düýbi tutulan we häzirki wagtda kämile gelen, senagat kärhanalaryna milli senagatymyzyň guwanjy bolan döwrebap dokma toplumu, Ahal welaýatynda gurulan we ýokary hilli önümleri çykarýan plastmas turbalar zawody, mermer we granit önümlerini çykarýan zawody, ponbarhat fabrigi we metallurgiýa zawody, Tejenň karbamid zawody degişlidir. Bu senagat kärhanalary ýurduň ykdysadyýetini dürli ugurlar bilen ösdürmek babatynda geljekki kuwwatlyklaryň başlangyjydyr. Geljekde Türkmenistanda, nebit-gaz pudagyndan başga, ileri tutulyp ösdürilmeli ugurlaryň hataryna syýahatçylyk, ulag we aragatnaşyk, dokma, agrosenagat toplumu, himiýa we nebit-gaz himiýasy, gurluşyk we gurluşyk materiallary senagaty, geliotekniki serişdeleri öndürmek degişli edilendir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň halkara syýahatçylygy ösdürmek babatynda alyp barýan işleri ýurduň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýalaşmagyna güýçli itergi berer. Syýahatçylygyň ösmeginiň netijesinde ýurdumyzyň günbatarynda ençeme önümçilik, hyzmat we sosial pudaklar ýokary depginler bilen ösdüriler. Ulag we aragatnaşyk ulgamy hem

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýalaşmagynda wajyp netije berjek ugurdyr. Halkara ähmiýetli demir we gara ýollaryň gurlmagy ýurduň sebitlerini gyra deň ösdürmäge, olaryň tebigy baýlyklaryny rejeli we ýokary netijeli peýdalanmaga mümkinçilik döreder. Türkmenistanda häzirki döwürde ösen dokma toplумы hereket edýär. Şeýle-de bolsa, geljekde pagtaçylyga gönükdirilen her etrapda dokma toplумы kärhanasyny gurmak wajyp wezipeleriň hatarynda goýulýar.

Ýurduň tebigy şertleri we uly möçberli ýer-suw baýlyklary oba hojalygyny ösdürmäge hem munuň netijesinde, ýokary hilli oba hojalyk önümlerini öndürmäge, olary döwrebap enjamlaşdyrylan kärhanalarda gaýtadan işlemäge hem-de dünýä bazarlaryna çykarmaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, agrosenagat toplумы diňe ýurduň içerki bazarlaryny azyk harytlary bilen üpjün etmek bilen çäklenmän, ýurduň eksport potensialyna hem uly goşant goşýan önümçilik-ykdysady ulgama öwrüler.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini ösdürmekde gurluşygy we gurluşyk materiallary senagatyny düýpgöter ösdürmek wajyp ähmiýete eýedir. Häzirki döwürde Türkmenistanda düýpli gurluşyk giň gerimler bilen alnyp baryldy. Şu nukdaýnazardan, ýurtda dünýä standartlaryna laýyk gelýän gurluşyk materiallary senagatynyň kärhanalaryny döretmek we ýokary hilli düýpli gurluşygy ýola goýmak göz önünde tutulýar. Türkmenistanda giň möçberli maksatnamalaryň we meýilnamalaryň amala aşyrylmagy, gurluşyk klasterleriň döremeklerine örän uly mümkinçilikleri açýar.

Ýurduň ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmagyň beýleki bir ugry himiýa we nebitgaz himiýasy ulgamlaryny ösdürmek bilen baglanyşyklydyr. Türkmenistan bu ugurda önümçilikleri giň gerimde gurnamak we olarda öndürilen önümleri daşary ýurtlara eksport etmek üçin zerur bolan mineral-çig mal hem uglewodorod serişdelerine baý ýurtlaryň hataryna girýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow we Belarus Respublikasynyň Prezidenti Aleksandr Lukaşenko 2009-njy ýylyň 19-njy iýunynda Lebap welaýatynyň gadymy we bereketli topragynda kuwwatlygy ýylda 1 million 400 müň tonna deň boljak kaliý dökünlerini öndürýän dag-magdan baýlaşdyryjy toplумыň dabaraly düýbünü tutdular. 2011-nji ýylyň başynda Mary

şäherinde ammiak we karbamid öndürýän zawodlaryň gurulşygyna başlandy. Ykdysadyýetiň diwersifikasiýalaşdyrylmagynda kiçi we orta telekeçiligiň işeň gatnaşmagy we olaryň şu ugurdaky mümkinçiliklerini ullanmaklyk zerurdyr. Bu ugur Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ykdysady syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryna degişlidir.

1.3. Eksportyň diwersifikasiýalaşdyrylmagy

Türkmenistan garaşsyzlykdan öňki sowet döwründe-de önümleri ýurduň daşyna uly möçberlerde çykarýan respublikalaryň hataryna girýärdi. Ýurduň daşyna tebigy gaz, nebit, pagta süýümi, gök önümler, bakja, garaköli bagana we ençeme beýleki önümler arzan bahalar bilen çykarylýardy. Ýurduň daşyndan, gymmat bahalar bilen, azyk we ilatyň sarp edýän azyk däl harytlary getirilýärdi. Ýöne bu ýerdäki gatnaşyklary daşary söwda gatnaşyklary hökmünde häsiýetlendirip bolmaýar. Sebäbi jemgyýetiň syýasy ulgamynda boluşy ýaly, onuň ykdysady ulgamynda hem özytyýarlyk ýokdy. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň özbaşdak daşary ykdysady syýasaty döredildi we ösdürildi. Häzirki döwürde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygyndaa ýurdumyzyň eksportynyň, ilkinji nobatda hem uglewodorod serişdeleriniň iberilýän ugurlaryny köpeltmek boýunça, mineral dökünlerini öndürýän, gazy gaýtadan işleýän, gurluşyk materiallaryny, ozaly bilen hem sement öndürýän, elektrik energiýasyny işläp çykarýan we ençeme beýleki uly kärhanalaryň we önümçilik obýektleriniň onlarçasyny gurmak boýunça uly işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň eksportynyň esasy häsiýetli aýratynlygy onuň möçberiniň tebigy gazyň daşary ýurtlara çykarylşy bilen jebis arabaglanyşyklylygy bolup durýar. Tebigy gazyň eksport önümleriniň umumy möçberindäki paýy 50%-den hem geçýär. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabrynda Türkmenistanyň taryhynda täze sahypa açyldy. Türkmenistanyň, Hytaý Halk Respublikasynyň, Gazagystanyň we Özbegistanyň Prezidentleriniň gatnaşmagynda Türkmenistan-Özbegistan-Gazagystan-Hytaý gaz geçirijisi açyldy. Uzynlygy 7 müň killometr bolan bu gaz geçirijiniň üstünden Hytaýa her ýylda 40 milliard kub metr türkmen gazy eksport ediler.

Türkmen tebigy gazynyň beýleki bir täze eksport ugry bolsa 2010-njy ýylyň ýanwaryň başynda ulanylmaga berilen Döwleabat-Sarabs-Hangeran gaz geçirijisidir. Ýokarda bellenişi ýaly, ozal Eýran Yslam Respublikasyna türkmen tebigy gazy Körpeji-Gurtguýy gaz geçirijisi bilen ugradylýardy. Indi ikinji gaz geçirijiniň hasabyna goňsy Eýran döwletine türkmen tebigy gazynyň eksportyny 8 milliard kubmetrden geljekde ýylda 20 milliard kubmetr ýangyja çenli artdyrmak barada ylalaşyk gazanyldy. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň eksportynyň düzümini kämilleşdirmek, onda taýýar önümleriň paýyny ýokarlandyrmak boýunça düýpli işler geçirildi. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň durkunyň täzelenmegi, täze önümçilik kuwwatlyklarynyň işe girizilmegi ýurduň eksportynda nebit önümleriniň paýynyň ýokary depginler bilen artmagyna getirdi. Soňky ýyllarda polipropileniň we suwuklandyrylan gazyň eksport möçberleri artdy. Häzirki döwürde Seýdi şäherinde ýerleşýän nebiti gaýtadan işleýän zawodyň tehniki taýdan durkuny täzelemek wezipesi öňde durýar. Bu wezipäniň amala aşyrylmagy eksport edilýän nebit önümleriniň möçberiniň we ýurdumyza gelip gowuşýan walýuta serişdeleriniň artmagyna mümkinçilik berer. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow

ýurduň eksportyny diwersifikasiýalaşdyrmagy, ýagny onuň haryt görnüşleriniň mukdaryny we paýlaryny artdyrmagy wajyp wezipeleriň hataryna goşýar. Häzirki wagtda, ýurduň eksportynyň düzümünde ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny özünde jemleýän harytlaryň we agrosenagat toplumynyň önümleriniň paýy onçakly ýokary däl. Türkmenistanyň bu ugurdaky mümkinçilikleri ägirt uly bolsada, entek doly ulanylmaýar. Türkmenistanyň himiýa we nebitgaz himiýasy pudagyňyň, agrosenagat toplumynyň, gaýtadan işleýän beýleki senagat pudaklarynyň önümlerini uly möçberlerde daşary ýurtlara çykarmak mümkinçilikleri bar. Eksporty diwersifikasiýalaşdyrmak esaasynda artdyrmak Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady syýasatynda ileri tutulýan meseleleriniň biridir. 2010-2015-nji ýyllar aralygynda onuň möçberini 2,4 esse artdyrmak göz önünde tutulýar¹.

Ýurdumyzyň içerki bazaryny giňden öwrenmek arkaly, daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň möçberi has-da köpeldiler we olaryň görnüşleri giňeldiler. Harytlaryň giň görnüşleriniň ýeterlik möçberde ýurdumyza getirilmegi haryt bolçulygynyň döremegine getirer we olaryň bahalarynyň durnukly bolmagyny hem peselmegini üpjün eder. Şeýlelikde, ýurdumyzda dünýä ykdysadyýetiniň globallaşmak we ýurtlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmak şertlerini nazarda tutýan Türkmenistanyň Prezidentiniň täze daşary ykdysady syýasaty kemala geldi. Bu daşary ykdysady syýasatynyň esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- ýurduň eksportyny diwersifikasiýalaşdyrmak, gaýtadan işleýän senagatyň taýýar önümleri bilen dünýä bazarlaryna çykmagy ileri tutmak;
- tebigy gazy amatly ugurlar boýunça daşary ýurtlara çykarmak we onuň bahasyny dünýä bazarlarynyň derejesine götermek;
- ýurduň eksportynyň düzümünde taýýar nebit önümleriniň paýyny ýokarlandyrmak;
- ýurduň eksport kuwwatlylygyny himiýa we nebit-gaz himiýasynyň önümleriniň, elektrik energiýasynyň hem suwuklandyrylan gazyň hasabyna artdyrmak;

---

¹ Türkmenistanyň 2030-njy ýyla çenli durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy görkezijileri. A. 2010, 7 s.

- ýurduň eksportyny agrosenagat toplumlarynyň önümleriniň, aýratyn-da gök önümleriň, bakjanyň, üzümiň, subtropik miweleriň hasabyna ýokarlandyrmak;
- ýurduň daşyndan getirilýän önümleriň düzümünde çig mallaryň we materiallaryň, ilatyň sarp edýän azyk däl harytlarynyň paýyny, ýerli önümçilikleri döretmegiň hasabyna peseltmek;
- ýurtda döredilýän erkin ykdysady zolaklara daşary ýurt maýa goýumlaryny, maliýe serişdelerini çekmek arkaly halkara syýahatçylygy, halkara ulag we beýleki hyzmatlary ýokary derejelere götermek.

Umuman, Türkmenistan dünýäniň 104 döwleti bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ýola goýdy. Biziň söwda-ykdysady babatda hem, medeni hyzmatdaşlyk babatda hem dünýäniň ähli ýurtlary bilen dostlukly gatnaşyklary ösdürýänligimizi Türkmenistanyň Prezidenti zygiderli belleýär. Döwletiň daşary ykdysady syýastynda esasy ileri tutulýan ugur Türkmenistany çig maly eksport edýän ýurtdan önüm öndürýän we ýokary tehnologiýaly taýýar harytlary eksport edýän ýurtlaryň hataryna kem-kemden geçirmekden ybaratdyr.

1.4. Daşary ýurt maýa goýumlaryny ýurduň ykdysadyýetine çekmekligiň ykdysady we hukuk binýatlaruny halkara standartlarynyň derejesine getirmek

Ýurdumyzda daşary ykdysady işiň ähli meseleleri boýunça düýpli işlenilip taýýarlanylýan kanunçylyk binýady bardyr. Şu ugurda kanunlaryň ençemesi Ýewropa Bileleşiginiň bilermenleriniň we hünärmenleriniň gönüden-göni gatnaşmagynda kämilleşdirildi. Maýa goýum syýasatynyň kanunçylyk jähtiniň möhümligine düşünmek bilen, şu mesele boýunça ençeme ýurtlaryň hökümetleri, şol sanda ABŞ-nyň hökümeti bilen hem hemişe işlenilýär, Türkmenistanda işleýän kompaniýalaryň pikirini we belliklerini göz önünde tutulýar hem-de şu kanunçylyk toplumyna takyklamalary wagtynda girizmäge çalyşylýar. Daşary ýurt maýa goýumsylylaryny çekmek meselesinde

türkmen döwleti ýurduň maýadarlarynyň öňünde anyk talaplaryny goýýar. Olaryň ilkinjileri ekologik taýdan arassa taslamalaryň saýlanyp alynmagy bilen baglanyşykly meseledir. Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly, ajaýyp Garagum çölümüzüň ilkibaşdaky päkligini saklanmagy, biziň Hazar kenarymyzyň nebit tegmilleri sebäpli garalmazlygy, biziň adamlarymyzyň bolsa ekologiýa meseleleri sebäpli döreýän kesellere uçramazlygy wajyp. Şonuň üçin biziň ýurdumyzda maýa goýujylary seçip almakda maksatnamalaýyn resmi namalarynda ekologiýa meselelerine geregiçe ähmiýet berilýän dünýä derejeli kompaniýalary ileri tutulýar». Daşary ýurt maýadarlarynyň serişdelerini ykdysadyýetimize çekmek meselesinde ýene bir aýratynlyga ünsi çekmeli. Türkmenistanda ykdysadyýetiň bazar gatnaşyklaryna kem-kemden hereket etmeginde döwletiň orny ýene ençeme ýyllaryň dowamynda ýokary derejede, kesgitleýji häsiýete eýedir. Maýa goýum işini düzgünleşdirmekte biziň döwletimiz, ilkinji nobatda, maýalaryň pul görnüşinde däl-de, eýsem iň täze tilsimatlar, şol sanda guramaçylyk tilsimatlary görnüşinde çekilmegine çalyşýar. Bu ýerde döwletiň maksady maýa goýumlarynyň bir ýa-da iki pudaga goýulmak bilen çäklenmän, eýsem ykdysadyýetiň ähli ugurlarynyň sazlaşykly ösmegine ýardam etmegini gazanmaga çalyşmaktan ybaratdyr. Döwlet Baştutanynyň maýa goýum syýasatynyň häsiýetli aýratynlygy bolup, maýa goýumlaryň umumy möçberinde daşary ýurt maýa goýujylarynyň serişdeleriniň uly möçberlerde bolmagydyr. 2009-njy ýylda, meselem, maliýeleşdirmegiň şu çeşmesiniň hasabyna özleşdirilen maýa goýumlarynyň paýy 27%-e golaýlady. Türkmenistanyň Prezidentiniň düýpli maýa goýumlary çekmek barada strategiýasynyň esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- ýurduň düýpli maýa goýum serişdeleriniň döreýiş çeşmeleriniň düzümini kämilleşdirmek;
- düýpli maýa goýumlary, ilkinji nobatda-da, daşary ýurt goýumlaryny çekmegiň hukuk we guramaçylyk binýadyny kämilleşdirmek;
- ilatyň süýşürtingleriniň düýpli maýa goýumlaryna öwrülmege üçin has amatly şertleri döretmek;
- düýpli maýa goýum ulgamynyň ösen infrastrukturasyny döretmek;

- düýpli maýa goýumlaryny ýokary depginli ösüş we beýleki pudaklarda köpeldiji netije berýän ugurlara hem sebitlere gönükdirmek;
- kiçi we orta telekeçiligiň düýpli maýa goýum işini artdyrmagy höweslendirmek;
- daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmegiň ähli häzirkî zaman guramaçylyk-hukuk görnüşlerini ulanmak (halkara lizing kompaniýalary, halkara wençur gaznalary we ş.m.);
- Türkmenistanda we daşary ýurtlarda düýpli maýa goýum taslamalary barada maglumat ulgamyny ösdürmek.

1.5. Milli manadyň ýeke-täk hümmetini girizmek

Hormatly Prezidentimiz dünýä maliýe-ykdysady çökgünliginiň şertlerinde ýurtda maliýe we pul dolanyşygy bilen baglanyşykly düýpli özgertmeleri amala aşyrdy. Olaryň birinjisi 2008-nji ýylda milli manadyň ýeke-täk hümmetine geçmek bilen baglanyşykly boldy. Şu bazar özgertmesiniň geçirilmegi halkara maliýe guramalary tarapyndan gyzgyn goldaw tapdy we ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösüşinde daşary ýurt pul gatnaşyklaryndaky rewolýusion hadysa hökmünde garşylandy. Bu özgertme dünýä maliýe-ykdysady çökgünliginiň Türkmenistanyň ykdysadyýetine ýetirip biljek täsirini peseltmekde hem belli bir derejede möhüm orun eýeledi. Ilkinji nobatda, onuň netijesinde milli manadymyzyň hümmeti iki derejede goýlan bolmagyndan, bir derejä, ýagny durnukly derejede goýuldy we şol derejede saklanylýar. Şonuň bilen baglylykda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň pudaklarynyň maliýe netijeleri düýpli ýokarlandy. Önümleri ýerlemekden, ilkinji nobatda bolsa, olaryň eksportyndan gelip gowuşýan manatdaky pul serişdeleriniň möçberi düýpli artdy. Pudaklaryň önümleri ýerlemekden manatda gazanýan peýdalary düýpgöter ýokarlandy. Bu bolsa, öz gezeginde, pudaklaryň maýa goýum işjeňliginiň ýokarlanmagyna, Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň artmagyna, ýurdumyzyň töleg balansynyň pugtalanmagyna getirdi.

2008-nji ýylda pul-karz ulgamynda geçirilen özgertmeler milli pulumyzyň hümmetini berkitdi we ilatyň girdejileriniň ýokarlanmagyna ýardam etdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanyň

milli pul birliginiň denominasiýasyny geçirmek (gymmatyny üýtgetmek) hakyndaky» Permanyna laýyklykda 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýurtda pul birlikleriniň mukdaryny azaltmaga mümkinçilik berýän, milli puluň täze denominirlenen görnüşleri dolanşyga goýberildi we köne nusgadaky 5 000 manadyň täze nusgadaky 1 manada deň gatnaşygy belenildi. Denominasiýadan öň, milli manady bir hümmete getirmek (unifisirlemek) boýunça çäreler hem geçirildi we daşary ýurt pulunyň alyş-çalyşy babatda täze düzgünler girizildi. Şunda milli puly bir hümmete getirmek çäresiniň geçirilen döwründen başlap milli manadyň hümmetiniň durnukly bolup galýandygyny we birden üýtgemäge sezewar bolmandygyny aýratyn bellemek gerekdir. Munuň özi döwletiň maliýe syýasatynyň sazlaşyklydygyna we amala aşyrylýan özgertmeleriň netijelidigine şaýatlyk edýär. Ýurtda oýlanyşykly alnyp barylýan pul-karz syýasaty hem bu sepgitlere ýetmäge ýardam berdi. Bu syýasat milli pul birliginiň hümmetini berkitmek, bank ulgamynyň ygtybarlygyny we tölege ukyplylygyny ýokarlandyrmak, erkin pul serişdelerini jemlemegiň hem olary ykdysadyýetiň önümçilik bölegine gönükdirmek gurallarynyň netijeliligini ýokarlandyrmak, töleg ulgamynyň ygtybarlygyny üpjün etmek arkaly durnukly ösüşiň umumy strategiki maksatlaryna ýetmäge gönükdirilendir. Yurduň daşary ýurt puly babatynda alyp barýan syýasaty düýpli ykdysady sebäpler bilen şertlendirilmedik ýagdaýynda daşary ýurt pulunyň alyş-çalyş hümmetini birden üýtgemegine ýol bermezlige tarap ugrukdyrylandyr we ol puluň hümmetsizlenmeginiň önüni almak hem-de baha babatynda ýurdumyzyň önümçiliginiň bäsdeşlige ukyplylygyny saklamak zerurlygyna görä alnyp barylýar. Daşary ýurt pul birliginiň alyş-çalyş hümmeti babatynda alnyp barylýan syýasat eksport we import işleri boýunça deň-agramlylyga ýetmäge, milli pul birligine bolan ynamy ýokarlandyrmaga we milli ykdysadyýete maýa goýmagyň özüne çekijiligini güýçlendirmäge ugrukdyrylandyr. Kadaly pul-karz we býujet syýasatynyň alnyp barylmany, daşary ýurt pulunyň alyş-çalyş hümmetiniň üýtgewsiz saklanmany hem käbir durmuş ähmiýetli harytlaryň hem-de hyzmatlaryň bahalarynyň sazlanmany ýurtda milli puluň hümmetsizlenmegini pes derejede saklamaga mümkinçilik berýär.

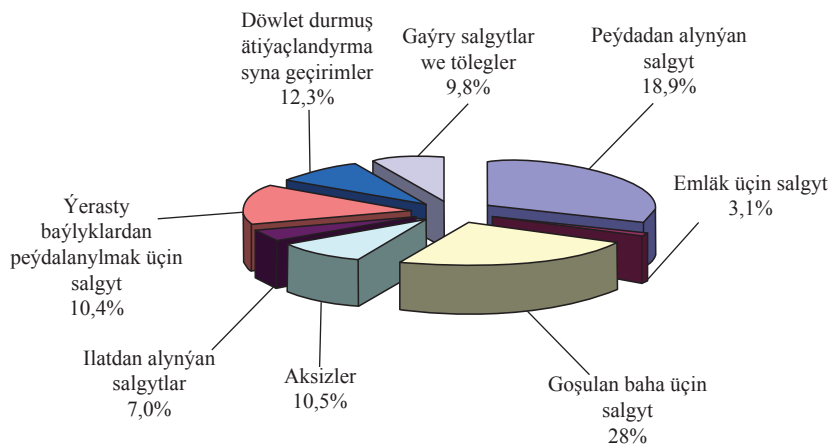
1.6. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdeji binýadyny berkitmek we şunuň netijesinde ýurduň sosial pudaklarynyň ösüşine uly möçberlerde maýa goýum serişdelerini gönükdirmek

Türkmenistanyň Prezidenti ýurtda alnyp barylmalý fiskal (lat. *fiscalis* - hazyna) syýasatyň mazmunyna täze öwüşgin bermelidigine uly üns berýär. Sebäbi netijeli fiskal syýasatyny işläp düzmek we ýöretmek ýurduň maliýe durnuklylygyny üpjün etmekde wajyp ähmiýete eýe bolýar hem-de pul hümmetsizlenmesi, göterim derejesi, düýpli maýa goýumlar hem ençeme beýleki makroykdysady görkezijileriň ösüşine täsirini ýetirýär. Şu nukdaýnazardan, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly: «Geçiş döwründe döwletiň makroykdysady taýdan düzgünleşdiriş ulgamyny guramak, Döwlet býujetine salynýan agramy azaltmak gerek. Muny meýilleşdirmäge we çaklamaga çemeleşmeleri üýtgetmek arkaly gazanyp bolar». Diýmek, býujet we strategiki meýilnamalaşdyryş işini utgaşykly alyp barmagy uzak döwürleýin esasyda ýola goýmagy ýurt Baştutany wajyp wezipeleriň hataryna goşýar. Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň ýetmezçiliginiň däl-de, artykmaçlygynyň bolmagyna döwlet syýasatynda aýratyn üns berilýär. Şunda bu wezipe ikitaraplaýyn esasyda amala aşyrylýar: bir tarapdan Döwlet býujetine salynýan agramyň täsirini azaltmak, beýleki bir tarapdan bolsa, onuň girdeji bölegi, ykdysadyýetiň ýokary maliýe netijeli ösüşi arkaly ýokarlanmaly. Türkmenistanda gysga döwrüň içinde býujet ulgamyny kämilleşdirmek babatynda düýpli işler amala aşyryldy. Ýurduň sosial-ykdysady ösüşiniň ileri tutulýan ugurlaryny özünde jemleýän maksatlara gönükdirilen býujetiň döredilmegini gazanyldy. Täze Galkynys we beýik özgertmeler zamanasynyň ykdysady ösüş babatynda häsiýetli aýratynlyklarynyň biri artykmaçlykly Döwlet býujetiniň gazanylmagydyr. 2006-2009-njy ýylda Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň artykmaçlygy 8,6 mlrd. manada barabar boldy. Ýurdumyzyň Döwlet býujetiniň artykmaçlygynyň esasynda Durnuklaşdyryş gaznasy döredildi. Bu gaznanyň serişdeleri ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ileri tutulýan pudaklaryny ösdürmeklige we möhüm sosial-ykdysady meseleleri çözmeklige gönükdirilýär. Türkmenistanda iki derejeli

býujet hereket edýär. Birinji derejeli býujetde ýurduň gündelik ha-
 rajatlaryny kanagatlandyrmaklyga gönükdirilen maksatnamalary
 maliýeleşdirmek amala aşyrylýar.

2010-njy ýylda Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejileriniň düzümi

Türkmenistanyň birinji derejeli Döwlet býujetiniň girdejileriniň ýarysyndan gowragy nebit-gaz toplumynyň pudaklaryndan gelip gowuşýar. Döwlet býujetiniň girdejileriniň düzümünde oba hojalygynyň paýy pes möçberdedir. Bu ýagdaý ýurtda alnyp barylýan salgyt syýasatynyň täsiri netijesinde döreýär. Ol syýasat sosial goraýlylyga gönükdirýär. Ýurduň daýhan hojalyklary peýda salgydyndan, goşulan baha üçin salgytdan boşadylandy, olar suwdan we ýerden muft peýdalanýarlar.

Ykdysady syýasatyň şu ugurlaryny nazara almak bilen, 2011-nji ýyl üçin býujet syýasatynyň esasy meseleleri şulardan ybaratdyr: býujet serişdelerini ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň möhüm ugurlaryna we ileri tutulýan maýa goýum taslamalaryna, şol sanda infrastrukturany ösdürmäge gönükdirmek; durmuş ulgamynda we beýleki pudaklarda geçirilýän düýpli özgertmeleri, şeýle hem 2011-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan zähmet haklarynyň 10% ýokarlandyrylmagyny göz önünde tutmak bilen, býujet edaralarynda olary maliýeleşdirmegi bökdençsiz üpjün etmek; býujet edaralarynyň

maddy-enjamlaýyn üpjünçiligini gowulandyrmak we beýleki çäreleri durmuşa geçirmegiň netijesinde býujet ulgamynda edilýän hyzmatlaryň, ýerine ýetirilýän işleriň hilini ýokarlandyrmakdyr.

1.7. Türkmenistanyň döwlet eýeçiliginiň kärhanalaryny dolandyrmaklygy kämilleşdirmek babatynda alnyp barylýan işler

Döwlet emlägi Türkmenistanda uly güýç bolmak bilen, durmuşymyzyň ähli ugurlarynyň pajarlap ösmeginde wajyp maddy we maliýe esas bolup çykyş edýär. Türkmenistanda bazar gatnaşyklaryna geçmek tapgyrlyýyn esasyda amala aşyrylýar. Munuň özi emläkleri hususy eýeçilige bermek işi, ilkinji nobatda, bazar şertlerine çalt uýgunlaşýan pudaklarda we ugurlarda amala aşyrylýar diýiligidir. Olaryň hataryna söwda, dürli görnüşli hyzmatlar, oba hojalygynyň köp pudaklary degişlidir. Şol bir wagtyň özünde-de, ykdysadyýetiň ýangyç-energetika, himiýa we nebit himiýasy, dokma toplumlary, ulaglar (awtomobil ulagyndan beýlekiler), aragatnaşyk, düýpli gurluşyk kärhanalarynyň esasy bölegi döwlet eýeçiliginde saklanyp galdyryldy. Türkmenistanda döwlet eýeçiligini ösdürmäge we netijeli dolandyrmaga maksatnamalaýyn esasyda çemeleşilýär. Döwlet eýeçiliginde işleýän her ministrlik, pudak edarasy ýa-da gaýry bir düzüm birligi boýunça gysga, orta we uzak möhletli meýilnamalar we maksatnamalar işlenip düzülýär. Meselem, ýurduň ykdysadyýetiniň esasy düzýän nebit-gaz pudagyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin maksatnamasy. Döwlet emlägini dolandyrmak işi zygyderli kämilleşdirilýär. Ýurduň kärhanalaryny özgertmek we olaryň gurluşyny üýtgetmek ykdysadyýetiň döwlete degişli bölegini dolandyrmagy kämilleşdirmeklige mümkinçilik berýär. Türkmenistanda döwlet emlägini dolandyrmak häzirkki wagtda köp görnüşleri we gurallary öz içine alýar. Olaryň giň ýaýranlarynyň hataryna paýdarlar, kärende, ynanyş dolandyrmak ýaly görnüşleri goşsa bolar. Şeýle-de bolsa, bu görnüşleriň heniz dagynyk ulanylýanlary we olaryň ahyrky makroykdysady netije bermeyänleri hem bar. Şunuň bilen baglylykda, aýry-aýry kärhanalary ynanyş dolandyrmaga bermek ýa-da özüni ödemeyän kärhanalary satmak usullaryny ulanmak hem göz önünde tutul-

ýar. Bu bolsa, döwlete dahylsyz pudagyň girdejilerini kanunlaşdyrmagyň hasabyna döwletiň maýa goýum mümkinçiliklerini giňelder we olary beýleki pudaklary özgertmekde ulanmaga mümkinçilik berer.

Türkmenistanda döwlet eýeçiligini dolandyrmagyň geljegi has-da uludyr. Bu ugurda bilelikdäki kärhanalary döretmek giň gerim bilen ösdüriler. Türkmenistanyň köp möçberde tebigy baýlyklary bar. Olary bilelikde ulanmak iki tarapa-da bähbit getirer. 2010-njy ýylda Türkmenistanda daşary ýurt maýa goýumlary goýlan 627 sany bilelikdäki kärhana hereket edýärdi.

Olar üçin dürli amatlyklar we ýeňillikler döredildi: ygtyýarnama almazdan öz önümlerini eksport etmek hem hojalyk hajatlary üçin import harytlary getirmek, daşary ýurt pulunda gazanylan girdejini öz ygtyýarynda saklamak we ş.m. Türkmenistanda döredilýän bilelikdäki kärhanalar ýurda täze tehnikalary we tilsimatlary çekmäge, halkara bazar usullaryny we öňdebaryjy dolandyryş tejribesini ornaşdyrmaga güýçli itergi berýär. Onuň netijesinde, Türkmenistanda öndürilýän önümleriniň dünýä bazarlarynda bäsleşige ukyplylygy ýokarlanýar. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda daşary ýurt kompaniýalary Türkmenistanda öz maýa goýumlaryny uly çig mal ýataklaryny özleşdirmek boýunça taslamalara goýmakdan başladylar. Täze Galkynyş eýýamynda daşary ýurt kompaniýalarynyň we maýa goýumçylarynyň maýa goýum goýýan ugurlarynyň gerimi giňeýär. Bilelikdäki kärhanalar senagatda, söwdada we jemgyýetçilik iýmitinde, halkyň sarp edýän harytlaryny öndürmekde, gurluşykda, syýahatçylykda hem durmuş hyzmatlarynyň dürli ugurlarynda döreýärler. Hususan-da, bu ugurda 2007-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyjy esasynda yglan edilen «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda bilelikdäki kärhanalary döretmek has netijeli ugurlaryň hataryna girýär. Nebit we gaz kondensatly ýataklary özleşdirmekde we olary çykar-makda Malaýziýanyň «Petronas», Beýik Britaniýanyň «Barren Enerji» kompaniýalary iki tarapa bähbitli şertlerde öz işlerini giňişleýin ýola goýdular. Türkmenistanyň Prezidenti Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda, Italiýada, Fransiýada we Brýusselde işewür adamlar bilen bolan duşuşyklarda eden çykyşlarynda daşary ýurt kompaniýalaryny we biznesmenlerini ýurdumyzda bilelikdäki kärhanalary döretmäge gatnaşmaga çagyrdy. Bu işiň iki tarapa-da bähbitlidigini aňryýany bi-

len anyk mysallar bilen subut etdi. Bilelikdäki kärhanalaryň işjeňligi ýurduň dokma toplумыnda hem duýulýar. Ýurduň paýtagty Aşgabat şäherinde «Aşgabat–Dokma toplумы» ýapyk kysymly paýdarlar jemgyýetiniň birinji nobatdakysy işe girizildi. Onuň paýdarlary bolup Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrligi we Wirgin adalarynyň «Wolkeston» firmasy çykyş edýärler. Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrligi tarapyndan «Kotam Enterpraýziz Ltd» (Beýik Britaniýa) we «Ýigit Pamuk» (Türkiýe) firmalary bilen bilelikde kuwwatlylygy ýylda 4200 tonna lukmançylyk pamygyny we 12,4 million gap timar beriş pamyk serişdelerini öndürmäge niýetlenen fabrik 2009-njy ýylyň maýynda ullanylmaga berildi. Geljekde, ýurdumyzyň döwlete degişli bölegini dolandyrmakda paýdarlar jemgyýetleri, bilelikdäki kärhanalar, ynanyçly dolandyrmak, senagat-maliýe toparlary, holdingler we ençeme beýleki bazar şertleriniň dolandyryş görnüşleri giň gerimlerde ulanylýar. Çünki dolandyryş kämilleşmeli. Ilki bilen hem meýilleşdirmäge we çaklamaga çemeleşmeleri üýtgetmek zerur. Şunda döwlet eýeçiligini, maliýe serişdelerini has netijeli ulanmaly, ýolbaşçylaryň we döwlet gullukçylarynyň bilim derejesini ýokarlandyrmaly hem bolar.

1.8. Türkmenistanda hususy telekeçiligi ösdürmekligi höweslendirmek we oňa döwlet goldawyny bermek

Türkmenistanda döwlet Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda, hususy eýeçiligi ösdürmegiň düýbi tutulyp başlandy. Munuň üçin, eýeçiligiň hukuk binýady işlenip düzüldi we degişli gurmaçylyk düzümleri döredildi. Şol bir wagtyň özünde-de, ýurduň ykdysadyýetiniň esasyny ýangyç-energetika toplумыnyň we önümçilik infrastrukturasynyň uly pudaklarynyň tutýandygy nazara alnyp, ýurduň ykdysadyýetinde hususylaşdyrmak işleri tapgyrлаýyn amala aşyryldy. Telekeçiligiň kiçi we orta görnüşleri halkyň sarp edýän harytlaryny, azyk önümlerini öndürmekde, söwdada we hyzmatda giň gerimde ösdürildi. Ýurtda täze Galkynyş eýýamynda hususy eýeçilige daýanyp ösýän edara görnüşli taraplaryň müňlerçesi, şahsy taraplaryň on müňlerçesi işleýär. Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan kiçi we orta

telekeçiligi durnukly we ýokary depginler bilen ösdürmek üçin amatly şertler döredildi. Bu bolsa, öz gezeginde, ýurdumyzda ykdysadyýeti ýokary depginler bilen ösdürmegiň wajyp düzüm bölegi hökmünde, hususy telekeçiligiň ykrar edilmegine getirdi. Ýöne şeýle özgeriş üçin wagt gerek boldy. Şu ýerde edilen we etmeli işleriň wajyplygyny belläliň. 2008-nji ýylyň 17-nji martynda geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň hususy telekeçiligi ösdürmek bilen bagly meselelere bagyşlanan göçme giňişleýin maslahatynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň jemgýetiň we ykdysadyýetiň ösüşinde telekeçiligiň ornuny häsiýetlendirip, islendik bazar ykdysadyýetinde kiçi we orta telekeçiligiň ykdysady ösüşi, innovation işleri, işçi güýçleri ýerleşdirmegi, täze iş orunlaryny döretmegi üpjün etmekde möhüm ähmiýeti bardygyny, hususy kärhanalary ösdürmegiň maksatnamasy Türkmenistanda 1998-nji ýyla çenli hereket edendigini, olaryň soňra ulanylmazlygy içerki jemi önümde hususy telekeçiligiň paýynyň, maýa goýumlarynyň möçberiniň hem-de býujetde salgyt tölegleriniň paýynyň kemelmegine getirendigini, mundan başga-da, bu pul serişdeleriniň bank ulgamyndan daşyna gitmegine, resmi däl pul bazarynyň emele gelmegine, milli puluň hümmetiniň pese düşmegine getirendigini belledi. Şol gün Türkmenistanyň Senagatçylar we telekiçiler birleşmesi döredildi. Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň Prezidenti hususy eýeçilik babatynda döredilýän päsgelçilikleriň wajyp makroykdysady görkezijilere ýetirýän täsirini çuňňur açyp görkezýär we ony aradan aýyrmak boýunça anyk teklipleri öňe sürýär. Şol teklipler şol maslahatda kararlara we görkezmelere geçirildi.

Hususy eýeçiligi goldamak kiçi we orta telekeçiligi ösdürmegiň toplumlaryň döwlet maksatnamasyny talap edýär. Ol kanunçylygyň hiliniň gowulandyrylmagyny, durnuklylygyny we äşgärligini, şeýle hem adalatly ulanylmagyny öz içine alýar hem-de karz serişdeleriniň elýeterliligini, maliýe pudagynyň ösdürilmegini, býurokratik päsgelçilikleriň aýrylmagyny talap edýär. Mundan başga-da, höweslendiriji we kepillendiriji şertleri döretmek bilen, kiçi hem orta telekeçiligi ösdürmegiň ileri tutulýan ugurlaryny kesgitlemek zerurdyr. Bu býujete salgyt we salgyt däl tölegleri, ýurdumyzyň raýatlarynyň girdejilerini hem hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmaga, täze iş orunlaryny

döretmäge mümkinçilik berer. Täze Galkynyş eýýamynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlary esasynda hususy telekeçilige döwlet goldawyny bermek boýunça bir näçe düýpli çäreler amala aşyryldy:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň goldawy bilen Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesi döredildi;
- «Türkmenistanda hususy telekeçilik işini maliýeleşdirmegiň meseleleri hakynda» - Türkmenistanyň Prezidentiniň karary kabul edildi;
- «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda»- Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi;
- Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen «Guş toplumu» guşçylyk kärhanasynyň gurluşygyna we açylmagyna ýardam edildi;
- Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary bilen Türkmenistanyň Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň paýtagtymyza täze işewürlük toplumyny we «Gül zaman» hojalyk jemgyýetine bolsa moda we gül merkeziniň binasyny gurmaga ygtyýar berildi. Täze desgalaryň gurluşygy we maliýeleşdirilmeği türkmen telekeçiligiň serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň 2009-njy ýylyň 22-nji awgustyndan güýje giren «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» kanuny telekeçilik işi bilen meşgullanmak üçin berilýän ygtyýarnamalary düzgünleşdirmegiň we ýönekeýleşdirmegiň hukuk binýadyny düýpgöter kämilleşdirdi. Bu kanun telekeçileri, şol sanda daşary ýurt telekeçilerini hasaba almakda «Bir penjire» ýörelgesiniň ornaşdyrylmagyna we telekeçiligi ösdürmekde bökdençlik döredýän býurokratik päsgelçilikleri aradan aýrylmagyna mümkinçilikler döretdi. Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmegiň Döwlet gaznasyny döretmek meselesi hem bu kanunda göz önünde tutulan. Häzirki döwürde banklar tarapyndan telekeçiligi ösdürmek boýunça berilýän karzlaryň möçberiniň ýeterlik däldigi hem görkezilýär. Bu meselede, halkara maliýe guramalarynyň we banklarynyň serişdelerini edara görnüşli taraplaryň ulanyp, ýurda ösen tilsimatlary import et-

mekleri üçin şertleriň döredilmegi hem kanunda bellendir. Şonuň bilen baglansykly Türkmenistanyň telekeçileriniň öndürýän harytlaryny daşary ýurtlara eksport etmäge gönükdirilen, şeýle hem import harytlary ýerli önümler bilen çalyşmaga niýetlenen önümçilikleri karzlaşdyrmagyň möçberlerini düýpli artdyrmak meýilnamalaryny we maksatnamalaryny düzmek hem wajyp meseleleriň hataryna girýär. Türkmenistanda lizing kompaniýalaryny döretmek we ösdürmek babatynda işleriň gerimini giňeltmek meselesi hem örän wajyp ähmiýete eýedir. Şu işi netijeli gurnamaklyk üçin «Lizing hakynda» Türkmenistanyň Kanunyny kabul edildi. Şol bir watda hem bu ugurda banklar üçin bökdençlik döredýän meseleler hem şindi bar. Ol meseleleri aradan aýyrmaly we maliýe lizingi boýunça işleri kiçi hem orta möçberli hususy kärhanalary zerur bolan enjamlar, tehniki serişdeler, traktorlar, ýük maşynlary, ýolagçy ulaglary hem-de beýleki serişdeler bilen üpjün etmäge gönükdirmeli. Türkmenistanyň şertlerinde oba hojalyk tehnikasynyň lizingi has ähmiýetli meseledir. Şeýlelikde, Türkmenistanyň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» kanunynda şu ugurlardaky çäreleriň amala aşyrylmagyna uly mümkinçilikler döredilendir:

- telekeçilik işjeňligini düzgünleşdirmegiň we ony döwlet tarapyndan goldamagyň kadalaşdyryjy-hukuk namalaryny zygiderli kämilleşdirmek;
- telekeçiligi ösdürmäge gönükdirilen karz-maliýe mehanizmini ösdürmek we maliýe tehnologiýalaryny girizmek;
- innowasiýa telekeçiligini we işjeňligini ösdürmek;
- kiçi we orta kärhanalaryň önümlerini eksport etmegi goldamak;
- telekeçiler üçin ýurduň içerki bazarlarynda haryt üpjünçiliginiň we nyrhlaryň ýagdaýy barada maglumat üpjünçiligini gurnamak;
- ýurduň ähli sebitlerinde telekeçi haryt öndürijileriň önümlerini taýýarlamak, gaplamak, daşamak we ýerlemek boýunça şereketleriň işini ýola goýmak;
- kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek boýunça ýöriteleşdirilen gaznalary döretmek.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň geljekki ösüşinde telekeçiler örän uly orun tutýarlar. Bu ýerde bolsa etmeli işler örän kändir. Eger

2010-njy ýurtda jemi içeri önümde döwlete degişli däl eýeçiligiň paýy 47% möçberde bolan bolsa 2015-nji ýylda bu görkeziji – 65% deň bolar¹. Türkmenistanda kiçi we orta telekeçiligi goldamak boýunça 2011-2015-nji ýyllar üçin döwlet maksatnamasynyň tassyklanmagy oňa gerekli esaslary döredýär. Dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýakynlaşmak, halkymyzyň mynasyp ýaşamagy gazanmak üçin bize ösüşiň düýbünden başgaça depginleri zerur. Ony bolsa diňe ykdysadyýetimizi düýpli özgertmek arkaly gazanyp bolar. Ykdysadyýetiň döwlete degişli bolmadyk bölegini, kiçi we orta telekeçiligi giň gerimlerde ösdürmek bu wezipäni çözmekde wajyp ugurlaryň biri bolup durýar.

1.9. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurduň sosial pudaklaryny ösdürmek, zähmet haklaryny, pensiýalary, kömek pullaryny ýokarlandyrmak boýunça alyp barýan işleri

Durmuş maksatlaryna nazarlandyrylan bazar ykdysadyýeti döwletiň durmuş maksatly meseleleri çözmäge işjeň gatnaşmagyny göz önünde tutýar. Türkmenistanyň ykdysadyýetinde bazar gatnaşyklaryna geçmek ilata berk sosial goragy üpjün etmek şertinde alnyp barylýar. Türkmenistanda syýasatda, ykdysadyýetde we medeniýetde bolup geçýän ähli özgertmeler adama gönükdirilendir hem onuň parahat durmuşyny, maddy hal ýagdaýyny gowulandyrmak, baý ruhy galkynyşy üpjün etmek maksatlaryny özünde jemleýändir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2007-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda: «Adam, onuň hukuklary we azatlyklary biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygydyr. Häzirki wagtda ol biziň döwlet syýasatymyzyň ileri tutulýan wezipesidir²» diýip belledi. Ykdysadyýetiň sosial maksatlara nazarlandyrylmagy, ilkinji nobatda ýurduň Prezidentiniň alyp barýan syýasaty bilen mizemez arabaglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet baştutany hökmünde

¹ Türkmenistanyň 2030-njy ýyla çenli durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy görkezijileri. A. 2010, 3 s.

² *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t. 2008. 227 s.

ilkinji ädimleriniň biri hem sosial ulgamynyň pudaklaryny ileri tutulyp ösdürilýän pudaklaryň hataryna goşmagydyr. Türkmenistanda bilim, saglygy goraýyş, medeniýet, ylym, ýaşaýyş jaý hojalygy, syýahatçylyk, dync alyş täze Galkynyş eýýamynda has-da pajarlap ösýär we döwlet tarapyndan güýçli goldaw alýar. Ýurduň düýpli maýa goýumlarynyň uly bölegi gönüden-göni sosial bölegiň pudaklarynyň ösüşine gönükdirilýär. Beýleki bir tarapdan, ýurduň güýçli inženerçilik infrastrukturasynyň we kommunikasiýa ulgamynyň ösüşini adamynyň durmuş derejesiniň hem aň düşünjesiniň ýokarlanmagyna gönükdirilýär. Obalarda, şäherçelerde we etrap merkezlerinde döwrebap mekdepleriň, mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynyň, hassahanalaryň, saglyk merkezleriniň, sport desgalarynyň hem mekdepleriniň, medeniýet öýleriniň gurluşyklary, olary tebigy gaz, elektrik energiýasy, ekologik taýdan arassa agyz suwy, gaty örtüklü ýollar, ýokary amatlyklary bolan ýaşaýyş jaý üpjünçiligi ýaly meseleleriň çözgüdi bilen utgaşykly alnyp barylýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynda ösen tilsimatlary özünde jemleýän, ylmy köp talap edýän önümçilikleriň döredilmegine uly üns berilýär. Şunda, bu önümçilikler üçin ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamak meselesine hem uly üns berilýär. Munuň netijesinde, ýurdumyzda maddy taýdan üpjünçilikli we ruhy taýdan ösen ýaşlar kemala gelýär. Adam kapitally hil taýdan özgerýär we islendik tilsimatlary özleşdirmeklige ukyply derejelere galýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sosial syýasatynyň ýene-de bir aýratynlygy, onuň sebitler boýunça gyra deň ösüşini üpjün etmекlige gönükdirilendigi bilen baglanyşyklydyr. Ýurdumyzyň tebigy we ykdysady kuwwatlyklaryny rejeli ulanmak, sosial ösüşiniň ýurduň ähli künjeklerini, hat-da çarwa obalaryny öz içine almak maksatlary ýurduň Prezidentiniň ykdysady strategiýasynyň mazmunyny düzýär. 2007-nji ýylyň dekabrynda «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň» kabul edilmegi hem munuň aýdyň mysaly bolup durýar. Adamyň sosial goraglylygy türkmen döwletiniň esasy aladasydyr. Biziň halkymyz

gazdan, elektrik togundan, suwdan, nahar duzundan, jemagat hyzmatlaryndan indi uzak wagt bári mugt peýdalanýar. Bu bolsa, biziň döwletimiziň häzirki ykdysady we maliýe kuwwatyna, onuň mümkinçiliklerine şaýatlyk edýär. Bizde ýaşayş jaýy üçin töleg mugt diýen ýaly, benzin we beýleki ýangyç üçin serişdeler hem indi belli bir mukdara mugt üpjün edilýär. Häzirki wagtda türkmen döwletinde muňa mätäç adamlaryň ählisini pensiyalar we kömek pullary bilen üpjün edilýär. Bu syýasat uzak döwrüň dowamynda alnyp barlar we ilata täze ýeňillikleri döretmek işi dowam etdiriler. Şeýle-de ýurtda ýangyç serişdeleriniň, unuň we çörek önümleriniň bahalarynyň pes derejelerde durnukly saklanylmagy özümüzde öndürilýän önümleriň bahalaryny durnuklaşdyrýar. Milli manadymyzy daşary ýurt walýutasyna çalşyk hümmetiniň durnukly bolmagy bolsa, ýurduň daşyndan getirilýän (import) harytlaryň bahalaryny bir durkunda saklamaga mümkinçilik berýär. Bazar ykdysadyýetiniň sosial ugra nazarlandyrylan derejesi kesgitlenende ýurduň jemi içerki önüminiň sarp edişe we maýa toplamaklyga gönükdirilişiniň gatnaşygy esasy jemleýji görkezijileriň hataryna girýär. Şunuň bilen baglylykda, türkmen döwleti jemi içerki önümiň esasy böleginiň sarp edişe gönükdirilmegi babatynda zzygiderli alada edýär. Munuň netijesinde zähmetkeşleriň zähmet haklary, pensionerleriň pensiyalary, talyp haklary, döwlet kömek pullary zzygiderli ýokarlandyrylýar. Edara kärhanalar, sosial pudaklar sarp ediş maksatly harytlar bilen ýeterlik derejede üpjün edilýär. Şol bir wagtyň özünde-de, ýurduň maliýe-ykdysady kuwwatlylygy uly möçberlerde işjeň maýa goýum syýasatyny alyp barmaga mümkinçilik berýär. Şonuň üçin, ýurduň jemi içerki önüminiň paýlanyşygynda serişdeleriň uly bölegi maýa toplamaga gönükdirilýär. Bu bolsa, düýpli maýa goýumlaryň ýokary depginlerde artmagyny, ýurduň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlyk gorralarynyň zzygiderli we uly möçberlerde köpelmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň ykdysady ösüşini sosial maksatlara gönükdirmek babatynda alyp barýan syýasaty köpugurly we köpmaksatly häsiýete eýe bolup, adam hakynda alada ýugrulandyr.

Pensiýa we kömek puly ulgamy raýatlaryň durmuş taýdan üpjünçilik meselesini hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow

ýurdumyza ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji günlerinden öz üns merkezinde saklap gelyär. Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine dalaşgär hökmünde türkmen halkynyň önünde yglan eden meýilnamasyna laýyklykda, onuň ilkinji kabul eden kanunlarynyň biri hem Türkmenistanyň 2007-nji ýylyň aprelinde güýje giren «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunydyr. Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanuny halkyň durmuş üpjünçiligine degişli ähli kanunnamalary öz içine jemlän kanundyр. Bu Bitewi Kanuny kabul etmek bilen Türkmenistan döwleti özüniň parasatly lideriniň ýolbaşçylygynda halkynyň eşretli durmuşda ýaşamagy üçin çynlakaý çemeleşýändigini subut etdi. Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmegi, durmuş üpjünçilik ulgamynyň dürli özgertmeleriň täze tapgyryna gadam basandygyna şaýatlyk edýär. Bu kanun:

- halkymyzyň durmuş taýdan goldawa mätäç ähli gatlaklaryndaky raýatlara dürli pul kömeklerini almaga hukuk berýär;

- ýurdumyzyň halkyny nygmatlar bilen üpjün edýän daýhanlarymyzyň pensiýa üpjünçilik meselesiniň çözgüdini tapýar;

- çaga dogran we ýaş çagalý enelere döwlet kömek pullaryny tölemegi kesgitleýär;

- Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň yzynda ýalňyz galan enelere, ekleýjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalara we maýyp-lara tölenilýän döwlet kömek pulunyň möçberini köpeldýär;

- hemişe eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşı dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek puluny tölemegi kesgitleýär;

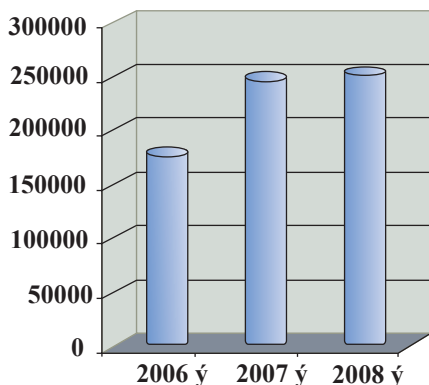
- Türkmenistanyň önünde aýratyň hyzmatlary bitiren raýatlara şahsy (atly) pensiýa bellemek göz önünde tutýar;

- geljek ýyllarda pensiýalaryň we döwlet kömek pullarynyň töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda Pensiýa Gaznasynyň döredilmegini göz önünde tutýar.

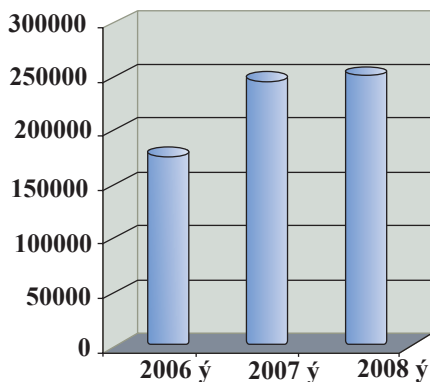
2007-nji ýylda kabul edilen Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyna laýyklykda pensiýa hukukly adamlaryň sany 73 müň adam artdy, olardan 48 787-si oba hojalyk önümçiliginde zähmet çeken daýhanlardyr. 2008-nji ýylda pensiýa alýan raýatlaryň sany 246 400 adama ýetip, 2007-nji ýyldaka garanynda 42 göterim köpeldi. Türkmenistanda adam hukuklaryny giňeltmegi maksat edinen, Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda»

Bitewi kanuny, raýatlaryň döwlet kömegine bolan hukuklaryny has-da giňeltdi. Hemişelik eklenç çesmesi bolmadyk, pensiýa ýaşy dolan raýatlara, hiç bir şertsiz, döwlet durmuş kömek puluny goşmaça 8 103 adama tölemäge ýol açdy. Şunuň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyzda döwlet durmuş kömek puluny alýan adamlaryň sany 1 385-den 9 488-e çenli artdy ýa-da 7 esse köpeldi. Tölenýän kömek pulunyň ortaça möçberi 1,5 esse artdy. Bu maksada niýetlenip goýberilýän pul serişdeleriniň möçberi 9,3 esse köpeldi. Bu bitewi kanuna laýyklykda Türkmenistanda enelik we çagalyk bilen bagly döwlet kömek pulunyň täze görnüşleri girizildi. Çaga dogran enelere birwagtlayyn pul tölemek täzeden girizildi we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça döwlet kömek puluny tölemek giň gerimde göz önünde tutuldy we her bir enä tölenilýän kömek pulunyň möçberi 25% köpeldi. Bitewi kanun güýje girenden soňky döwürde, ýagny 2007-nji ýylyň ikinji ýarym ýylynda, ýurdumyz boýunça çaga dogran 31 müň enä 70,7 milliard manat we 1,5 ýaşy dolýança çaga seretmek boýunça 110,1 müň enä 27,7 milliard manat döwlet kömek pullary tölenildi.

Pensionerleň sany

Döwlet kömek puluny alýanlaryň sany

Bitewi kanun güýje giren gününden Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlaryň zyynda ýalňyz galan enelere tölenilýän kömek puluň möçberi 4 esse, eklejjisini ýitiren ýa-da ýetim galan çagalaryňky we

maýyplaryňky 1,5 esse köpeldi. Türkmenistanyň «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanunyň kabul edilmeginiň netijesinde 2007-nji ýylda ýurdumyz boýunça raýatlara döwlet býujetinden tölenen pensiýalaryň möçberi 14,8% we döwlet kömek pullary 82,0% artdy, tutuş ýylyň jemi boýunça bolsa 3,2 trillion manada barabar boldy. Bu bolsa, Türkmenistanyň döwlet býujetiň 12%-ine barabardyr. 2008-nji ýylda, bolsa ýurdumyz boýunça pensiýalaryň we döwlet kömek pullaryň jemi 4,2 trillion manada deň boldy. Bu bolsa, döwlet býujetiň 13,5%-ine deňdir. Ýurdumyzyň pensiýa üpjünçiliginde, 1999-njy ýylda girizilen toplaýyş ulgamynda hem belli bir netijeler gazanyldy. Bu ulgama gatnaşýan raýatlaryň sany 2007-nji ýylda 949 müň adama ýetdi. Olaryň şahsy hasaplaryndaky toplamalaryň möçberi 1,9 trillion manada barabar. Toplaýyş ulgamy boýunça diňe 2007-nji ýylda 1243 adama pensiýa bellenildi we olaryň umumy sany 21 müňe ýetdi. Bu pensiýalaryň möçberi ýyl-ýyldan artýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda kabul eden Bitewi kanuny durmuş üpjünçilik ulgamynyň geljekki döwürde has-da kämilleşdirilmegini we düýpli özgerdilmegini hem göz önünde tutýar. Geljek ýyllarda pensiýalary we döwlet kömek pullary töleglerini maliýeleşdirmegi özbaşdak dolandyrmak maksady bilen, 2012-nji ýylda Pensiýa Gaznasynyň döredilmegi we pensiýa ulgamyny «Nesiller arkalaşyk ulgamyndan» «Şertli toplaýyş ulgamyna» öwürmek göz önünde tutulýar. Türkmenistanyň Kanuny bilen tassyklanan, 2009-njy ýylda döwlet býujetinde durmuş üpjünçilik ulgamyň üsti bilen tölenen pensiýany, döwlet kömek pullaryny, birwagtlaryň tölenýän dürli kömek pullaryny maliýeleşdirmek üçin 4,2 trillion manat pul göýberildi. Bu 2008-nji ýyldaky san bilen deňeşdirilende 1,7 esse köpdür. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow halkymyzyň ýaşayyş-durmuş derejesini we hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak barada elmydama alada edýär. Şu ugurdan Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlaryna laýyklykda 2010-njy we 2011-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Türkmenistanda iş haklaryň, pensiýalaryň, döwlet kömek pullarynyň we talyp haklarynyň möçberleri her ýylda 10% köpeldildi.

1.10. Türkmenistanyň tebigatyny goramak we ekologik çäreler

Biziň ýurdumyzda özboluşly tebigaty goramak, rejeli peýdalanmak, suw, ýer we biologik serişdeleri üznüksiz artdyrmak, atmosfera howasynyň hapalanmagyny azaltmak, çölleşmäge hem-de tokaýlaryň ýitip ýok bolmagyna garşy göreşmek, ekologiýa taýdan wagyz etmek boýunça belli bir maksada gönükdirilen işler alnyp barylýar. Türkmenistan daşky gurşawy goramagy döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugry diýip kesgitlep, bu babatda halkara guramalary bilen işjeň hyzmatdaşlyk edýär. Hakykatda, Aşgabat halkara derejesinde bu meseleleriň ara alyp maslahatlaşylýan ýeri boldy, bu ýerde, ekologiýa meseleleri boýunça halkara ylmy maslahatlar, iş duşuşyklary, konferensiýalar, maslahatlar yzygiderli geçirilýär. Soňky ýyllarda şeýle forumlaryň birnäçesi geçirildi. Olar howanyň üýtgemegi, ozon gatlagyny goramagyň meseleleri, milli seýilgähleri döretmegiň geljegi, tokaý resurslaryny durnukly dolandyrmak we şulara degişli ençeme beýleki möhüm temalary gozgadylar.

2010-njy ýylda hem şular ýaly wakalaryň birnäçesi bolup geçdi. Türkmenistanda alternatiw energiýa çeşmelerini peýdalanmak meselelerine bagyşlanylan halkara ylmy maslahat olaryň has möhümleriniň biri boldy. Bu forum dünýäniň 30-a golaý ýurdundan alymlary, hünärmenleri, energetikleri, konstruktorlary we işläp taýýarlaýjylary, halkara guramalarynyň hem-de kompaniýalarynyň wekillerini ýygnaý, dikeldilýän energiýany öwrenmek hem öndürmek babatda ýakyn hyzmatdaşlygy ýola goýmakda möhüm ädim boldy. Türkmenbaşy şäherinde geçirilen «Altyn Asyr» türkmen kölüniň sebitde ekologik ýagdaýy gowulamakdaky ähmiýeti» atly halkara ylmy maslahatda hem 2009-njy ýylda türkmen kölüniň işe girizilmeginiň sebitiň ekologik ýagdaýyna täsir edýän meseleleri giňden ara alnyp maslahatlaşyldy. Şonuň ýaly-da, maslahatda bu köl bilen baglanyşykly işleriň ikinji we üçünji tapgyrlary ýerine ýetirilende köle barýan akabalaryň

ugruny özleşdirmek hem olaryň esasynda Garagum çölüniň ekeran-çylyk we maldarçylyk üçin mümkinçiliklerini giňden ulanmak bilen baglanyşykly birnäçe taslamalar hödürlendi. Türkmenistan ekologik taýdan howpsuz we durnukly ösüşe özüniň meýillidigini iş ýüzünde görkezýar. Häzirki wagtda Türkmenistan tarapyndan daşky gurşaw baradaky esasy halkara konwensiýalaryň 8-si tassyklandy we bu ylalaşyklaryň hem-de maksatnamalaryň düzgünnamalaryna esaslanmak bilen, ýurdumyz sebitleýin we dünýä ekologik meselelerini çözmek boýunça halkara tagallalaryna işjeň gatnaşýar, şeýle hem bu babatda beýleki döwletler bilen hem netijeli hyzmatdaşlygy saklaýar. Merkezi Aziýada durnukly ösüş üçin daşky gurşawy goramak boýunça 2006-njy ýylyň noýabrynda Aşgabat konwensiýasynyň taýýarlanmagy we gol çekilmegi aýratyn bellärliklidir. Daş-töweregi goramak hereketleriniň Milli Meýilnamasy esasynda möhüm ekologik meseleleriň ähli toplumlary, hususan-da atmosfera howasyny, suw we ýer baýlyklaryny, tebigy, medeni ýadygärlikleri hem biodürlüligi gorap saklamak we ş.m. boýunça göz önünde tutulan hukuk, dolandyryş, maýa goýum çäreleri durmuşa geçirilýär. Eýeçiligiň ähli görnüşindäki kärhanalaryň gurluşygy, döwrebaplaşdyrylyşy baradaky taslamalara, taslamalaryň önüsrasyndaky resminamalara döwlet ekologik seljermesini geçirmekligi, ekologik pasportlaryň, taşlandylaryň ygtyýar edilen çäkleriniň taslamalarynyň düzülişine, daşky gurşawyň täsirine baha bermekligiň resminamalaryna döwlet gözegçiligini amala aşyrmak mundan beýläk-de güýçlendiriler. Meýilnama esasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy baradaky taryhy Kararynyň durmuşa geçirilmegine işjeň gatnaşmak bilen, bu zolakda guruljak desgalaryň taslamasynyň taýýarlanylýan döwründen olaryň gurulýan we ulanylýan döwründe tebigaty goramak kanunçylygynyň ýerine ýetirilişine doly gözegçilik amala aşyrlar. Umuman, Hazaryň tebigy baýlyklarynyň özleşdirilmegi bilen bagly geçiriljek iri milli, sebit we halkara çäreleri öndebaryjy ekologik talaplara laýyk gelmelidir. Tebigaty goramak kanunlarynyň kadalaşdyryjy-

hukuk esaslary kämilleşdirilýär. Türkmenistanyň milli tebigy seýilgähleri (MTS) baradaky Düzgünnamasynyň taslamasy, tebigaty goramak çäreleriniň durmuşa geçirilmeginiň ykdysady netijeliligi boýunça usullaryň birnäçesi ara alyp maslahatlaşylýar, Türkmenistanyň Tokaý baradaky Bitewi Kanunynyň täze neşiriniň üstünde işlemek hem dowam etdirilýär. Tebigy baýlyklary gorap saklamagyň goraghana, çäkli goraghana ýaly adaty görnüşleriniň gerimini giňeltmek bilen bir hatarda, halkara derejesinde ykrar edilen aýratyn görnüşi bolan milli seýilgähleriň biziň ýurdumyzda hem döredilmegi diňe bir aýratyn goralýan tebigy ýerleriň tutýan meýdanyny giňeltmän, eýsem iňňän täsin we baý tebigy mirasymyzy syýahatçylyk maksatlarynda ulanmaga mümkinçilik berer. Bu babatda Hazar deňziniň kenarynyň, Balkan, Köpetdag we Köýtendagyň, Garagum çölüniň, Bathyzyň geljegi örän uludyr. Hazar deňziniň ekologik ýagdaýyna gözegçilik etmek, ýagny Hazaryň türkmen böleginiň kenarynda ýerleşýän kärhanalaryň, edaralaryň, jemagat gulluklaryň arassalaýjy desgalarynyň işleýşine gözegçiligi güýçlendirmek, Türkmenistanyň serhetleşýän suwlaryna aralaşýan daşary ýurt gämilerinde ekologik talaplaryň berjaý edilişine gözegçiligi talaplara laýyklykda ýokary derejede dowam etdirmek möhüm wezipelerdir. Türkmenistanda arça tokaýlaryny dikeltmek hem-de pisse tokaý-baglaryny döretmek maksatnamalarynda göz önünde tutulýan çäreler amala aşyrylýar. Zaýalanan öri meýdanlaryny dikeltmek, dag ýerlerinde eroziýa garşy toplumlaýyn çäreler geçirilýär. Türkmenistanda dürli inženerçilik desgalaryny, hususan-da demir we gara ýollaryny, elektrik, gaz geçirijileri, beýlekileri çäge syramagyndan hem ýel köwmeginden goramak boýunça ylmy taýdan esaslandyrylan taslamalar işlenip düzülýär. Geçirilýän çäreler bir tarapdan bu desgalary daşky gurşawyň ýaramaz täsirinden gorap saklasa, ikinji tarapdan adam täsiri netijesinde bozulýan tebigy ekologik ulgamlaryň dikelmegine ýardam edýär. 2007-nji ýylda Aşgabat-Mary-Türkmenabat we Aşgabat-Garagum-Daşoguz ugurlary boýunça gurulýan gara ýollarynyň ugrunda ýörite barlag işleri geçirildi, netijede çäge basmak howpy bolan ýerler kesgitlendi,

şeyle ýerleriň her 100 metr aralyklara bölünen we gorag çäreleriniň anyk tekliplerini hem umumy çykdaýjalaryny öz içine alýan kartalary işlenip düzüldi. 2008-2010-njy ýyllarda bu ugurdaky işler dowam etdirildi. Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan ýakyn geljekde dürli pudaklar üçin zerur bolan toprak, ösümlük, öri meýdanlary boýunça, şeyle hem çölleşme, ýerleriň şorlaşmasy we beýleki hadysalar bilen bagly tematik kartalary düzmek göz önünde tutulýar. Häzirki zaman tilsimatlaryna esaslanan şeyle kartalar halk hojalygynyň dürli pudaklaryny, ekologik ulgamlary tebigy deňagramlylyk şertlerinde saklamak we ösdürmek üçin peýdaly gollanma bolar. Ekologiýa we daşky gurşawy goramak biziň ýurdumyzda ylmy barlaglaryň ileri tutulýan meselesi boldy hem munuň özi global gün tertibiniň in derwaýys meselelerini çözmekde Türkmenistanyň işjeň pozisiýasyny aýdyň beýan edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2009-njy ýylyň aprelinde Almatada Araly halas etmegiň Halkara gaznasyny dörediji döwletleriň baştutanlarynyň mejlisinde çykyş edip, ekologiýa taýdan howpsuz ösüşi hyzmatdaşlyk etmegiň ileri tutulýan ugurlarynyň biri diýip atlandyrdy. BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynda hem şu pikir öňe sürüldi. Geljekde Türkmenistanda ekologiýany goramak taýdan şu ugurlar boýunça işler geçiriler:

ýurduň öndüriji güýçlerini ekologik taýdan esaslandyrylan şertlerde ýerleşdirmek;

daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmekde ekologik talaplary ileri tutmak;

senagatyň, oba hojalygynyň, energetikanyň, ulaglaryň we jemaat hojalygynyň ekologik howpsuz ugurlaryny seçip almak;

gaýtalanyp durýan (günüň, ýeliň, dag suwlarynyň we beýlekileriň) energiýa serişdelerini giňden ulanmaga ýola goýmak;

«Altyn Asyr» türkmen kölüniň gurluşygyny dowam etdirmek arkaly ýurduň ýer serişdeleriniň ekologik ýagdaýyny gowulandyrmak boýunça toplumlaýyn işleriň geçirilmegini ýola goýmak;

suw serişdelerini tygşytly ulanmak boýunça täze tehnologiýalary (suwarmagyň damjalaýyn we ýagyş usullaryny, gidrantlary, dürli turbalary ulanmak we ş.m.) oba hojalyk önümçiligine ornaşdyrylmagynyň gerimini giňeltmek;

senagat kärhanalaryny gurşap alýan tebigaty goramakda ýokary netijeli çäreleri ulanmaklaryny höweslendirmegiň mehanizmini işläp düzmek;

- senagat kärhanalaryny tebigy serişdeleri tygşytly ulanýan tilsimatlary işe girizmeklige gönükdirmek boýunça çäreleriň toplumyny işläp taýýarlamak, olaryň arassa we önümçilik galyndysyz tehnologiýalary döretmeklerini we ulanmaklaryny goldamak.

II b a p **GALKYNYŞ EÝÝAMYNDA TÜRKMENISTANYŇ** **DURMUŞ-YKDYSADY ÖSÜŞINIŇ ESASY UGURLARY**

2.1. Türkmenistanyň esasy makroykdysady görkezijileriniň ösüşi

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda ýurdumyz boýunça ähli ugurlarda, ýagny ykdysadyýet, syýasat we medeniýet babatynda ösüşiň uly sepgitlerine ýetildi. Eger **ykdysady özgertmeleri** alyp görsek, onda ýurdumyzyň ykdysady ösüşini häsiýetlendirýän ähli **makroykdysady görkezijiler boýunça oňyn netijeler gazanyldy**. Meselem, jemi içerki önümiň hereket eden nyrlardaky möçberi 2006-2009-njy ýyllarda **2,4 esse artdy**. Ýurdumyzyň **içerki bazarlarynda** harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlarynyň derejesini häsiýetlendirýän sarp ediş harytlarynyň nyrlarynyň jemleýji indeksi 2006-njy ýylda 108,2% bolanlygyndan, 2009-njy ýylda 100,1%-e çenli aşaklady. Munuň özi 2009-njy ýylda geçen döwre garanynda ýurdumyzda ilatymyzyň **nominal we hakyky girdejileriniň derejesi deňleşdi diýil**digidir. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynyň häsiýetli **áýratynlyklarynyň biri hormatly Prezidentimiz tarapyndan ýurdumyzyň** daşary ykdysady gatnaşyklarynyň giň gerimlerde alnyp barylmagy bilen mizemez baglanyşyklydyr. Ýurtda «Açyk gapylar» syýasatynyň we bu ugurda geçirýän uly möçberli işleriniň netijesinde **daşary ykdysady aragatnaşyklarymyzyň esasy görkezijileri düýpli ýokarlanýar** hem kämilleşdirilýär. 2006-2009-njy ýyllarda Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy 83% artdy. Şonda ýurdumyzyň

eksporty soňky üç ýylyň içinde ABŞ-nyň 30 mlrd. dollaryndan hem ýokary galdy. Şu döwürde ýurdumyzda önümçilik tehniki maksatly harytlaryň satyn alynmagyna we içerki sarp ediş bazarlarymyzyň haryt üpjünçiliginiň üstüni doldurmaklyga gönükdirilen importyň möçberi ABŞ-nyň 19 mlrd. dollaryna barabar boldy. Daşary söwda dolanyşygynyň uly möçberde oňyn galyndyly bolmagy ýurdumyzyň töleg balansynyň pugtalanmagy, täze gurluşyklaryň ýokary depginlerde alnyp barylmagy üçin döredilen berk maliýe binýady bolup çykyş etdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň täze Galkynyş we ykdysady ösüş Milli strategiýasy makroýkdysady derejede şu ýörelgelerden ugur alýar:

- döwlet eýeçiligini dolandyrmagyň kämil we bazar şertlerine uýgunlaşan ýokary netijeli görnüşlerini döretmek, döwlet emläginiň netijeli ulanylmagy babatynda wezipeli adamlaryň jogapkärçiligini ýokarlandyrmak;
- ykdysadyýetiň monopollaşmak derejesini kem-kemden peseltmek, döwlet eýeçiligine degişli kärhanalary tapgyrlylygy hususy eýeçilige geçirmegi dowam etdirmek, ykdysadyýetiň hususy bölegi bilen jebis arabaglanyşygy saklamak, eýeçiligiň ähli görnüşleriniň ulanylyşynyň ýokary netijeliligini gazanmak;
- gaýtadan işleýän senagat pudaklarynda öndürilýän harytlaryň

we hyzmatlaryň bäsleşige ukyplylyk derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilen düýpli maýa goýum hem innowasiýa taslamalaryny höweslendirmek;

- kärhanalaryň önümçilik-maliýe işjeňligine gözegçilik (monitoring) ulgamyny kämil derejelere ýetirmek.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň ýokary depginli durmuş-ykdysady ösüşini üpjün edýän şu mümkinçilikleriniň bardygyny bellemelidiris:

- uly möçberlerde uglewodorod, mineral çig mal we ýer-suw serişdeleriniň bolmagy;

- ýurtda syýasy durnuklylygyň saklanylmagy we Türkmenistanyň halkara abraýynyň barha ýokarlanmagy;

- amatly demografiki ösüşiň we ýeterlik möçberde ykdysady işjeň zähmet resurslarynyň bolmagy;

- ykdysadyýetiň ileri tutulyp ösdürilýän ugurlarynda uly möçberli düýpli maýa goýum taslamalaryny amala aşyrmak üçin zerur bolan kanunçylyk binýadynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi;

- bazar institutlaryny depginli ösdürmek üçin zerur şertleriň döredilmegi;

- halkara syýahatçylygyny ösdürmek üçin zerur bolan amatly tebigy şertleriň we rekreasiýa serişdeleriniň bolmagy;

- ilatyň ylym, bilim we intellektual derejesiniň ýeterlik derejede ýokary bolmagy;

- ýurtda öndürilýän harytlary dünýä bazarlaryna dürli ugurlarda çykarmak boýunça ýokary depginler bilen ösýän ulag we kommuni-kasiýa ulgamlarynyň döredilmegi;

- gurluşyk industriýasynyň kuwwatynyň ýokarylygy.

2.2. Türkmenistanda uly möçberli taslamalaryň, ykdysady başlangyçlaryň amala aşyrylmagy

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan yglan edilen Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň tebigy serişdelerini rejeli we toplumlaýyn özleşdirmek, ösen tehnologiýalary ulanmak bilen, olary senagat taý-

dan gaýtadan işlemek hem ýurtda öndürilen bäsleşige ukyply taýýar önümleri dünýä bazarlaryna amatly nyrhlar bilen çykarmak babatyn-da köp sanly tutumly başlangyçlar hem-de taslamalar öňe sürüldi. 2007-2010-njy ýylaryň içinde, türkmen döwleti tarapyndan ýurduň durmuş-ykdysady ösüşine düýpli badalga berjek we onuň mundan buýana-da pajarlap ösmegini üpjün etjek ençeme taryhy çözümler kabul edildi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyçlary we tagallalary netijesinde häzirki günlerden ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde düýpli öňegidişlikleri gazanmak maksady bilen, uly möçberli taslamalaryň düýbiniň berkden berk tutulmagy üçin ähli zerur şertler döredilendir.

2.3. Türkmenistanyň ýangyç – energetika toplumynyň ösüşiniň aýratynlyklary

Türkmenistanyň ýangyç – energetika toplumyna gaz senagaty, nebit çykaryjy, nebiti gaýtadan işleýän senagaty we elektrik energetikasy pudaklary degişlidir. Türkmenistan dünýäniň nebit-gaz serişdelerine iň baý ýurtlaryň başisiniň hataryna girýär. Halkara we ýurdumyzyň bilermenleriniň baha bermegine görä Türkmenistanyň çig mal serişdeleri nebitiň 20,8 milliard tonnasyna we tebigy gazyň 24,6 trillion kubmetrine deňdir. Ýurdumyzyň bu ägirt uly tebigy baýlyklaryny Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze energetika strategiýasyna laýyklykda örän netijeli ulanmak meýleşdirilýär. Ol milletimiziň şu günki we gelejekki nesilleriniň durmuş derejelerini ýokarlandyrmakdan, şeýle hem tutuş adamzadynyň bähbidine global energiýa üpjünçiligi üçin ulanmaklykdan ybaratdyr. Türkmenistanyň tebigy gazy baradaky maglumatlary Beýik Britaniýanyň «**Gaffney Cline @ Associates**» atly meşhur kompaniýasy tarapyndan geçirilen garaşsyz auditniň netijeleri hem tassyklady. Bu kompaniýanyň bilermenleriniň bahasy boýunça diňe Günorta Ýoleten-Osman ýatagynyň ýerasty gatlaklarynda «mawy ýangyjyň» 14 trillion kubmetre çenlisi saklanýar, 2010-njy ýylyň aýagynda türkmen geologlary bu ýerde gazyň 21 trillion kubmetr möçberiniň bardygyny anykladylar) munuň özi Türkmenistany gaz potensialy boýunça dünýäde dördünji orna çykarýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň ykdysadyýetini ösdürmek babatynda strategiýasynda ýangyç-energetika toplумы 2030-njy ýyla çenli döwür üçin ileri tutulyp ösdürilmeli toplumlaryň hataryna goşulandyr. Türkmenistanyň tebigy gazyny we nebit önümlerini daşary ýurtlara eksport etmegiň netijesinde alynýan girdejiler ýurdumyzyň ýokary depginli ykdysady ösüşini durnukly üpjün etmekde hem-de ilatymyzyň ýaşayyş derejesini ýokarlandyrmakda wajyp maddy we maliýe serişde çeşmesi bolup durýar. Türkmenistanda nebit-gaz toplumyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamanyň esasy maksady, ýurtda öndürilýän gazyň möçberini ýylda 250 milliard kub metre, nebitiňkini bolsa, 100 million tonna ýetirmekden ybaratdyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýangyç-energetiki strategiýasy özüniň köpugurlylygy bilen tapawutlanýar. Ýurduň ýangyç serişdeleriniň halkara bazaryna çykarylmagy, uly möçberli nebit-gaz taslamalaryna daşary ýurt kompaniýalarynyň, işewür adamlarynyň düýpli maýa goýumlaryny çekmeklik, öndebaryjy tehnologiýalaryny ornaşdyrmak arkaly amala aşyrylýar. Türkmenistan özüniň uglewodorod serişdeleri boýunça gurlaryny, daşary ýurt hyzmatdaşlaryny, iki taraplaýyn bähbitlilik esasynda çekmek arkaly özleşdirmäge çalyşýar. Şunuň bilen baglylykda, uglewodorod serişdeleriniň bar bolan barlanan we geljegi uly bolan gurlaryndan ugur alyp, gaz pudagynda hyzmatdaşlyk etmek babatynda Russiýa, Hytaý, Eýran bilen uzak möhletleýin şertnamalar baglaşyldy, hem birnäçe taslamalar amala aşyryldy. Olar, eýýäm ulanmaga berilen, Türkmenistan – Hytaý, Türkmenistan – Eýran gaz geçirijileri bilen bir hatarda, Türkmenistan – Owganystan – Päkistan – Hindistan, Türkmenistan – Gazagystan – Russiýa Hazarýaka we Hazarüsti gaz geçirijileri ýaly taslamalardyr.

Türkmenistanyň ýangyç-energetika strategiýasy, şol sanda gaz geçirijileri gurmak baradaky saýlap alan ugurlary, hiç hili syýasy bähbitleri aramaga hiç bir taglym ýörelgelerine hem eýermeýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda: «...biz ykdysady taýdan esaslandyrylan hem-de howpsuzlyk, şol

sanda ekologiýa howpsuzlygy nukdaýnazaryndan kepillendirilen turba geçirijileriň taslamalarynyň durmuşa geçirilmeginiň tarapdarydyrys¹».

2007-nji ýylyň wajyp taryhy ähmiýetli wakalaryna Türkmenistan, Gazagystan we Russiýa döwletleriniň arasynda Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak boýunça ylalaşygyň gol çekilmegi we Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisiniň gurluşygy boýunça işleriň başlanmagy degişlidir. 2009-njy ýylyň 14-nji dekabrynda Türkmenistanyň taryhynda täze sahypa açyldy. Şonda, Türkmenistanyň, Hytaý halk Respublikasynyň, Gazagystanyň we Özbegistanyň Prezidentleriniň gatnaşmagynda Türkmenistan-Özbegistan-Gazagystan-Hytaý gaz geçirijisi açyldy.

7 müň kilometr uzynlygy bolan bu gaz geçirijiniň üstünden Hytaýa her ýylda 40 milliard kub metr türkmen gazy eksport ediler. Türkmenistan-Hytaý gaz geçirijisi öz gözbaşyny Amyderýanyň sag kenaryndan alyp gaýdýar. 2010-njy ýylyň başynda Eýran Islam Respublikasyna eksport etmek üçin niýetlenen Döwletabat –Salyrýap gaz geçirijisi işe girizildi. Täze gaz geçirijiniň kuwwatlylygy «mawy ýangyjyň» her ýylda 12,5 milliard kubmetrini ibermäge mümkinçilik berýär. Türkmenistanyň energetika strategiýasy boýunça geljekde eýranly sarp ediljilere her ýylda 20 milliard kubmetre çenli gazyň iberilmegi meýilleşdirilýär. Türkmenistan öz üstüne alan borçnamalaryny gysarnyksyz ýerine ýetirýär, şol maksatnama bilen özüniň gaz çykaryjy senagatyny tehniki taýdan täzeden, toplumlaýyn esasyda zygiderli enjamlaşdyrýar. Türkmenistan (Derýalyk) – Ýewropa (Orta Aziýa-Merkez) döwletara gaz geçirijisiniň önümçilik infrastrukturasynyň täzelenmegi muňa aýdyň şaýatlyk edýär. Häzirki zaman enjamlary bilen enjamlaşdyrylan «Derýalyk» we «Ýylanly» gaz kompressor stansiýalary türkmen gazynyň dünýä standartlaryna laýyk gelmegini üpjün edýär. Täze Galkynyş eýýamynda Türkmenistanyň nebit çykaryjy senagatynyň ýokary depginli işlemegi üçin dünýä standartlaryna laýyk gelýän birnäçe tehniki we tehnologiýa çäreler amala aşyryldy. Nebit ýataklaryny özleşdirmek, täze guýulary gazmak, hereket edýän guýulary gazlift usulyna geçirmek, olaryň hereketsiz duranlaryny çuňlukda ýerleşýän nasoslaryň kömegi arkaly almak we ençeme beýleki taýýarlyk işleri giň gerimlerde ýaýbaňlan-

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t, A. -226 s.

dyryldy. Geçirilen çäreleriň netijesinde ýurdymyzyň Hazarýakasyn-da, Murgap we Amyderýa çäklerindäki nebit ýataklaryndan alynýan nebitiň möçberi ep-esli ýokarlandy. Häzirki döwürde «Türkmennebit» Döwlet konserni nebiti Goturdepede, Barsagelmezde, Çeleken-de, Balkanabatda, Gumdagda, Gögerendagda, Guýyjkda, Körpeje-de, Gamyşlyjada, Günorta gamyşlyjada, Ekeremde, Akpatlawukda, Keýmirde, Nebitlijede, Şatutda, Ýaşyldepede we Günorta Ýolötende ýerleşýän nebitgazkondensatly ýataklardan çykarmak işlerini alyp barýar. Geçirilen işleriň netijesinde Türkmenistan boýunça nebitiň çykarylyşy 1995-nji ýylda 4 million tonna bolan bolsa 2009-njy ýylda bu görkeziji 9,6 million tonna çenli ösdi. Nebitgazkondensatyň täze ýataklaryny özleşdirmek işleri Akpatlawuk, Keýmir, Nebitlije, Şatut, Ýaşyldepe we Günorta Ýolöten sebitlerinde alnyp barylýar. Täze Galkynyş we beýik özgerişler ýyllarynda Goturdepede işe girizilen gazlift kompressor stansiýasy çykarylýan nebitiň möçberiniň köpelmegine ýardam etdi. Körpeje-Balkanabat aralygyndaky nebitgeçirijiniň gurluşygynyň tamamlanmagy hem täze Galkynyş döwri bilen baglydyr. Bu nebitgeçirijiniň ulanmaga berilmegi bilen Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumyna çig nebit diňe nebitgeçirijileriň üsti bilen ýetirilip başlady. Bu tehnologiýanyň ykdysady we ekologik taraplarynyň bähbidi örän ýokarydyr. Türkmenistan nebit çykaryjy senagatynda Russiýa, Hytaý, Beýik Britaniýa, ABŞ, Malaýziýa, Türkiýe, Birleşen Arap Emirlikleri, Saud Arabystan döwletleriniň dünýä belli kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyk edýär.

Nebiti gaýtadan işleýän senagatda 2008-nji ýylda 7,3 million tonna golaý çig mal gaýtadan işlenildi. 2008-nji ýylda 2,0 million tonna benzin, 2,2 dizel ýangyjy, 86,7 müň tonna polipropilen, 59,2 müň tonna çalgý ýaglary öndürildi. Pudagyň ösüşi, ilkinji nobatda Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň çäklerinde amala aşyrylýar. Bu ugurda hususan-da, Irlandiýanyň «Emerol» kompaniýasy tarapyndan haýal kokslaýyş enjamyny döwrebaplaşdyrmak, uçarlar üçin kerosini arassalaýjy desgany oturtmak, kuwwatlylygy 2,5 million tonna barabar nebiti ilkinji gezek gaýtadan işleýän desgany gurmak ýaly işleriň amala aşyrylandygyny bellemek gerek. Häzirki döwürde Seýdi şäherinde ýerleşýän nebiti gaýtadan işleýän zawodyň tehniki durkuny döwrebaplaşdyrmak gaýra-

goýulmasyz wezipeleriň hataryna goşulýar. Bu çäräniň amala aşyrylmagy Türkmenistanyň nebiti gaýtadan işleýän senagatynyň ösüşine düýpli badalga berer. Şeýlelikde, Türkmenistanyň ýangyç-energetika toplumyny ösdürmegiň strategiki ugurlary şulardan ybarat bolar:

- tebigy gazyň çykarylyşyny we eksport edilişini düýpli artdyrmak. Munuň üçin birnäçe transmilli gaz geçirijilerini gurmak göz önünde tutulýar;

- nebitiň gazylyp alnyşyny, dünýä standartlaryna laýyk gelýän nebit önümleriniň öndürilişini we eksport edilişini düýpli artdyrmak. Nebitiň mukdaryny ilkinji nobatda Hazar deňziniň ýalpak zolagynyň nebit-gaz kânlerini özleşdirmek arkaly gazanmak göz önünde tutulýar. Seydi şäherinde ýerleşýän nebiti gaýtadan işleýän zawodyň durkuny täzelemek göz önünde tutulýar;

- nebit-gaz toplumynyň çig-mal binýadyny berkitmek, ulanyş we gözleg buraw işleriniň möçberlerini düýpli artdyrmak, işlemeýän guýularyň mukdaryny azaltmak, nebit hem gaz gazlyp çykarylanda, daşalanda, gaýtadan işlenende, ulanylanda çekilýän ýitgileri düýpgöter azaltmak;

- suwuklandyrylan gazy öndürmek boýunça ýeterlik derejede önümçilik kuwwatlyklaryny döretmek, onuň eksportyny düýpli artdyrmak;

- ýurduň içerki isleglerini kanagatlandyrmak, şeýle hem ýurduň daşyna eksport etmek üçin elektrik energiýasynyň öndürilişini düýpli artdyrmak.

2.4. Türkmenistanyň elektrik energetikasynyň ösüşiniň geljegi

Türkmenistanyň elektrik energetikasy şu günki günde ýangyç-energetika toplumynyň möhüm pudaklarynyň biridir. Geçen ýyllaryň dowamynda kemala gelen ýurduň elektrik energetika ulgamy, oňaýly şertleriň döredilmeginiň netijesinde, ýurdumyzyň energetika howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy wezipelerini çözmeklige uly ýardam etdi. Elektrik energiýasyny öndürmekligiň möçberi ýyl-ýyldan artýar. 2009-njy ýylda Türkmenistanda öndürilen elektrik energiýasynyň umumy möçberi 16200,6 million kWt sagada barabar boldy. Hä-

zirki wagtda «Türkmenenergo» korporasiýasy boýunça elektrik stansiýalaryň kuwwatlylygy 3439,6 MWt deňdir. Ýurdumyzyň döwlet Garaşsyzlygynyň ýyllary içinde umumy kuwwatlylygy 1006,4 MWt barabar bolan gaz turbinaly baş sany elektrik stansiýalarynyň işe girizilmegi Türkmenistanyň ykdysady ösüşine uly itergi berdi.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Daşoguzda gurlan döwlet elektrik stansiýasy 2007-nji ýylyň 7-nji dekabrynda Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda işe girizildi. Şeýlelikde, oň hereket edýän kuwwatlyklara gaz turbinasynyň ýene-de ikisiniň gurulmagynyň netijesinde 254,2 MWt kuwwatlyk goşuldy. Bu stansiýada öndüriljek elektrik energiýasynyň diňe bir Daşoguz welaýatynyň islegini kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, elektrik energiýasyny, geçiriji ulgamlaryň üsti arkaly, welaýatyň we ýurdumyzyň çäklerinden daşyna çykarmaga hem mümkinçilik döreder. 2008-nji ýylda daşary ýurtlara umumy bahasy ABŞ-nyň 58,7 million dollaryna barabar bolan 2292,9 million kWt sagat elektrik energiýasy iberildi. Bu bolsa, 2007-njy ýylyň derejesine garanyňda 24% artykdyr. Baglaşylan şertnamalara laýyklykda, Türkmenistanyň elektrik energiýasy goňşy döwletler bolan Owganystana, Eýrana, Türkiýä we Täjigistana iberilýär. Bazar gatnaşyklaryna geçilýän döwürde Türkmenistanyň ilatyny durmuş taýdan goramak, onuň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak we hakyky girdejilerini ýokarlandyrmak maksady bilen, 1993-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan girizilen Türkmenistanyň ilatynyň elektrik energiýasyna, suwa, tebigy we suwuklandyrylan gaza bolan zerurlyklaryny mugtuna üpjün etmek syýasaty täze Galkynyş döwründe dowam etdirildi. 2008-nji ýyldan bolsa, awtoulag sürüjiler üçin degişli ýangyçlar hem mugt edildi. Beýik özgertmeleriň gözbaşynda duran Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen durmuşa geçirilýän «Awaza» milli syýahatçylyk zolagy, ýurdumyz üçin diňe bir ykdysady taýdan ähmiýetli bolmak bilen çäklenmän, eýsem syýasy taýdan hem wajyp ähmiýete eýedir. Türkmenistanyň Energetika we senagat ministrigine, Beýik Britaniýanyň «Garanti Koza LLP» kompaniýasy bilen bilelikde «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda kuwwaty 254 MWt bolan kombinirlenen gaz turbinaly elektrik stansiýanyň gurluşygy 2007-nji ýylyň dekabrynda başlanyp, 2010-njy ýylyň aprelinde ulanmaga tabşyryldy. Bu elektrik stansiýada öndüriljek

elektrik energiýasy «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynda ýerleşjek syýahatçylyk desgalaryny, Türkmenbaşy şäheriniň ilatly ýerlerini we senagatyny elektrik energiýasy bilen doly hem ygtybarly üpjün eder. Balkanabatda hem şu hili elektrik stansiýa işe girizildi. Elektrik stansiýalaryň kuwwatynyň artmagy goňşy Eýrana, Türkiýä satylyan elektrik energiýanyň möçberini artdyrmaga mümkinçilik döreder.

Ahal welaýatynda hem kuwwatlylygy 375 MWt sagada barabar bolan kombinirlenen gaz turbinaly elektrik stansiýasy gurlup, ulanmaga berildi. Bu elektrik stansiýasynyň işe girizilmegi bilen Aşgabat şäheri we Ahal welaýaty zerur bolan elektrik energiýasy bilen durnukly üpjün ediler.

2.5. Ýurduň himiýa we nebitgaz himiýasy senagatyny ösdürmegiň esasy ugurlary

Türkmenistanyň milli ykdysadyýetini diwersifikasiýalaşdyrmakda himiýa we nebitgaz himiýasy senagatyna aýratyn orun berilýär. Bu pudaklaryň ýaýbaňlanyp ösmeklerine biziň ýurdumyzda ähli mümkinçilikler bardyr. Sebäbi Türkmenistan himiýa senagaty üçin zerur bolan mineral serişdeleriniň gollary boýunça dünýäde öňdebaryjy orunlaryň birini eýeleýär. Baý tebigy serişdeleriniň doly möçberli, toplumlaýyn özleşdirilmegi milli ykdysadyýetimiziň uly geljegi nazarlaýan pudagy bolan himiýa industriýasynyň strategik wezipeleriniň biri bolup durýar. Häzirki döwürde Türkmenistanda himiýa we nebitgaz himiýa önümlerinden mineral dökünler, tehniki ýod, brom, polipropilen, sulfat natriý öndürilýär. Türkmenistanyň himiýa pudak edaralaryna we kärhanalaryna «Türkmenhimiýa» döwlet konserni, «Maryazot önümçilik birleşigi», «Hazar» himiýa zawody, «Balkanabat» ýod zawody, «Tejenkarbamid» zawody, «Türkmenabat» himiýa zawody, «Garabogazsulfat» önümçilik birleşigi degişlidirler. «Maryazot önümçilik birleşiginde» 2009-njy ýylda önümçilik kuwwatlylygy ýylda 400 müň tonna barabar bolan karbamid zawoduny enjamlaşdyrmak boýunça gurluşyk işleri alnyp barylýdy. Mundan başga-da dünýäde kaliý duzlarynyň iň baý ýataklarynyň biri bolan Garlyk meýdançasýnda kaliý dökünlerini öndürýän zawodyň gurlu-

şyk işleri başlandy. Bu taslama boýunça 2010-njy ýylda 50 million manat möçberde düýpli maýa goýumlary özleşdirildi. Ýod önümçiliginiň kuwwatlygyny artdyrmak maksady bilen 2008-nji ýylda «Hazar» himiýa zawodynda ýylda jemi 350 tonna we «Balkanabat» ýod zawodynda ýylda jemi 400 tonna tehnik ýod öndürýän desgalaryň gurluşyklary başlandy. Şeýle hem Balkanabat ýod zawodynyň Nebitdag-Monjukly ýod-brom suwly çig mal ýatagynyň durkuny täzelemek işleri geçirilýär. Şu maksatlar bilen, 2010-njy ýylda bu işleri geçirmek üçin 41,84 million manat serişde gönükdirildi. «Türkmenhimiýa» döwlet konserni bellenen ugurlar boýunça köp sanly daşary ýurt kompaniýalary bilen maýa goýumalaryny çekmek, häzirki zaman tehnologiýalaryny getirmek, zawodlary gurmak we ýerli hünärmenleri taýýarlamak boýunça möçberli işleri geçirýär. Türkmenistanyň himiýa senagatyny ösdürmegiň häzirki we uzak möhletli meselelerini çözmek üçin hem-de häzirki döwürde işläp gelýän we geljekde gurnaljak önümçilikleri ylmy taýdan alyp barmak hem esaslandyrmak maksady bilen, Ylymlar akademiýasynyň Himiýa instituty döredildi. 2009-njy ýylyň 19-njy iýunynda garaşsyz döwletimiziň täze Galkynyş eýýamyny häsiýetlendirýän giň gerimli taslamanyň amala aşyrylmagyna ýol açyldy. Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynda kaliý dökünlerini öndürmek boýunça dag-magdanlaryny baýlaşdyryjy toplumynyň gurluşygy başlandy. Bu ägirt uly senagat kärhanasynyň kaliý duzlaryny öndürijilik kuwwaty ýylda 1-1,5million tonna barabar bolup çykarýan önümini eksporta ugratmaga mümkinçilik berer. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň himiýa pudagyny ösdürmek babatynda strategiýasy şu ugurlar boýunça uly möçberli işleri alyp barmagy özünde jemleýär:

- himiýa pudagynyň çig mal ýataklaryny özleşdirmegiň, häzirki wagtda hereket edýän himiýa kärhanalarynda düýpli abatlaşdyryş, döwrebaplaşdyryş we durkuny täzelemek işlerini geçirmegiň hem-de dünýäniň öňdebaryjy tehnologiýalaryna esaslanýan täze desgalary gurmagyň netijesinde himiki çig maly rejeli ulanmak, olardan dünýä standartlaryna laýyk gelýän himiki önümleri almak, öndürilýän önümleriň

görnüşlerini köpeltmek, ýurdumyzyň içerki bazarynyň isleglerini doly kanagatlandyrmak we daşarky bazarlara çykar- mak;

- azot döküniniň öndürilişini «Maryazot» önümçilik birleşiginde, «Tejenkarbamid» zawodynda, Balkan welaýatynda (2 kärhana), Türkmenabadyň himiýa zawodynda täze ammiak-karbamid toplumlaryny gurmagyň, «Maryazot» önümçilik birleşigindäki işläp gelyän desgalaryň durkuny täzelemegiň, Türkmenabadyň himiýa zawodynda azot dökünleriniň täze görnüşini, ýagny ammoniý sulfatynyň önümçiligini ýola goýmagyň hasabyna artdyrmak;
- Türkmenabat şäheriniň himiýa zawodynda desgalaryň durky täzelenip, kükürt kislotasyny öndürýän täze desgany gurmagyň netijesinde ýokary konsentrasiýaly fosfor döküni- ni, ýagny ammosfosfaty öndürýän önümçiligi gaýtadan dikeldiler we onuň kuwwatlylygy ýylda 350 müň tonna ýetiriler. Ýurdumyzyň oba hojalygynyň bu önüme bolan islegi doly kanagatlandyrylar. Artykmaç ammosfosfat daşary ýurt bazar- laryna çykarmak;
- ýurdumyzdabarbolankaliý duzlarynyň uly bolan ýataklarynyň esasynda kaliý dökünleriniň önümçiligini ýola goýmak. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy esasynda, Lebap welaýatynyň «Garlyk» kaliý duz ýatagynyň gurlaryny ulanyp, ýylda 1,5 million tonna önüm öndürýän dag-magdanlaryny baýlasdyryjy toplumynyň gurluşygyny gysga wagtda amala aşyrmaly. Geljekde zawodyň önümini daşary bazarlara eksport etmeli;
- Türkmenistanda ýod-bromly çig-malyň tassyklanandan we mümkin bolan gurlarynyň esasynda ýoduň we onuň birleşmeleriniň, bromyň hem onuň duzlarynyň önümçilikle- rini dünýä bazarynyň isleglerini öwrenip, ýeterlik möçberler- de artdyrmak;
- «Garabogaz» kölüniň baýlyklaryny toplumlaýyn esasyda özleşdirmegi döwrebap derejelerde ýola goýmak.

Umuman, ýurduň himiýa çig mal serişdeleri uly möçberlerde bolup, himiýa senagatynyň ýurduň ykdysady ösüşinde öndebaryjy orunlara çykmagyna we ýokary hilli önümleriň eksport edilmeginiň netijesinde, Türkmenistanyň walýuta serişdelerine uly goşant goşmaga doly mümkinçiligi bardyr.

2.6. Ýurduň dokma toplumyny ösdürmek boýunça alnyp barylýan işler

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda döwrebap enjamlaşdyrylan we önümleri eksporta niýetlenen dokma senagaty döredildi. Dokma senagaty gysga döwrüň içinde Türkmenistanyň dokma önümlerini dünýä tanatdy we ýurda gelip gowuşýan walýuta serişdeleriniň artmagyna getirdi. Şunuň bilen birlikde, Türkmenistanyň dokma senagatynyň wajyp sosial meseleleri çözmekde-de ähmiýeti örän uludyr. Bu pudagyň kärhanalarynyň aglabasy etrap merkezlerinde, şäherçelerde, obalarda guruldy. Bu bolsa, oba we kiçi şäherleriň ilatynyň iş üpjünçiliginiň hem pul girdejileriniň ýokarlanmagyna getirdi. 2008-nji ýylda ýurtda 89 müň tonna nah ýüplügi, 185,5 million inedördül metr nah matalary, 7,1 müň tonna örülen matalar, 4,2 trillion manatlyk tikiçilik we örülen önümler öndürildi. Toplumyň öndürýän önümleriniň esasy bölegi Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrliginiň kärhanalarynyň paýyna düşýär. Täze Galkynyş we beýik özgerişler döwründe, dokma pudagynyň önümçilik kuwwatlygy ep-esli ýokarlandy. Bu işleriň netijesinde pagta süýmüniň gaýtadan işleniliş derejesini düýpli artdyrmaga we ony 130 müň tonna ýetirmäge mümkinçilik berdi. Bu bolsa, ýurdumyzda taýýarlanýan pagta süýmüniň umumy mukdarynyň 45% -ine deňdir. Türkmenistanyň Dokma senagaty ministrliginiň garamagyndaky kärhanalar tarapyndan 2008-nji ýylda öndürilen harytlyk önümleriniň möçberi 2007-nji ýyl bilen deňeşdirilende 9,9% ýokarlandy. 2009-njy ýylda Türkmenabatda, Daşoguzda we Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabynda pagta egriji kärhanalar işe girizildi. Pudagyň garamagyndaky kärhanalar tarapyndan içerki bazary ýokary hilli, giň assortimentli taýýar önümler bilen üpjün etmek wezipe edilip goýuldy. Şol sebäpden,

çaga we ýetginjekler üçin aýakgaplary, bäbekler üçin sütüklü hem tikiň önümleri, panbarhat hem-de ýüpek matalaryň dürli görnüşlerini öndürmek göz önünde tutulýar.

Bellenilen sepgitlere ýetmek üçin ministrlükde hereket edýän bazary öwreniş ulgamy has döwrebap guralyp, söwdanyň möçberleri artdyrylar. Şeýle-de, dokma pudagyň kärhanalarynyň öndürýän önümleriniň assortimenti yzygiderli täzelenip, önümleri giňden mahabatlandyrmak boýunça degişli işler geçiriler. Taýýar önümleriň bahasyny arzanlatmak, şonuň bilen birlikde, olaryň bäsleşige ukyplylygyny gazanmak maksady bilen, ýurdumyzda öndürilmeýän kömekçi materiallary, himikatlary, boýaglary, ätiýaçlyk şaýlaryny we ş.m. harytlary öndürijiler bilen göni şertnamalary baglaşmak arkaly işleşmek ýola goýuldy. Şeýle-de, Türkmenistanyň Prezidentiniň karary esasynda, gön pudagyna berilýän hemaýatlar, gön kärhanalarynyň önümçilik kuwwatlyklarynyň doly güýjünde işlemegini üpjün etdi. Bu bolsa, aýakgap kärhanalarynyň esasy çig mala – gön önümlerine bolan islegini öz öndürýän gön önümlerimiz bilen doly üpjün etmäge şert döretdi. Täze Galkynyş eýýamynda öndürilen önümleriň baha we haryt görnüşinde meýilleşdirilen möçberi artdyryldy. Bu ösüş kärhanalaryň önümçilik kuwwatlyklaryny netijeli peýdalanmagynyň we 2007-nji ýylda işe girizilen Aşgabat dokma toplumynyň hem-de Abadan şäherindäki nah egriji fabriginiň doly önümçilik kuwwatlylygynda işlemeginiň hasabyna üpjün edildi. Şonuň ýaly-da ýokary görkezijiler, Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabyndaky umumy bahasy ABŞ-nyň 27,8 million dollaryna deň bolan, ýyllyk kuwwatlylygy 1,0 million boý metre deň panbarhat matasyny öndürýän fabrigiň hem-de Aşgabat şäherindäki umumy bahasy ABŞ-nyň 7,5 million dollaryna deň bolan, ýyllyk kuwwatlylygy 4200 tonna lukmançylyk pamygy, 12,4 million gap timar beriş serişdelerini öndürýän fabriginiň ulanmaga berilmegi bilen baglydyr. Bulardan başga-da täze Galkynyş ýyllarynda kuwwatlylygy ýylda 30 müň tonna bolan iki sany pamyk egriji fabrikleri Daşoguz we Lebap welaýatlarynda guruldy we işe girizildi. Şularyň netijesinde, müňden gowrak iş orunlary döredildi we ýurdumyzyň özünde pagta süýüminiň gaýtadan işleniş derejesini has ýokarlanmaga mümkinçilik berdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň

Türkmenistanyň dokma senagatyny ösdürmek strategiýasy esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- pagta süýüminiň çig mal görnüşinde eksportyny azaldyp, nah ýüplüginin önümçiligini artdyrmak we olary dünýä bazarlaryna çykarmak. Munuň üçin pagta öndürýän etraplarda pagta egriji fabrikleri gurmak;
- tilsimaty taýdan gutarnykly, taýýar önümleri öndürýän dokma toplumlarynyň gerimini giňeltmek;
- ýurduň içerki sarp ediş bazarlaryna niýetlenen önümlerin möçberlerini we görnüşlerini düýpli artdyrmak;
- ösen tilsimatlary ulanmak arkaly dokma toplumynyň önümleriniň dünýä bazarlarynda bäsleşik ukybyny ýokarlandyrmak we ýurduň eksportynda dokma önümlerini ýerlemekden daşary ýurt pulunda gelip gowuşýan walýuta serişdeleriniň möçberini artdyrmak;
- dokma önümlerini dünýä bazarlarynda we ýurduň içerki bazarlarynda amatly hem bökdençsiz ýerlemek boýunça ösen bazar gözleg (marketing) gulluklarynyň işini döwrebap ýola goýmak;
- dokma önümleriniň önümçiliginde we eksportynda hususy telekeçiligin ornunyň ösmegine giňden ýardam bermek;
- dokma senagaty üçin ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak boýunça döwrebap ulgamy döretmek.

2.7. Türkmenistanda maýa goýum işjeňligi we gurluşyk toplumynyň ösüşi

Hormatly Prezidentimiziň ykdysady ýörelgeleriniň esasy sütünleriniň biri hem işjeň maýa goýum syýasatyny alyp barmak bilen baglanyşyklydyr. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda ýurdumyzyň sosial-ykdysady ösüşine gönükdirilýän maýa goýumlarynyň möçberi 2009-njy ýylda 2006-njy ýylyň derejesinden 6,1 esse ýokarylandy. 2009-njy ýylyň netijesi boýunça maýa goýumlarynyň ýurdumyzyň JIÖ-ne bolan gatnaşygy 47,4%-e barabar boldy. Bu uly möçberli serişdeleriniň özleşdirilmeginiň netijesinde ykdysadyýetiň

gurluşyk pudagynyň ösüş depginini ep-esli ýokarlandy. 2009-njy ýylda gurluşyk pudagynda döredilen goşulan gymmatyň möçberi 2008-nji ýyla garanynda 2,9 esse artdy. Pudagyň ýurduň JIÖ-sindäki paýy 2008-nji ýylda 6,7% bolanlygyndan, 2009-njy ýylda 16,9%-e çenli ýokarlandy. Gurluşyk ykdysadyýetiň köpeldiji, ýagny multiplikatiw häsiýetli pudaklarynyň hataryna degişlidir. Gurluşyk pudagy ýurduň jemi içerki önüminiň ösüş depginine diňe bir gös-göni täsirini ýetirmän, eýsem täze obýektleriň ulanmaga berilmeginiň netijesinde gytaklaýyn häsiýetde döreyän netijeleriň artmagyna hem belli bir derejede täsirini ýetirýän pudakdyr. Ýurdumyz boýunça önümçilik we sosial-medeni obýektleriň ýüzlerçesiniň ulanmaga berilmeginiň netijesinde ykdysadyýetiň dürli pudaklarynda döredilýän goşulan gymmatyň möçberi artýar, münlerçe täze iş orunlary döreyär, ön hereket edýän önümçilikleriň we sosial-medeni, hyzmat ediş edaralarynyň tehniki taýdan durky täzelenýär, täzeden enjamlaşdyrylýar. Bu işleriň amala aşyrylmagy hormatly Prezidentimiziň köp ugurly sosial-ykdysady maksatnamalarynyň üstünlikli amala aşyrylmagyna şert döredýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň yglan eden täze Galkynyş we ykdysady ösüş syýasatyny üstünlikli durmuşa geçirmekde ýurduň gurluşyk toplumyny düýpgöter özgertmek we döwrebaplaşdyrmak, alnyp barylýan gurluşyklaryň hilini ýokarlandyrmak hem dünýä standartlaryna laýyk getirmek, gurluşykda we gurluşyk materiallary senagatynda ösen tehnologiýalary we innowasiýalary ulanýan, dürli eýeçilik görnüşlerine daýanyp, ösýän edara-kärhanalary döretmek, toplumda hojalygy ýöretmegiň kämilleşdirilen mehanizmini işläp taýýarlamak aýratyn ähmiýete eýedir. Türkmenistanyň ykdysadyýetine uly möçberlerde düýpli maýa goýumlarynyň gönükdirilmegi depginli ösüşi we döwrebaplaşdyrmagy üpjün edýän gurluşyk toplumyny döretmek wezipesini öňde goýýar. Geljekde Türkmenistanyň gurluşyk toplumyny ösdürmekde şu wezipeleri amala aşyrmak zerurlygy öňde durýar:

- ýurtda alnyp barylýan düýpli gurluşyklarda Türkmenistanyň döwlete degişli we döwlete degişli bolmadyk gurluşyk edara-kärhanalarynyň alyp barýan potratçylyk işleriniň möçberlerini artdyrmak, Türkmenistanyň ösen derejeli gurluşyk toplumyny döretmek;

- Türkmenistanyň gurluşyk edaralarynyň alyp barýan gurluşyk-gurnama işleriniň hilini düýpli ýokarlandyrmak we dünýä standartlaryna laýyk getirmek;
- gurluşyk toplumynda bar bolan pudagara we sebitara arabaglanýşyklary kämilleşdirmek;
- Türkmenistanyň gurluşyk edaralarynyň we gurluşyk materiallaryny öndürýän kärhanalarynyň häzirki wagtda daşary ýurt puluna gurulýan gurluşyklary gurmaklarynyň we olary gurluşyk materiallary bilen üpjün etmekleriniň netijesinde, ýurda gelip gowuşýan walýutanyň tygşytlanylmagyny üpjün etmek;
- düýpli gurluşykda we gurluşyk materiallary senagatynda ösen tehnologiýalary hem innowasiýalary ulanýan edara-kärhanalary döretmek;
- gurluşyk toplumynda dürli eýeçilik görnüşlerine daýanyp ösýän uly möçberli korporativ häsiýetli gurluşyk kompaniýalaryny döretmek;
- gurluşyk işinde we gurluşyk materiallary senagatynda kiçi hem orta telekeçiligi giňden ösdürmegi ýola goýmak;
- gurluşyk toplumynda döwrebap dolandyryjylary, menejmentleri taýýarlamak we gaýtadan taýýarlamak işini düýpgöter döwrebaplaşdyrmak;
- gurluşyk toplumynda hojalygy ýöretmegiň täze mehanizmini işläp taýýarlamak.

Türkmenistanyň Prezidentiniň öňde goýýan wezipelerini şunuň bilen birlikde, şu çäreleri geçirmeklik göz önüne tutulýar:

- gurluşyk edaralarynyň we gurluşyk materiallary senagatynyň kärhanalaryny täze tehniki üpjünçilik şertlerine geçmek arkaly, esasy serişde üpjünçiligini düýpli ýokarlandyrmak;
- daşary ýurt önümleri bilen bäsleşige ukyply gurluşyk materiallaryny, konstruksiýalary öndürmegi gurnamak;
- gurluşyk materiallaryny, önümlerini we konstruksiýalaryny öndürmekde çykarylýan maddy, energiýa we zähmet serişdeleriniň tygşytlanmagyny gazanmak;
- toplumda hojalyk işini alyp barýan ähli subýektler üçin deň ykdysady şertleri döretmek;

- düýpli maýa goýumlaryň özleşdirilýän möhletini azaltmak;
- pudakda we gurluşyk toplумы bilen arabaglanyşykly pudaklarda goşmaça iş ýerlerini döretmek.

Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşawyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynda bellenilen wezipeleri ýerine ýetirmek, ilatyň ýaşawyş jaý bilen üpjünçiligini gowulandyrmak maksady bilen, Türkmenistanyň Gurluşyk ministrliginiň kärhanalaryna we döwlet eýeçiligindäki beýleki gurluşyk kärhanalaryna kömekçi potratçylary çekmek bilen, etraplaryň hem şäherleriň häkimlikleriniň hem-de hususy ýaşawyş jaýlaryny gowulandyrmaga zerurlygy bolan Türkmenistanyň raýatларыnyň ýüz tutmalary boýunça üçtaraplaýyn şertnama esasynda obalarda, şäherçelerde, etrapdaky şäherlerde, şäherlerde, etraplaryň, welaýatlaryň merkezlerinde Türkmenistanyň gurluşyk kadalaryna laýyklykda iki gatdan ýokary bolmadyk jaýlary öň berlen we täze berilýän ýer böleginde gurmagy öz serişdeleriniň we Türkmenistanyň ygtyýarlandyrylan bankларыndan göterimsiz alnan karzlaryň hasabyna amala aşyrmak tabşyryldy. Şeýlelikde, Türkmenistanyň gurluşyk toplумы ýokary depginlerde öser we döwrüň talabyna laýyk gelýän ýokary hilli gurluşyk işlerini alyp barmaga doly mümkinçilik alar.

2.8. Ulag we aragatnaşyk ulgamyny ösdürmekligiň esasy sepgitleri

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurduň ulag we aragatnaşyk ulgamyny ösdürmegi üns merkezinde saklaýar. Hormatly Prezidentimiz BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden taryhy çykyşynda şeýle diýdi: «Türkmenistan Ýewropa bilen Aziýanyň arasyndaky ýollaryň çatrygynda ýerleşmek bilen, geografiýa nukdaýnazaryndan amatly ýerde ýerleşýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde biziň ýurdumyzda häzirki zaman ulag we aragatnaşyk ulgamlary döredildi».

Häzirki wagtda Türkmenistanyň ulag ulgamynda umumy peý-

dalanylyan demir ýollaryň uzynlygy 3115,8 kilometre, içerki suw gämi gatnaw ýollarynyňky 594 kilometre, umumy peýdalanyşdaky awtomobil ýollarynyňky 13640 kilometre barabardyr. Awtomobil ýollarynyň 12255 kilometri gaty örtüklü ýollardan, olaryň bolsa, 135 kilometri 1-nji tehniki derejeli, ýagny iki hatarly awtomobil ýollardan ybaratdyr. Ulaglaryň görnüşleri boýunça daşalyan ýükleriň esasy bölegi (86,2%) awtomobil ulagynyň paýyna düşýär. Ýükleriň daşalyşynda demir ýol ulagynyň paýy 3,9%, içerki suw ýollarynyň 0,6% deňdir. Ulag görnüşleriniň ýolagçy gatnadylyşy boýunça düzümi hem şeýle häsiýetdedir, ýagny ýolagçylaryň 99,2% awtomobil ulagyndan, 0,6% demir ýol ulagyndan we 0,2% howa uçarlaryndan peýdalanýarlar. Bu sanlar bazar gatnaşyklaryna çalt uýgunlaşýan awtomobil ulagynyň paýynyň ýokarydygyna şaýatlyk etmek bilen, ulgamda alnyp barylýan bazar özgertmeleriniň depginini şertlendirýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda demir we gara ýollaryň ençemesiniň gurluşygy amala aşyryldy. Şu ýyllarda Tejen-Sarabs-Maşat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz, Türkmenabat-Atamyrat demir ýollarynyň gurluşyklary amala aşyryldy. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň XIX Halk Maslahatynda eden çykyşynda şeýle diýdi: «Ýurtda ulag we aragatnaşyk ulgamlary ösdüriler. Demir hem gara ýollaryň gurluşygyny dowam etdireris. Täze uçarlar, otlular, awtoulaglar satyn alnar. Öýjüklü telefonlaryň, internet aragatnaşygy ulgamynyň her bir raýat üçin elýeterli bolmagyny üpjün ederis». Täze Galkynyş eýýamynda döwlet Baştutanymyzyň ulag we aragatnaşyk ulgamyna degişli başlangyçlary durmuşa ornaşdyrylýar. Uzen-Gyzylgaýa-Bereket-Etrek-Gürgen demir ýolunyň gurluşygyna badalga berildi. Bu demir ýolunyň üsti bilen, Ewropa ýurtlary, Russiýa, Gazagystan iň ýakyn ugurlar bilen Pars aýlagyna çykмага mümkinçilik alarlar. Atamyrat şäherinde Amyderýanyň üstünden demir ýol köprüsiniň gurluşygynyň 2009-njy ýylyň 16-njy sentýabrynda tamamlanyp ulanmaga berilmegi hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeleriň dabarasydyr. Ýurdumyzyň awtomobil we demir ýollarynyň köp şahaly ulgamy gadymy türkmen topragynyň nebit we gaz ýataklaryny, beýleki ägirt uly tebigy baýlyklaryny çalt depginler bilen özleşdirmäge, tarp

ýerleri açmaga, täze şäherleri hem obalary gurmaga giň ýol açýar. Gurluşyklary güýçli depginlerde alnyp barylýan we halkara standartlaryna laýyk gelýän köp hatarly awtomobil ýollary Türkmenistany ähli ugurlar boýunça kesip geçip, ýurdumyzyň demirgazygyny we günortasyny, gündogaryny hem günbataryny gysga ýollar bilen birleşdirer. Aşgabatdaky Arçabil şaýoly häzir awtomobil ýollaryny gurujylar üçin özboluşly nusga bolup durýar. Ýakyn wagtlarda uzynlygy 200 kilometre barabar boljak aýlaw awtomobil ýoly kemala gelip paýtagtymyzyň iri ulag damaryna öwürüler. Bu ýol Aşgabat şäherini «altyn halka» bilen gurşap alar. Köp hatarly bu awtomobil ýoly obalaryň we şäherleriň içinden, günorta tarapda bolsa, Köpetdagiň eteginden geçer. Aýlaw awtomobil ýolunyň işe girizilmegi uly ýükli ulaglaryň paýtagtymyzyň daşyndan aýlanyp geçmegine mümkinçilik berer. Munuň özi şäheriň içindäki ýollarda awtoulag gatnawyny ep-esli azaldar, paýtagtyň ekologiýa ýagdaýyny sagdynlaşdyrmaga ýardam eder. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň ýokary depginlerde özleşdirilmegi bilen baglylykda, Türkmenbaşy şäherinde, umumy bahasy ABŞ-nyň 125 million dollaryna barabar bolan täze halkara derejeli aeroportyň gurluşygy tamamlanyp ulanmaga berildi. Bu aeroport ýurdumyzyň wajyp howa derwezesine öwürüler we Günorta, Günorta-Gündogar Aziýa howa menzillerinde möhüm tranzit nokadyna öwürüler. Halkara aerotoplumynyň kuwwatlylygy sagatda 6 uçara we 800 ýolagça barabardyr. Türkmenbaşy şäheriniň häzirki aerowokzaly bolsa ýük terminalyna öwürüldi. Türkmenistanyň milli deňiz flotunda hem uly özgerişliklere garaşylýar. Nebit önümlerini, suwuklandyrylan gazy daşamak üçin täze gämiler, deňiz nebit platformalaryna hyzmat etmek üçin we portda işlemek üçin tirkeg gämileri, döwrebap ýolagçy gämileri satyn alnýar. Türkmenbaşy portunyň durkuny täzelemek we täzeden enjamlaşdyrmak, Hazaryň kenarynda köpugurly täze deňiz terminallaryny, üstaşyr ýükleri işlemek hem saklamak, eksport-import amallaryny ýerine ýetirmek üçin iň täze ýük ýükleyiş-düşüriş enjamlary bilen üpjün etmek göz önünde tutulýar. Türkmenistanyň daşary ýurtlar bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmekde Türkmenbaşy deňiz portunyň ähmiýeti mundan beýläkde ýokarlanar. Ýakyn ýyllarda Türkmenbaşyda deňiz wokzaly gurlar

we ol ýerde ýolagçylar üçin iň amatly şertler dörediler. Ýurdumyzyň raýat awiasiýasynyň tehniki parkyny döwrebaplaşdyrmak we täzelemek işleri hem dowam edýär.

Türkmenistanyň ulag we aragatnaşyk ulgamynyň uzak möhletleýin strategik ösüş ugurlary şulardan ybaratdyr:

Ulagda:

- ýurduň, şeýle hem goňşy döwletleriň ykdysadyýetiniň dünýä ykdysadyýetine amatly we ýokary netijeli goşulyşmagyny üpjün etmek maksady bilen «Demirgazyk-Günorta» transmilli ulag geçelgesinde aýgytlaýjy orunlary eýelemek. Munuň üçin transmilli demir we gara ýollaryň, köprüleriň, şeýle hem ulag infrastrukturasyň giň ulgamyny döretmek;

- ýurduň ykdysadyýetiniň we ilatynyň ulag serişdeleriniň ýokary hilli hyzmatlaryna bolan isleglerini doly kanagatlandyrmak;

- ýükleri daşamak we ilata hyzmat etmek boýunça dünýä standartlaryna laýyk gelýän täze terminallary gurmak;

- oba ýerlerinde gaty örtükli gara ýollary gurmak;

- Türkmenbaşy şäherinde deňiz menziliniň durkuny dünýä standartlarynyň derejelerinde täzelemek;

- howa uçarlarynyň, deňiz gämileriniň, awtobuslaryň we beýleki ulag serişdeleriniň parklaryny doly täzelemek;

- ýük we ýolagçy ulagynda ulag serişdeleriniň lizing esasda täzelenmeginiň mehanizmini işläp düzmek.

Aragatnaşykda we kommunikasiýalarda:

- aragatnaşyk we kommunikasiýalar pudaklarynyň maddy-enjamy binýadyny döwrebaplaşdyrmak;

- aragatnaşyk we telekommunikasiýa pudaklarynyň ösüşine daşary ýurt düýpli maýa goýumlaryny çekmegiň möçberini artdyrmak;

- maglumat hyzmatlarynyň bazaryny ösdürmek;

- ilatyň elektron-maglumat serişdelerini ulanmagy üçin zerur bolan infrastruktura obýektleriniň gerimini giňeltmek;

- döwrebap maglumat we kommunikasiýa toplumlaryny döndürmek boýunça degişli hünärmenleri taýýarlamak.

2.9. Sowda we hyzmatlaryň ösüşi

Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň özbaşdak daşary ykdysady syýasaty döredildi we ösdürildi. Türkmenistan sowet döwründe-de önümleri ýurduň daşyna uly möçberlerde çykarýan respublikalaryň hataryna girýärdi. Ýurduň daşyna tebigy gaz, nebit, pagta süýümi, gök önümler, bakja, garaköli bagana we ençeme beýleki önümler arzan bahalar bilen çykarylýardy. Ýurduň daşyndan, gymmat bahalar bilen, azyk we ilatyň sarp edýän azyk däl harytlary getirilýärdi. Daşary söwda gatnaşyklaryndan alynýan girdejiler, esasan, ýurduň daşyna çykarylýan önümleri öndürýän pudaklaryň ösüşine gönükdirilýärdi. Onuň ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagynda eýeleýän ähmiýeti ujypsyzdy. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynyň ykdysady syýasaty ýurdumyzyň söwda we hyzmatlar pudagynyň kämilleşdirilmegine hem ýokary depginler bilen ösmegine mümkinçilikler dörettdi. Bu pudagyň ösüş derejesini häsiýetlendirýän esasy görkezijiler şulardan ybaratdyr:

Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyçlary netijesinde 2008-nji ýylda tebigy gazyň eksportynyň möçberi 136,8% ýokarlandy. Bu bolsa, ýurduň eksportynyň tebigy gazyň hasabyna düýpli artmagyna mümkinçilik dörettdi. Täze Galkynyş ýyllary içinde Türkmenistanyň eksportynyň düzümini kämilleşdirmek, onda taýýar önümleriň paýyny ýokarlandyrmak boýunça düýpli işler geçirildi. Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodynyň durkunyň täzelenmegi, täze önümçilik kuwwatlyklarynyň işe girizilmegi ýurduň eksportynda nebit önümleriniň paýynyň ýokary depginler bilen artmagyna getirdi. Soňky ýyllarda, polipropileniň, suwuklandyrylan gazyň eksport möçberleri artdy. Häzirki döwürde Seýdi şäherinde ýerleşýän nebiti gaýtadan işleýän zawodyň tehniki taýdan durkuny täzelemek wezipesi öňde durýar. Bu wezipäniň amala aşyrylmagy eksport edilýän nebit önümleriniň möçberiniň we ýurdumyza gelip gowuşýan walýuta serişdeleriniň artmagyna mümkinçilik berer. Ösen dokma senagatynyň döredilmegi nah ýüplükleriň we nah matalaryň ýurduň eksportyndaky paýynyň ýokarlanmagyna getirdi.

Dokma senagatynda geljekde-de, ahyrky önümleriň eksport edilýän paýyny zyzgiderli artdyrmak strategik wezipeleriň hataryna girýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurduň eksportyny diwersifikasiýalaşdyrmagy, ýagny onuň haryt görnüşleriniň mukdaryny we paýlaryny artdyrmagy wajyp wezipeleriň hataryna goşýar. Häzirki wagtda, ýurduň eksportynyň düzümünde ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny özünde jemleýän harytlaryň hem agrosenagat toplumynyň önümleriniň paýy onçakly ýokary däl. Şol bir wagtyň özünde-de, ýurdumyzyň bu ugurlardan mümkinçilikleri ägirt uludyr. Bu işleri amala aşyrmakda Türkmenistanyň Söwda we ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň ähmiýeti häzirki döwürde has-da artýar. Bu ministrlik, Türkmenistanyň Söwda-senagat palatasy bilen bilelikde, ýurduň eksportynyň geriminiň giňemegine düýpli goşant goşmalydyr. Munuň netijesinde agrosenagat toplumynyň pudaklarynyň maliýe-ykdysady ýagdaýy düýpgöter berkär, sebäbi bu pudaklar köp möçberde walýuta gazanmaga mümkinçilik alarlar. Türkmenistanda bu ugurda bar bolan uly mümkinçilikler häzirligçe doly ulanylmaýar. Türkmenistanyň himiýa we nebitgaz himiýasy pudagynyň, agrosenagat toplumynyň, gaýtadan işleýän beýleki senagat pudaklarynyň önümlerini uly möçberlerde daşary ýurtlara çykarmak boýunça degişli çäreler geçirilýär. Türkmenistanyň suwuklandyrylan gazynyň eksportyny köpeltmek mümkinçiligi hem örän uludyr. Ýurdumyzyň geljekde özüniň gök we bakja önümleri, üzümi, zeýtuny, nary, miweleri we olardan alynýan ýokary hilli, ekologik taýdan arassa harytlary bilen dünýä bazarlaryna çykmaklygy hem ýakyn ýyllaryň mümkinçilikleridir. Şeýle hem, ýurdumyzyň içerki bazaryny giňden öwrenmek arkaly, daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň möçberi has-da köpeldiler we olaryň görnüşleri giňeldiler. Harytlaryň giň görnüşleriniň ýeterlik möçberde ýurdumyza getirilmegi haryt bolçulygyny üpjün eder hem olaryň bahalarynyň durnukly bolmagyny we peselmegini üpjün eder. Türkmenistanyň importynyň esasy bölegini (70-80%) önümçilik-tehniki maksatly serişdeler tutýar. Olardan aglabasy maşynlar, enjamlardyr mehanizmler, metallar we olardan ýasalan önümler, ulag serişdeleri, himiýa hem onuň bilen baglanyşykly

senagat pudaklarynyň önümleri tutýar. Şunuň bilen baglylykda, hormatly Prezidentimiz import önümleriň düzümünde çig mallaryň we materiallaryň paýyny peseltmek wezipesini öňde goýýar. Meselem, ýurduň düýpli gurluşygyny demir we gurluşyk materiallary senagatynyň önümleri bilen üpjün edýän kärhanalary gurmak işi giň gerimlerde alnyp barylýar. Türkmenistanda daşary ýurtlardan import edilýän önümleriň düzümünde ilatyň sarp edýän azyk däl harytlarynyň paýy hem ýokarydyr. Bu görkezijini peseltmek üçin ýurduň ykdysadyýetinde ahyrky önümleri öndürýän gaýtadan işleýän senagat pudaklaryny giň gerimde ösdürmeli. Şonuň üçin, içerki bazarlaryň isleglerini çuňňur öwrenip, mümkin bolan harytlary öndürmek boýunça ýerli önümçilikleri gurnamak wajyp wezipeleriň hataryna girýär. Türkmenistan dünýäniň 60 döwletine öz harytlaryny eksport edýär. Türkmenistanyň harytlary esasan, Russiýa Federasiýasyna, Eýrana, Italiýa, Türkiýä, Owganystana, Şweýsariýa we beýleki ýurtlara eksport edilýär. Ýurduň import edýän döwletleriniň geografiýasy has-da giň bolup, dünýäniň 75 döwletinden harytlar getirilýär. Esasy import edilýän ýurtlaryň hataryna Türkiýe, Birleşen Arap Emirlikleri, Russiýa Federasiýasy, Hytaý, Ukraina, ABŞ, Germaniýa, Eýran we beýlekiler girýärler. Şeýlelikde, täze Galkynyş eýýamynda ýurdumyzda dünýä ykdysadyýetiniň globallaşmak we ýurtlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary çuňlaşdyrmak şertlerini nazarda tutýan Türkmenistanyň Prezidentiniň täze daşary ykdysady syýasaty kemala geldi. Bu daşary ykdysady syýasatynyň esasy ugurlary şulardan ybaratdyr:

- ýurduň eksportyny diwersifikasiýalaşdyrmak, eksportyň düzümünde çig malyň paýyny peseldip gaýtadan işleýän senagatyň taýýar önümleri bilen dünýä bazarlaryna çykmak;

- tebigy gazyň dürli ugurlar boýunça daşary ýurtlara çykarmak we onuň bahasyny dünýä bazarlarynyň derejesine götermek;

- ýurduň eksportynyň düzümünde taýýar nebit önümleriniň paýyny ýokarlandyrmak;

- ýurduň eksport kuwwatlylygyny himiýa we nebit himiýasynyň önümleriniň, elektrik energiýasyny, suwuklandyrylan gazyň hasabyna artdyrmak;

- ýurduň eksportyny agrosenagat toplumlarynyň önümleriniň,

áýratyn-da gök önümleriň, bakjanyň, üzümiň, subtropik miweleriň hasabyna artdyrmak;

- ýurduň daşyndan getirilýän önümleriň düzümünde çig mallaryň we materiallaryň, ilatyň sarp edýän azyk däl harytlarynyň paýyny, ýerli önümçilikleri döretmegiň hasabyna peseltmek;

- ýurtda döredilýän erkin ykdysady zolaklara daşary ýurt maýa goýumalaryny, maliýe serişdelerini çekmek arkaly halkara syýahatçylygy, halkara ulag we beýleki hyzmatlary ýokary derejelere götermek.

Umuman, Türkmenistan dünýäniň 104 döwleti bilen söwda gatnaşyklaryny ýola goýdy. Türkmenistanyň Prezidentiniň adalatly belleýşi ýaly, «biz söwda-ykdysady babatda hem, medeni hyzmatdaşlyk babatda hem bütin dünýäniň ýurtlary bilen dostlukly gatnaşyklary ösdürýäris». Görşümüz ýaly, täze Galkynyş eýýamynda ýurdumyzyň makraoykdysady görkezijileriniň täze hil derejä çykýar, ykdysady ösüş üçin täze mümkinçilikler döreýär. Soňky döwürde senagatda, gurluşykda we beýleki pudaklarda bolup geçen özgerişler döwletiň ozalky yzagalak oba hojalyk ýurdundan senagat taýdan ösen ýurda öwürilmegine getirdi. Bu mümkinçilikleri açmaklyk we netijeli ulanmak biziň döwrümiziň esasy wezipesi. Olary netijeli ulanmak esasynda biziň ýurdumyz dünýäniň ösen ýurtlarynyň hatarynda öz mynasyp ornuny tapar.

III b a p

ÝURDUŇ OBA HOJALYGYNDAKY DÜÝPLI ÖZGERIŞLER

3.1. Türkmenistanyň oba hojalygy we onuň önünde duran wezipeler

Türkmenistanyň oba hojalygy ykdysadyýetiň möhüm pudaklarynyň biri bolup durýar. Oba hojalygynyň ösüşiniň esasy wezipeleleri ekologik taýdan arassa ýokary hilli azyk önümlerine bolan ilatyň talaplaryny doly kanagatlandyrmak, gaýtadan işleýän senagaty çig mal bilen üpjün etmek, önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak we täze hojalyk gatnaşyklaryny emele getirmek hem-de şonuň esasynda ýurduň azyk howpsyzlygyny berkitmek bolup durýar. Önde goýlan maksatlar şu wezipeleriň çözülmegini talap edýär:

- oba hojalyk haryt öndürijileriniň ählisi üçin deň ykdysady şertleri döretmek;

- agrosenagat toplumyny döwlet tarapyndan goldamak ulgamyny kämilleşdirmek;

- azyk bazarynyň infrastrukturasyňy ösdürmek boýunça çäreleri amala aşyrmak;

- agrosenagat toplumyny dolandyrmagyň netijeliligini ýokarlandyrmak;

- obada hojalygy dolandyrmagyň netijeli görnüşlerini we usullaryny durmuşa ornaşdyrmak;

-ýurdumyzyň we daşary ýurtlaryň maýadarlaryny oba hojalyk pudagyňy ykdysadyýetine giňden çekmek hem ähli ykdysady serişdeleri peýdalanmagyň has netijeli ugurlaryny kesgitlemek, maliýeleşdirmegiň ähli çeşmelerinden gelýän serişdeleriň ýokary derejede peýda bermegini gazanmak, oba ýerlerinde durmuş ulgamyny, inženerçilik infrastrukturany ösdürmek üçin şertler döretmek.

Täze Galkynyş eýýamynda ýurduň oba hojalygynda ykdysady özgertmeler giň gerim bilen durmuşa geçirilýär. Hormatly Prezidentimiz oba hojalyk reformalaryny geçirmekde hojalygy ýöretmekligiň kanunçylyk binýadynyň döredilmegine aýratyn üns berýär. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda «Daýhan birleşikleri hakynda», «Daýhan hojalygy hakynda» we «Arçynlar hakynda» Türkmenistanyň kanunlarynyň kabul edilmegi oba hojalygyndaky özgertmelere tarap möhüm ädim boldy. Kabul edilen kanunlar ýurdumyzyň oba hojalygynda düýpli özgertmeleri amala aşyrmaga, halkymyzyň eşretli durmuşa, boletin ýaşamagyna, döredijilikli zähmet çekmegine mümkinçilik berdi. Daýhan birleşikleriň maliýe taýdan goldanylmagy, ýer, suw serişdeleri üçin tölegleriň ujypsyz bolmagy, salgyt tölemekden doly boşadylmagy, öndürilen önümleri eksport etmäge mümkinçiligiň berilmegi we beýleki ýeňillikler oba hojalyk önüm öndürijilere Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan göz önünde tutulandyr. Mundan başga-da, Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan tehniki hyzmatlar, dökün satyn almak we beýleki harajatlar üçin 50%-lik ýeňillikler bermek arkaly goldaw berilýär. Oba hojalyk önümleriniň öndürilişini höweslendirmek maksady bilen, etiň, süýdüş, ýumurtganyň, miwe we gök önümleriniň nyrlary

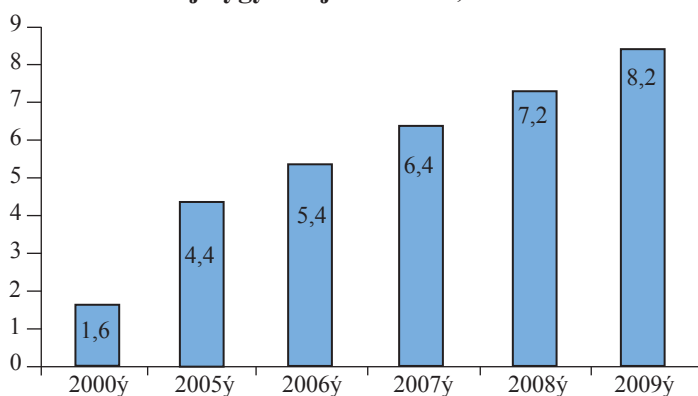
erkinleşdirildi. Bularyň hemmesi oba hojalyk önümçiliginiň gerimini giňeltmek üçin şertler döredýär. Türkmenistanyň oba hojalygy ýokary depginler bilen ösýän pudaklaryň hataryna degişlidir. 2000-2009-njy ýyllarda oba hojalyk önüminiň möçberi 5 esseden-de köp artyp, 2009-njy ýylda 8,2 mlrd. manada deň boldy.

Türkmenistanyň Ýaşulularynyň Lebap welaýatynda geçirilen Maslahaty (2009-njy ýylyň 6-njy marty) berkarar ýurdumyzyň esasy pudaklarynyň biri bolan oba hojalygyny ösdürmäge bagyşlandy. Şol maslahatda hormatly Prezidentimiz ýurdumyzda azyk bolçulygyny döretmek üçin ekinleri amatly howa şertleri bolan ýerlerde ösdürip ýetişdirmegi ylmy taýdan esaslandyrmakdan ybaratdygyny bel-läp, ony ösdürmegiň ençeme ugurlaryny tekliptdi. 2010-njy ýylyň 14-nji maýynda Daşoguzda geçen Türkmenistanyň Ýaşulularynyň Maslahatynda «Tohumçylyk hakynda» Türkmenistanyň Kanunyň kabul edilmegi we bu Maslahatyň oň ýanynda bu ýerde Oba hojalyk institutynyň açylmagy agrar pudagy ösdürmek barada ýurtda edilýän aladanyň görkezijisi bolýar. Ösýän, özgerýän ykdysadyýetimiziň oba hojalyk pudagyny ýuwaş-ýuwaşdan bazar gatnaşyklaryna geçirip, girdejili pudaga öwürmelidigini aýtdy.

Hormatly Prezidentimiziň görkezmelerinden ugur alyp etraplar we welaýatlar boýunça oba hojalyk ekinleriniň rejeli ýerleşdirmekligi durmuşa geçirilip başlandy. Her etrap, welaýat öz toprak-howa aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Oba hojalyk ekinlerini sebitler boýunça ýerleşdirilende şol aýratynlyklary hasaba almak möhüm wezipe bolup durýar. Şol sebäpden eýýäm 2009-njy ýyldan başlap Daşoguz we Balkan welaýatларыnyň ekin meýdanларыnyň düzümi üýtgedildi. 2009-njy ýylda ýurt boýunça ekin dolanyşygyny girizilmeginiň gerimi hem ep-esli giňeldildi. Ýorunja ekmek üçin 44,1 müň ga bölünip berildi. Esasy oba hojalyk ekinleriň önümçilikde ekilýän sortларыny welaýatlaryň toprak-howa şertlerine laýyklykda rejeli ýerleşdirilmegi tebigy mümkinçiliklerimizi netijeli peýdalanmagyň hasabyna ekinlerden ýokary hasyl almaga ýardam etdi. Türkmenistanda oba hojalyk önümçiligi eýeçiligiň dürli görnüşlerine daýanyp ösýär. Türkmenistanyň oba hojalygynda bazar özgertmeleri zygyderli geçirilýär. Munuň netijesinde oba hojalyk önümleriniň umumy möçberinde hususy hojalyklaryň paýy düýpli artýar. Türkmenistanyň

Senagatçylar we telekeçiler birleşmesiniň döredilmegi, «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» Türkmenistanyň kanunynyň kabul edilmegi ýurtda telekeçiligiň, şol sanda agrosenagat ulgamynda işleýän hususy hojalyklaryň ösmegine giň ýol açdy. Hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň 17-nji martyndaky «Türkmenistanda hususy telekeçilik işini maliýeleşdirmegiň meseleleri hakyndaky» kararyna laýyklykda hususy kärhanalaryň we telekeçileriň önümçiligi ösdürmek we täze iş ýerlerini döretmek, şol sanda oba hojalyk önümçiligini ösdürmek hem giňeltmek,

Oba hojalygynda jemi önüm, mlrd. manat

Diagramma

gaýtadan işlenilip taýýarlanylýan önümleriň möçberini artdyrmak bilen bagly taslamalar üçin ygtyýarly banklar tarapyndan ýeňillikli karzlary bermeklik ýola goýuldy. Oba hojalygyny we tutuş agrosenagat toplumyny ösdürmek üçin geçirilýän çäreleriň netijesinde Türkmenistanda soňky iki ýylyň (2009-2010) içinde azyk önümlerine bolan içerki talabyň esasy bölegi ýurduň öz serişdeleriniň hasabyna kanagatlandyryldy.

Hususy-döwlet hyzmatdaşlygyny ösdürilmeginiň netijesinde ýurtda iri toplumlar, fermalar, daýhan hojalyklar döredilýär. Guşçulykda gazanylan üstünlükler aýratyn bellärligidir. Ahal welaýatynyň Baharly etrabynda «Guş toplumu» hususy kärhanasy öz işine başlady. Bu kärhana doly taslama kuwwatlylygynda işlän ýagdaýynda ýylda 3 müň tonna guş eti we 4 mln ýumurtga öndür-

mäge mümkinçilik berýär. Guşçylyk hojalyklaryň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak hormatly Prezidentimiziň talap edýän şertlerini döretmek bilen bagly. Olaryň iň esasyalarynyň biri-de guş toplumlaryna ot-ýmlik ekinlerini ekmäge suwarymly ýerleriň berkidilmegidir. Ýakyn geljekde Türkmenistan özünde öndürilen guş eti we ýumurtga bilen ilaty doly üpjün eder. Maldarçylygyň beýleki pudaklaryny we balykçylyk hojalygyny ösdürmekligiň berk binýadyny döretmeklik häzirki döwürde wezipe edilip goýuldy. 2009-njy ýylyň 6-njy aprelinde geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde hormatly Prezidentimiziň beren tabşyryklary esasynda Türkmenistanyň Oba hojalyk ministrliginiň, welaýat häkimlikleriniň we «Türkmenmallary» assosiasiyasynyň gatnaşmagynda «Türkmenistanda maldarçylyk pudagyny ösdürmegiň maksatnamasy» (2009-2013-nji ýyllar üçin) işlenip düzüldi. Maksatnamada mallaryň ot-ým üpjünçiligini ýokarlandyrmak, mallary talabalaýyk gyşlatmak, öri meýdanlarynyň ulanylyşyny düzgünleşdirmek, ýöriteleşdirilen fermalary döretmek, tohumçylyk işini geçirmek, weterinariýa hyzmatyny gowulandyrmak meseleleri öňe sürüldi we olary durmuşa geçirmegiň anyk ýollary görkezildi. Maksatnamany durmuşa geçirmek boýunça meýilnama işlenilip düzülip, ony amala aşyrmak boýunça «Türkmenmallary» assosiasiyasy tarapyndan degişli işler alnyp barylýar. Ýurtda işlenip düzülen maksatnamalardan ugur alyp, maldarlar dowarlar üçin gyş döwründe zerur boljak gyş agyllarydyr kaşarlaryň gurluşygyna girişdiler. Bu işi ýurdumyzyň maldarlary her bir sebitiň tebigy-howa we öri meýdanlarynyň ot-ým şertlerini nazara almagyň esasynda guradylar. Assosiasiyanyň maldarçylyk hojalyklarynyň her birinde gyş agyllaryny, kaşarlaryny gurmak bilen meşgullanýan ýörite gurluşyk toparlary döredildi. Maldarçylykda tohumçylyk işini alyp barmak, esasan, mallaryň tohum aýratynlygyny, asyl durkuny (genofonduny) saklamaga we kämilleşdirmäge, ýokary önümlü mallaryň baş sanyny artdyrmaga gönükdirilendir. Mallary kesellerden gorap saklamak maksady bilen ýurdumyzyň weterinariýa işgärleri keselleriň önüni alyş we bejeriş çärelerini öz wagtynda geçirýärler. Azyk önümleri bilen üpjün edilmegini has-da gowulandyrmak maksady bilen Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň 12-nji sentýabrynda kabul edilen ka-

raryna laýyklykda 2008-2012-nji ýyllar döwründe et-süýt, ýumurtga we balyk önümlerini öndürýän kärhanalaryň ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda onlarçasynyň gurulmagy we durklarynyň täzelenmegi göz önünde tutulýar. Eýýäm häzirk döwürde bu işleriň durmuşa geçirilmegi bilen, oba senagat toplumynyň gaýtadan işleýän pudaklarynda täze işe girizilen we durky täzelenen kärhanalaryň hasabyna öndürilýän önümleriň möçberi artdyrylýar, görnüşleri giňeldilýär hem-de hili ýokarlandyrylýar. Döwlet tabşyryklary boýunça öndürilýän esasy oba hojalyk önümleriniň – pagtanyň we dänäniň döwlet satyn alyş nyrlary düýpli ýokarlandyryldy. 2011-nji ýylyň 11-nji martynda Türkmenistanyň Prezidenti 2010-njy ýylyň hasylyndan öndürilen bugdaýyň ýurdumyzyň içerki sarp edijilerden artýan 217 müň tonnasyny daşarky bazarlara ýerlemäge ygtyýar berýän Karara gol çekdi. Bu çäreler Türkmenistanyň oba hojalygynyň ösüşine, daýhan birleşikleriň maliýe-hojalyk ýagdaýlaryna, kärendeçileriň we oba haryt öndürijileriniň real girdejileriniň ýokarlanmagyna getirýär. Häzirk döwürde pagta hasylyny daýhanlardan we daýhan birleşiklerinden satyn almaklygyň şertleri üýtgedildi. Bu ugurdan, Türkmenistanda öndürilýän pagtany satyn almak we pagta önümlerini ýerlemek boýunça «Ak altyn» pagta söwda döwlet kärhanasy döredildi. Bu kärhana Türkmenistanyň pagta öndürijileri bilen şertnamalary baglaşmak esasynda öndürilen pagta hasylyny döwlet satyn alyş nyrlaryndan satyn almaga, Türkmenistanyň pagtany gaýtadan işleýän kärhanalary bilen şertnama baglaşmak esasynda satyn alnan pagtany senagat taýdan gaýtadan işlemäge we alnan önümleri ýokary hilli saklap, içerki alyjylara hem-de dünýä bazarlarynyň ýagdaýyny öwrenmek arkaly daşary ýurtlara ýerlemäge, pagta öndürijiler bilen özara önümçilik-ykdysady gatnaşyklaryň ýokary netije berýän, pagtadan ýokary hasyl almaga höweslendirýän usullaryny ýola goýmaga ygtyýar berildi.

3.2. Ekin meýdanlarynyň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak

Türkmenistanyň Prezidentiniň oba hojalyk syýasatyna laýyklykda täze suwarymly ýerler işe girizildi, kanallar, kollektorlar, ho-

jalygiçi awtomobil ýollary guruldy. Oba hojalyk tehnikasynyň par-kynyň täzelenmegine, oba ýerlerinde döwrebap infrastruktura, ekin meýdanlar üçin suwaryş kanallara, baş akabalara we olaryň kollektorlaryna, agrosenagat toplumynyň öňdebaryjy tehnologiýalaryna milliardlarça manat hem walýuta serişdeleri gönükdirildi. Döwrüň talaplaryndan ugur alyp, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň ekerançylyk ýerleriniň suw üpjünçiligini we meliorasiýa ýagdaýyny gowulandyrmak, täze ýerleri özleşdirmek ýaly iňňän möhüm wezipeleri öňe sürýär. 2009-njy ýylyň 15-nji iýulynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow dünýäniň iň uly çölleriň biri bolan Garagumuň jümmüşinde gurlan iri gidrotehnikî desganyň dabaraly açylyşyna gatnaşyp, asyryň beýik gurluşygy bolan «Altyn asyr» Türkmen kölüniň birinji nobatdakysynyň ulanylmaga berilmegine ak pata berdi. Garagumuň jümmüşinde gurlan «Altyn asyr» Türkmen kölüniň ene topragyмыzy ekinzarlyga, bagy-bossanlyga öwürmekde, ekinleriň hasyllylygyny artdyrmakda ähmiýeti örän uly bolar. «Altyn asyr» Türkmen kölüniň göwrümi 132 kubkilometre barabar bolup, oňa şor suwlar iki sany akaba arkaly getirilýär. Baş şor suw akabasy Lebap, Mary, Ahal we Balkan welaýatларыnyň ekin meýdanларыndan çykýan zeý suwlary «Altyn asyr» Türkmen kölüne eltýär. Taslama laýyklykda Baş şor suw akabasynyň welaýatlaryň çäginde şor suwlary getirýän birnäçe gollary guruldy. Daşoguz goly Kölli we Derýalyk döwletara şor suw akabalarynyň suwlarynyň bir bölegini Türkmen kölüne getirýär. Döwletara zeýkeşleriniň şor suwlarynyň «Altyn asyr» Türkmen kölüne ugrukdyrylmagy, zeýkeşleriň täsiriniň ýetýän zolagynda ýerasty suwlarynyň çekilmegine, münlerçe gektar ýeriň melioratiw ýagdaýynyň düýpli gowulanmagyna getirer. «Altyn asyr» Türkmen kölüniň gurlmagynyň ägirt uly halk hojalyk we ekologik ähmiýeti bar. Türkmen kölüni döretmek arkaly ähli şor suwlaryň bir ýerde toplanmagy onuň suwarymly ýerlere edýän ýaramaz täsirini azaldar, ekin meýdanларыnyň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrar we ösümlikleriň hasyllylygyny artdyrar. Garagumda öri meýdanларыnyň gowulanmagyna ýardam eder, takmynan 1 million 300 mün gektar meýdanda öri meýdanларыnyň hasyllylygy ýokarlanar, mallaryň ot-iy m gory has artar. Bu bolsa «Altyn asyr» Türkmen kölüniň sebitdäki we şor

suw akabalarynyň ýakasyndaky öri meýdanlarynda mallaryň baş sanyny artdyryp, pudagy ösdürmäge, täze maldarçylyk hojalyklaryny döretmäge oňyn şert döreder. «Altyn asyr» Türkmen köli diňe bir biziň ýurdumyzyň däl, eýsem goňşy döwletleriň tebigatynyň, şol sanda ösümlük we haýwanat dünýäsiniň baýlaşmagyna uly ýardam eder. Bu ägirt uly desga Merkezi we Gündogar Garagumda zeykeş ulgamlarynyň ugrunda guşlar üçin täze amatly ekologiýa we ot-ýım şertlerini emele getirer. «Altyn asyr» Türkmen köli we oňa barýan akabalar ýurdumyzda balykçylygy ösdürmäge hem giň mümkinçilik berer. Yurdumyzyň suw gorralaryny ekerançylykda isrip etmän ýitgisiz peýdalanmak we 100 müň gektar täze ýerleri özleşdirmek barada milli Liderimiziň kabul eden kararlaryna laýyklykda, Türkmenistanyň Suw hojalyk ministrliginiň ýerlerdäki täze döredilen «Ýersuwgurluşyk» edaralarynyň hünärmenleri we mehanizatorlary suw howdanlarynyň göwrümini giňeltmek, gaçsyny berkitmek, iri suw akabalarynyň, zeykeşleriň, hojalygara suwaryş ýapalarynyň durkuny täzelemek hemde täze ýerleri özleşdirmek boýunça zerur işleri geçirýärler. Balkan welaýatynyň suw üpjünçiligini gowulandyrmak üçin hormatly Prezidentimiziň kabul eden karary esasynda, Garagum derýasynyň 969-njy kilometrinden gözbaş alýan uzynlygy 38 kilometr bolan, 20 müň gektar ýeri suwaryp biljek täze uly suw akabasy guruldy. Ekin meýdanlarynda suwuň ýitgisini azaltmak üçin dünýäniň ösen täze suw tygşytlawyjy tilsimatlary, ýagny ýagyş ýagdyrmak, damjalaýyn suwarmak usuly diňe bagçylykda, üzümçilikde, gök ekerançylykda däl, eýsem beýleki ekinlerde-de ulanylyp başlanyldy. Ruhabat etrabynda gurlan turba zawodynda damjalaýyn suwarmak üçin turbalary öndürmek ýola goýuldy. Ekin meýdanlarynyň melioratiw ýagdaýyny gowulandyrmak babatda barha badalga alýan işler, suwaryşyň täze usullarynyň we öňdebaryjy tilsimatlarynyň önümçilige ornaşdyrylmagy, her bir işe ylmy taýdan çemeleşme geljekde oba hojalygynyň ösmeginiň hem rowaçlandyrmagynyň esasy girewi bolar. Oba hojalygyny özgertmek boýunça çäreleriň täze tapgyryny amala aşyrmak maksady bilen 2009-2010-njy ýyllarda Türkmenistanyň Suw hojalyk ministrligi tarapyndan welaýatlarda 70 müň gektar ekerançylyk ýerleriniň toplumlaýyn durkuny täzelemek, şol sanda düýpli tekizleýiş we melioratiw ýagdaýyny, suw üpjünçiligini gowulandyrmak işle-

rini Ahal, Daşoguz, Lebap, Mary welaýatларыnyň hersinde 15 müň hem Balkan welaýatynda 10 müň gektar meýdanda ýerine ýetirildi. 2011-nji ýylyň 3-nji fewralynda Lebap welaýatynda Ýyldynagyз baş suw akabasyndaky suw göteriji toplum açyldy. Ol Döwletli we Beýik Türkmenbaşy etrapларыnyň ekerançыларыnyň Amyderýanyň suwuna bolan talabyny ady üpjün edýär.

Oba hojalygynyň tehniki üpjünçiligi

Oba hojalyk önümlerini öndürmekde tehniki hyzmatlary agrotehniki möhletlerde berjaý etmek wezipesi, işleriň tehniki tarapdan üpjünçiligini düýpli ýokarlandyrmagy talap edýär. Oba hojalyk pudagyны ýokary depginlerde ösdürmek maksady bilen, ýurduň oba hojalygy üçin dünýäniň belli kompanýalarynyň ýokary öndürijilikli tehnikalarynyň müňlerçesi satyn alynýar. Diňe 2009-njy ýylda Minskiniň traktor zawodynyň «Belarus» berçeli traktorларыnyň 1500-si satyn alyndy. Bu traktorlar Türkmenistanyň şertlerinde köp ýyllaryň dowamynda synagdan geçirilen we olar iş öndürijiligi, tehniki ygtybarlylygy, ýangyç tygşytlaşy boýunça beýlekilerden has-da tapawutlanýarlar. Häzirki döwürde pudagyň tehniki üpjünçiligini nazara alyp, ýakyn üç-dört ýylyň dowamynda oba hojalyk tehnikalarynyň sanyny has-da artdyrmak zerurlygy döreýär. Şunda ekin meýdanларында esasy we ekişniň önündäki bejergi işleri agrotehniki möhletlerde berjaý etmek üçin sürüm traktorларыnyň sanyny 2008-2010-njy ýyllarda 7,5 müň birlige ýetirildi. Geljekde olaryň mukdary ekin meýdanларыnyň artmagyna baglylykda köpeldiler. Sürüm işlerinde ABŞ-nyň Jon-Dir we Keýs firmalarınyň hem-de Belarusda öndürilýän Belarus-1221 traktorлары ulanylar. Hatarara bejergi geçirmekde köp ýyllaryň dowamynda synagdan geçen MTZ-80H traktoryny satyn almaklyk dowam etdiriler. Traktorларыň sany ýakyn ýyllarda 8-9 müň birlige ýetirilip, gowaça ösdürip ýetişdirmekde ähli hatarara bejergi işlerini wagtynda we agrotehniki talaplara laýyklykda geçirmäge doly mümkinçilik dörediler. Pagta hasylyny kombaýnlar bilen ýygmak ýyllar boýunça artyp, hasylyň 50% kombaýnlar bilen ýyglar. Pagta ýygymynda Jon-Dir we Keýs firmalarınyň kombaýnlary peýdalanylýar. «Türkmenobahyzmat» assosiasýasynyň senagat kärhanalarynda we abatlaýyş ussaha-

nalarynda oba hojalyk tehnikalaryny abatlamak, ähli tehnikalar üçin zerur ätiýaçlyk şaýlaryny ýasamak hem tehnikalaryň hatardan çykan böleklerini dikeltmek işleri giňden alnyp barylýar. Işleýän tehnikalaryň sanynyň köpelmegi bilen, olara edilýän hyzmatlaryň, abatlamak işleriň we bölekleriniň dikeldilmeginiň möçberi artar hem abatlaýyş kärhanalaryň kuwwatlygynyň ulanylyş derejesi ýokarlanar. ABŞ-nyň tehnikalaryna degişli ätiýaçlyk şaýlarynyň görnüşleriniň ýüze goýlany ýasamak we önümçilikde ulanmak göz önünde tutulýar. Traktorlar we oba hojalyk gurallar üçin gerekli ätiýaçlyk şaýlarynyň 280 görnüşiniň ýasalmagy we önümçilikde ulanylmagy meýilleşdirilýär. Şeýle-de, abatlaýyş kärhanalarynda oba hojalyk gurallarynyň belli bir görnüşleriniň ýasalmagy hem göz önünde tutulýar.

Tohum we dökün üpjünçiligi

Oba hojalygynyň ösüşinde tohumçylyk uly ähmiýete eýedir. 2010-njy ýylyň 14-nji maýynda Daşoguzda geçen Ýaşulularyň Maslahatynda ýurt Baştutany tarapyndan «Tohumçylyk hakyndaky» Türkmenistanyň kanunynyň kabul edilmegi oňa şaýatlyk edýär. Bu kanun ekiş we nahal serişdeleri bilen bagly işiň ähli tapgyrlarynda döwlet tarapyndan bellenen düzgünleriň we kadalaryň berjaý edilmegine berk gözegçiligi ýola goýmaga, şeýle-de ýokary hilli ekiş hem nahal serişdelerini öndürmäge gönükdirilýär. Welaýatlarymyzda tohumçylyga ýöriteleşdirilen tohum-synag hojalyklaryny, önüm öndürmekden başlap, taýýar haryt derejesine ýetirmäge çenli iş proseslerini amala aşyryan döwrebap agrofirma hojalyklaryny döretmek, şeýle hem ýokary tilsimatly ýyladyşhanalary gurmak göz önünde tutulýar. Bu bolsa, obalarda iş ýerleriniň köpelmegine, ekinleriň hasyllylygynyň ýokarlandyrmagyna getirer, halkymyzyň gök önümler bilen üpjünçiligini has-da gowulandyrar.

Hormatly Prezidentimiz oba hojalyk ekinleriniň tohumçylygyny düýpli gowulandyrmagyň derwaýslygyny aýratyn nygtap, bu işiň döwrüň talabyna laýyk alnyp barylmagyny degişli alymlardan, hünärmenlerden talap etdi. Ylmy-barlag institutlarynyň alymlary we ylmy işgärleri bugdaýyň hem gowaçanyň ýokary hasyl berýän, ir ýetişýän, kesellere çydamly, ýokary hilli pagta süýümini berýän täze sortlaryny

döretmek boýunça işleri giň gerimde alyp barýarlar. Ýurdumyzyň etraplarynda ýöriteleşdirilen dükanlaryň açylyp, olarda tohumlaryň, mineral dökünleriň, ösümlikleri goramagyň himiki serişdeleriniň, oba hojalyk tehnikasy üçin ätiýaçlyk şaýlarynyň söwdasynyň guralmagy, oba hojalyk önümlerini öndürijileriň, kärendeçileriň, ýer eýeleriniň, daýhan hojalyklarynyň maddy-enjamlaýyn üpjünçiligini gowulandyryp, olaryň işiniň netijeliligini ýokarlandyrýar. Milli Liderimiz oba hojalyk ekinleriniň mineral dökünler bilen ýeterlik üpjün edilmegi barasynda hem yzygiderli alada edýär. Türkmenabadyň superfosfat, Marynyň azot, Tejenin karbamid zawodlarynyň doly güýjünde işledilmegi ýurdumyzyň ekerançylyk pudagyny mineral dökünler bilen ýeterlik mukdarda üpjün etmäge mümkinçilik berýär. 2010-njy ýylyň 15-nji ýanwarynda geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde hormatly Prezidentimiz ýurdumyzda mineral dökünleriň azyndan 805,3 müň tonnasynyň öndürilmegini gazanmaklygy degişli pudak ýolbaşçylarynyň önünde wezipe edip goýdy. Hormatly Prezidentimiziň öndengörüjilikli başlangyjy bilen Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynyň Garlyk obasynda kaliý dökünini öndürýän dag magdanlaryny baýlaşdyryjy toplumyň gurluşygyna girişildi. Täze toplum ilkinji tapgyrda kaliý dökünini 1,5 mln tonna çenli, geljekde bolsa, 4 mln tonna çenli çykarmaga doly mümkinçilik berer. 2011-nji ýylda Maryda gurluşygy başlanan ammiak we karbamid zawotlar toplumy hem sebitde öndebaryjy orny eýeleýär. Bu bolsa, ýurdumyzyň oba hojalygyň şeýle zerur dökünlere islegini doly kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, eýsem ony eksport etmäge-de mümkinçilik döreder. Kaliý we karbamid dökünleri ösümlikleriň hasyllylygyny düýpli artdyrmaga, olaryň guraklylyga, sowuk howa şertlerine, zyýankeşlere we kesellere durnuklylygyny ýokarlandyrmaga ýardam edýär.

Oba ilatynyň durmuş hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak

Türkmenistanyň Prezidentiniň başlangyçlary esasynda, 2007-nji ýylyň dekabrynda, «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin

Milli maksatnamasy» tassyklanyldy. Özüniň gurşap alýan wajyp durmuş meseleriniň gerimi we möçberi boýunça bu maksatnama diňe bir sebit boýunça däl, eýsem bütin dünýä boýunça tapawutlanýan maksatnamalaryň hataryna girýär. Wajyp durmuş çözümleriniň amal edilmegi, ilkinji nobatda, ýurdumyzyň döwlet serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar. Milli maksatnama ýurdumyzyň ilatynyň esasy böleginiň durmuş-ýaşayyş şertlerini düýpli ýokarlandyrmagyň maddy we maliýe binýadynyň esasyň döredilmegine gönükdirilendir. Milli maksatnama boýunça umumy möçberi 14,5 milliard manatlyk düýpli maýa goýumlary özleşdirmek göz önünde tutulýar. Şolaryň 2,24 milliard manady elektrik geçirijilerini we desgalary, 2,2 milliard manady suw geçirijilerini, 2,08 milliard manady mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralaryny, 2,08 milliard manady orta mekdepleri, 1,44 milliard manady ýaşayyş jaýlaryny, 1,26 milliard manady awtomobil ýollaryny, 0,86 milliard sport mekdeplerini gurmaga gönükdiriler. Uly möçberli düýpli maýa goýumlar, gazlaşdyryş desgalarynyň hem geçirijileriniň, hassahanalaryň we saglyk öýleriniň, medeniýet edaralarynyň, sport desgalarynyň, suw guýularynyň, lagym geçirijileriniň, aragatnaşyk ulgamynyň ösdürilmegine gönükdiriler. Milli maksatnamany durmuşa geçirmek üçin 2011-nji ýylda 2,84 milliard manat möçberde maýa goýumlaryň goýulmagy göz önünde tutulýar. Olaryň esasy bölegini suw hojalyk we energetika desgalarynyň, içerki awtomobil ýollarynyň, ýaşayyş jaýlarynyň, hassahanalaryň, sport desgalarynyň, mekdepleriň hem çagalar baglarynyň gurluşygyna bagyşlanýlar. Ilatyň durmuş-ýaşayyş şertlerini ýokarlandyrmakda ipoteka karzlaşdyrmasy esasynda ýaşayyş jaýlarynyň gurluşyklary uly ähmiýete eýedir. Türkmenistanda ipoteka karzlaşdyrmasyň örän ýeňillikli şertlerde, ýagny 30 ýyl möhlete, ýyllyk 1% we 5 ýyl ýeňillikli döwürde berilýär. Ýurt Baştutanymyzyň oba hojalygyny ösdürmäge degişli öňde goýan wezipeleri, oba hojalygymyzy dünýä ülnülerine laýyklykda döwrebaplaşdyrmak baradaky ýörelgeleri, ýurdumyzda hil taýdan düýpgöter täze oba taglymatynyň kemala gelmeginiň esasy boldy. Obalary, şäherçeleri, etrapdaky şäherleri we etrap merkezlerini abadanlaşdyrmak barada ýörite maksatnama kabul edilip, bu ugurda ägirt uly işleriň durmuşa geçirilmegi, Esenguly, Ruhubelent etraplarynda ajaýyp ymaratlaryň, täze döwrebap desgalaryň ençemesiniň gurlup ulanma-

ga berilmegi, Lebap welaýatynda Döwletli, Mary welaýatynda Altyn sähra etraplarynyň döredilmegi täze Galkynyş zamanasynyň aýgytly ösüşleriniň, buýsançly özgermeleriniň hakyky mysalydyr.

IV bap **BEÝIK GALKYNYŞLAR ZAMANASYNDA JEMGYÝETIŇ** **SOSIAL DÜZÜMI (STRUKTURASY)**

4.1. Sosial düzümi. Jemgyýetiň sosial düzümi

Jemgyýetiň sosial strukturasy bilen baglanyşykly meseleler «Sosiologiýa» dersinde giňişleýin beýan edilýär. Türkmen jemgyýetiniň sosial düzümi barada gürrüň etmeklik maksat edinilýär. Şu kitabyň üçünji bölümünde garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň sosial düzüminde başlanan üýtgeşmeler barada durup geçipdik. Ýöne, bu ýerde bolup geçýän özgeişler örän düýpli hem-de çylşyrymly. Täze döreýän sosial toparlar, gatlaklar we synplar özalkylardan bütünleý diýen ýaly tapawytlanýarlar. Şonuň ýaly-da bu özgerişleri derňemeklik üçin ulanylýan ylmy çemeleşmeleri hem diňe marksistik garaýyş bilen çäklemeklik hakykylygy açmaklyga kömek edip bilmeýär. Täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetiniň sosial düzüminde bolup geçen üýtgeşiklikler barada söhbete geçmezden ozal jemgyýetiň sosial düzümi baradaky taglymatlaryň käbiriniň üstünde durup geçeliň. «Sosiologiýa» dersinde olar giňişleýin beýan edilipdi. Bu ýerde olaryň häzirki döwürde has täsirlilerini görkezeliň. Jemgyýet ýöne bir mähelle üýşmeleňi bolup bilmeýär. Onuň hökmany suratda sosial düzümi we düzümi bölekleri bolýar. Özara gatnaşykda we baglanyşykda bolýan sosial toparlaryň, şonuň ýaly-da sosial edaralaryň birleşmesi hem olaryň özara täsirleri sosial düzümi döredýär. Sosial düzümiň barlygy we onuň ösüşiniň mehanizmi adam hereketiniň ulgamynda «ýerleşýär». Ýaşamaklyk üçin adamlar belli bar gatnaşyklara girişýärler, toparlara birikýärler, özara wezipeleri bölüşýärler. Topar döretmeklik işinde zähmet bölünşiği kesgitleýji orna eýe bolýar. Onuň sosial gatnaşyklaryň taryhyny

düşündürmeklikdäki ähmiýeti hem uly. Sosial gatnaşyklar sosial toparlaryň we edaralaryň arasyndaky durnukly hem kadalaşan gurmaçylyk-tehniki, ykdysady, aňyýet baglanyşyklaryň biri-biri bilen gatyşmasy bolýar. Sosial toparlaryň islegleri we bähbitleri jemgyýetçilik gatnaşyklaryň aýratyn görnüşi bolan sosial gatnaşyklara ulgamlaryň hem bitewileýin häsiýeti berýär. Jemgyýetiň sosial düzümini dürli sosial toparlar, sosial edaralar we zähmet aýratynlygy hem jemgyýetdäki orny bilen tapawutlanýan sosial gatlar düzýärler. Sosial toparlar sosial gatnaşyklar ulgamyndaky ornuna, özlerniň isleglerine we bähbitlerine, şonuň ýaly-da özlerniň oňlaýan gymmatlyklaryna görä kemala gelýärler. Sosial edara adam hereketiniň dürli gurşawlaryny sazlaşdyrýan düzgünleriň, kadalaryň we ýörelgeleriň toplumdur. Sosial edara adam hereketini dürli rollaryň we statuslaryň ulgamy görnüşine getirip, sosial ulgamy gurnaýar. Bu ýerde sosial edara belli bir durmuşy islegleri kanagatlandyrmaklyga gönükdirilen orunlaryň we statuslaryň jemi bolup çykyş edýär. Jemgyýetiň sosial düzümi özara baglanyşykly toparlaryň we edaralaryň durnuklylygyny hem netijeli hereketini üpjün edýär. Jemgyýetiň sosial düzümi barada dürli hili taglymatlar bar. Olar: sosial deňsizlik taglymaty; synpy taglymat; sosial edaralar taglymaty. Sosial deňsizlik taglymatyň aýratynlygy. Bu taglymat aýry-aýry şahsyýetleriň we jemgyýetçilik toparlaryň jemgyýetde tutýan ornuny görkezmeklik üçin «social status» diýen düşünjäni girizýär. Şonda sosial düzümler–jemgyýetdäki derejeleriň ulgamy hökmünde aňladylýar. Jemgyýetiň ähli görnüşlerinde deňsizlik bolupdyr. Hatda adamlaryň baýlyk derejesi bilen tapawutlanmaýan ýöntem jemgyýet gurluşlarynda erkek bilen zenanlaryň, ýaşuly nesiller bilen ýaşkiçi nesilleriň arasynda tapawut bolan. Ol ýa-da beýleki adam jemgyýetde şowly awçylyk, miwe ýygnamak başarnygy bilen we başga işlere görä ýokary dereje eýeläp bilen. Jemgyýeti öwrenýän ylmlarda deňsizligiň dürli görnüşlerini suratlandyrmaklyk üçin sosial stratifikasiýa adalgasy ulanylýar. Stratifikasiýa dürli adam toparlarynyň arasynda bar bolan düzümler deňsizligi hökmünde kesgitlenýär. Jemgyýeti, onuň ierarhiki düzüminde stratalar görnüşinde göz önüne getirse bolýar. Ýeňilliklerden peýdalanýan adamlardan durýan stratalar ierarhiki düzümiň in ýokar-

synda ýerleşýärler. Iň az ýeňilliklere eýe bolan adamlardan durýan stratalar bolsa onuň esasynda bolýarlar. Stratifikasiýa ulgamynyň esasy bolup: gulçulyk, gatlak we synp çykyş edýärler. Gulçulykda aýratyn adamyň başga biriniň eýeçiligi bolany sebäpli, ol deňsizligiň göze dürtme görnüşi bolýar. Dürli jemgyýetlerde gulçulyk dürli görnüşlere eýe bolan we wagtyň geçmegi bilen ol deňsizligiň beýleki görnüşlerine öz ornuny beren. Adaty jemgyýetde sosial gatlaklar ulgamy berkäp başlaýar. Adaty türkmen jemgyýetinde hanlar we begzadalar ýokary gatlagy düzen bolsalar, ruhanylar ortaky gatlagy düzenler. Daýhanlary, söwdägärleri we başgalary birikdirýän üçünji gatlak – garamaýaklar gatlagy bolan. Synplary uly adam toparlary görnüşinde kesgitlese bolar. Olar özleriniň ýaşaýyş görnüşlerine güýçli täsir edýän durmuşy-ykdysady baýlyklary bilen biri-birinden tapawutlanýarlar. Deňsizligiň şu we beýleki görnüşlerini açyp görkezýän dürli taglymatlar bar. Olaryň içinde häzirki döwürde K. Marks we M. Weber tarapyndan işlenip düzülen jemgyýetiň sosial düzimi baradaky taglymatlar täsirli bolýar. Olar aýry-aýry şahsyýetleriň we jemgyýetçilik toparlaryň jemgyýetde tutýan ornuny, sosial status düşüňjesiniň manysyny açmaklyga, sosial düzüme jemgyýetdäki statuslaň ulgamy hökmünde aňlamaga kömek edýärler. Karl Marks (1818–1883) nemes filosofy, ykdysadyýetçidir. Onuň jemgyýetiň sosial düzümi baradaky taglymaty taryhy ösüşe eýeçilige we baýlyga gözegçilik üçin göreşiň gerekligiden gelip çykýar. Zähmet bölünşiği esasynda ýüze çykýan bu göreşiň netijesinde gapma-garşylykly bähbitlere eýe bolan synplar döreýär. Taryhyň dürli döwürlerinde agalyk edýän önümçilik usulyna görä synplaryň tebigaty üýtgeýär. Şeýlelikde, kapitalizmiň şertlerinde öz zähmeti bilen baýlyklary döredýänleriň hem-de önümçilik serişdeleriniň eýeleriniň arasynda dawa ýüze çykýar. Marksýň pikiriçe antogonistik toparlaryň arasyndaky dartgynlyk sosial özgerişiň çeşmesidir. Şonuň üçin onuň taglymatyny synplaryň göreşi baradaky taglymat diýip atlandyrsa bolar. XX asyryň agyr we kyn sapaklary jemgyýetiň özgerişine diňe synplaryň biri-birine garşy durmaklarynyň, göreşiniň netijesi hökmünde däl-de, ol özgerişe sosial toparlaryň hem gatlaklaryň sazlaşygynyň netijesi hökmünde garamaklygy talap edýär. Şeýle garaýyş has hem düýpli özgerişler döwrün-

de milli bitewilik barada alada etmekligiň gerekligini görkezýär. Şonuň üçin marksizm häzirki jemgyýetiň sosial düzüminde bolup geçýän özgerişleri doly häsiýetlendirip bilmeýär. M. Weber (1864-1920) – nemes filosofy, sosiology, taryhçysydyr. Ol jemgyýetiň synplara bölünmekliginiň esasy ykdysady şertleriň düzýänligi barada K. Marks bilen ylalaşýar. Şol bir wagtda hem onuň pikiriçe synplara bölünmeklik diňe bir adamyň eýeçilige eýe bolmaklygy ýa-da önümçilik serişdelerine doly ýa-da çäkli gözegçiligi bilen kesgitlenmän, eýsem, eýeçilige göni dahylly bolmadyk ykdysady tapawut bilen hem kesgitlenýär. Olar meselem, işgäriň hereketiniň görnüşini kesgitleýän iş endigi we hünärmenlik derejesi bolup bilerler. Jemgyýetiň synplara bölünmeginiň bir esasy hökmünde hünärmenlik derejesi, diplomyň barlygy, işgäriň başarnygy hem endigi bolup biler. Şonuň ýaly-da Weber stratifikasiýa ulgamynyň esasy hökmünde adamyň statusyny we onuň partiýa deňişligini görkezýär. Status sosial toparlaryň ýa-da adamlaryň arasyndaky tapawudy, olaryň jemgyýetde eýeleýän orny bilen tapawutlandyrýar. Diýmek, status takyk hukuklara we borçlara eýe bolan adamyň jemgyýetde tutýan orny bolýar. Adam köp hili statuslara eýe bolup biler, ýöne olaryň haýsy hem bolsa, biri esasy bolup, onuň jemgyýetdäki ornuny kesgitleýär. Adamlaryň statusy boýunça dürlüligi, olaryň ol ýa-da beýleki synpa deňişliginden tapawutlanýar. Eger adamyň synpa deňişligi ykdysady esaslar bilen kesgitlenýän bolsa, onuň statusy özüne bagly esaslar bilen kesgitlenýär, meselem, bilim, hünär derejesi, ýaşayyş görnüşi we başgalar. Weberiň pikiriçe adamyň partiýa deňişligi hem sosial stratifikasiýa täsir edýär. Jemgyýetiň sosial düzümi baradaky taglymatlar bilen tanyş bolanymyzdan soňra biz häzirki türkmen jemgyýetiniň sosial düzümini häsiýetlendirmeklige çalşalyň. Onda-da bu ýerde bolup geçýän özgerişlere yzygiderlilikde garalyň.

4.2. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda jemgyýetiň sosial düzüminde bolup geçen özgerişler

Ýokarda bu ýerde bolup geçýän üýtgeşmeler barada giňişleýin durup geçipdik. Häzir bolsa, şolaryň netijeleri barada pikirleri

jemläliň. Jemgyýetiň geçiş döwrüniň sosial güzümi öňki, synplaryň sosial toparlaryň we gatlaklaryň düzümi bilen bellibir derejede bagly bolýar. Şonuň üçin hem ozalky jemgyýet gurluşynyň sosial düzüminiň bölekleriniň we halkalarynyň käbirini üýtgetmek, başga birnäçelerine täze hil häsiýetini bermek, şonuň ýaly-da täze durmuş-ykdysady reallyklara laýyk gelýän täze sosial toparlaryň hem gatlaklaryň kemala gelmeklerine, jemgyýetde orun almaklaryna ýardam etmek arkaly ulgamlaryň ösüşine ýol açyldy. Geçiş döwründe ilatyň düzüminde täze-täze toparlar ýüze çykýar. Olaryň sosial statuslary üýtgäp, bähbitleri aýrybaşgalaşýar. Täze düzümler başda bölek-bölek bolýar. Olara içki bitewilik, jebislik ýetmeýär. Olaryň ykdysady, syýasy, durmuş-medeni statusynyň arasynda bir kysymdaşlyk ýok. Jemgyýetçilik toparlarynyň kanuny resminamalarda berkidilen statusy bilen olaryň sosial-psihologik taýdan özlerini duýuşlary gabat gelenok. Bular wagtlaýyn, geçiş döwrüniň nyşany. Meselem, jemgyýetde geçýän özgerişe tapawutly garaýyş esasynda hem dürli sosial toparlar döreyärler: täze gymmatlyklara daşarky güýjüň (döwlet ýa-da özgerdiji topar) täsiri hökmünde garaýan topar; özgerişe serişde hökmünde garaýan topar; özgerişe şahsyýetiň özüni kämilleşdirmeklige döwrän mümkinçilik hökmünde garaýan topar. Bazar gatnaşyklaryna girişilýän döwürde şu hili dürli toparlaryň döremekligi kanunalaýyk. Sebäbi garaşsyzlykdan öňki ýyllar biziň ýurdumyzda agalyk eden marksistik filosofiýa adamlaryň aňyna häzirkä Galkynyş eýýamynda jemgyýete işewür ornaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryna ýigrenç döretmeklige çalşypdy. Ol ýyllar jemgyýetçilik aňy köpçülikleýin paýhasy kemala getirip, adamyň özbaşdak pikir ýöretmeklik ukybyny peseltdi. Özbaşdak pikiriň inkärlenýän ýerinde şahsy borç we şahsy jogapkärlik gowşaýar. Şonda jemgyýet jogapkärçiligi adamyň özi bilen däl-de, onuň maşgalasy, kowumy, garyndaşlary bilen baglaýar. Netijede, ahlaklylygy göteriji bolup aýratyn adam däl-de topar çykyş edýär. Çünki geçiş döwründe toparlaýyn aňyň täsiri saklanyp galýar. Biziň bazar gatnaşyklaryna işewür girişýän döwrümizde adam öz edýän işine özi jogap bermelidir. Adamlaryň täze şertlerde öz borjuny we jogapkärçiligini bilmekleri üçin täze aň gerek. Jemgyýetde täze aňyň kemala

gelmegininiň öz depgini bar. Aňyň kemala gelmegine ykdysady we durmuşy özgerişleriň täsir edýänligine garamazdan, onuň depgini soňkularyň üýtgeýiş depgini bilen gabat gelmeýär. Şonuň üçin täze aňyň kemala gelmegini emeli taýdan çaltlandyrmak ýa-da çäklendirmeklik gerekli netije berip bilmeýär. Geçiş döwrüne geregu-gerekmejek salgylaryň köpdürliligi häsiýetli bolýar. Diýmek bu döwürde şol salgylanmalara eýerýän, ýokarda görkezilen dürli-dürli toparlaryň boljaklygy hem düşnüklidir.

4.3. Galkynyş eýýamynda jemgyýetiň sosial düzüminiň aýratynlygy

Köne jemgyýet gurluşyndan täze jemgyýet gurluşyna geçilýän döwrüň başynda dörän şindi durnukly häsiýete eýe bolup bilmedik dürli-dürli sosial toparlaryň täze jemgyýetiň durnukly toparlaryna we gatlaklaryna öwürülmeği wagty hem jemgyýetiň özgerişiniň yzygiderliligini talap edýär. Şonuň üçin geçiş döwrüniň başynda jemgyýetiň sosial düzümünde köne synplar, sosial toparlar bilen bir hatarda täze sosial toparlar we gatlaklar döräp, berkäp başlaýarlar. Biziň jemgyýetimizde olaryň öz ornuny tapyp berkemeginde döwletiň aýratyn orný bardyr. Mülkdarlaryň, telekeçileriň, kärendeçileriň topary döwletiň goldawy esasynda berkäp başlady. Hakyky haryt öndürjileri-hususyýetçileri döretmeklik döwletiň üns merkezinde boldy. Häzirki zaman türkmen jemgyýetiniň gatlaklara bölünşini gatlaklara bölüji taryhy mehanizmleriň täsirini göz önünde tutmazdan doly göwürümde düşündirip bolmaz. Bu mehanizmler belli bir derejede türkmeniň medeniýetiniň hem-de durmuş tejribesiniň aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Gatlaklara bölünmeklige daşarky medeniýetleriň täsirini hem hasaba almalydyr. Türkmen medeniýetinde Gündogaryň we Günbataryň medeni gymmatlyklaryny özleşdirmäge mümkinçilik berýän dürli görnüşli siwilizasion gözükmeler toplanandyr. Araplardan türkmen medeniýeti dini esaslary (musulmançylygy) miras alýar. XX asyrdaky jemgyýetiň gurluşyna we onuň synpy düzümine sosialistik tejribäniň täsiri güýçli boldy. Türkmen jemgyýetiniň stratifikasion bölünşiği Günbatar Ýewropanyň hem-de Gündogaryň gatlaklara

bolüniş tendensiýalary bilen belli bir meňzeşligi bolup, şol bir wagtda hem düýpli aýratynlyga eýe bolan özgeriş bolýar. Üçünji bölümde garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň sosial düzümünde bolup geçen üýtgeşmeleri biz häsiýetlendiripdik. Şonda täze döreýän sosial toparlaryň we gatlaklaryň häsiýetine geçen asyryň 70-80-nji ýyllaryndan synpy hem gatlaklaýyn bölünşiginiň täsiriniň nä derejede güýçludigi aýdyň görkezilipdi. Şonuň bilen bir hatarda bu ýerde garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda sosial guramaçylygyň we ýaşsaýyş hereketiniň gymmatlyklaýyn gözükmesiniň gözlegi hem açylyp görkezilipdi. Ýurtda edaralaýyn-kanunçylyk esasynda eýeçiligiň we ykdysady işiň subýektleriniň dürli görnüşleriniň, şol sanda döwletiňki däl sektory kemala gelip başlady. Olara döwletiň kärhanalarynyň işgärleriniň uly bölegi geçip başlady. Kem-kemden araçylyk işler, hyzmat, maliýe-bank operasiýalary bilen meşgul bolýan adamlaryň sany artýar. Ýurtda bazar gatnaşyklary bilen baglanyşykly täze işlerde işleýän adam toparlary kemala gelip başlaýar – paýdarlar we hususy kärhanalaryň menejerleri, gymmat bahaly kagyzlary bahalaýan hünärmenler we başgalar. Türkmen jemgyýetinde telekeçiler gatnaşygynyň kemala gelmegi bilen bagly iş özboluşlylyga eýe bolýar. Bu gatlagyň manysyny, düzümini we statusyny aňlamaklyk şol döwürde ýeňil bolmady. Ol ýa-da beýleki işgäriň bu gatлага degişlilikini kesgitleýän iki häsiýetnama – girdeji alamak maksady bilen hojalyk gurşawyndaky hereket; ykdysady erkinlik, ýa-da hojalyk işleriň netijeliligi üçin şahsy jogapkärçilik hem-de özbaşdak karara gelmeklik bilen baglanyşykly hukuklaryň we jogapkärliigiň barlygydyr. Türkmen jemgyýetinde bu gatlak kem-kemden galňaýar. Şol döwürde bu gatlagyň wekilleri özlerini öz sosial-hünär statusy bilen düýpli baglap bilmändiklerine garamazdan olar biziň jemgyýetimizdäki beýleki gatlaklardan hem toparlardan tapawutlanýarlar. Telekeçiler iş bilen meşgul bolýanlaryň düzümläýin üýtgemeklik işinde belli bir orun eýelediler. Olaryň üsti bilen işgärler wagtyny geçiren we zerurlyklary kanagatlandyryp bilmeýän önümçilikden täze döreýän önümçilige geçip başladylar. Eýeçiligiň täze görnüşleriniň döremekligi we işgärleriň düzümläýin başga ugurlara geçmekligi bilen baglanyşykly çylşyrymly hadysalar şindi hukuk demokratik proseduralaryň ýetmezlik, sosial infrastrukturalaryň

gowşaklyk edýän döwründe boldy. Bular şol döwürde döreyän täze düzümlere we gatnaşyklara öz täsirini ýetirdiler. Işgärler täze önümçilik görnüşlerine diňe bir sosial netijeliligi bolmadyk önümçilikden däl, eýsem, jemgyýete gerekli, ýöne bada netijeliligi berip bilmedik önümçilikden hem çykdylar. Şonda ýokary derjeli hünärmenleriň täjirçilik düzümine geçmekleri kähallatlarda örän oňaýsyz netijelere, ýagny girdejileriň ýokarlanmagy üçin hünär ussatlygy ýitirmeklige getirýän ýagdaýlary hem boldy. Şeýlelikde, orta synpyň kemala gelmeginde esasy orny eýelemeli gatlaklaryň öz statusyny ýitiren ýagdaýlary az bolmady. Olaryň wekilleriniň has girdejisiz toparlara ýada başga statusly düzümlere geçenleri boldy. Bu bolsa, özgerişlere oňaýsyz täsir edýär. Şu ýagdaýlar göz önünde tutulyp, önümçilikde täze işewür toparlaryň we gatlaklaryň döremegine aýratyn üns berildi. Şonda önümçiligi guramak, ony höweslendirmek, bütin ykdysadyýeti dolandyrmak, eýeçiligiň täze görnüşlerine ýol açmak, uzak ýyllar dowamynda toplanan jemgyýetçilik emlägini täzeden paýlamak döwleti dolandyrmaklygyň wajyp şertine öwrülýär. Bu wezipeleri ýerine ýetirmeklik üçin döwletiň elinde gerek bolan mümkinçilikler bar. Onuň elinde maddy, ykdysady, sosial, syýasy, hukuk, medeni, gurmaçylyk ryçaglary bar. Olaryň üsti bilen döwlet täze sosial toparlaryň jemgyýetde berkemeklerine öz täsirini ýetirýär. Ol karzlar, ygtyýar-namalar bermek, salgyt, nyrhlar, investisiýalar, ýeňillikler syýasaty arkaly hususyýetçileriň ösmegine kömek berýär. Şeýle aladanyň netijesinde täze sosial toparlar jemgyýetde, onuň ykdysadyýetinde kem-kemden öz ornuny tapyp başlaýarlar. 2008-nji ýylyň başynda ýurdumyzda öndürilýän önümiň 40 göterimi hususy sektora degişli boldy. Şol ýylyň 17-nji martynda türkmen hususy telekiçileri bilen duşuşanda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bu görkezijini 2020-nji ýylda 70 göterime ýetirmek üçin döwlet tarapyndan hemmetaraplaýyn goldaw beriljekdigini, oňaly şertleri dörediljekdigini belläp geçdi. Banklarda daşary ýurt walýutalarynyň erkin satylmagy, onuň ýeke-täk hümmete geçirilmegi, 5 göterimden ybarat 10 ýyl möhletli ýeňillikli karz pullaryň berilmegi, salgyt syýasatynyň ýeňilleşdirilmegi, telekeçilige degişli kanunlar boýunça tükelleýiş işleriň geçirilmegi, daşary ýurt maýa goýumlary hakyndaky kanunyň täze redaksiýasy ýokarda görkezilen sepgitlere, ykdysady

netijelilige ýetmeklige ýardam berjekligi gümansyz. Türkmenistanyň telekeçileriniň we senagatçylarynyň birleşmesiniň döredilmegi bu ugurda durmuşa geçiriljek çäreleriň we telekeçilik ulgamyny, esasan-da kiçi we orta hususy telekeçiligi ösdürmek syýasatynyň giňişleýin pikir alyşmak esasynda durmuşa geçiriljekliginiň güwanamasy bolýar. Ýurtda konstitusion reformanyň geçirilmegi jemgyýetde bazar ykdysadyýetiniň berkemegi, orta gatlagyň güýjemekligi üçin gerek bolan hukuk esaslaryny döretdi. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwründe jemgyýetiň ykdysadyýetdäki eýeçilik görnüşlerine laýyklykda gatlaklara bölünmekligi bolup geçýär. Bu ýerde orta gatlagyň berkemekligi aýratyn ähmiýete eýedir. Biziň häzirki jemgyýetimizde orta gatlak ýokary gatlak bilen hakyna tutma işgärleriň ortasynda ortalyk orna eýe bolýan sosial topar bolýar.

4.4. Galkynyş eýýamy we orta gatlak

Biziň jemgyýetimizde geçiş döwründe ilki bilen döwletiň hemäýaty bilen orta gatlagyň döremegine itergi berýän ýer eýeleriniň, mülkdarlaryň, kärendeçileriň täze toparlary, milli intellektual we önümçiligiň ýolbaşçylarynyň, bazar ykdysadyýetine hyzmat edýän hünärmenleriň ýörite toparlary döreýär. Hususyýtçileriň, onda-da jemgyýetiň ösüşiniň daýanjy bolan kiçi we orta telekeçileriň döremegi ýurtda geçirilýän özgertmeleriň wajyp mehanizmine öwürülýär. Jemgyýetde orta gatlak kemala gelip başlaýar. Intelegensiýanyň, hünärmenleriň bir bölegi onuň döremeginiň sosial esasy bolup çykyş edýärler. Bu gatlagyň döreýşi çylşyrymly proses. Başlangyç döwürde bu gatlagy döredýän toparlar özleriniň intellektual we hünär mümkinçiliklerini, tejribesini hem ukyplaryny, ýokarda görkezilişi ýaly, bazar gatnaşyklarynyň talaplaryna laýyk ulanmaga doly ýetişenoklar. Onuň dürli sebäpleri bar. Geçiş döwrüň başlangyjynda täze gymmatlyklaryň orun alyş derejesiniň ýeterlik bolmazlygy, dolandyryşyň görnüşleriniň, usullarynyň täzeçe işläp bilmeýänligi, taryhy we intellektual endikleriň täsiri, täzeçe pikirlenişň köne görnüşler tarapyndan gysylmagy ýaly zatlar täze sosial toparlaryň bazar ykdysadyýetine uýgunlaşmagyna kynçylyklar döredýär. Orta gatlak ownuk söwdagärleriň, telekeçileriň, innowasion fonduň, banklaryň işgärleriniň, kärhanalaryň ýolbaş-

çylarynyň hasabyna köpeliýär. Wagtyň geçmekligi bilen olaryň täsiri ýokarlanýar, ýurdumyzda umumy öndürülýän önümde hususy sektora degişli paý artýar. Bu bolsa, jemgyýetiň bazar ykdysadyýetine geçýänliginiň ygtybarly görkezijisi bolan orta gatlagyň döreyänligini görkezýär. Şeýlelikde, döräp berkeýän orta gatlagyň düzümi esasan, täze döwürde häzirkiki türkmen jemgyýetimizde öz ornuna eýe bolýan sosial toparlary birleşdirýär. Onuň düzümine: şäherdäki we obadaky kiçi hem orta hususy telekeçiler (hünärmenler, ýer eýeleri, kärendeçiler, hususy kärhanalaryň eýeleri, telekeçiler), önümçilikde, söwda-da, bilim, saglygy goraýyş, hyzmat edaralarynda işleýän gullukçylar (administratiw-dolandyryjy we tehniki işgärler, inženerler, mugallymlar, lukmanlar we başg.). Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde orta gatlagyň düzümine girýän ownuk hususy eýeçiler hemişe hereketde bolýar, olaryň öndürýän harytlaryna isleg bolany sebäpli bu topar elmydama täzelenýär, ýöne ýitip gitmeýär. Orta gatlagyň düzüminde bellibir derejede «köne» (hünärmenler, azat hünärleriň işgärleri) we «täze» (ähli hususy eýeçiler) toparlary tapawutlandyrsa bolýar. Häzirkiki döwürde maglumat we dolandyryş işleriniň ähmiýetiniň artmagy bilen dolandyryş hem gözegçilik ulgamlaryndaky işgärleriň köpelmegine getirýär. Bu gatlak, görşümüz ýaly, biziň jemgyýetimizde umuman täzeden kemala gelýär. Jemgyýetde kemala gelýän we berkeýän orta gatlagga ozalky synplaryň bir görnüşi hökmünde garamak nädogry bolar. Sebäbi onuň düzüminde dürli sosial toparlar bar, onda-da bähbitleri biri-birinden tapawutlanýan toparlar bar. Ýokarda görkeziliş ýaly, olaryň jemgyýetde bolup geçýän özgerişlere garaýyşlary hem biri-birinden tapawutlanýar. Şonuň üçin jemgyýetiň gatlaklara bölünýän döwründe, onuň bitewiligini üpjün etmeklik uly ähmiýete eýe bolýar. Aslynda bazary ösdürmeklik gerek, ýöne ol esasy maksat bolup bilmeýär. Bu ýerde esasy mesele bazar gatnaşyklaryň zähmete ukyply ilatyň başlangyçlaryny we döredijilik hyjuwlaryny ýüze çykarylmaklyga hem ösdürilmeklige itergi bermekligi gerek. Onda döwletiň hukuk esaslary adamlaryň ykdysdy işiniň erkinligini üpjün edip, kiçi we orta telekeçilik ulgamlarynda işleýänleriň hukuklarynyň hem kanuny bähbitleriniň berjaý edilmegini kepillenmelidir, jemgyýetde adalatly bäsleşigi goldamalydyr.

Jemgyýetde döreyän sosial gatlaklaryň biri-birinden tapawudy

diňe bir ykdysady görkezijiler, ýagny hünär, wezipe, iş görnüşi, maddy üpjünçiligi bilen häsiýetlendirilmän, eýsem, ruhy we intellektual derejeleri bilen hem häsiýetlendirilýär. Galkynyş eýýamy bilşimiz ýaly ýurduň ylym-bilim ulgamyny kämilleşdirmeklikden başlandy. Türkmenistanyň Prezidenti: «Ýaşlaryň biliminiň we hünär taýdan taýýarlygynyň Ýewropa standartlaryna gabat gelýän derejesine ýetilmegi bize jemgyýetiň kuwwatly sosial gatlagyny–milli intellektual elitasyny döretmäge, Türkmenistany dünýäniň ösen döwletleriniň birine öwürmäge mümkinçilik berer¹» diýip belleýär. Şu hili intellektual elita jemgyýetiň ierarhiki düzümünde belli bir orna eýe bolan gatlak bolmaýar. Ol biziň ýokarda garap geçen sosial gatlaklarymyzyň ählisiniň agzalarynyň wekillerini öz içine alyp biler. Intellektual elita akyl we fiziki zähmet bilen meşgul bolýan adamlary hem özünde jemläp biler. Hawa, onuň düzümünde akyl zähmetiniň wekilleri agdyklyk edýär. Ýöne bir käri söýüp, şol käre berilen adam üstüne ylymly–bilimli hem bolaýsa, onda ol täze bir derejä galýar. Şonda daýhan ýöne daýhan däl-de öz işini ylmyň talaplary esasynda gurnap, ýokary netijeliligi gazanyp bilýän işgäre öwrülýär. Şeýle özgeriş her bir telekeçide, hünärmende hem bolup biler. Şol sebäpli intellektual elitanyň döremekligi biziň Galkynyş eýýamymyzyň talaby bolýar. Intellektual elitany düzýän gatlagyň statusy adamyň jemgyýete edip bilýän täsiri bilen häsiýetlendirilýär. Şonuň üçin özgerýän jemgyýetde şu gatlagyň kemala gelmegi has uly meseläniň - täze adamy ýetişdirmek işiniň aýrylmaz bölegi bolup çykyş edýär. Bu ýerde şahsyýet bilen jemgyýetiň özara täziri üýtgeýär: eger «kadaly» ösüş döwürlerinde şahsyýet belli bir derejede jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň düzüminiň aýratyn şöhlenenmesi bolýan bolsa, jemgyýetiň düýpli özgerýän döwründe durmuşyň jemgyýetçilik şertleri adam hereketiniň netijesi bolýar. Jemgyýetde adamyň täsiriniň güýjemegi, şol sanda ylmyň we bilimiň ähmiýetiniň artmagy pikirlenmegiň hem akyl ýetirmekligiň täze derejä galmagy bilen bagly bolýar. Intellektual elita hem jemgyýetde täzeçe pikirlenip bilýän adam topary bolup çykyş edýär. Jemgyýetde şeýle kuwwatly gatlagyň kemala gelmegi ylym-bilim ulgamynyň kämilleşmegini talap edýär. Türkmen Lideri ýurduň bilim ulgamyny kämilleşdirmeklige gerek bolan esaslary döredip, her bir türkmen

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklere tarapy. II t, 149 s.*

ogluny we gyzyny ylym-bilim babatda dünýäniň ösen ýurtlarynyň ýaşlary bilen bäsleşmäge, milletimiziň durmuşyny, hal-ýagdaýyny we medeniýetini has-da ýokarlandyrmaklyga ukyply adamlar edip ýetişdirmekligi bu ulgamyň öňünde duran gaýragoýulmasyz maksat hökmünde kesgitledi. Ýurdumyzda başlanan uly özgertmeleri, şol sanda bilim ulgamyny kämilleşdirmeklik işini durmuşa geçirmeklik üçin bilimiň we ylmyň özara baglanyşygyny berkitmek hem jemgyýetde ylmyň has düýpli öndüriji güýje öwürlmekligini gazanmak biziň döwrümiziň talaby bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2007-nji ýylyň 12-nji iýunynda Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde biziň ýurdumyzda ylmy ösdürmeklik bilen baglanyşykly meselelere garap, milli ylmy ösdürmeklik üçin gerek bolan hukuk we guramaçylyk esaslary döredýän kararlary kabul etdi. Bilim ulgamyny kämilleşdirmeklige gönükdirilen karardyr-permanlar biziň ýurdumyzda bilimli, dünýä ösüşinden doly habarly, şoňa goşulmaga ählitaraplaýyn taýýarlykly sagdyn nesli ýetişdirmekligi göz öňünde tutýarlar. 2008-nji ýylyň başynda döwlet Baştutany tapryndan Türkmenistanda ýokary hünärli hünärmenleriň we ylmy işgärleriň taýýarlanmagyna hem-de ylmy barlaglara döwlet goldawyny üpjün etmäge gönükdirilen ýörite Kararyň kabul edilmegi bu wajyp işi täze derejä galdyrmaklyga kömek etjekligi gümansyz. Umuman, ylym-bilim ulgamynda şu ugurda başlanan özgerişler täze döwürde türkmen jemgyýetiniň ähli ugurlaryny kämilleşdirmeklige gerek bolan ruhy esaslary döretmeklige hyzmat edýänligini biz görýäris. Ýurdumyzda ylym-bilim ulgamyny kämilleşdirmek ugrunda alnyp barylýan işler kuwwatly gatlagyň-intelektual elitanyň döremekliginiň wajyp şerti bolýar. Bu gatlak berkäp Milli Galkynyş hereketiniň öňdebaryjy güýjüne öwrüler. Bu herekete ýurtda ýaşaýan ähli halklar işjeň gatnaşýarlar. Jemgyýetiň sosial düzümünde sosial toparlar we gatlaklar bilen bir hatarda milli-etniki umumylyklar hem girýärler. Garaşsyz we hemişelik Bitarap Türkmenistan köpmilletli döwlet. Bu ýerde kyrkdan gowrak milletiň wekilleri ýaşaýarlar. Ilatymyzyň ýüzden iki bölegi özbekler, ýüzden bir bölegi ruslardyr. Umuman, ilatyň ýüzden baş bölegini başga milletiň wekilleri tutýar. Türkmen halky başga milletiň diline, dinine, däp-dessuryňa uly sarpa goýýar.

Türkmen döwletiniň kanunlarynyň öňünde Türkmenistanda ýaşayan ähli raýatlaryň borçlary, hukuklary deňdir. Biziň jemgyýetimizde milli gatnaşyklar bilen baglanyşykly iki ugry görkezse bolar. Olaryň birinjisi, milletiň durmuşynyň ähli taraplaryny kämilleşdirmekden, onuň bitewiligini, jebisligini üpjün etmekden, milli medeniýetiň ösüşine doly ýazgynlyk bermekden ybaratdyr. Biziň galkynýan jemgyýetimizde milli gatnaşyklaryň ikinji ugry ýurduň içinde ýaşayan beýleki milletleriň wekilleri bilen türkmen halkynyň agzybirlikde, dost-dogan bolup döredijilikli ýaşamaklaryny üpjün etmekden ybaratdyr. Jemgyýetde bar bolan sosial toparlaryň we milli-etiki umumylyklarynyň arabaglanyşygy statiki däl-de dinamiki häsiýete eýe bolup, olaryň öz isleglerini kanagatlandyrmak hem bähbitlerini amal etmek babatda aragatnaşyklarynda ýüze çykýar. Şonda olar biri-biri bilen takyk gatnaşyklara girişýärler. Bu ýerde jemgyýetiň sosial düzüminiň hereket etmeçliginiň bir tarapy bolan sosial gatnaşyklar barada gürrüň gidýär. Ol gatnaşyklar subýektleriň arasynda degişli zähmet şertlerde islegleri kanagatlandyrmak, maddy gymmatlyklary peýdalanmak, durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmak, bilim almak, ruhy-medeni gymmatlyklaryň elýeterlilikini gazanmak we başga babatda döreýärler. Gürrüň jemgyýetçilik durmuşyň sosial gurşawyna degişli islegler, ol ýa-da beýleki sosial toparyň ýa-da umumylygyň agzalarynyň şol gurşawda öz mertebesini gazanmaklygy baradadyr. Biziň häzirkiki özgerýän jemgyýetimizde diňe bir ýer eýeleriniň, telekeçileriň aglaba bölegi däl, eýsem, ýaşlar, zenanlar, ýaşuly nesil ýaly sosial-demografiki toparlaryň wekilleri hem öz isleglerini we bähbitlerini aýan edýärler. Olar jemgyýetde uly orun tutýarlar. Meselem, 2006-njy ýyl boýunça Türkmenistanyň ilatynyň ýaş toparlary boýunça düzümi (ähli ilata göre göreimde): zähmete ukyplylykdan aşak ýaşdakylar 35,6% zähmet ukyply ýaşdakylar 58,7% zähmete ukyplylykdan ýokary ýaşdakylar 5,7%, 2007-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna göre Türkmenistanyň ilatynyň jynsy boýunça bölünişi: erkekler 2693,2 müň, zenanlar 2709,0 müň adam. Görşümüz ýaly, ilatyň 41,3 göterimi zähmete ukyply däl adamlardan ybarat. Bu adamlar barada jemgyýetde alada güýçlenmelidir. Şonuň üçin, Galkynyş eýýamy hor-

matly Prezidentimiziň belleýi ýaly, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna, ula hormat goýmak, birek-birege kömek bermek, çagalar hakynda hemmetaraplaýyn alada etmek ýörelgelerine eýerýän, şol sanda her bir maşgalanyň we garyndaşlyk gatnaşyklarynyň däbe öwürülen etikasyna hem öz täsirini ýetirýär. Diýmek, jemgyýetiň esasy bölegi bolup duran maşgalanyň orny artýar.

4.5. Jemgyýetde maşgalanyň orny

Maşgala-sosial edaranyň hem sosial toparyň hem sypatlaryny özünde jemleýän ulgamdyr. Sosial edara hökmünde maşgala maşgala agzalarynyň gatnaşyklaryny kesgitleýän sosial kadalaryň, nusgalyk häsiýetleriň jemi bolup çykyş edýär. Maşgala maşgala-nika ýa-da gan birligine esaslanýan, agzalary umumy durmuş birligi, özara ahlak jogapkärliگی we birek-birege hemaýat bermekligi bilen baglaşan sosial topar bolup çykyş edýär. Jemgyýetde maşgalanyň ilkinji wezipesi geljekki nesli öndürmek we çaga terbiýelemek bolýar. Biziň galkynýan zamanamyzda maşgalanyň ykdysady, hünär we medeni wezipeleri hem artýar. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde maşgala agzalarynyň biri-biri bilen ykdysady baglanyşygy güýjeýär. Kiçi we orta telekeçiligiň ösmekligi bilen olaryň hünärleriniň umumylygy berkär. Türkmen maşgalasynyň aýratynlygy diňe bir onuň giňeldilen görnüşi bilen bagly bolman eýsem, är-aýalyň maşgala gymmatlyklaryna gönükdirilendikleri bilen hem tapawutlanýar. Maşgala gymmatlyklary asyrlaryň durmuş tejribesiniň jeminden kemala gelipdir. Biziň galkynýan eýýamymyzda türkmen maşgalasynyň ösüşi maşgala gatnaşyklarynyň we maşgala gymmatlyklarynyň berkemekligi bilen baglydyr. Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesiniň maşgala degişlilikdäki açylyşy döwletiň maşgalany hemmetaraplaýyn goldaýanlygynda, her bir maşgalanyň ähli agzalarynyň sagdyn durmuşy, her bir maşgalany elýeterli bahadan aýratyn öý ýa-da jaý bilen üpjün etmeklik barada aladasynda bolýar. Biziň döwletimiz adamlaryň sosial goraglylygyny gazanýar.

4.6. Galkynyş eýýamynda döwletiň sosial goraglylyk syýasaty

Türkmen döwletiniň ykdysady syýasatynyň esasy sütünleriniň biri, onuň ilatyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga, adamlaryň sosial taýdan goraglylygyny güýçlendirmäge gönükdirilendigindedir. Türkmenistanyň ilatynyň aglaba bölegi (50 % gowuragy) oba ýerlerinde ýaşaýar. Türkmen maşgalasy uly häsiýete eýedir. Ilatyň ýarpysy diýen ýaly zähmet ýaşyna ýetmedik ýetginjekler we çagalardyr. Her ýylda zähmet resurslarynyň uly toplумы işe goşulmaly. Şu meseleleriň çözüdi türkmen döwletiniň sosial-ykdysady syýasatynda öz çözüdini tapýar. Galkynyş eýýamynda ilatyň sosial goraglylygynyň kanun esaslary («Durmuş üpjünçiligi hakynda» Bitewi kanun, «Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Permany we başg.) kämilleşýär. Biziň ýurdumyzda sosial goragly ykdysadyýet döredi. Ony biz ilatyň gündelik sarp edýän harytlaryna üýtgeşsiz nyrlaryň saklanýandygynda görýäris. Ilatyň sarp edýän tebigy gazynyň, elektrik energiýasynyň, agyz suwunyň we nahar duzunyň mugtlygyny hem bellemeklik gerek. Awtoulag eýelerine ýangyç serişdeleriniň mugt berilýär. Ýaşayyş jaý tölegi, jemagat hyzmatlar ilata elýetelidir. Şol bir wagtda hem ilatyň zähmet haklary kem-kemden ýokarlanýar. Bu zatlar ýurduň ilatynyň, esasan onuň az girdejili gatlaklarynyň sosial taýdan üpjünçiligine uly goldaw berýär.

Jemgyýetiň sosial düzüminiň ähli taraplarynda özgerişler geçýär. Galkynyş eýýamynda bu düzümiň öz wezipesini ýerine ýetirmeginiň, dürli sosial toparlaryň özara täsiriniň meseleleri gönüden-göni raýat jemgyýetiniň meseleri bilen baglanyşykly. Raýat jemgyýeti, bilşimiz ýaly, hususy eýeçilige we hukuga esaslanýan şahsyýetleriň hem gatlaklaryň özara gatnaşyklarynyň ulgamyny düzýär. Has takygy, raýat jemgyýetine jemgyýetde bar bolan uly we kiçi sosial toparlaryň özara täsiri hökmünde garalsa dogry bolar. Erkin ösýän eýeçiligiň dürli görnüşleri olaryň täsiriniň ykdysady esasy bolup çykyş etmeli. Olaryň bähbitlerini bolsa, hemme zat kanuna boýun edilen hukuk döwletiniň degerli edaralary goramaly. Şeýlelikde, raýatyň bähbitleri we hukuklary esasynda goýulan hakyky raýat jemgyýetinde, her bir adamyň özüni azat hem döredijilikli ýüze çykarmaklyga, başga adamlara we

jemgyýete getirýän peýdasyna görä öz isleglerini kanagatlandyrmaklyga mümkinçiligi bar. Şonda ol döwletiň hukuk we sosial goraglylygynyň ähli serişdelerini peýdalanyp bilýär. Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň şu wezipesiniň wajyplygyny belläp: «Geljekde ýurdumyzda halk häkimiýeti halkymyzyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralaryna saýlan wekilleri bilen bir hatarda ýaşayan ýeri boýunça ýa-da bähbitleriň umumylygy boýunça döredilen raýat jemgyýetiniň dürli guramalary bilen bilelikde amala aşyrmalydyr¹» diýip belledi. Türkmen ýurdunda täze jemgyýet, sagdyn we ruhobelent döwlet gurulýar. Onuň bilen baglanyşykly başlangyçlaryň esasyňy hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» diýen pähimi düzýär. Bu özgeriş her bir adamyň öz geljegine bolan ynamyny berkidýär. Täze Galkynuş we beýik özgerişler döwründe amal edilýän işleriň many-mazmuny adamlaryň ýaşayyş-durmuş derejesini ýokarlandyrmaklyga, şäherlerde we obalarda hyzmat gullygyny kämilleşdirmeklige gönükdirilýänligi bilen bagly bolýar. Onda-da bu iş ýurdumyzyň çetki obalarynyň we şäherçeleriniň hem durmuşyny düýpgöter täzelemeklige gönükdirilýär. Hormatly Prezidentimiz öz «Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhobelentligiň ýurdy» atly kitabynda: «... şäher bilen bäsleşýän obalary görmek isleýärim²» diýýär. Şu ýörelgeden ugur alyp, ýurt Baştutany özüniň işe girişen ilkinji günlerinde, takygy 2007-nji ýylyň 2-nji martynda Balkan welaýatynda saparda bolanda Esenguly etrabyna baryp, oba adamlarynyň durmuşynyň, ýaşayyş derejesiniň, häzirki döwrüň şertlerine kybapdaş ýagdaýa getirmekligiň wajyplygyny belläp, ýurdumyzyň uzak künjeklerini abadanlaşdyrmaklyk işiniň başlanmagyna uly badalga berdi. XX Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Prezidenti türkmen obasyny özgertmekligiň döwletimiziň ileri tutýan ugrudygyny belläp, ilki bilen Daşoguz welaýatyna sapara baryp Ruhobelent etrabyny, soňra Lebap welaýatyna eden saparynda Döwletli etrabyny, 2010-njy ýylda bolsa, Mary welaýatynda Altyn sähra etrabyny açyp bu wajyp işiň dowamly-dowamatly boljakdygyny görkezdi. Ol zygyderli alnyp barylýan işiň netijesi boldy. 2007-nji ýylyň 17-nji dekabrynda bolan Türkmenistanyň döwlet Baştutany häzirki döwürde

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, 151 s.

² *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan - sagdynlygyň we ruhobelentligiň ýurdy. A. 2007. 31 s.

türkmen obasyny tiz özgertmegiň maksatnamasyny tassyklady. Şol maksatnamada obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek, durmuş medeni desgalalary gurmak, adamlaryň ýaşayyş derejesini döwrebaplaşdyrmak göz önünde tutulýar. Bu maksatnamanyň durmuşa geçirilmegi bilen, yurdumyzyň in alysdaky obalarynda hem düýpli özgerişlikler amala aşyrylar. Görşümüz ýaly, garaşsyzlykdan öňki ýyllar işçi synpy, daýhanlary we intelegensiýany öz içine alýan jemgyýetiň sosial düzümi täze Galkynyş zamanasynda düýpgöter özgerýär. Bu ýerde täze sosial toparlar we gatlaklar dörap berkeýärler. Olar ýurduň ykdysady we medeni ösüşinde kesgitleýji orny eýeläp başlaýarlar. Durmuşyň ähli ugurlarynda olaryň başlangyçlarynyň täsiriniň we işdäki döredijiliginiň artýanlygy duýulýar. Kiçi we orta hususyýetçileriň hasabyna ýurduň ilatynyň ýaşayyş derejesiniň görkezijisi bolan orta gatlagyň ösmegine we giňelmegine mümkinçilik açyldy. Ýurtda intelektual elitany öz içine alýan kuwwatly gatlak berkeýär. «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgeden ugur alyp, türkmen döwleti ilatynyň, ilki bilen hem oba ilatynyň durmuş hal-ýagdaýyny gowulandyrmak üçin giň möçberli taslamalary amala aşyrylýar. Adamlaryň sosial gograglylygy artýar.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Men döwrüň nähili wezipeleri öňe çykarýandygyna garmazdan, olary milleti birleşdirýän ideýasyz, halkyň tagallalaryny, gujur-gaýratyny herekete getirmän, oňa mahsus bolan döredijilik mümkinçiliklerini, döretmek ukyplaryny dikeltmän çözüp bolmajakdygyna oňat düşündim.

**VI bölüm
TÜRKMEN JEMGYÝETINIŇ RUHY DÜNYÄSI**

**I bap
RUHY GALKYNYŞ**

Jemgyýetiň ruhy dünýäsi barada käbir düşüňjeler. Täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetiniň ruhy dünýäsinde bolup geçýän özgerişleri häsiýetlendirmek maksady bilen biz söhbetdeşligimiziň başynda, «jemgyýetiň ruhy dünýäsi» diýen düşüňjäniň üstünde durup geçeliň. Bu düşüňje bilen biz «Filosofiýa» dersinde tanyşypdyk. Onda her bir jemgyýetiň ýaşayşynyň we ösüşiniň wajyp tarypy bolup, onuň ruhy dünýäsiniň çykyş edýänligi açylyp görkezilýär. Biz bu ýerde täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetiniň ruhy dünýäsinde bolup geçýän düýpli özgerişler barada gürrüň etmekligi maksat edinýäris. Mukaddes Ruhnama dersinde, umuman, türkmeniň ruhy gymmatlyklary barada köp sanly gymmatly maglumatlar getirilýär. Şol bir wagtda hem onda ilki bilen milli ruhy gymmatlyklaryň garaşsyz ýurt üçin ähmiýeti açylyp görkezilýär. Biziň kitabymyzda milli we umumadamzat ruhy gymmatlyklarynyň özara täsirini açmaklyk göz önünde tutulýar. Şu nukdaýnazardan garalanda jemgyýetiň ruhy dünýäsi örän çylşyrymly ulgam bolup çykyş edýär. Onuň esasy bölekleri bolup, adamlaryň zerurlyklaryny kanagatlandyryan ruhy gymmatlyklary öndürmeklige we ulanmaklyga gönükdirilen ruhy iş,

şonuň ýaly-da ruhy gymmatlyklaryň özi, adamlaryň arasyndaky ruhy gatnaşyklar, olaryň şahsy ruhy baglanyşyklarynyň ýüze çykması, umuman, ruhy önümçilik çykyş edýär.

Jemgyýetiň ruhy dünýäsiniň esasy ruhy iş düzýär. Ol ruhuň hereketi hökmünde ýüze çykyp, onuň dowamynda adamlaryň pikirleriniň we duýgularynyň tebigatyň hem jemgyýetçilik durmuşyň hadysalary barada keşpleri we garaýyşlary döredýändigini bellemeli. Bu işiň netijesi bolup, adamlaryň dünýä bolan kesgitli garaýyşlary, ylmy pikirler we taglymatlar, ahlak, dini hem estetiki garaýyşlar çykyş edýärler. Olar ahlak ýörelgelere we özüni alyp baryş kadalara, halk döredijiligine hem professional sungata öwrülýärler. Bularyň ählisi adamlaryň garaýyşlary, ylmy pikirleri, çaklamalary we taglymatlary, çeper eserleri, ahlak hem dini aň, adamlaryň ruhy baglanyşyklary hem-de onuň esasynda döreýän ruhy-psihologiki klimat hökmünde çykyş edýän özlerine kybapdaş ruhy gymmatlyklar görnüşine, manysyna eýe bolýarlar. Jemgyýetiň özgerýän we galkynýan döwründe ruhy işiň işewürligi aýratyn ähmiýete eýedir. Täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetinde ruhy işiň işewürleşmekligini gazanmaklykda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň döredijilik intellegensiýasynyň wekilleri bilen duşuşyklary aýratyn ähmiýete eýe boldy. Şol duşuşyklaryň birinjisi 2008-nji ýylyň

19-njy ýanwarynda bolupdy. Ýurt Baştutany medeniýet ulgamynyň, metbugatyň we radionyň ýolbaşçylary bilen maslahat geçirip, ösüşin täze tapgyryna geçmek üçin häzirki döwürin reallyklaryna we talaplaryna esaslanýan, düýbünden täze aňýetiň gerekligini belledi. Aňýet jemgyýetçilik aňnyň bir tarapy bolup, bu aňnyň ylmy derejä galmaklygynyň bir ýoly bolýar.

Galkynyş eýýamynyň aňýeti, jemgyýetde aňýet, bilşimiz ýaly, adamyň hereketini paýhaslandyryjy we gözükdiriji ulgam, syýasy herekete iteriji we adamlary birikdiriji güýç wezipeleri ýerine ýetirýär. Syýasy aňýet, birinjiden, isleg bildirilýän jemgyýetiň nusgasynyň beýan edilişi we ikinjiden, ösüşe we ony amal ediliş usulyna bolan garaýyş bilen tapawutlandyrylýar. Eger şu nukdaýnazardan aňýetiň biziň häzirki türkmen jemgyýetimizdäki wezipesini kesgitlemeklige çalyşsak, onda onuň şu jemgyýetiň gymmatlyklar ulgamy bolup, onuň ýurdumyzy mundan beýläk hem galkyndyrmaga we döwrebaplaşdyrmaga gözükdiriji paýhas bolup çykyş edýändigini bellemeli. Bu ulgam biziň Galkynyşlar eýýamymyzda, bir tarapdan, adamlara milli gymmatlyklardan ugur alyp, özlerinde milli taýdan öz ähmiýetine düşünmek duýgusyny taplamaklyga kömek bermeli bolsa, ikinji tarapdan, olaryň täze gymmatlyklary özleşdirip erkinlik we ynamlylyk duýgusyna we döredijilik aňyna hem-de ukybyna eýe bolmaklary üçin gerek. Ýokarda görkezilişi ýaly, garaşsyzlyk ýyllarynda jemgyýetçilik aň-düşünjesiniň täze hilini kemala getirmeginiň ýolunda wajyp menzil geçildi. Şu ugurda edilen işleriň in möhümi şol ýyllarda dikeldilen we häzirki döwürde ösdürilýän milletimiziň milli gymmatlyklary, döp-dessurlary bolýar. Biziň ata-babalarymyz öz geljekki nesillere baý medeni mirasy goýup gidenler. Özbaşdaklyga eýe bolanymyzdan soňra, şu mirasyň hakyky mirasdüşerleriniň, ony doly özleşdirmeklerine şert döredi. Bu ýyllar geçmişde halkymyzyň galkynyşlaryna itergi beren türkmeniň asyl ruhy ýörelgeleri esasynda jemgyýetiň özgeriş ýoluny kesgitlemeklige çalyşyldy. Halkymyzyň ruhy dünýäsine çuňlaşyp, ony millet eden adamkärçilik pähimleriniň dürdänelerini ýüze çykarmak, häzirki we geljekki nesilleriň olary özlerine nusga edinip almaklary üçin bu gymmatlyklary jemgyýete gaýtaryp getirmek örän möhüm iş boldy. Olar jemgyýetiň ähli edaralaryna, onuň durmuşyny özgerdýän ýörelgelere milli häsiýet bermek-

ligine esas döretdi. Geçmişde taplanan türkmeniň aňy azat we erkin durmuşy gurnamaklyga gerek bolan zähmet endikleriniň hem ahlak kadalarynyň degerli görnüşlerini öz içine alan. Biziň ata-babalarymyz öz hereketlerini doly ylmy esasyda gurnamasalar hem, umuman, olar akyllý-başly hereket edip bilipdirler. Ýöne geçen XX asyryň dowamly döwri türkmen halky üçin kyn boldy. Şol ýyllar halkymyzyň ozaldan gelýän iş başarnygyna zeled ýetirilenligi sebäpli, biziň jemgyýetimize dünýewi gymmatlyklary ornaşdyrmaklyga edilen meýiller hem doly başa barmady. Şonuň ýaly-da şol döwürde agalyk eden aňyýet adamlaryň aňyna häzirkiki Galkynyş eýýamynda jemgyýete işewür ornaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryna ýigrenç döretmeklige çalşylypdy. Ine, şonuň üçin täze Galkynyş eýýamynda bize düýpgöter täze aňyýet gerek boldy. Bu aňyýet milli gymmatlyklar bilen bir hatarda biziň jemgyýetimiziň özgerşini kesgitleýän täze gymmatlyklary hem özünde jemlemeli bolýar. Dogrudan hem bazar gatnaşyklary jemgyýete ornaşýan döwründe biziň milli aňymyzyň adamlaryň täzelige bolan garaýyşlaryny we olaryň üýtgeýän şertlere uýgunlaşmaklaryna ýol açýan ýörelgeleri öz içine almaklygy zerur. Her bir jemgyýetde düýpli özgerişleriň ykbaly adamlaryň durmuşyň ähli ugurlarynda akyllý-başly hereketleri we olaryň biri-biri bilen ynançly baglanyşyklary esasynda kesgitleýänligi sebäpli, jemgyýete bazar gymmatlyklary ornaşdyrylanda aňyýet, bir tarapdan, olaryň many-mazmunyny açmaklyga we ikinji tarapdan, şol gymmatlyklaryň milli medeniýetiň özboluşlylygy we aýratynlygy bilen sazlaşykly baglanyşyga girmekligine esas döretmeli. Birinji talap ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda özgerişň göwnejaý geçmezligine, ýagny adatylykdan täzeçillige ýol açylmazlykdygyna, ilkinji amal edilmedik halatynda bolsa, özgerişň milli medeniýetden üzňe düşmekligine sebäp döremekligi mümkin.

Galkynyş eýýamynyň aňyýeti jemgyýetiň ähli ugurlaryna täsir edip, bazar gatnaşyklarynyň içinde adamlaryň erkin hereket etmeklerine hemaýat edýän ýörelgeler ulgamy bolup çykyş edýär. Bu ulgamyň adamlaryň täze gymmatlyklary özleşdirmeklerine esas bolup, jemgyýetiň içinde täzeliklere öz-özüne ýeterlik gymmatlyk hökmünde garaýan adamlaryň hataryny giňeltmeli hem-de olaryň jemgyýetde tutýan ornuny berkitmeli bolýar. Şeýle adamlaryň ha-

tary artdygyça aňyýet bähbitleri jemgyýetiň ösüşiniň esasy tendensiýalaryna gabat gelýän we jemgyýetçilik progresiň bähbidine laýyk gelýän subýektleriň ýörelgesi bolup çykyş eder. Şeýdibem, ol ylmy mana eýe bolýar. Şonda aňyýet, bir tarapdan, milli aňň esasynda ösen ýurtlaryň ähli ugurda toplan tejribesini özleşdirmek we ikinji tarapdan, täze gymmatlyklara milli äheň bermek wezipesini ýerine ýetirýär. Görşümüz ýaly, aňyýet milli we umumadamzat gymmatlyklarynyň özara sazlamaklygynyň ýollaryny kesgitleýär. Häzirki döwürde şeýle sazlaşyk Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy mundan beýläk hem galkyndyrmak we döwrebaplaşdyrmak syýasaty esasynda üpjün edilýänligi sebäpli, bu syýasatyň esasy düzýän taglymat täze aňyýetiň hem taglymat esasy bolýar. Döwrebaplaşdyrmak taglymaty jemgyýetiň ösüşini we özgerişini gazanmaklyk üçin, milli hem umumadamzat gymmatlyklaryny sazlaşdyryjy güýç bolup çykyş edýär.

Eger döwrebaplaşmaklygyň many-mazmuny täze Galkynyşlar zamanamyzyň öňe çykaran derwaýyslyklaryndan ugur alyp, ýurduň ykdysadyýetini, medeniýetini, adamlaryň durmuş hal-ýagdaýyny dünýä derejesine çykarmaklyk üçin täze gymmatlyklary işläp düzmege başarmaklygy aňladýan bolsa, onda adamlarda şeýle başarnygy taplamaklyk işinde döwlet ideologiýasynyň aýratyn orný bar. Ony biz ýurt Baştutanynyň «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarynyň täze Galkynyş eýýamynyň aňyýetiniň esasynda goýulandygynda hem görýäris. Şu ýörelgä laýyklykda ösen bazar ykdysadyýetli dünýewi, hukuk döwletini mundan beýläk-de berkitmek adamyň ruhy ösüşini gazanmak bilen berk baglanyşykda alnyp barylýar. Bu iş adamlaryň durmuşy-syýasy işewürligini ardyrmaklyga gönükdirilýär. Şu ugurda edilýän tagallalar köptaraplydyr. Ilki bilen ol türkmen jemgyýetiniň içki güýçlerini açmaklyga gönükdirilýär. Aňyýet jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygyny, onuň hereket etmekliginde obýektiw we suýektiw şertleriniň özara täsirine düşünmeklige esas döredip, adamlarda jemgyýetçilik hadysalary ylmy esasyda derňemeklige we hakykaty aýan etmeklige bolan islegini artdyrýar. Şonda aňyýet jemgyýetde durmuşy progresi gazanmaklygyň hereketlendiriji güýji bolup çykyş edýän bolsa, onda onuň akyly ýetirmeklik gözükmesi bo-

lup, hakykat çykyş edýär. Täze aňýet biziň jemgyýetimizde başlanan özgeriş hakykatyny ilimize ýetirip, ýokarda belenilişi ýaly, ilatyň arasynda jemgyýetiň özgerişine öz-özüne ýeterlik gymmatlyk diýip düşünýän adamlaryň hatarynyň işewür adamlaryň, hünärmenleriň, ýer eýeleriniň täze gymmatlyklara girişmegi bilen köpelmekligine getirer. Şol bir wagtyň önünde biziň halkymyzyň içinde jemgyýete ornaşýan täze gymmatlyklaryň ähmiýetini şindi doly düşündirip bilmeýänleriň hem ýok dældigini bilmeli. Bazar gatnaşyklaryna her bir adamyň öz bähbidi esasynda girişýändigini göz önünde tutup, biziň täze aňýetimiz soňky toparyň tarapdarlaryna täze gatnaşyklary döwrebap usullaryň üsti bilen gurnaýanlaryň hataryna geçmekligiň ýollaryny görkezmeli bolýar. Bu bolsa, adamlaryň adaty ýörelgelerden ýokary galyp, durmuşyň ähli ugurlaryny oýlanşykly gurmaklaryna ruhy esas döreder. Şeýlelikde, täze aňýet jemgyýetçilik aňyň adaty derejeden nazary görnüşe galmagyna, adamlaryň biziň jemgyýetimize ornaşýan gymmatlyklara bolan dürli garaýyşlarynyň ýakynlaşmagyna, jemgyýetiň ähli ugurlarynda we derejelerinde özgerişleriň çuňlaşmagyna hem olaryň netijeliliginiň ýokarlanmagyna esas bolar. Ol netijelilik bolsa, aňýetiň jemgyýetiň özgerişinde ýüze çykyan päsgelçilikleri ýeňip geçer ýaly milletiň döredijilikli ýaşayşa ukyplylygyny kemala getirýänliligindedir. Şeýle ukyplylyk jemgyýetde adaty we döwrebap garaýyşlaryň özara täsiri esasynda döreýän meseleleriň çözüdiniň üsti bilen taplanýar. Bu bolsa, jemgyýetçilik aňynyň täze derejä galýandygyny aňladýar. Ykdysadyýetde, durmuş, ylym we bilim ulgamlarynda amala aşyrylýan düýpli özgertmeler ýurdumyzyň ruhy-medeni ösüşiniň täze derejä çykmaklygyny, döredijiligiň täze mazmuna eýe bolmagyny talap edýär. Aslynda ýurduň galkynyşy ruhy galkynyşdan başlanýar.

Eger galkynyş barada aýdylanda, onda ol ylmyň, bilimiň, milli aňyň täze derejä galmaklygy bilen bagly bolýar. Adamzat taryhynda bolup geçen ähli galkynyşlar oňa şaýatlyk edýärler. Şeýle döwürlerde dünýewi oý-pikirler has güýjeýär. Olar ynsanperwer häsiýete eýe bolýarlar. Ynsanperwerlik, sözüň doly manysynda, durmuşy we ykdysady ösüşiň esasy maksadyny adamyň hal-ýagdaýyny, ýaşayyş derejesini gowulandyrmaklykda görýär we adamyň şahsyýetlik gym-

matlygyny goramaklyga hyzmat edýär. Galkynyşlar döwri ykdy-sady, ruhy-medeni ýokary göteriliş bolup geçýär. Biziň ýurdumyzda başlanan täze Galkynyşlar döwri hem türkmen jemgyýetiniň hemme taraplaryny düýpli özgerişlere getirýän ruhy başlangyçlary ýüze çykarýar. Şol başlangyçlar özgerişler döwründe jemgyýetiň ykdy-sady, syýasy we medeni durmuşynyň oýlanyşykly kesgitlenen ölçegleri bilen gurnalmagyny, erkin, azat hereket edip bilýän adamlaryň taplanmagyny, täze zähmet etikasynyň döremegini ýpjün etmeli bolýar. Bu döwürde jemgyýetçilik aňnyň nazary derejesine eýe bolýan adamlaryň sany artýar. Şeýle pähim-paýhas we ukyp täze aňnyet, täze ruhy gymmatlyklar esasynda kemala gelýär. Eger türkmeniň täze ruhy ähli adamlara degişlilikde öňki ýyllar öz aňlaryna ornaşan özüňe ynanmazlyk psihologiýasyndan azat bolmaklyga kömek eden bolsa, indi biziň aňnyetimiz Galkynyşlar zamanasynda olaryň täze gymmatlyklary özleşdirip, erkinlik we ynamlylyk duýgusyna we döredijilik aňyna hem-de ukybyna eýe bolmaklary gerek bolýar. Ine, şonuň üçin biziň ýurdumyzda başlanan täze döwürde adam şahsyýeti beýgeltmeklik esasy meselä öwrüldi. Ruhy galkynyş döwürüň hem talaby, hem-de görkezijisidir. Jemgyýetiň durnukly ösmeginiň we özgermeginiň möhüm şerti hökmünde ruhy ulgamy özgertmegiň gerekligini nygtaýan ýurt Baştutanynyň bu ugurdaky başlangyçlarynyň ruhy galkynyş üçin uly ähmiýete eýedigini bellemek gerek. Şol başlangyçlar ýurdumyzyň medeniýetiniň we sungatynyň ösmegine, umuman, täze jemgyýetçilik aňnyň kemala gelmegine kuwwatly itergi berýär. Jemgyýetçilik aňny täze Galkynyş eýýamymynda jemgyýetçilik durmuşynda wajyp wezipäni ýerine ýetirýär. Ol ýurtda geçýän düýpli özgerişleri we täzelenişleri aňlaýan, jemgyýetdäki özgerişleriň manysyny açýan ruhy güýçdür. Ýöne bu wezipäni ol ýokary derejä galyp amal edip bilýär. Bilişimiz ýaly, jemgyýetçilik aňny jemgyýetçilik ösüşden yza hem galyp, öňe-de gidip bilýär. Ol doly ýüze çykyp, öz ýetjek derejesine ýeten halatynda özgerişleri çuňňur aňlamaklyk mümkinçiligine eýe bolýar. Şonda jemgyýetçilik aňny jemgyýetçilik durmuşyndan öňe geçýär. Şeýle işewür aňny döretmeklik biziň täze Galkynyş eýýamymyzda aýratyn ähmiýete eýedir. Galkynyş eýýamymyň täze aňnyeti Hormatly Prezidentimiziň belleýşi ýaly mukaddes düşüňjeleriň, ahlak we ruhy gymmatlyklaryň, halkymyzyň

köp asyrylyk taryhy-medeni döp-dessurlarynyň esasynda kemala gelmelidir. Onuň ileri tutýan ugry ýaşaýşyň täze filosofiýasyny döretmekdir. Şol filosofiýany bolsa, taryhyň durmuş, medeni, ruhy tejribesini, milli mirasy Türkmenistanyň häzirki ösüşiniň wezipeleri bilen baglanyşdyrmalydyr¹.

Ruhy galkynyşyň maddy-tehniki esaslary. Işewür aňnyň döremeginde ýazyjy-şahyrlaryň, teatr we kino sungatynyň işgärleriniň, jemgyýeti öwreniji alymlaryň, umuman, döredijilik intelligensiýanyň orny örän uludyr. Häzirki döwürde, meselem, halkymyzyň durmuşyny giňden açyp görkezýän, durmuş hakykatyndan ugur alýan, adamyň ruhy dünýäsine oňyn täsir edýän edebiyat we sungat eserleriniň gerekligi aýdyň duýulýar. Adam jemgyýetde bolup geçýän ol ýa-da beýleki hadysalarynyň şol eserlerde derňewine esaslanyp, onuň ösüşiniň mümkingadarlygyny görse, şolaryň esasynda ol özgerişleriň geljekde mümkin bolup biljek gidişini öňünden aňlap bilýär.

Biziň döredijilik intelligensiýamyzyň şu hili eserleri döretmekleri üçin gerek bolan maddy-tehniki bazany kemala getirmäge täze Galkynyş eýýamynda aýratyn üns berildi we berilýär. Ýurduň paýtagtynda täsin döredijilik şäherjigi döreýär. Şonuň ýaly-da bu ýerde hem-de welaýat merkezlerinde köp sanly medeniýet köşkleriň, teatrlaryň, muzeýleriň ajaýyp binalary we medeni maksatly beýleki desgalar guruldy hem gurulýar. Olar gerek bolan enjamlar, tehniki serişdeler bilen üpjün edilýär. Ýurdumyzda neşirýat işini has-da kämilleşdirmek, telewideniýäniň, radionyň we beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň işini düýpli gowulandyrmak üçin uly möçberli maliýe serişdeleri göýberilýär. Medeniýetde we sungatda halkara hyzmatdaşlygy işjeň ösdürilýär, ýurdumyzda dürli döredijilik forumlary geçirilýär. Ýurduň medeni durmuşynyň ösüşiniň ähli ugurlarynda uly ösüşler gazanyldy.

Halkyň medeni mirasyny gorap saklamakda, geljekki nesillere ýetirmekde muzeýler bahasyna ýetip bolmajak işleri ýerine ýetirýärler. Ýurdumyzda muzeýleriň sany gün-günden artýar. 2009-njy ýylda Türkmenistanyň muzeýleriniň sanawyna Gökdepe söweşiniň taryhyna bagyşlanan milli muzeý hem goşuldy. Ol Gökdepe metjidi-niň golaýynda ýerleşip, Watanymyzyň garaşsyzlygy ugrunda janyny

¹ «Türkmenistan» gazetini, 2010-njy ýyl 15-nji sentýabr.

gurban eden türkmen halkynyň gahrymanlarynyň hakydasyny ebedileşdiren ägirt uly ýadygärlikler toplumynyň bir bölegine öwürldi. «Gökdepe» milli muzeýiniň ekspozisiýasynda sowuk we ot açýan ýa-raglaryň täsin kolleksiyasy, söweşe gatnaşyjylaryň lybaslary, arhiw resminamalary we fotomateriallar, şeýle hem maddy medeniýete degişli zatlar, milli lybaslar, şaý-sepler, halylar we haly önümleri, zähmet gurallary we beýlekiler bar. Muzeýiň esasy eksponatlarynyň biri-de meşhur galanyň diwarlarynyň golaýynda bolan söweşleriň birini suratlandyrýan Gökdepe söweşiniň diagramasydyr. 2010-njy ýylyň başynda Marynyň taryhy we ölkäni öwreniş muzeýi açyldy. Gadymy Murgap derýasynyň owadan kenarynda, Gowşut han köçesinde ýerleşen muzeýiň gaznalarynda eksponatlaryň–türkmen halkynyň taryhy, medeni we sungat ýadygärlikleriniň 40 müňden gowragy bar. Gadymy milli egin-eşikleri, ajaýyp halylar, halk ussatlarynyň kümüşden ýasan zergärçilik önümleri, bir mahallar medeniýetiň gülläp ösen ýerinde arheologlar tarapyndan ýüze çykarylan gadymy siwilizasiýanyň genji-hazynalarynyň kolleksiyasy, öýde ulanylýan zatlar, welaýatyň taryhy boýunça resminamalar we beýleki birnäçe eksponatlar muzeýiň tükelleýiş kitaplarynda ýerleşdirilendir. Muzeý ekspozisiýasyny «Galkynyş» zaly açýar, onuň eksponatlary häzirki wagtda gadymy türkmen topragynda bolup geçýän ägirt uly özgertmeler barada gürrüň berýärler. Onuň her bir zalynda türkmen halkynyň medeni mirasy açylyp görkezilen. Şekillendiriş sungaty zalynda taryhy temadaky suratlar, gündogar minýuaturalary, gobelenler, şeýle hem grafika, keramika we heýkeltaraşlyk eserleri giňden görkezilýär. Bu ýerde Mary topragyny ösdürmek üçin köp iş bitiren, edermen serkerde Gowşut hany suratlandyrýan uly bolmadyk heýkel kompozisiýasy muzeýe gelenleriň ünsüni özüne çekýär. Taryhçylaryň şaýatlyk etmegine görä, hut Gowşut hana XIX asyryň 80-nji ýyllarynda Merw jülgesi öz galkynyşy üçin borçludyr. Bu muzeýde türkmen ýurdunyň belentliklere galan döwürlerini açyp görkezýän eksponatlar örän kän. Muzeýiň «Arheologiýa» zalynyň ep-esli bölegini gadymy Marguş ýurdundan tapylan eksponatlar düzýär, olaryň ýaşı bolsa 4 müň ýyldan gowruga barabardyr. Türkmeniň geçmiş

nesilleri häzirki nesillere bahasyna ýetip bolmajak medeni mirasy goýup gidipdirler. Täze Galkyynyş eýýamynyň dördünji ýylynyň başynda paýtagtymyza hem, ýurdumyzyň beýleki şäherlerinde hem muzeýleriň 29-sy işleýär. Olaryň arasynda Türkmenistanyň baş muzeýi, Türkmenistanyň milli gymmatlyklar muzeýi, Şekillendiriş sungaty muzeýi, «Ak bugdaý» muzeýi, Türkmenistanyň milli medeni merkeziniň ýanyndaky Prezident muzeýi, şeýle hem Türkmenistanyň halysynyň muzeýi we beýlekiler bar. Balkanabat, Türkmenabat we Daşoguz şäherlerinde taryhy–ülkäni öwreniş muzeýleriniň işe girizilmegine taýýarlanýarlar. Adamzadyň toplan ruhy mirasyny täze nesillere geçirmekde muzeýler bilen bir hatarda kitaphanalaryň, medeniýet öýleriniň, zehinli çagalaryň sungat mekdepleriniň bahasyna ýetip bolmajak wezipeleri ýerine ýetirýändiglerini bellemeli. Ýurt Baştutany 2010-njy ýylyň 24-nji fewralynda ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda: «...medeniýetimiziň asyly däplerini dikeltmek üçin ýurdumyzyň ähli obalarynda, şäherçelerinde, etraplardaky şäherlerinde we etrap merkezlerinde sazçylyk mekdeplerini açmak, oba kitaphanalaryny, Medeniýet öýlerini dikeltmek, olary internet ulgamyna birikdirmek we komputerler bilen üpjün etmek barada karara geldik» diýip belledi. Şondan soňra Hormatly Prezidentimiziň kitaphanalaryň, medeniýet öýleriniň işgärlerini we dürli medeni-köpçülik çärelerini hem dabaralaryny geçirmek üçin zerur bolan hünärmenleri taýýarlajak ýörite orta okuw mekdebini açmak baradaky kararyny hem-de Mary şäherinde uly kitaphananyň gurluşygyna ak pata bermegini ýatlasak bu ugurda başlanan işleriň örän düýplüdigini aýtsa bolar. Häzirki döwürde biziň ähli etraplarymyzda we obalarymyzda kitaphanalar hem medeniýet öýleri täzeden işläp başladylar. Onda-da olar häzirki döwrüň tehniki mümkinçilikleri bilen doly üpjün edilip işe girizilýär. Kitaphanalaryň kitap gorlarynyň üsti elektron ýazgylar, internet ulgamyna çykmak mümkinçilikleri bilen ýetirilýär. Maglumatlaryň iň esasy baýlyga öwürülen döwründe her bir türkmen adamsynyň adamzadyň edebi mirasyna, dünýäniň maglumat ulgamyna çykmaklyk mümkinçiliginiň döredilmegi täze Galkynyş eýýamynda jemgyýetçilik aňny ylymy derejä galmaklygyňa täze esaslary döredýär. Eger muzeýler we ki-

taphanalar milletiň medeni mirasyny adamlara ýetirýän bolsalar, habar beriş serişdeleri jemgyýetiň şu günki durmuşynda bolup geçýän wakalary adamlara ýetirýärler, mirasymyzy hem wagyz edýärler. Olar adamlary jemgyýeti özgerdijilik işine ugrukdyrmaklykda bahasyna ýetip bolmajak wezipeleri ýerine ýetirýärler. Hut habar beriş serişdelerinden tele görüjiler we radio diňleýjiler, ilki bilen hem ýaşlar jemgyýetiň durmuşy barada maglumatlary alýarlar. Şonuň üçin bu ýerdäki gepleşikleriň, berilýän her bir habaryň ähmiýeti gün saýyn artýar. Biziň ýurdumyzda geçýän düýpli özgerişleri aýdyň, düşnükli, täsirli beýan etmeklik şu günüň wajyp talabydyr. Täze Galkynyş eýýamy habar beriş serişdeleriň önünde wajyp meseleleri goýýar. Şonuň üçin täze döwürde olaryň işiniň ýokarlanmagy üçin köp aladalar edilýär. Soňky ýyllarda Türkmenistanda habar beriş serişdeleriniň maddy-tehniki binýadyny döwrebaplaşdyrmak boýunça geçirilen işler milli habar beriş serişdeleriniň okyjylarynyň we diňleýjileriniň sanyny diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem, daşary ýurtlarda hem epesli artdyrmaga mümkinçilik berdi. Meselem, 2009-njy ýylyň başynda milli telewideniýäniň başinji ýaýlymy – «Türkmen owazy» öz gepleşiklerini berip başlady. Bu ýaýlymyň wezipesi dünýäde türkmen saz sungatyny, halkymyzyň baý we özboluşly mirasyny wagyz etmekden, ýurdumyzyň medeniýetiniň hem durmuşynyň şu günki gününü mynasyp şöhlelendirmekden ybaratdyr. Umuman, Türkmenistanyň medeniýet babatdaky informasion syýasaty habar beriş serişdelerinde ruhy milli we umumadamzat gymmatlyklaryny, ýurdumyzyň we dünýä medeniýetiniň ajaýyp nusgalaryny wagyz etmek bilen ysnyşykly baglanyşyklydyr. Türkmenistanda milli medeni mirasymyzy gorap saklamak, ýurduň her günki durmuşynda bolup geçýän wakalary halka ýetirmek, jemgyýetiň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak ugrunda edilýän aladalary sungatyň ähli ugurlarynyň amal edýän işlerinde görýäris. Täze Galkynyş eýýamynda ýurtda teatr, kino, çeperçilik sungatynyň we sungatyň beýleki ugurlarynyň ösmekligi üçin gerek bolan şertler döredilýär. Döredijilik üçin döredilýän şertler edebiýatçylaryň, sungat işgärleriniň önünde täze wezipeleri we talaplary goýýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň

wekilleri bilen 2010-njy ýylda geçiren duşuşygynda täze Galkynuş eýýamyna kybapdaş eserleri döretmek barada giňişleýin pikir alşyldy. Şonda ýurt Baştutany: «Ýurdumyzyň ýazyjy-şahyrlary, suratkeşleri we heýkeltaraşlary özleriniň ýokary derejede çeper, many-mazmuna baý eserleri bilen eziz Watanymyzyň şan-şöhratyny mundan beýläk-de belende götermegiň hatyrasyna halkymyzy deňsiz-taýsyz zähmet ýeňişlerine ruhlandyrmalydyrlar, täze gahryman nesilleri yzygiderli terbiýelemelidirler hem gazanylýan üstünlikleri mynasyp wasp etmelidirler hem-de dünýä ýaýmalydyrlar» diýip belledi.

Umuman, ýurt Baştutany öz çykyşlarynda döredijilik intelligensiýasynyň wekilleriniň ählisiniň täze Galkynuş eýýamynyň jemgyýetçilik aňyny, onda-da işewür aňy döretmeklik işine bu aňnyň takyk görnüşleriniň her biriniň, has hem edebiýatyň we sungatyň önünde duran wezipelerini birin-birin görkezýär. Ol hem düşnükli. Sebäbi, jemgyýetçilik aňynyň dürli görnüşleri bütewi ulgam hökmünde jemgyýetiň ruhy dünýäsiniň baýlyklaryny we köpdürliligini ýüze çykarýar.

Jemgyýetçilik aňnyň görnüşleri. Häzirki döwrüň sosial filofsiýasynda jemgyýetçilik aňynyň syýasy, hukuk, ahlak, estetiki, dini, ylmy we filosofiki görnüşlerini tapawutlandyryýar. Olaryň her biri jemgyýetçilik durmuşynyň degişli taraplaryny şöhlendirýärler we olary ruhy taýdan ýüze çykarýarlar. Şol bir wagtda-da olar belibir derejede öz özboluşlylygyny saklaýarlar. Olar jemgyýetde bolup geçýän syýasy, ykdysady we beýleki özgerişlere öz täsirini ýetirýärler. Jemgyýetçilik aňnyň syýasy, hukuk, ahlak, estetiki, dini we beýleki görnüşleri özara baglanyşykda hem täsirdedir. Sebäbi olarda şöhlendirilýän jemgyýetçilik durmuşynyň taraplary bir-biri bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, jemgyýetçilik aňy ähli taraplary aýrylmaz baglanyşykda bolan sosial durmuşy bitewilikde görkezýän bitewilik hökmünde çykyş edýär. Biziň häzirki özgerýän, täze derejelere galýan ýurdumyzda jemgyýetçilik aňynyň görnüşleriniň täsirliligi artýar. Jemgyýetçilik aňnyň ähli görnüşleri bilelikde «adamy öndürmek», has takyk aýdylanda täze Galkynuş eýýamynyň türkmen jemgyýetini özgeridiji adamlary yetiştirmek wezipesini ýerine ýetirýärler. Bu eýýamda türkmen jemgyýetiniň bitewilik häsiýete berkäp, onda täze aňyýetiniň durmuşy-ugrukdyryjy we özgerdiji äh-

miýeti köp derejeye artýar. Şonda ylym, sungat, ahlak diňe bir ruhy ösüşüň şerti bolman, eýsem, maddy we sosial gurşawy özgerdiji güýç bolup hem çykyş edýärler. Jemgyýetçilik aňyň ylmy derejä galma-gynda jemgyýetçilik ylymlaryň aýratyn ornunyň bardygyny belleme-lidir. Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soňra bu ylymlar düýpgöter täze görnüşe we täze hile eýe bolmaly boldular. Ýokarda bellenen ýaly, garaşsyzlygymyzdan öňki döwürde jemgyýetiň ruhy dünýäsini kesgitleän marksistik garaýyşlara esaslanýan jemgyýetçilik ylymlar täze döwürde biziň jemgyýetimizde başlanan özgerişleri aňladyp bil-mediler. Şonuň üçin garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllaryndan başlap jemgyýetçilik ylymlaryň täze düzümi dörap başlady. Başlangyç döwürde jemgyýetde geçýän özgerişlerden ugur alyp, bu ylymlar esasan, milli gymmatlyklar esasynda kesgitlendiler. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Ruhnama ki-taplarynda bu ylymlar jemlenen görnüşde beýan edilmäge çalşylan.

Biziň täze Galkynyş eýýamymyza jemgyýetçilik ylymlaryň hem milli gymmatlyklar esasyňy hem-de umumadamzat gymmatlyk-lar esasyňy giňeltmeklik gerekligi döredi. Hormatly Prezidentimiziň: «Bilim we ylym ýaly ugurlaryň tebigatynyň özi diňe bir milli hä-siýetli bolmak bilen çäklenmän, eýsem has köp derejede milli çäk-lerden çykýandyr» diýen ýörelgesinden ugur alynyp jemgyýetçilik ylymlaryny dünýä derejesinde açyp görkezmeklige we okatmaklyga başlanyldy. Şu işe hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň 15-nji awgustynda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde eden çykyşy we şol ýerde kabul eden Türkmenistanyň jemgyýetçi-lik durmuşyny öwreniş dersini girizmek baradaky karary hem täze many hem-de ugrukdyryjy itergi berdi. Ýokarda şol dersiniň çäginde okadylmaga başlanan Mukaddes Ruhnama, Türkmenistanyň taryhy, filosofýa, sosiologiýa, syýasaty öwreniş, ykdysady taglymat we Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy okuwlaryň täze adamyň, ýokary derejeli hünärmeniň gumanitar taýýarlygyny täze hil derejä çykarmaga etjek täsiri barada durup geçipdik. Bu ýerde bu gürrüňi dowam edip, şondan soňra başlanan işleriň ilkinji miwesini be-rip başlandygyny, täze dersler boýunça okuw maksatnamalaryň we okuw kitaplaryň taýýarlanylýp başlanandygyny, häzirkki döwürde biziň

ýurdumyzda jemgyýetçilik ylymlaryň düýpgöter täze ulgamynyň döreýändigini bellemeli. Bu ulgam, bir tarapdan, biziň halkymyzyň asyl ruhy gymmatlyklaryny, ata-babalarymyzyň medeni mirasyny özünde jemleýän bolsa, ikinji tarapdan, umymadamzat gymmatlyklaryny, dünýäniň jemgyýetçilik ylymlarynyň ýeten derejelerini we şu günki gazanan üstünliklerini özüne alýar. Häzirki döreýän we berkeýän jemgyýetçilik ylymlarynyň nazaryýet hem usulyýet esasy bolup, Türkmenstanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň öz eserlerinde we ylmy makallarynda öňe süren Galkynyş taglymaty çykyş edýär. Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş ylymlaryň ulgamy açyk häsiýete eýe bolanlygy sebäpli, ol ösmäge we baýlaşmaga ukyply bolýar. Hormatly Prezidentimiziň ýokarda getirilen «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly maksatnamalaýyn makalasy bu ulgamyň ylmy esasyňyň çuňlaşýandygyna şaýatlyk edýär. Diýmek, täze Galkynyş eýýamynda biziň ýurdumyzda jemgyýetçilik ylymlarynyň düýpgöter täze ulgamy döräp, ol häzirki döwürde biziň jemgyýetimizde we dünýäde geçýän düýpli özgerişleri ylmy taýdan aňlamaklygyň wajyp serişdesi bolup çykyş edýär. Jemgyýetiň ykdysady, syýasy we medeni durmuşynda bolup geçýän özgerişleriň kitabyň ähli bölümlerinde beýan edilýändigini göz önünde tutyp, ylym-bilimiň, hukuk hem ahlagyň jemgyýetiň ruhy galkynyşyna edýän täsiriniň örän ähmiýetlidigini ýene-de bir gezek belläliň. Täze Galkynyş eýýamynda adamlaryň syýasy we hukuk medeniýeti ýokarlanýar. Olar döwlet Baştutanynyň ýurdy mundan beýläk hem döwrebaplaşdyrmak we galkyndyrmaklyk syýasatyna işewür gatnaşmaklyga çalyşýarlar. Biziň jemgyýetimizde geçýän demokratiki özgerişler adamlaryň jemgyýetiň syýasy durmuşyna gatnaşmaklaryna giň ýol açýar.

Jemgyýetiň ruhy dünýäsinde edebiýatyň we sungatyň orny

Bilişimiz ýaly, erkliligi we islegi döredýän duýgular köp derejede adamda edebiýatyň, sungatyň, diniň täsiri esasynda berkeýär. Taryhyň bütin dowamynda çözüdi gözlenýän ýagşy bilen ýamanynyň arasyndaky barlyşyksyz araçägi açmaklyk meselesini alyp gö-

reliň. Bu meseläni ylmyňam, pelsepäniňem doly çözüp bilmänlikleri sebäpli ony amal etmeklik wezipesi edebiýatyň we sungatyň üstüne düşýär. Olaryň bu meseleleri çözüş aýratynlyklary bilen hem sungatyňam, edebiýatyňam adama, onuň ahlak dünýäsine, özüni alyp barşyna edýän täsirleriniň syry baglydyr. Meselem, ylym olardan tapawutlylykda adamyň içki dünýäsini doly kanagatlandyryp bilmeýär. Şeýle bolany hem gowy. Eger tersine, ylym ony kanagatlandyryan bolsa, onda ol adamyň bir taraplylygyny, «bir ölçeglilikini» kemala getirerdi. Adam edebiýata, sungata ýüzlenip, ylmyň göz ýetirip bilmeýän täsinliklerini özünde açýar. Şonuň üçin adam dünýäde we öz durmuşynda bar bolan zatlar akyly ýetirip lezzet almaklyk üçin sungata mätäçdir. Adamy taplamakda sungatyň aýratyn ornuny köp alymlar belleýärler. Meselem, geçen asyrdaky ýaşan belli dat fizigi Nils Bor edebiýatyň we sungatyň adamyň ruhunyň baýlaşmaklygy üçin döredýän mümkinçiliklerini, olaryň adama kadalaşdyrylan derňewe mümkin bolmadyk sazlaşygy ýatladyp bilmek ukyplary bilen baglaýar¹. Onda adamyň şeýle gymmatlyklardan mahrum bolmagy, onuň duýgy tebigatyny gowşadyp, aňyna we ahlagyna örän oňaýsyz täsir etjekligi düşnüklidir. Edebiýatyň we sungatyň şu hili «kadalaşdyrylan derňewe mümkin bolmadyk sazlaşyga» ugrukdyryjy güýjüniň, adamyň ahlak dünýäsine gönükyňligi sebäpli, adamyň ýaşayşynyň we ölüminiň, azatlygynyň hem wyždanynyň, haýyr bilen şeriň ahlaky-pelsepeleýin, ynsanperwerleýin mana eye bolan meseleleriň örän dartgynly görnüşde, diňe şolaryň üsti bilen duýulyp bilinýänligini bellemeklik gerek. Olaryň derňeýän meseleleri adamyň durmuşy, ylmy açyşlar ýaly, çalt üýtgäp bilmeýärler. Olar adamyň asyl durkuny häsiýetlendirmeklige çalyşýarlar. Ine, şonuň üçin olary aňladýan sungat we edebiýat eserleri adamyň tebigaty kimin baky bolýar.

Sungatyň we edebiýatyň esasy wezipesi adamyň ýaşayş dünýäsini döretmeklikde bolýar. Olaryň döreden dünýäsi adamyň islegleriniň we duýgularynyň barlanýan meýdany bolup hyzmat edýär. Haýsy hem bolsa, bir durmuşy taslamany derňemeklik üçin adamlary tejribeleýin barlaga çekip bolmajaklygy düşnükli bolsa gerek. Şol bir wagtda-da çeper keşpleriň, nyşanlaryň üsti bilen derňew geçirip bolýar. Çeperçilik gurallaryň üsti bilen her bir durmuşy ýagdaýy, he-

---

¹ Seret: *И. Фролов. О человеке и гуманизме.* М. 1989, 226 с.

reketi, delili adama zeled ýetirmän böleklere bölüp, olaryň kömegi bilen bolup biläýjek adamyň her bir hereketini gözden geçirip, her bir gapma-garşylykly ýagdaýy soňyna çenli ýetirip, durmuşy hadysalary derňäp bolýar. Oýlanyp tapylan çeper dünýä adamy kähalatlarda «dost kimin» yzyna düşürübem, şol bir wagtda-da ol adamzat üçin mümkin bolan howplary barada duýdurýş hem bolup biler. Şeýdibem sungat we edebiýat jemgyýetiň özüne akyl ýetirmekliginiň guraly wezipesini ýerine ýetirýärler. Onda-da olar mümkinçilikleriň örän çäkli bolan şertinde hem barlag guraly bolup bilýärler. Nusgawy çeper eser adamy kämillige ugrukdyrýan estetiki gymmatlyklaryň, gözellik nusgalarynyň ulgamyny döredýär. Has çuňňur we oýlanşykly tapylan çeper keşp, özünde adamyň asyl häsiýetleriniň köpüsini jemläp, umumadamzat ýa-da milli simwola öwrülýär. Gamletiň, Faustyň, Artyk Babalynyň, Meňliniň keşpleri oňa mysal bolup bilerler. Sungatyň esasy wezipesi-estetiki wezipe bolýar. Ol wezipe sungatyň adama estetiki lezzeti berýänligindedir. Bu lezzet adamyň diňe bir sungat eseriniň üsti bilen öz ruhy isleglerini kanagatlyndyrmagy bilen çäklenmän, eýsem, onuň duýgularyny oýarýan, hyjuwyny joşdyrýan güýç bolup hem hyzmat edýär. Şonuň üçin edebiýata we sungata ylmyň kömekçi serişdesi hökmünde garamak düýpgöter nädogry. Bu ýerde gürrüňem ylmyň gazananlaryny sungata ýa-da edebiýata garşy goýmak maksatlar üçin ulanmaklyk barada gitmeýär. Jemgyýetde ylmyň öz orny, sungatyň hem öz orny bolýar. Onda-da olaryň her biri bu ýerde aýratyn wezipäni ýerine ýetirýärler. Şol aýratynlyklyklary bilen hem olar adamzadyň durmuşyny baýlaşdyrýarlar.

Edebiýat we sungat durmuş bilen çuňňur baglanyşykda bolup, köp taraplaýyn-jemgyýeti özgeridiji wezipeleri ýerine ýetirýärler. Edebiýatam, sungatam milletiň ruhy dünýäsiniň aýrylmaz bölegi bolup, dünýä we adamzada akyl ýetirmeklik serişdesi, dünägaraýyş ulgamy bolup çykyş edýärler. Olaryň terbiýeçilik ähmiýeti has hem uludyr. Edebiýat adamy kämilleşdirmegiň mekdebidir. Edebiýatyň we sungatyň adamlaryň gözellige bolan isleglerini kanagatlandyrmaklyk ukyby hem ýokarydyr. Olardan adamlar bahasyna ýetip bolmajak ruhy lezzet alýar. Edebiýat we sungat eserleri bu dünýäniň gözelligini, milletiň ruhy-ahlak gymmatlyklaryny aýan edip

adamyň dünýägaraýşyny baýlaşdyrýarlar. Şeýdibem olar adamzady gyzyklandyrýan baky meseleleri çözmeklige kömek berýärler. Çünki jemgyýetiň täzelenşine işewür gatnaşýan ýaşlaryň kemala gelmekleri üçin bu ýerde ylym-bilim ulgamyň kämilleşmegi bilen bir hatarda edebiýatyň we sungatyň, umuman, ruhy-ahlak gymmatlyklaryň täsirliligi hem artmaly. Şol täsirliligiň esasynda döreyän ruhy ynanç adamy beýgeldýär. Adamlaryň şeýle ynanja eýe bolmaklary, biziň pikirimize görä, täze Galkynuş eýýamynda jemgyýetimize has hem gereklidir. Ýöne, şeýle zerurlyk her bir adamda öz-özünden döremeyär. Onuň üçin adamyň her günki aladalaradan ýokary galyp, öz ruhy güýçlerini herekete getirmekligi gerekdir. Adam mukaddesliklere, ruhy gymmatlyklara ynanyp ruhy ynanja, pähim-paýhasa eýe bolýar.

Görşümüz ýaly, döredijilikli adamy yetiştirmekde edebiýatyň we sungatyň aýratyn orný bar. Bu işiň biziň häzirkî özgerýän jemgyýetimiz üçin örän wajyplygyny göz önünde tutyp bir mysala ýüzleneliň. Diýeli adam öz işlemeli ugry bilen baglanyşykly gerek bolan, ýöne örän çäkli bilimi özleşdirdi: meselem, ol öz pudagynda ulanylýan tilsimaty prosesleri belli bir derejede bilýär. Ol gutarnyksyz ruhy baýlyklardan hem her günki işde gerek bolan, özüne peýdaly-syny ele aldy. Özi hem ol bilimleri taýýar görnüşde alyp, ýadynda saklap, şol bilimleri öz intelektini, döredijilik ukyplaryny açmaklyk üçin ulanyp bilmedi, şeýlelikde, örän ätiýaçly, ýöne oýlanmaýan ýerine ýetiriji işgär peýda bolýar. Ol daşyndan seredilende «bilimli», «sowatly», «işewür» bolup görünmegi mümkin. Oňa biraz duýgurlyk ýetmeýän ýaly bolup görünýär. Ol sungat bilen gyzyklanaýsa!? Ýöne, eger adam, diýeli matematikany bilip, onuň ruhuna, matematiki pikirlenmekligiň usulyna eýe bolmasa, onda oňa sungat äleminde hem diňe daşky taýdan bilimlilik häsiýetli bolýar. Şeýle ýagdaýlarda sungat hem matematika kimin onuň şahsyýet hökmünde kemala gelmeginde işewürlige eýe bolup bilmeyär. Çünki, adama diňe bilmeklik ýeterlikli bolmaýar. Bu ýerde akyl bilen ýürek hem gerek. Şolaryň ikisiniň özara täsiri esasynda akyl howaýylykdan janlylyga öwrülýär. Şeýle özgerişde edebiýat we sungat aýratyn orun eýeleýärler. Onda täze Galkynuş eýýamynda edebiýat we sungat ýurt Baştutanynyň 2010-njy ýylyň fewralynda ýurduň döredijilik intelligensiýsanyň

öňünde eden çykyşynda belleýşi ýaly, şeýle täsirli derejä galmalydyr. Döredijilik işinde ähli zat wajyp. Döredijilik işgäriniň ylym-bilim derejesi, hünär taýýarlygy we başgalar. Şolar bilen bir hatarda şu hili adamyň ýetişmeginde sungatyň aýratyn ornunyň bardygyny ýene bir gezek belläliň. Bu meseläniň biziň söhbetdeşligimiz üçin wajyplygyny göz öňünde tutyp, sungatyň ornuny hünärmenlere degişlilikdäki ähmiýeti baradaky gürrüňi dowam edeliň. Onda-da onuň bilen baglanyşykly gürrüňi döwlet Baştutanynyň «Beýik işleri beýik adamlar amala aşyrýarlar» diýen pähiminden ugur alyp, beýik akyldarlaryň durmuşynda sungatyň eýeleýän ornuny beýan etmeklikden başlalyň. Köp alymlaryň terjimehallary bilen tanyş bolanymyzda biz olaryň ylmy iş bilen örän köp wagt meşgul bolýandyklaryna garamazdan, ýene saz ýazmaga-da, goşgy goşmaga-da, surat çekmäge-de «wagt tapýandyklaryny» bilýäris. Özi hem diňe bir Omar Haýýam ýa-da Magtymguly ýaly geçmişiň beýik danalary däl, eýsem, ýaňy ýakyn ýaşap geçen akyldarlar hem köpugurly döredijilik işleri bilen meşgul bolupdyrlar. Meselem, XX asyrdaky Norbert Winer çeper romanlary ýazan, Albert Eýnşteýn skripkada oýnan, Nils Bor, Gýete, Şekspir, Kýerkegor bilen gyzyklanandyr. Bu ýagdaý, umuman, düşnükli. Sebäbi eger kibernetikanyň taglymatyny, otnositillik taglymaty, atomyň gurluşy baradaky taglymaty döredijiler ylymdan başga hiç bir zat bilen gyzyklanmadyk bolsalar, onda şeýle ýagdaý örän geň bolardy. Bu ýerde mesele belli alymlaryň sungat äleminde bir täsirli işi amal etjek bolanlarynda däl. Wineriň ýazan romanlary çeperçilik taýdan gowşak bolan, Eýnşteýn hem skripka oýnamakda ussatlygy gazanmandyr. Ýöne olar çeper döredijilik bilen şu hili höwesjeň bolman bilmändirler. Sebäbi çeper döredijilik alymlar üçin ýöne wagt geçirmeklik, ýa-da özüňi görkezmeçlik üçin däl-de, eýsem, pikiriň gizlin iteriji güýji, ylmy döredijilige hamyrmaýa bolup hyzmat edipdir we edýär. Hut sungat döredijilik adamsy üçin gerek bolan gymmatly göz öňüne getirmäni, fantaziýany, intuissiýany kemala getirýär we ösdürýär. Asassosiatiw, çäýe, giň göwrümlü (bir ugurly däl) pikirlenmän kemala gelmegine hut sungat kömek berip, şol bir wagtda hem ol şahsyýetiň pikir ýöredişiniň birýanly bolmazlygyna garşy ynamly kepilnama bolýar. Duýgudan aýrylan pikir jansyz, mehaniki pikirdir. Ol täze ylma ýol açyp bilmeýär. Beýleki tarapdan, paýhasdan mahrum bolan

duýgy, ol ýa oňaýsyz, ähli taraplaýyn bozulan jenaýatkäriň duýgusy, ýa-da paranoiki täsirdir. Ruhy gymmatlyklar oýlanşyksyz alnan ýagdaýynda hakykylyga getirip bilmeýär. Şonuň üçin şu hili oýlanşyksyz ýaşamaklyk adamyň hakyky mynasybetine ters gelýär. Bu ýagdaý dogrudan hem ahlaksyzlyga getirýär. Belki, adam hem, sungat eseriniň döredilşi ýaly, özünden ähli tötänleýin zatlary aýryp, mehaniki ýaşayşydan arany açyp, janly häsiýete eýe bolup, özi özüni döretmelidir. Şonda ol öz ýaşayşyna bitewilik, many, dolulyk berip biler. Eger şu hili erjellik bolmasa ýaşayşy öz-özünden dargamaklyga gelýär. Adamyň ýaşayşynyň manylylygy tebigylykda däl-de ruhulykda. Diňe paýhas, yhlas bilen döredilen zat janly bolup bilýär. Sungat bu ýerde uly ähmiýete eýedir. Sungat eserleri ýaşayşy gurnaýjy çiginlere meňzeýärler. «Görogly» we «Gorkut ata» dessanlarynda beýan edilýän zatlar hakyky hadysalar hasaplanylýar. Hakyky durmuşdaky zatlar hem geçmişde şolaryň täsiri bilen düşündirilýär. Şu günki gün hem sungatyň täsiri şonuň ýaly. Adamzadyň taryhynyň dowamynda akyldarlar örän köp eserleri döredenler. Kähalatlarda biz kän oýlaman öz ýaşayşymyzy sungata meňzedýäris. Biz oňa eserlerdäki ýaly häsiýet berýäris, adam çagalykda özüniň ruhuny kemala getiren esersiz, öz ýaşayşyna bir bitewi zat ýaly garap bilmezdi. XVIII-XX asyrlaryň türkmen edebiýaty ähmiýeti peselmeýän eserleri döretdi. Olaryň esasynda döwri bahalandyryp bolýan gymmatlyklar ölçegi kemala geldi. Edebiýat boýunça hakykylyk bahalandyrylyp, onda durmuşyň ýokary ölçegi görüldi. Roman, umuman, sungat kimin janly barlygy täzeden döretmek bilen bagly bolany sebäpli, oýlap tapmak işi janly adamlary döretmeklige getirýär. Sungatdaky bar bolan hakykylyk ýaşayşydan has çuňňur ýa-da ýokary zady aňladýan hem bolsa, ol ilki bilen ýaşayşy bolýar. Dörediji janly zady döredýär. Ol özüniň döreden dünýäsine we şol dünýäde ýaşayan adamlara ynanýar. Ýazyjylar tarapyndan döredilen janly keşpler soňra oňa kän bagly, boýun bolmaýanlygy sebäpli ýaşayarlar. Hakyky dörediji diňe durmuşa öýkünmeýär, ol ýaşayşy döredýän güýjüň zýy bilen ýöreyär. Ondaky döredijilik güýçler döredijilige gatnaşýan hakyky güýçler bolýar. Artyk Babaly ýa-da Şükür bagsy, meselem, Berdi Kerbabaýew ýa-da Nurmyrat Saryhanow ýaly janly adamlardan kem däl. Artyk Babylynyň täsirini biz şu gün hem duýýarys. Özgerýän jemgyýet üçin şeýle täsirli edebi

eserler örän ähmiýetlidir. Biziň häzirki durmuşymyza kybapdaş gahrymanlar gerek.

Galkynys eýýamynyň edebiýaty we sungaty. Hormatly Prezidentimiz 2010-njy ýylyň başynda döredijilik intelligensiýanyň wekilleri bilen duşuşanda ýazyjylaryň, suratçylaryň, heýkeltaraşlaryň we beýleki sungat işgärleriniň önünde döwrümize kybapdaş täze eserleri döretmek barada takyk wezipeleri goýdy. Ol hem düşnüklidir. Täze eýýama kybapdaş eserler peýda bolmaly. Bu ýerde bolsa, etmeli işler örän köp. Biziň döwrümize estetiki ideal bolup hyzmat edýän nusgalyk edebiýat we sungat eserleri gerek. Estetiki idealyň iki görnüşini: birinjiden, arzuw edilýän, bolmaly zadyň belli bir aýdyňlykdaky göz önüne getirmesini we ikinjiden, şol göz önüne getirmeleri özünde şöhlelendirýän hakyky erdebiýat ýa-da sungat eserini tapawutlandyrmak gerek.

Sungat eseriň her biri estetiki ideala tarap bir ädim bolýar. Ol ideal suratkeşleriň ýiti galamy, ýazyjylaryň ötgür sözi bilen döredilen çeper keşpleriň üsti bilen ýüze çykýar. Şeýle eserleriň döremekligi üçin döredijilik işgärleriň biziň eýýamymyzy aňladyp bilýän çeper stile eýe bolmaklary gerek (meselem, A. Kekilowyň «Söýgi» poemasyň üsti bilen öz döwrüni aňladyp bilen stili). Hawa, bir şahyryň stiliň bize berýän estetiki idealyny beýleki biri berip bilmez. Eger söz baýlygyna eýe bolan şahyryň stili egsilmez gazna duşan adam kimin gutarnyksyz gymmatlyklary açýan bolsa, beýleki biri diňe özüniň döreden kân bolmadyk aňlatmalarynyň üsti bilen öz gözelligi dünýäsini döredýär.

Her bir hakyky şahyr köpsözlümi ýa-da azsözli, tapawudy ýok, çalşylyp bolunmaýar. Eger alym onuň ornuna gelen beýleki alym tarapyndan ozulup geçilýän bolsa, şahyr, sözüň doly manysynda ozulup geçilmeýär. Şahyryň tapan döredijilik stili, onuň gaýtalanmazlygyna esas bolýar. Biziň häzirki täze Galkynys eýýamymyzda hem döredijilik işgärleriň öz gaýtalanmaýan stiline eýe bolmaklary wajyp. Ýöne täze stili döretmeklik ýeňil iş däl. Käbir halatlarda täze stil däl-de stilleşdirme döreýär. Belli ispan filosofy Ortega-i-Gapsseti sungatyň öz döwründe gerekli döredijilik stiline eýe bolup, hakykylygy aňladýandygyny belleýär. Reallykdan arany açýan stilleşdirmek bolsa, hakykylygy ýoýmaklyk, hakykylykdan aýyrmaklyk bolýar. Şu

hili stilleşdirmeklik ynsanperwerlikden aýrylmaklyga getirýär¹. Dogrudan hem döredijilik işgärleriň içinde kähalatlarada adamy däl-de adam baradaky pikiri, adamyň shemasyny suratlandyryjak bolýanlara duş gelyäris (meselem, abstraksionistler). Bu bolsa, sungatyň köpçüligе däl-de döredijiniň özüne hyzmat etmekligine getirýär.

Her bir döredijilik işi döredilýän zadyň hakykylygyna ynam esasynda döreyär. Şeýle ynamyň ýok ýerinde sungat hem bolup bilmeýär. Ýaşayan, hereket edýän adamyň keşbini döretmeklik üçin adam şahsýetiniň bitewiligine ynanmaly. Onuň sebäbi şol bitewiligi haýsy hem bolsa, bir tejribäniň üsti bilen gazanylmaýanlygynda hem-de ony paýhas delilleri bilen subut edip bolmaýanlygyndadyr. Surat çekmeklikden ozal şekili göz önüne getirmeli bolýar. Onuň üçin hem ynanç gerek. Çeper döredijilik uzak wagtlaýyn adamyň bitewiligine bolan ynamynyň ýitirilmegi bilen ylalaşyp bilmeýär. Ýurt Baştutanynyň döredijilik intelligensiýanyň wekilleri bilen duşuşanda ýazyjy-şahyrlardan garaşylýan durmuş hakykatyny çuňňur beýan edýän, çeperçilik taýdan ýokary hilli ýazylan, adamyň ruhuna oňyn täsir edýän, kalbyny baýlaşdyrýan romanlary, powestleri we hekayalary diňe şeýle ynanç esasynda döredip boljaklygy düşnüklidir. Ýurdumyzyň durmuşynda bolup geçýän oňyn özgertmeler, alnyp barylýan beýik işler çeper sözüň, sungatyň üsti bilen wasp edere mynasypdyr. Täze dörejek eserlerden öňe çykjak täsirli keşpler biziň döwrümiziň gahrymanlarynyň keşbini şöhlendirerler. Häzir bolsa, sungatyň ähli ugurlarynda döwrüň ruhyna kybapdaş, geljege gönükdirilen eserleň döremegi döwrüň talabydyr. Döredijilik işgäri ylham joşgunyna eýe bolup, şol talaby kanagatlandyryp bilýär. Döwrümüze mynasyp eserleri döretmeklik üçin ýazyjylarymyz, şahyrlarymyz, suratçylarymyz geçmişde biziň döredijilik işgärlerimize mahsus bolan beýik stile täzeden eýe bolmaly. Stil her bir sungatyň gizlin başlangyç şerti hökmünde köňlün görnüşidir. Stil çeperçilik bitewiliginiň kepili, manynyň we görnüşiniň önünden kesgitlenen sazlaşykly baglansygydyr. Onuň ýok ýerinde görnüş formula, many bolsa, jansyz materiala öwrülýär. Stiliň ýetmezligini stilleşdirmek ýa-da başga bir emeli zat bilen çalşylsa, ýagny stiller oýnalyp başlansa, onda ol diňe oýun bolýar. Ol şindi (ýa-da eýýam) sungat bolup bilmeýär. Şeýle bolanda stil

---

¹ Seret: *Омега и Газет* «Дегуманизация искусства. М. 1990, 517 с.

özünüň döredijilige täsirini, iteriji güýjüni ýitirýär. Şu hili ýagdaýda döredijilik işgäri dünýäniň gizlin bitewi keşbini aňlatmaga ykypсыz bolýar, gözelligi indi ýagsylyk we hakykylyk bilen baglanyşmaýar.

Dünýä bilen baglanyşygyny ýitiren sungat ýa hiç bir zat bilen bagly däl, ýa-da surata düşürilip obýektivleşdirmä ýakyn tebigylaşdyrylan sungatdyr. Bularyň ikisi hem sungaty dünýägaraýyş bilen baglaýan sapagy ýolýarlar. Şonda ýa sungat diýip atlandyryp bolmaýan reproduksiýanyň resmileşdirilmegi, ýa-da estetiki obýekt diýip atlandyrylýan haýsy hem bolsa, bir çeperçilik täsirini ýitiren önüm galýar. Sungatyň ykbaly we häzirki dünýäniň ykbaly bir zatdyr. Olaryň ikisinde hem pikiriň hasaby bilen dolandyrylýan köpçülikleýin ruhsuz birleşme şindi ruhdan dänmedik, ýöne ýekelikde, bölünşik ýagdaýda bolýan şahsy başlangyçlara garşy goýulýar.

Sungat mukaddesliklere bolan ynanja daýanmadyk ýagdaýynda bölünmedik bitewilige gaýdyp gelmeklik synanşyklary ýeterlikli bolmaýar. Sungat mukaddesliklere bolan ynanjyň dilde aňladylmasydyr. Haçan-da mukaddesliklere bolan ynanç gowşan ýagdaýynda, mukaddeslikler görnüşinde beýan edilýän many başga zatlar bilen çalşylýar. Olar bolsa, ynançdan daşlaşmaga getirýär. Kem-kemden stil görnüşini ulgamyna öwürülýär. Ynanjyň bilim bilen çalyşylmagy, mukaddesliklere bolan ynanjyň ýitirilmegi, alymlaryň aýtmagyna görä, sungatyň gowşamagyna getirýär. Şonuň üçin şu günki gala-goply dünýäde sungat ýeke-täk ýylylygyň we ýagtylygyň çeşmesi bolup bilmeýär. Onuň özi ýylylyga mätäç. Sungat öz ähli kökleri bilen ynanja daýanýar, emma ol ynanjy çalşyp bilmeýär, tersine, uzak möhletleýin oýlanşykly, ýöne ynamsyz dünýä çuňlaşmak oňa oňaysyz täsir edýär. Ol köp wagtyň döwamynda ruhy ynançdan üzňelikde ýaşap bilmeýär. Hakyky döredijilik işgäri adaty adamlaryň arasynda ruhana bolýar. Ol özüniň her bir sözüne, her bir hereketine jogapkär duýýar. Diňe bir onuň ýazan zatlary wajyp bolman, onuň özüniň barlygy hem wajyp. Ýurt Baştutanynyň döredijilik işgärleri baradaky aladalary, olary şu derejä galdyrmak bilen baglanyşyklydyr. Şu hili derejä galan ýazyjylar we şahyrlar, suratçylar hem sazandalar netijeli pikir ýöretmeklik ukybyna eýe bolýarlar. Bilşimiz ýaly, geçmişde pikir ýöretmekligiň rasional we duýgulaýyn usullarynyň birikdirilmegi ylym we sungat ägirtleriniň döredijilik ylhamyny açandyr. Şu hili birleşme häzirki

döwürde hem edebiyat we sungat işgärleriniň döredijilik işine badalga bermeli. Onuň esasynda ruhy ösüş täze hil derejä çykar. Ýokarda bellenişi ýaly, ony döredijilik işinde amala aşyrmak üçin ýurtda gerekli maddy-tehniki baza döredildi we döredilýär. Şeýle esaslar döranden soňra ruhy döredijilige talaply baha bermek gerek bolýar. Netijede, täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamyny mynasyp wasp edýän, gazanylan üstünlikleri giňden beýan edýän ajaýyp edebiyat we sungat eserleri döwürler. Şu hili edebiyat adamy hakyky ahlakly ýaşayşa gözükdirmekligiň ýollaryny we usullaryny gözleýär. Ýöne adam ugrundaky göreş ýeňil bolmaýar. Edebiyata we sungata garşy durýan zatlar durmuşda az däl. Adama ýönekeý söz kän täsir etmeýär. Ol her günki aladalar bilen meşgul bolup, öz ruhy ösüşi barada kän aladalanmaýar. Bu hili adamlary hiç bir zat aladalandyрмаýar. Diýmek, olary şu hili ýagdaýdan çykarmaklyk üçin örän täsirli - pikirlendirýän, oýlandyran edebiyat we sungat eserleri gerek. Hakyky durmuşy meseleleri derňeýän we öz gahrymanlarynyň üsti bilen pikirlenmegi öwredýän edebiyat hem sungat eserleri olaryň real ýaşayşa girişmeklerine kömek edip biler. Hakyky ýaşayşa eýe bolan adam, öz ýaşayşynyň onuň pikir edişi ýaly, öz öňünde goýan ol ýa-da beýleki işleriniň bolmaýanlygy üçin utanýar. Şu hili adam şowsuzlyk üçin daşarky zatlary däl-de özüni günäleýär: men jemgyýete-de döwlete-de meni şu hili terbiýelänleri üçin öz günämi ýükläp bilmerin. Hemme zada özüm jogap berýärim. Ähli meniň bilen bolýan zatlara men jogap berýärim, sebäbi men erkin. Meni şu hili ýaşayşa hiç kişi mejbur edip bilmeýär, men öz ýaşayşymy özüm saýlaýaryn. Hawa, bu hili ýaşayşy ýeňil däl, ol kyn we agyr, ýöne ýaşamaklyga ýeke-täk mynasypdyr. Biziň häzirki Galkynyş eýýamymyza şu hili ýörelgelerden ugur alýan adamlaryň köpelmegi gerek. Şeýle adamy ýetişdirmeklik edebiyatyň hem, sungatyň hem, ylym-bilim ulgamynyň hem wezipesidir. Jemgyýet hakyky ruhy galkynyşa eýe bolanda bu wezipe amala aşyrylýar. Şonda jemgyýetçilik aňnyň täsiri ýokarlanýar. Ol ilki bilen ylym-bilim ulgamynyň kämilleşmegi esasynda gazanylýar.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Milli bilim ulgamymyzyň dünýä ylym-bilim ulgamy bilen sazlaşykly, ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýä-garaýyş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän aýdyň ýörelgesi bolmalydyr.

II bap

**TÄZE GALKYNYŞ EÝÝAMYNDA DÖWLETIŇ YLYMLY,
BILIMLI, HÜNÄRLI NESLI TERBIÝELÄP ÝETIŞDIRMEK
UGRUNDAKY ALADALARY**

Täze Galkynyş we bilim syýasaty. Soňky ýüzýyllyklarda ruhy sussupesligiň, dagynyklygyň ejir-hasratyny öz egninde we kalbynda syzan türkmeniň milli Garaşsyzlyk bilen gaýtadan dikeldilen ýokary ahlaklygy hem kämil ruhy sypatlary beýik Galkynyşlar eýýamynda belent howalalyga eýe bolýar. Milli ruhy-ahlaklyk jemgyýetiň hereketlenişiniň ähli ugurlarynda zähmet adamynyň ýaşayşynyň ugrukdyryjy, many dörediji güýjüne öwrüldi. Şeýle güýjüň her bir raýatyň iş-gatnaşygynyň süňňüne mahsus reallık bolup durýanlygyny nazarda tutup, milletimiziň ykrar edilen Lideri Gurbanguly Berdimuhamedow döwletiň, jemgyýetiň, ýokarda görkezilişi ýaly, üçinji müňýyllykda hereketlenişiniň we ösüşiniň düýpgöter täze konseptual binýadyny esaslandyrdy. Ýokarda bellenişi ýaly, jemgyýet aýry-aýry adamlaryň ýa-da sosial toparlaryň ýönekeý toplумы dälidir. Oňa düzüji hökmünde goşulýan aýratyn birligiň (isle aýratyn şahsyýet, isle aýratyn sosial topar) bu ýagdaýy aňlap ýa-da aňlamazlygyna garamazdan jemgyýetiň bitewi durkunyň öz hususy herketleniş ýörelgesi, bu ýörelgäni aýratyn raýata, şahsyýete ýetiriji täsiri, usuly bardyr. Hormatly Prezidentimiz adamzat jemgyýetiniň köpgyraňly, köp öwüşginli dürli-dürlüligini ykrar etmek, goldamak hakykaty bilen bir hatarda häzirki zaman siwilizasisynyň ýaşamagyny, rowaçlanmagyny

adamzat Ýer togalagyny bir bitewi öý hökmünde kabul edip, bu öýüň abadançylygy barada diňe deň derejedäki yhlaslylykda aladalanmak arkaly gazanyp boljakdygyny pähimini esaslandyrdy. Umumydünýä durmuşynyň häzirki ýagdaýy, syýasy, ykdysady, sosial prosesleriň häsiýeti we tendensiýalary bu gün umumy baş maksada, global möçberde parahatçylygy we howupsuzlygy, durnukly ösüşi we progresi üpjün etmek, häzirki zaman dünýäsiniň düzgünleriniň binýadynda goýlan hukuk we ahlak esaslaryny saklap galmak maksadyna ýetmegiň hatyrasyna döwletleriň hem-de iri halkara guramalaryň has ysnyşykly we sazlaşykly gatnaşyklaryny talap edýär. Jemgyýetiň her bir subýektiniň nesil, ýaş derjesiniň onuň sazlaşykly hereketlenişinde öz orny, öz goşandy bardyr. Ýaşuly nesil bu sazlaşyklyga özüniň gymmatly tejribesi arkaly gatnaşýan bolsa, ösüp gelýän nesil oňa öz güýç-hyjuwynyň howalasy bilen bar bolan tejribäni herekete getirmek, baýlaşdyrmak arkaly goşulýar. Şol bir wagtyň özünde adamzadyň adatça, geçmişe ugrugyp däl-de, geljege nazarlanyp ýaşaýandygy üçin jemgyýetiň ösüp gelýän nesle, ýaşlara aladasy aýratyn ähmiýete eýedir. Jemgyýetde bilimli, sowatly, ýaşaýyşda öz ornunyň aňlamaga we bu orundan ösüşe hususy goşandy dogrusynda aladalanýan ýaş nesli kemala getirmek meselesiniň derwaýyslygy taryhyň tutuş kesiminden eriş-argaç bolup geçýär. Bu babatda beýik Galkynyşyň we özgermeleriň nazaryýetini we amaly ornaşmasyny esaslandyran hormatly Prezidentimiziň bu tutumy ozaly bilen hut bilim hem ylym ulgamlaryndaky reformalardan başlamagynyň alamat häsiýeti bardyr.

Jemgyýetiň geljegi bolan ýaş nesle döwrebap bilim-terbiýe bermekligi döwrümüzde ileri tutulýan meseleleriň ornunda goýmak bilen, hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň 15-nji fewralynda «Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» we şol ýylyň 4-nji martynda «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Kararlara gol çekmegi, bilim ulgamynda alnyp barylýan işleri mazmun we gurluş jähtden düýpgöter täzeçe guramakda öwrülişikli pursat boldy. Ilki bilen 2007-2008-nji okuw ýylyndan okuwyň möhleti orta mekdeplerde 10 ýyl, ýokary okuw mekdeplerinde 5 ýyl, lukmançylygyň we sungatyň aýratyn hünär ugurlary

boýunça 6 ýyl edildi. Orta we ýokary mekdep mugallymlarynyň hepdelik, ýyllyk iş sagatlary azaldyldy. Ýurt Baştutanynyň ýörite Permany esasynda 2007-nji ýylyň 1-nji sentýabryndan bilim işgärleriniň iş haky we talyp haky 40 göterim köpeldildi. Orta mekdeplerde synpdaky okuwçy sany 25-e getirilip, medeni zolakdan uzakda ýaşaýan çagalaryň orta bilim almagy welaýatlarda mekdep-internatlary açyldy. Ýokary okuw mekdeplere kabul etmek düzgünine düýpli özgertmeler girizilip, olara kabul edilýän talyplaryň sany köpeldildi we hünärmen taýýarlamagyň täze ugurlary açyldy. Hormatly Prezidentimiziň milli bilim ulgamyny kämilleşdirmek ugrundaky amala aşyran özgertmeleri globalaşmagyň güýjeýän döwründe ýurduň bäsleşige ukyplylygynyň ýokarlanmagynyň kesgitleýji şertleriniň biri bolup durýar. Mili bilimiň hilini ýokarlandyrmak döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biridir. 2007-nji ýyldan başlap bilim edaralaryny maliýeleşdirmäge ýudjet serişdeleriniň möçberiniň durnukly artmagy, esasan zähmet haklarynyň we talyp haklarynyň ýokarlandyrylmagy, umumy bilim berýän mekdepleriň sanynyň köpelmegi, zähmet bazarynyň häzirki hem geljekki isleglerine has takyk uýgunlaşmak maksady bilen ýöriteleşdirilen bilim hem-de ýokary okuw mekdepleriniň täzeleriniň açylmagy bilen baglydyr. Bilim pudagy boýunça orta we ýokary orta mekdepleriniň täze binalary gurylýar. 2010-njy ýylda, meselem, Aşgabat şäherinde Türkmenistanyň döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň, Türkmen döwlet ykdysadyýet we dolandyryş institutynyň, Türkmen politehniki institutynyň, şeýle hem döwrebap mekdepleriň, çagalar baglarynyň, sagaldyş merkezleriniň birnäçesiniň gurluşygy alnyp barylýanlygy hem-de Mary welaýatynda Türkmenistanyň döwlet energetika institutynyň we Daşoguz welaýatynda Oba hojalyk institutynyň binalarynyň gurylyp işe girizilmegi oňa şaýatlyk edýär. Ýokary we orta mekdepler üçin dünýä ülnülerine laýyk gelýän häzirki zaman binalary gurlup, iň kämil kompýuter we okuw-tehniki enjamlary bilen upjün edilýär. Hormatly Prezidentimiziň mundan beýläk ähli gurulýan orta we ýokary mekdepleriň diňe häzirki zaman okadylyş serişdeleri bilen üpjünçiligi miýesser bolan ýagdaýynda ulanylyşa berilmeligini aýgtyly talap hökmünde goýdy. Häzirki döwürde milli bilim ulgamynda

düýpli özgertmeler amala aşyrylýar. Bu özgertmeler, bir tarapdan, täze okuw dersleri girizmek, mugallymlaryň döredijilikli işlemekleri üçin şertleri döretmek, ösen tilsimat esasynda hil taýdan täze usullary özleşdirip ornaşdyrmak bolýan bolsa, ikinji tarapdan, öňden dowam edip gelýän okatmagyň adaty usullaryny döredijilikli we ýerlikli ulanmaklyk bilen utgaşdyrylýar. Bilim ulgamynyň ähli derejelerinde okuw-terbiýeçilik işiň netijeliligi ýokarlanýar.

2009-njy ýylyň awgustynda kabul edilen «Bilim hakyndaky» Türkmenistanyň kanuny esasynda bilim ulgamyny reformirlmegiň çäginde orta mekdebiň ähli dersleri boýunça döwlet umumybilim standartlary esaslandyrylýar. Olar orta mekdebi tamamlýan her bir uçurymyň ders boýunça özleşdirmeli bilimleriniň, başarnyk endikleriniň hökmany minimumyny özünde jemleýär. Bu iş dünýä tejribesi we talaplary nazarda tutulyp amala aşyrylýar. Şu günki günde bilim berşiň täze mazmuny okadylyşyň interaktiw usullaryny we multimediyä tilsimatyny giň we işjeň ornaşdyrmak arkaly üpjün edilýär. Ýaşlara onlarça daşary ýurt döwletleriniň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde bilim almaga giň mümkinçilik açyldy. Bu ugurdaky halkara aragatnaşygy şu häzirkä döwürde ýurduň bilim ulgamynyň we Ylymlar akademiýasynyň ylmy-barlag institutlarynyň işiniň aýrylmaz bölegidir. Arkalaşygyň möhüm düzüjisi bilelikdäki taslamalar bolup, olar täze okuw meýilnamalaryny we maksatnamalaryny döretmäge, dünýä tejribesini öwrenmek, ony bilim hem ylmy-barlag prosesine ornaşdyrmaga, maglumat, mugallymdyr ylmy işgärleri alyşmaga gönükdirilendir. Bilim ulgamyndaky halkara arkalaşygyň möhüm düzüm bölegi informasion-kommunikasiýa infrastrukturasyny we ýokary tilsimaty ulgamyny döretmekdir. Meselem, 2003-nji ýyldan bäri hereket edýän NATO-nyň ylmy komitetiniň «Wirtual Ýüpek ýoly» taslamasy Türkmenistanyň bilim we ylym ulgamynda informasion kommunikasiýa tehnologiýasynyň ösüşiniň derejesiniň ýokarlanmagyna ýardam etdi. Bularyň ählisi bilim berşiň we ylmyň milli ulgamyny dünýä standartlarynyň derejesine çykarmaga hem-de Türkmenistanyň ýaş nesliniň dünýäniň bilim giňişligine birleşmegine ýardam edýär. Eýsem hormatly Prezidentimiziň iş tutumlarynyň ylym – bilim ulgamyndaky esaslandyrmalaryna degişlilikde pelsepe-psi-

hologik düzüjleriniň mazmun-gurluş aýratynlygy nämeden ybarat? Bu esaslandyrmalaryň sosial – psihologik, sosial-pelsepe döredijisi hökmünde ilkinji nobatda milli Liderimiziň «Döwlet adam üçindir!» syýasatynyň her bir raýatda yurt, halk hormatly Prezidentimiziň önünde öz üstüne ahlak borç almak duýgusyny döretmeklik hakykaty görkezilmelidir. Şeýle jogapkärçilikli nesli ýetişdirmek bilim ulgamynyň önünde duran wezipedir.

Bilim beriş ulgamyndaky özgertmeleriň hormatly Prezidentimiziň zehininde esaslandyrylan konseptual ýörelgesiniň özeni düzgüni bu ugurdaky esalandyrmalaryň bu ulgama ozal ornaşdyrylan we onuň endik boýunça özakymlaýyn hereketlenýän durkuna laýyklyklyp däl-de, geljekde dünýä ülnülerine laýyklyklyp bilinjek derejesine, mazmunyna hem gurluşyna salgylanyp amal edilýänligidir. Ýurt Baştutanynyň täze gurulýan ýokary we orta mekdeplerde häzirki zaman standartlaryndaky enjamlaşdyrylmasy bolmasa olaryň ulanylyşa girizilmeli dældigi dogrusyndaky aýgytly talaby bu esaslandyrmalaryň durmuşa ornaşma mynasybetidir. Häzirki zaman şertlerinde jemgyýetiň mekdebe talaplary barha artýar. Bu jemgyýetde çagalaryň durmuşa taýýarlanyşyna bolan talaplaryň üznüksiz ýokarlanýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Mekdebe Galkynyş eýýamynyň hertaraplaýyn ösen şahsyýetini kemala getirmekde, okaýan nesilde sagdyn durmuş keşbini, ýokary ahlaklylygy we akyl medeniýetini döretmekde aýgytlaýjy orun degişlidir. Döwlet maksatnamalarynyň esasynda okuw-terbiýeçilik prosesini has ulgamlaryň guramak mümkinçiligi mekdebi bilim-sowat almagyň beýleki gurmaçylyk ugur we usullaryndan döwrüň esasy sosial institutyna öwürýär. Çagalykdan çykyp, kämillige ymtylýp, ulularyň dünýäsine aralaşyp, oňa uýgunlaşyp, ony özgertmeklige taýýarlanylýan nesliň ruhy-paýhas dünýäsinde düýpli hil özgertmeleri bolup geçýär. Ýetginjekde uly adamyň orny-pozisiýasy kemala gelip ugraýar. Ol entek real durmuş orny boýunça çaga derejesinde galýan hem bolsa, esasy zat, ol öz içki subýektiv dünýäsinde ulular dünýäsi bilen täze gatnaşyklara goşulyp, ol dünýäniň gymmatlyklaryny işjeň özleşdirip başlaýar. Bilimleri özleşdirmeklik haçan-da okuwçy, talyp tarapyndan häzirki döwür we geljege taýýarlyk üçin şahsy ähmiýetli hadysa görnüşinde kabul edilende hem-de dürli sapaklar akyl ýetiriş

we döredijilik häsiýetli ýumuşlar bilen baýlaşdyrylanda ol okaýan şahsyýetiň ösmeginiň kesgitleýji şertine öwrülýär hem bilimi özbaşdak özleşdirmeklige, öz-özünü kämilleşdirmeklige ugrukdyrýar. Mekdepde ylmy düşüňjeleri özleşdirmek okuwçylarda nazary pikirlenmäni kemala getirmeklige degişli obýektiw şertleri döredýär. Pikirlenmäniň bu derejesine okuwçynyň öz pikirlenme işini aňlamaklygy we işjeň dolandyrmaklygy mahsusdyr. Tebigat we matematiki çygryň (sikliň) dersleriniň jemleýji we logiki guramaçylykly häsiýeti özüniň özleşdirilişinde okuwçynyň ýokary derejedäki işjeňligini talap edýär. Okuwçylar gumanitar dersleriň maglumatlarynda hem ylmy düşüňjeleri, hadysalaryň toparlanmasyny özleşdirýärler, sebäp-netije baglanyşyklary ýüze çykarmagy, gysga we ýaýraň häsiýetnamalary bermekligi, netije çykarmaklygy öwrenýärler.

Zähmete girişmek. Bilim ulgamynyň esasy wezipesi ýaş nesli durmuşa taýýarlamakdyr. Ýurt, sebit we dünýä derejesindäki Döwlet bäsleşiklerine gatnaşmak ýaly zehin-intellektual zähmete girişmek bilen bir hatarda okaýan şahsyýet zähmetiň öz ýaş kesimine mahsus bolan öz-özüne hyzmat ediş we bejermek-ýasamak ýaly görnüşlerine işjeň gatnaşýar. Zähmet işine çekilýän okaýan şahsyýete hormat bilen utgaşýan talabedijilik olarda bilelikdäki we ekebara häsiýetdäki zähmete, daşdan ýatladylmazdan, öz goşandyny goşmak meýlinde girişmeklik endigini kemala getirmegiň möhüm şertidir. Ösýän şahsyýeti zähmet işine taýýarlamak halkymyzyň geljegi üçin zähmet çekmäge ukyply, ruhobelent we sagdyn, gujurly hem başarjaň adamlary kemala getirmegi göz önünde tutýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasynda her bir raýatyň döredijilikli zähmet çekmäge, islegine görä hünär saýlap almaga, iş ýerini anyklamaga, bitirýän işiniň möçberine we hiline görä hak almaga hukuklydyr. Okaýan ýaşlaryň zähmet terbiýesi, esasan, ýaş nesliň okuw zähmetini dogry guramakdan, onuň düýpli bilim almagyny ýola goýmakdan, şahsyýetde jagapkärçilik duýgusyny, akyl zähmetine bolan ymtlyşlary döretmekden ybaratdyr. Orta bilim berýän mekdeplerde esaslandyrylan okuw kombinatlarynyň ýaşalary hünäre ugrukdyryjy täsiri bilen bir hatarda olarda zähmete höwes, zähmetiň jemgyýetiň baş binýady orny dogrusyndaky hakykaty olaryň dünýägaraýyş ugrukmasyna ornaşdyrmakda orny

taýsyzdyr. Mekdepde zähmet okuwy hyzmat ediş, oba hojalyk we tehniki zähmet ugurlary boýunça amala aşyrylyp, bular okaýanlaryň dürli kärlere bolan ymtlyşlaryny ýüze çykarmakda, olary hünärlere gözükdirmekde, işine ezber hünärmen adamlar edip ýetişdirmekde bu okuwlaryň ähmiýeti uludyr. Bu hatarda synpdan daşary geçirilýän dürli terbiýeçilik çäreleri-de aýratyn orna eýedir. Önümçiligiň dürli ugurlaryna guralýan syýahatlar, zähmet ussatlary bilen geçirilýän duşuşyklar, halkymyzyň medeni we ruhy gymmatlyklary baradaky söhbetdeşlikler, okuwçylaryň köpçülik bolup amal edýän işleri bilen baglanyşykly çäreler hem beýlekiler zähmete taýýarlyk işiniň täsirli serişdeleridir. Ýurdumyzda indi durnukly ýörelgä öwrülen keminden üç daragt (ikisi ataň-eneň üçin, biri özüň üçin) ýetişdirmek tutumy ösýän şahsýetde zähmetsöýerligi kemala getirmegiň iň bir täsirli usulydyr. Hormatly Prezidentimiz zähmet işini, bir tarapdan adam üçin şahsy ähmiýetli, ikinji tarapdan bolsa, tutuş jemgyýet üçin netijeli guramaklyga uly üns berýär. Ol ýurduň her bir raýatynyň zähmet adamsynyň iş erjelligine, ukybyna dogry baha berilmezliginiň ýa-da ýerine ýetirilýän işleriň düýbünden tapawutlydygyna garamazdan, olara deň baha berilmeginiň, ýitgi çekmekde işlerini guraýan bölümleri maliýeleşdirmegiň zähmet öndürijiliginiň ösmegine getirmeyändigine, gaýtam ösüşe aýakbagy bolýandygyna dogry düşünmegini gazanmaklygy talap edýär. Üstesine-de zähmet adamsy işini diňe tabşyrylanyny ýerine ýetirmek görnüşinde däl-de öz iş topary, uly sosial topary (ýaş nesil topary), etniki topary ornundan bitirýän zadyna «özümiňki» diýen duýgudan çemeleşmelidir. Bu babatda ýörite geçirilen bir sosiologik derňewiň netijesini getirmek ýerliklidir. Derňew ABŞ-nyň we Ýaponiýanyň zawodlarynda geçirilip, onuň netijesinde amerikan zawodlarynyň işgärleriniň diňe 10-12 göterimi kärhananyň umumy müşgüllikleri barada pikir edýän bolsa, Ýaponiýaly işgärleriň 60-65 göteriminiň öz zawodynyň pikir-aladasy bilen ýaşaýandygy anyklanýar. Derňewleriň netijesi işçi üçin iş ýeriniň onuň «Meniňki», «Biziňki» duýgusynyň mazmunynda bolmagynyň onuň zähmet öndürijiliginiň esasy şerti bolýandygyny anyklapdyr.

Sagdyn bedenli ýaşlary ýetişdirmek. Ýaşlary zähmete taýýarlamak işi olaryň fiziki saglygyny berkitmek işi bilen aýrylmaz

baganyşyklydyr. Bu babatda milli Liderimiziň ýörite karary bilen opta mekdepleriň okuw maksatnamasyna girizilen bedenterbiýe sapaklarynyň hem ähmiýeti uludyr. Ynsan saglygyny berkitmekde sportuň ähli görnüşleri ähmiýetlidir. Sport bilen meşgullanýan adamyň jany sagat, bedeni berk, ruhy belent bolýar. Sportuň adamda kemala getirýän güýçlülük, çeyelik, çydamlylyk, erjellik ýaly sypatlary zähmet işiniň-de möhüm şertleri bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň görkezmesi bilen Aşgabat, Abadan şäherlerindäki eýýäm ulanylmaga berlen sport ymaratlary bilen bir hatarda ähli welaýat merkezlerinde sygymy 10 müň adamdan az bolmadyk stadionlaryň gurluşyna girişildi. Türkmenistany Prezidentiniň 2010-njy ýyldan başlap, Türkmenistanyň umumybilim hem-de başlangyç, orta we ýokary hünär bilimi edaralarynyň, ministrligleriniň we Aşgabat şäheriniň arasynda «Türkmenistan – ruhbelentligiň we sagdynlygyň ýurdy» atly sport ýaryşlaryny geçirmäge badalga berýän karara gol çekmegi işjeň hereket arkaly ýaş nesliň saglygyny berkitmek baradaky aladanyň ýokary derejedäki kanuny guramaçylyk esaslandyrylmasy boldy. Ýyl-ýyldan sporty, sagdyn durmuş keşbiniň işjeň tarapdarlary artýar.

Hünär kämilligini ele alyp jemgyýetde öz ornuňy tapmak. Okaýan şahsýetiň ýaşy geljek hakyndaky çaga göwün ýüwürtmeleriniň öz mümkinçiliklerini we durmuş ýagdaýlaryny saldarlap, bu baradaky niýetini amaly hereketlere geçirmek dögrusyndaky höwesler bilen çalşyrylýan döwürdir. Çagalarda zähmetsöýerlik duýgusy olar mekdepde okamak bilen öz medeniýetiniň tilsimatyna akyl ýetirip başlamagy bilen döreyär. Olar bu döwürde nämäniň nämäden alynýandygyna, degişli zadyň nähili ýasalýadygyna göz ýetirmek isleýärler. Bu höwes çagalary okadyp, onuň bilen bile zähmet çekýän, olara sosial dünýäniň tilsimaty elementleri barada ilkinji düşüňjeleri berýän gurşawyndaky adamlar we mekdep tarapyndan berkidilýär hem-de kanagatlandyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen mekdeplerde guralýan dürli gurnaklar we olara ýaşlaryň işjeň çekilmesi olarda höwesleriň hem hünäre ugrukmany döretmekde ähmiýeti çäksizdir. Bu gurnaklardaky sapaklar ýetginjege öz ymtymalaryny, mümkinçiliklerini, ýetmezçilikle-

rini aňlamaga we bahalandyrmaga kömek edýär. Ösýän şahsyýetiň hünäri ele almak arkaly jemgyýetde öz ornuny tapmaklyklygyna guramaçylykly gözegçilik etmeklik onuň ýaş aýratynlygyny we milletiň bu babatda gymmatlyk ugrukmasynyň özboluşlylygyny nazarda tutmak arkaly amala aşyrylmalydyr. Ýetginjek özüni durli orunlarda hyýalynda görüp, olaryň ýakymlylygyny ölçerip, gutarnykly saýlaw etmekden saklanýar. Jahyl näçe ulaldygyça saýlaw etmekligiň zerurlygy işjeňleşýär. Köp sanly hyýaly we sowa-abstrakt mümkinçiliklerden birnäçe real we elýeter görnüşleri ýüze çykarylýp, saýlawyň zolagy çäklendirilýär. Ol geljekki durmuşyň mazmunynyň özüniň hünäri dogry saýlap bilmegine bagly boljakdygyna düşünýär. Türkmen ýaşlary dünýäde iň bir asuda, ýokary üpjünçilikli döwletde ýaşamak bilen ol ýa-da beýleki hünäri diňe güzeran görmek serişdesi görnüşinde däl-de, özüniň durmuş matlaby, öz mümkinçiliklerini doly döredilişe ornaşdyrmagyň ygtybarly usuly hökmünde seredýär. Ol ýa-da beýleki hünäriň ýakymlylygynyň sebäbini anyklamak boýunça geçirilen sosiologik derňewleriň görkezisine görä jahyllar we gyzlar birinji orunda hünäriň döredijilikli häsiýetini, ikinji orunda onuň jemgyýetçilik ähmiýetini, üçünji ýerde bolsa, iş hakynyň möçberini goýýarlar. Okaýan ýaşlar okatmagyň we terbiýäniň gowşak–işjeň däl obýekti däl-de, öz hususy durmuşyny, şonuň bilen birlikde biziň geljigimizi gurýan döredijilikli adamlardyr. Nesilleriň dowamatynyň üznüksizligi ýaşlary jemgyýetiň şu günki we geljekki aladasy bolup durýan meseleleriň çözügüne işjeň çekip, olaryň güýç-gor potensialyny oňyn döredilişlere gönükdirmek arkaly miýesserlenilýär. Olaryň guruji, dörediji, geljegi nazarlaýan adamlar bolup ýetişmekleri wajyp.

Maşgala gurmak. Türkmenistan GDA ýurtlarynyň arasynda nika bozulmasynyň sany iň bir az bolan döwletleriň biridir. Biziň jemgyýetimiziň ahlak binýady täze Galkynyş eýýamynda has-da berkeýär. Şeýle-de bolsa, ýaşlary milli we umum adamzat gymmatlyklarynyň ruhunda terbiýelemek jemgyýetiň hemişelik aladasy bolmaklygynda galýar. Maşgala şahsyýet bilen jemgyýetiň özara täsirini, olaryň islegleriniň we höwesleriniň bitewligini hem ileri tutulmalaryny üpjün edýän esasy institutlaryň biridir. Ol ada-

ma durmuşy maksatlar we gymmatlyklar dogrusynda, şeýle hem başçykaryjlyk we özüni alyp baryş hakynda düşüňjeler berýär. Döwletiň ösýän şahsyýetiň bilim-hünär kämilliligi bilen bir hatarda onuň geljekki durmuşynyň doly manylylygyny üpjün etmäge niýetlenen aladalarynyň biri-de olary maşgala gurmaklyga taýýarlamak işidir. Şeýle alada jemgyýetçilik terbiýesiniň bir bölegi görnüşinde alnyp barylýar. Mekdep, maşgala, jemgyýetçilik bu işi guramakda ösýän şahsyýetiň dörediljek maşgalanyň häzirki zaman jemgyýetindäki ornuny aňlamaklygyny, onuň asyl maksat-meýline göz ýetirmekligini gazanmakdan ugur alýar. Maşgala onuň üçin öz aladalarynyň bir bölegini ýanyoldaşyňa geçirmeklige mümkinçilik berýän, öňküleriň üstüne goşulýan ýene-de bir oňalylyk görnüşinde kabul edilmeli däldir. Bu işde, bir tarapdan, göz önünde tutulýan täze maşgalanyň durkunyň, çatynjalaryň ondaky özüni alyp baryş nusgalarynyň ulular tarapyndan boýdan-başa maksatnamalaşdyrylmagy ýa-da ulularyň oňa goşulman, işi özakymyna goýbermek ýaly birtaraplaýynlyklara ýol berilmeli däldir. Ösýän şahsyýeti maşgala gurmaklyga taýýarlamaklyk, bir tarapdan, adamzat jemgyýetiniň şu günki gününde bu hadysanyň mazmuny we hereketlenişini, ikinji tarapdan bolsa, halkyň milli medeni, ruhy-ahlak gymmatlyklarynyň özboluşlylygyna laýyklykda amala aşyrylmalydyr. Eger-de iki juwanyň nika arkaly birleşmeginiň taryhy deslapky döwürlerinde hojalyk, ykdysady, köpeliş, terbiýe hyzmatlary ähmiýetli bolan bolsa, häzirki döwürde onuň duýgy-emosional, psihologik goldaw hyzmatlary aýgytlaýjydyr. Adamyň dünýäde özüniň ýeke-täkligini we şahsy gaýtalanmazlygyny aňlamaklygy ony ýekeligini ýeňip geçmeklige ugrukdyrýar. Ol kimdir biriniň özüne düşünmegine, kimdir biriniň özüni gereklemegini isleýär. Söýmek we söýülmekligi arzuwlaýar. Meseläniň çözüdini nikada, maşgalada tapmaklygy göz önünde tutýar. Adamyň durmuşy öz ýakyn gurşawyň, milli gymmatlyklaryň ugrukdyryjy täsirinde kabul edip, öz iş-gatnaşyklaryny guraýandygy mälimdir. Ýaşlary maşgala durmuşyna taýýarlamagy türkmen maşgalasynyň nesilleriň arabaglanyşygynyň we aragatnaşygynyň tebiýeçilik goruny ulanmaga mümkinçilik berýän köpagzalylygy, dürlünesilliligi, ulularyň abraýynyň kiçiler üçin şertsizligi hem beýleki aýratynlyklaryny na-

zarda tutup guramak bu işiň ulgamlayyn maksatnamasynyň eriş-argaç düzüjisi bolmalydyr. Taýýarlyk işiniň şahsyýet tarapyndan kemala getirilmeli sypat – ösýän şahsyýetiň nika, maşgala ruhy-psihologik taýýarlygy bolup, ol ýaş maşgalalaryň durnuklylygyny we berkligini kepillendirýän täsirdir. Nika taýýar bolmak jemleýji sypat bolup, öz gezeginde şahsyýetiň ýanýoldaşyna, geljekki çagalaryna degişlilikde üstüne täze borç-aladalary almak, şahsyýetara gatnaşyklara we arkalaşyga taýýarlygy, ýanýoldaşyň rowaçlygyny özünkiden ileri tutmak, duýgularyň hem özüni alyp barşyň ýokary estetiki medeniýeti, konfliktleri ylalaşykly çözmek, öz paýhasyňy we hereketiňi dolandyrmak ýaly häsiýetlerden durýar.

Hormatly Prezidentimiz jemgyýetiň ilkinji öýjügi bolan maşgalanyň sosial goldawlylygyny ýokarlandyrmak ugrunda üznüksiz aladalanýar. Raýatlaryň durmuş üpjünçilik meselelerini özünde jemleýän «Durmuş üpjünçiligi hakynda» Türkmenistanyň Bitewi kanunyna üýtgetmeler girizmek hakynda» Türkmenistanyň kanunyna 2009-njy ýylyň 6-njy martynda Türkmenabatda geçen Ýaşulularyň Maslahatynda gol çekilmegi adam hakyndaky aladany döwletiň üns merkezinde saklaýandygyny aýdyň subut etdi. Ýurdumyzyň raýatlarynyň durmuş üpjünçiligini has-da ýokarlandyrmak, hususan-da döwlet kömek pullarynyň möçberlerini ardyrmak baradaky birnäçe meseleleri öz içine alýan üýtgetmeler metbugatda çap edildi. Döwlet kömek puly meselesinde Bitewi kanunyň degişli maddalaryna girizilen üýtgetmelerine laýyklykda döwlet tarapyndan çaga doglanda berilýän bir wagtlaýyn kömek pulunyň möçberi ýokarlandyryldy we çaganyň doglan gününden bir ýarym ýaşyna çenli her aýda berilýän çaga seretmek boýunça döwlet kömek puluny tölemeklik çaga üç ýaşyna ýetýänçe uzaldyldy hem-de onuň möçberi ýokarlandyryldy. Döwlet kömek pullary ata-eneleriň birine ýa-da degişli ýagdaýda hossarlyk edýän adama işleýändigine ýa-da işlemeýändigine garamazdan, ýaşaýan ýerindäki durmuş üpjünçilik edaralarynda hasaba duranlaryndan soň ýaşaýan ýeri boýunça bank edarasynyň üsti bilen tölenýär. Bitewi kanuna laýyklykda döwlet kömek pulunyň möçberini hasaplamak üçin binýatlyk ululygy ulanylýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabryndaky Permanyňa

laýyklykda 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan döwlet kömek puluny hasaplamak üçin binýatlyk ululygy 110 manat möçberde kesgitlendi. Kanunyň 75-nji maddasyna girizilen üýtgetmelere laýyklykda, çaga doglanda berilýän döwlet kömek puluny birinji we ikinji çaga doglanda – binýatlyk ululugyň 1,3 essesi, ýagny, 143 manat (110 manat x 1,3=143 manat), üçünji çaga doglanda binýatlyk ululugyň 2,5 essesi, ýagny 275 manat, dördünji we ondan soňky çaga doglanda – binýatlyk ululugyň 5 essesi, ýagny, 550 manat möçberinde tölemeklik 2009-njy ýylyň 1-nji iýulynda güýje girizildi. Bitewi kanunyň 78-80-nji maddalaryna girizilen üýtgetmede çaga seretmek boýunça döwlet kömek puly üç ýaşyna ýetmedik her bir çaga 2009-njy ýylyň 1-nji iýulyndan başlap, 110 manat binýatlyk ululugyň 65 göterimi, ýagny 71 manat 50 teňne möçberinde tölemekligi göz önünde tutýar. Çaga seretmek boýunça döwlet kömek pulunyň Bitewi kanun güýje gireninden soň doglan çagalara, şeýle hem şu resminama güýje giren gününe çenli üç ýaşy dolmadyk çagalara bellemegi ýaş maşgalalara uly goldawdyr.

Döwletiň işewir nesli ýetişdirmek baradaky tagallary. Ýurdumyzda işewür nesli kemala getirmekligi ýörite döwlet maksatnamasy esasynda ýola goýmakda döwlet tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi giňişleýin ösdürmäge toplumlaýyn çemeleşilmeginiň, onuň kanunçylyk binýadynyň pugtalandyrylmagynyň, bank karzlarynyň berlişiniň kämilleşdirilmeginiň, kiçi we orta telekeçiligiň ileri tutulýan ugurlarynyň kesgitlenmeginiň ähmiýeti uludyr. Bu babatda «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» ýörite kanunyň kabul eidilmegi (2009-njy ýylyň 15-nji awgusty) ykbal kesgitleýji ähmiýete eýedir. Wagtynda kabul edilen bu kanun hususy eýeçiligi öz mynasyp hukugynda jemgyýete ymykly ornaşdyryp, işewür adamlaryň ykrar edilen sosial toparyny döretmäge we bu dörediliş arkaly durmuş-ykdysady ösüşimizi ýokary sepgitlere çykarmaga ygtybarly badalgaýdyr.

Belli filosof Jon Lokk baryp XVII asyrdaky : «Eýeçilik ýok ýerinde adalatlylyk hem ýok» diýen düzgün edil Ewklidiň islen-dik subutnamasy ýaly hakykatdyr» diýip belläpdi. Munuň yzysü-re Monteskyýe hut söwda işiniň siwilizasiýanyň ýaýramagyna we Demirgazyk Ýewropanyň wagşylarynyň arasynda ahlaklylygyň ýumşamaklygyna ýardam edendigini nygtaýar. Nobel baýragynyň

eýesi F.A.Haýegiň belleýşi ýaly: «şahsy eýeçilige badalga berýän hyzmatlaryň alyş-çalyşygynyň ykjam ulgamy onuň ulanylyşynyň döwlet dolandyrylyşynda däl-de, ýekebaralaşdyrylan eýeçiligiň goraglylygynda düýpli şaha ýaýratdy. Döwlet öz raýatlarynyň eýeçilige hukuklaryny goramak bilen erkin arkadaşlyga esaslanýan jemgyýeçilik we şahsyýetara gatnaşyklarynyň döremegine we ösmegine mümkinçilik açýar. Şu hili mümkinçilikleri biz diňe bir söwda, alyş-çalyş gurşawynda däl, eýsem, ýurduň gurluşyk ulgamynda hem aýdyň görýäris. Hormatly Prezidentimiziň «Goý, bütin Türkmenistan gurluşyk meýdançasyna öwrülsin. Bu bize täze iş ýerlerini açmak üçin, gurluşyk boýunça hünärmenleri taýýarlamak üçin oňat mümkinçilik berer. Belki, şu işlerimiziň netijesinde geljekde Fransiýanyň, Türkiýäniň köp firmalary ýaly meşhur türkmen firmasy döräp, daşary ýurtlarda gurluşyk edip, Türkmenistanyň abraýyna abraý goşar diýip tama edýärim» diýen arzuwly sözleri ilkinji nobatda ösüp gelýän nesle baglanýan umytdyr. 2009-njy ýylyň iýulynda hormatly Prezidentimiziň ýerli gurluşyk kärhanalarynyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen gol çeken kararyna laýyklykda gurluşyk-gurnama, abatlaýyş we durkuny täzelemek boýunça geçirilýän halkara bäsleşiklerine daşary ýurt kompaniýalay bilen deň şertlerde guramaçylyk-hukuk hem eýeçiligiň görnüşine garamazdan, ýerli kärhanalara bellenen tertipde gatnaşmaga ygtyýar berilmegi-de bu ugurda iş alyp barýan hususy telekeçilere uly ynam bildirilýänliginden nyşandyr.

Türkmenistan milli ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy we diwersifikasiýalaşdyrylmagy, täze pudaklaryň ösdürilmegi ugrykmasyňa uly ähmiýet bermek bilen öz öňünde eksporta gönükdirilen bäsleşige ukyply önümçilik binýadyny döretmek maksadyny goýýar. Sonuň üçin biziň döwletimiz ösen ýurtlaryň saýlap alan ykdysady ösüş ýoluna, şol sanda telekeçiligi gurnamaklyk tejribesine uly üns berýär. Bu babatda Ýaponiýanyň güýçli eksport mümkinçiliklere eýe bolan industriýany nähili döredendigine göz aýlamak gyzyklydyr. Bu ýurtda ýerli ykdysadyýetiň 90%-i kiçi şahsy biznesden ybarat bolup, diňe 10%-ne golaýy industrial gigantlardan durýar. Ýöne soňkularyň töwereginde hem münlerçe ownuk kompaniýalar hereket edýär. Hormatly Prezidentimiziň «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan

goldamak hakynda» ýörite kanuny eziz Watanymyzda ýurdumyzyň ykdysadyýetini kiçi biznesiň rowaçlandyrylmagy ösen döwletleriň çelgisine ýetirmek ýolundaky aýgytlaýjy ädimdir. Ýokarda bellenilşi ýaly, olar 2020-nji ýylda ýurtda öndürilýän önümiň 70% öndürmelidirler. Bu ugurdaky işleri ylmyň esasynda kesgitlemeklik döwrüň talaby bolýar.

Ýurdyň ylym ulgamyndaky özgerişleri. Beýik özgertmeler eýýamynda ylym ulgamynyň galkynyşynyň taryhy seneleri hormatly Prezidentimiziň Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň 2007--nji ýylyň 12-nji iýunynda, 2008-nji ýylyň 12-nji iýunynda, 2009--nny ýylyň 12-nji iýunynda bolup geçen göçme mejlislerinde bilim we ylym ugurlarynda düýpli özgerişleri döretmek maksady bilen «Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda», «Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakynda» we «Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasyny döretmek hakynda» gol çeken karardyr Permalary bilen bagalanyşyklydyr. Milli Liderimiz ylmyň jemgyýetiň esasy öndüriji güýjüdigini nazarda tutup : «Häzirki zaman şertlerinde islendik döwletiň kuwwaty we gülläp ösmegi, ilkinji nobatda, ylmyň we tehnologiýanyň ösüşi, milletiň intellektual derejesi bilen kesgitlenýär. Ylym ähli ösüşiň özenidir, hamyrmaýasydyr. Ylymsyz ýurduň durmuş-ykdysady taýdan durnukly ösüşini gazanmak asla mümkin däldir¹» diýip nygtaýar. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň gös-göni tabynlygyndaky ýurdumyzyň iň ýokary ylmy edarasy bolup, tebigy we jemgyýetçilik ylymlary boýunça düýpli ylmy taýýarlamalary hem ähli ylmy edaralaryň, ýokary okuw mekdepleriniň barlaglaryny utgaşdyrmaklygy amala aşyrýar. Ylymlar akademiýasynyň düzümindäki ylmy edaralarda, ýokary okuw mekdeplerinde ylmy barlaglar ylmy işgärleriň üsti bilen amala aşyrylýar. Ylmy işgärlere: ylmy-tehniki işgärler, ordinatorlar, aspirantlar, doktorantlar we alymlyk derejesi bolan beýleki adamlar degişlidir. Ýaňy-ýakynda Türkmenistanyň Mejlisiniň hünärmenleri tarapyndan «Ylmy işgärleriň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň kanuny işlenip taýýarlanylady we Mejlisiň deputatlarynyň biragyzdan makullamagy esasynda kabul edildi. Hormatly Prezidentimiziň ak pata bermegi bilen 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda ol kanun halk köpçüligine ýetirildi.

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow.* Ösüşiň täze belentliklerine tarap. III t, 233 s.

«Ylmy işgärleriň hukuk ýagdaýy hakynda» täze kanun ylmy işgärleriň hukuklaryny, borçlaryny we jogapkärçiligini, olaryň hünär taýýarlygyna baha bermegiň ölçeglerini, şonuň ýaly-da Türkmenistanyň döwlet häkimýeti we dolandyryş edaralarynyň ylmy işgäriň erkin ylmy döredijiliginiň kepilliklerini hem-de durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmektäki, ylmy işiň abraýyny ýokarlandyrmakdaky borçlaryny kesgitleýär. Bu Kanun birnäçe aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Kanuna laýyklykda ýokary hünär taýýarlykly ylmy işgärleri taýýarlamagy üpjün etmek maksady bilen:

- Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň serişdeleriniň hasabyna okaýan her bir aspiranta we doktoranta Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan bellenen tertipde her ýyl onuň iki aýlyk ýörite tölenýän hakyň möçberinde ylmy edebiyatlary satyn almak üçin harajat puluny tölemek göz önünde tutulýar;

- Ylymlaryň kandidaty ýa-da ylymlaryň doktory diýen alymlyk derejesini almak üçin dissertasiýa ýazyp gutarmak üçin kärhananyň (edaralaryň we guramalaryň) işgärlerine işleýän ýerlerinden Türkmenistanyň zähmet kanunçylygyna laýyklykda degişlilikde üç we alty aý dowamlylykdaky döredijilik rugsady berilýär. Ylmy ulgamynyň kanunçylygynyň kämilleşdirilmegi ylmy äleminde hereket edýän ylmy işgärleriň maddy-hal ýagdaýynyň gowulandyrmagyna itergi berer we olaryň döwlet önünde borçlaryny artdyrar hem-de döredijilikli işlemegini üpjün eder.

Soňky ýüzýyllyklardaky döwletsizlik zerarly ruhy peslige düşmek diýäýmeseň türkmen halky taryhyň siwilisasiýa galkynan ähli döwürlerinde başçykaryjylyga, ylma, bilime, döredijilikli zähmete hemişe sarpa goýup, maddy we ruhy döredilişleriň ähli görnüşine diýen ýaly öz mynasyp goşandyny goşup gelen milletdir. Merkezi Aziýada we Ýakyn Gündogarda orta asyrlarda Marydaky, Ürgençdäki (häzirki Köneürgenç) ýaly ylymlar akademiýasy bolan ýurtlary ýeke eliň barmagynda sanaýmalydyr. Dünýä meşhur matematikleriň, astronomlaryň, lukmanlaryň, dini teswirleýjileriň hut biziň topragymyzda ýaşap geçmekleri halkymyzyň ylym-bilime teňneligi pursatlaýyn höwesiniň howalasy däl-de, milletiň mentalitetiniň durnukly sypatylygyndan habar berýär.

Ýurdumyzda ylym-bilimi döwrüň talaplaryna laýyklykda

kämilleşdirmekde halkara gatnaşyklaryna giň orun berilýär. Döwlet Baştutanymyzyň tagallasy bilen Türkmenistanda halkara sergileri we maslahatlary yzygiderli geçirilýär. 2009-njy ýylyň 9-11-nji sentýabrynda ýurdumyzyň paýtagty Aşgabat şäherinde «Ylym we bilim täze Galkynyş eýýamynda» atly halkara serginiň, «Täze Galkynyş eýýamynda ylym we bilim dünýäniň ylym-bilim ulgamynda», şu ýylyň 1-nji dekabryndaky ÝUNESKO-nyň Türkmenistandaky işleri boýunça Milli iş topary we ÝUNESKO-nyň Tährandaky klaster edarasy tarapyndan guralan «Maglumat we aragatnaşyk tehnologiýalarynyň, ylmyň, meýilleşdirmegiň, bilimiň hilini ýokarlandyrmakdaky orny» temadaky halkara ylmy maslahatlarynyň geçirilmegi muňa aýdyň mysaldyr.

Intellektual elitany döretmek. Milli Liderimiz: «Ýaşlaryň biliminiň we hünär taýdan taýýarlygynyň Ýewropa standartlaryna gabat gelyän derejesine ýetilmegi bize jemgyýetiň kuwwatly sosial gatlagyny - milli intellektual elitasyny döretmäge, Türkmenistany dünýäniň ösen döwletleriniň birine öwürmäge mümkinçilik berer¹» diýip belleýär.

Eýsem intellektual elita näme? Intellekt (latynça - *intellectus* – akyl, pähim) adamyň döredijilikli pikirlenmä ukyp, başarnygydyr. Intellektual – ýokary derejede ösen intellektli, zehinli, paýhas zähmeti bilen meşgul bolýan adamdyr. Elita (frans. *elite* – kaşaň, saýlantgy) özüniň gaýtalanmaz hünärmenlik derejesi boýunça tapawutlanýan adamlar gatlagyny, toparyny aňlatmaklyk üçin ulanylýan adalgadyr. Şeýlelikde, intellektual elita her bir jemgyýetiň sosial düzümünde aýratyn ýagdaýdan peýdalanýan we dolandyrmaklyk, medeniýeti ösdürmeklik hyzmatlaryny ýerine ýetirýän gatlak ýa-da topar bolýar. Olar jemgyýetiň durmuşynyň ol ýa-da beýleki ugrunda (ylymda, önümçilikde, sportda we başg.) saýlananlardyr. Şu manyda harbylaryň, alymlaryň, türgenleriň elitasy barada aýdylýar. Intellektual elita jemgyýetiň beýleki gatlaklaryndan we toparlaryndan saýlanýandygy häsiýetnamasynyň özboluşly manysy bardyr. Bu ýerde «saýlanýan» düşüňjesi intellektual elita degişli adamyň özünden beýleki adamlardan köp zady talap etmek, özüni unudyjylyk döredijilige, bitirilişe ruhy taýýarlygyny häsiýetlendirýär. Ol bu beýik talaplary doly amala aşyryp bilmäýän ýagdaýynda hem, olar barada borçlanma ygrarly bolýar.

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, 149 s.

Her bir özgerýän, täze sepgitlere ýetmekligi maksat edinýän jemgyýet üçin şeýle adamlary ýetişdirmek elmydama örän wajyp mesele bolan. Şu meseläni çözmeklige bolan tagallalary biz geçmişň hem, ýakyn döwrüň hem tejribesinde görýäris. Biziň üçin örän ähmiýetli bolan bir mysala, ýagny ABŞ-da intellektual güýçleri herekete getirilişiniň mysalyna ýüzleneliň. Geçen asyryň 60-njy ýyllarynyň başynda Birleşen Ştatlarda «Merit» maksatnamasy işe girizilýär. Bu maksatnamanyň amala aşyrylmagynyň bir tarapy Birleşen Ştatlaryň astronomtyny Aýa gondurmak ýaly ylmy ýokary göterilişi üpjün eden intellektual elitatany döretmäge mümkinçilik berýär. Beýik Galkynyşy başdan geçirýän ýurdumyza degişlilikde intellektual elitany döretmegiň özbolulyklarynyň biri bellibir wagt aralygynda döwletimizde esasan, öňdebaryjy daşary yurt tehnologiýasyny öz önümçiligimize, bilim ulgamymyza we beýleki ugurlara ornaşdyrmak bilen baglanyşyklykda gitmekligi bilen baglydyr. Ýöne milli Liderimiz şeýle tehnologiýanyň alynmagynyň we ornaşdyrylmagynyň ahyrky däl-de aralyk maksat bolmalydygyny, ahyrky maksadyň bolsa, bu tehnikalary we tehnologiýalary öwrenmek hem düýpgöter täze nusgada esaslandyrmaklyga çalyşmak bolmalydygyna ünsi çekýär. Biziň ýurdumyzda başlanan täze Galkynyşlar döwri hem adam şahsýetini beýgeltmeklikden başlandy. Türkmenistanyň Prezidenti turuwbaşdan, döwlet baştutany wezipesine geçen gününden ýurduň bilim ulgamyny kämilleşdirip, her bir türkmen ogluny we gyzyny ylym-bilim babatda dünýäniň ösen ýurtlarynyň ýaşlary bilen bäsleşmäge, milletimiziň durmuşyny, hal-ýagdaýyny we medeniýetini has-da ýokarlandyrmaklyga ukyply adamlar edip ýetişdirmekligi bu ulgamyň önünde duran gaýragoýulmasyz wezipe hökmünde kesgitledi. Türkmen döwleti gysga wagtyň içinde ýaşlaryň milli we umumadamzat ruhy gymmatlyklaryna ilki bilen hem ylym-bilime eýe bolmaklary üçin gerek bolan esaslary döretti. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerine alynýan talypalaryň sanyny artdyrmak bilen bir hatarda, ýurdumyzda intellektual elitäni döretmek baradaky tagallalaryň çäginde her ýylda zehinli ýaşlarymyzdan düzülen orta mekdep uçurumларыnyň topary ösen ýurtlaryň ýokary okuw mekdeplerine ugradylýar. Edil şonuň ýaly-da ýylba-ýyl ýörite seçilip alynma esasynda zehinli ýaşlarymyzyň mek-

dep ýaşlylary paýtagtymyzdaky we welaýat merkezlerindäki aýratyn zehinliler mekdeplerine kabul edilýär. Bu çagalar yurt we halkara derejesinde geçirilýän mekdep okuwçylarynyň, ýokary mekdebe kabul edilenlerinden soňra bolsa, talyplar arasyndaky ders Döwlet bäsleşikleriniň ygtybarly rezerwi bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň hut hususy tagallasy esasynda 2009-njy ýylyň himiýa dersi boýunça halkara dersi bäsleşigi paýtagtymyz Aşgabatda geçirilip, onda türkmenistanly ýaşlar altyn we kümüş medallarynyň üçüsine mynasyp boldular. Bu tagallalaryň hatarynda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň Merkezi Geňeşiniň, Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň we döwürleýin metbugatyň «Beýik Galkynyş zamanasynyň çeper keşbi» ýaly atlar bilen guraýan bäsleşikleri ýörite agzalmaga mynasypdyr.

Medeniýet. Ylymly, bilimli nesli kemala getirmek işiniň möhüm düzüjileriniň biri-de milli medeniýeti ösýän şahsyýetiň dünýägaraýşynyň gymmatlyk ugrukmasyna öwürmekdir. Özünüň has ýaýraň manasynda medeniýet adamzadyň akyl-paýhasy esasynda döredilen maddy we ruhy gymmatlyklar bolup, ol ynsanyň ýaşayşa gös-göni zerur gymmatlyklary döretmek işinde köremeyän çeşme bolup hyzmat edýän hadysadyr. Şunuň bilen bir hatarda medeniýet ähli döwürlerde jemgyýetiň, onuň siwilizasiýasynyň ösüş we kämillek derejesini kesgitleýän mähekdaşdyr. Üstümizdäki döwürde tutuş adamzat jemgyýetiniň globallaşmak meýli aýgytlaýjy hadysa bolup durýarka, hormatly Prezidentimiz gadymy we baý medeniýetimizi ähli ugurlar boýunça häzirkäki zaman siwilizasiýasy jähtden ösdürilmegini, ruhy we beden taýdan sagdyn nesli kemala getirmek üçin döredilýän dürli eserleriň täsiriliginiň artdyrylmagyny döwürimiziň möhüm wezipesi hökmünde goýdy. Hormatly Prezidentimiz täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamymyzyň täze ruhy dünýäli, hemme taraplaýyn ösen şahsyýetini kemala getirmekte, edebiýatyň, sygyryýetiň tutýan ornuna aýratyn uly baha berýär. Milli Liderimiz ýaş nesillerimiziň çuňňur ylymly-bilimli bolmagyna, onda-da dünýä derejeli ylmyň hem ylmy dünýägaraýşyň eýesi bolmagyna giň ýol açýar. Biziň halkymyz gadymlardan bäri, pähim-parasada, ylym-bilime uly sarpa hem gadyr goýup, dünýäde ylymda öçmejek şan-şöhret gazanan halkdyr.

Beýik Galkynyşlar eýýamynda türkmeniň milli medeniýeti döwrüň ruhuna laýyk täze mazmuna we görnüşe eýe boldy. Medeniýetiň özenini düzýän sungat, aýdym-saz, senetgärlik, döpdessurlar türkmeni tutuş milliligi bilen aýratyn halk hökmünde alamatlandyrýar. Bu gymmatlyklaryň many-mazmunyny türkmeniň taryhy bilen baglylykda açmak, olary halkymyzyň milli kökleri bilen baglylykda milletiň ýaşayyş ukybynyň ýüze çykması hem-de umytlý ertiriň, ýagty geljegimiziň binýady hökmünde kabul etmäge ösüp gelýän nesli gözükdirmek döwrüň wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Milli medeniýet birbada milli duýgularyň netijesi we bu duýgularyň döredijisidir. Her bir milletiň öz döreden medeni gymmatlyklarynyň öz ýüregine ýakynlygy, olara şertsiz guwanýanlygy degişli halkda buýsanç duýgusyny döretse, şeýle duýgy öz gezeginde milleti täze, has hörpli döredişlere ugrukdyrýar. Milli Garaşsyzlyk türkmenе öz gözbaşyna dolanmaga, dilini, dinini, döpdessurlaryny pederlerimizden miras galan milli ýörelgelere laýyklykda berjaý etmäge mümkinçilik berdi. Dilimiziň tas ulanylyşdan çykaraňkyrlan saldamly we şireli sözlerini, ýowuz günde ar-namys diýip saýlandan saz gurallaryny, asyrlaryň azabyran döredilen ak bugdaýyny, edil şeýle yhlas-aladada kemal eden bedewini hem köp sanly beýleki amaly hem-de ruhy guwançlaryny gaýdyp berdi.

Beýik Galkynyş eýýamy türkmeniň milli medeniýetiniň many-mazmunynyň, görk-görnüşiniň täze öwüşginini, olarda hususy millilik bilen umumadamzat düzüjileriň eriş-argaç utgaşýan durkuny esaslandyrdy. Durmuşymyzyň ähli ugurlarynda bolup geçýän ykballara nur çaýýan özgertmeler türkmen agzybirligi, myhmansöýerligi, akgöwünliligi bilen bir hatarda milli medeniýetimiziň her bir göwher dänesini baha ýetmez gymmatlyk görnüşinde öňe çykardy.

Ylym we din. Adamyň dünýä akyl ýetirişi pähim-paýhasyň aýdyň subutnama esaslanmagynda hakykaty äşgär etmek usulynda çäklenmeýär. Barlygyň, adamzat durmuşynyň köpdürlüligi we köptaraplylygy oňa akyl ýetirmekligiň, onuň esasynda barlyk bilen sazlaşykly deňagramlykda bolmagyň dürli tärlerini döredipdir. Şolaryň biri ynsanyň barlyga şertsiz ynýňda bolmaklygyny özüne esas edýän dini ygtykat, dini dünýägaraýşdyr. Dini dünýägaraýş, bir

tarapdan, ylmy akyl ýetirişini entek kämil däl döwürlerinde oňa barlyga gatnaşygynda deslaby ugrukma bolup hyzmat edýän bolsa, ikinji tarapdan ol ylmylygyň düýpli kämilliginde hem ylmy dünýägaraýşyň üstýetirijisi görnüşinde hereketlenýär. Adatça, din hökmünde diňe bir Allanyň bardygyna ynanç däl-de, onuň haýsydyr bir mezhebine (hristian, islam, iudaizm we ş.m.) düşüniýär. Şol bir wagtda köp sanly Hudaýa ynanýan dindarlar hiç hili dini mezhebe eýermeyär. Olar «Hudaýa ynanýarmyň?» sowala ykrar ediji jogap berip, ýöne hiç hili gudrata, Gurhanyň, Injiliň mukaddesigine ynanmaýarlar we islendik dini guramalara oňyn däl gatnaşykda bolýarlar. Alla ynanýan, ýöne, dindar däl şeýle adamlara teist däl-de, deistler diýilýär. Indiki topar adamlar agnostikler bolup, Hudaýyň bardygy dogrusyndaky sowala «bilemok» diýip jogap berýärler. Soňky topar - ateistler, Hudaýa ynanman diňe tebigatyň bardygyny ykrar edip, ony hertaraplaýyn öwrenmekligi ylmyň maksady hasaplaýarlar. Dini ynanja dürli gatnaşykda bolýan bu toparlara baha berlende bir taraplaýynlyga ýol berilmeli däldir. Meselem, ateistleri «gylyjyny syrýan hudaýsyzlar» bilen baglanyşdyrmak, şeýle-de dindar musulmanlary yslam fundamentalistleri we terrorçylary bilen gatnyşdyrmak ýol berilmesizdir. Wyždan azatlygyny ykrar etmek, dindarlaryň hukugyny hormatlamak islendik siwilizasiýalaşan adamyň tebigy özüni alyp barşydyr. Bu ýagdaý siwilizlenen ateistlere degişlilikde hem hut şeýledir.

Ylmyň we diniň, döwletiň hem diniň, ahlagyň hem-de döwletiň biri-birinden aýrylmagy siwilizasiýanyň zamananyň işjeň gün tertibine girizen zerurlygydyr. Ýöne aýratyn giňişliklerde ylmyň we diniň bir-birini inkär etmeýän ýagdaýlary hem bardyr. Bu ýokary göterilişli duýgynyň, keşpliligiň, emosionallygyň çygyrydyr. Haçanda derňewiň ylmy-tebigy usullary ölçeg proseduralary ulanylyp bilinmejek obýektlere (meselem, ruhy dünýäniň obýektlerine) ulanyljak bolnanda özakymlaýyn «ýalan ylym» döreyär. Kähalatlarda «alymlar janyň massasyny ölçäp, onuň adamyň bedeninde ýeleşýän ýerini anykladylar» diýen ýaly ýapa ýarmaşmajak beýanetleri hem eşitmek bolýar. Emma islendik maddy dünýäniň çäginde galýan taglymat, her näçe akyla sygmaz hem bolsa, bada-bat inkär edilmeli däldir (eger onuň galpdygyna gönüden-göni subutnama bolaýmasa). Bu babatda N.Boruň «taglymatyň dogry bolmaklygy üçin ol akyla sygmaz hä-

siýetde bolmalydyr» diýen sözlerini ýatlamak ýerliklidir. Wagt ähli zady öz ornunda goýýar – akyla sygmajak taglymat fiziki nazaryýete öwrülip, göräýmäge umyt döredýän model bolsa, wagtlaýyn ýa-da hemişelik taryha gidip bilýär. Şol bir wagtda taryhda deslapdan ýalan ylym peýda getirip bilýär. Meselem, alhimiýa himiýanyň, mistikanyň we magiýanyň dürüşdesi bolsa-da, bu günki gün onuň peýdasyny hiç kim inkär etmeýär. Alhimiýäniň himiýa we medisina getiren peýdasy uludyr. Eger ylym bize hakykaty, ahlaklylyk–hoşmeýilliligi we adalatlylygy, syýasat–hukugy teklip edýän bolsa, din mukaddesligiň şalygydyr. Onuň esasy wezipesi–adamzat pajygasynyň ahmyryny we ygtybarsyzlygyny, umytsyzlygyny ýeňip geçmek, dünýäniň adama duşmançylygyny, üznüksiz göreşiň zerurlygyny aradan aýyrmakdyr; ol adama öz ýaşaýyş şertleriniň zulmy, düşnüksiz, soňuny aňlap bolmaýan we ynamsyz şertleriniň hötdesinden gelmäge kömek etmelidir. Dini ynanç keşbi, pikilenmesi we duýgusy hem adamyň döredijilikli hyýalynyň önümidir. Din fantaziýanyň we toslamanyň dunýäsinde hereketlenip, bireýýäm ýatdan çykarylan taryhy şahsyýetlerden adama geçen mukaddeslikleri gaýtadan dikeldip, olara kosmiki many-mazmun berýär. Döredijilikli hyýalyň, fantaziýanyň we toslamanyň ornuna kembaha garamak bolmaz. Olarda adamyň arzuwy we umydy, ymytlalary we ideallary ýokary işjeňlikde ýüze çykyp bilýär. Dini döredijilik hyýal özünüň köşeşdiriji we ruhlandyryjy aýtgylaryny döredýär. Olaryň düýp mazmuny adamyň ymytlalaryny dramatik häsiýetde ýüze çykaryp, adama betbagtlygy we ýürekgysmasyny ýeňip geçmäge güýç berýär. Diniň şeýle, durmuşyň dramatiki poeziýasy görnüşde düşündirilişinde ylym we din hökman barlyksyz gapma-garşylykly däl-de, adamyň dürli höweslerine hem hajatlaryna gönükdirilen hadysalardyr. Türkmenistan demokratik hukuk döwleti hökmünde öz her bir raýatyna özünüň dini ygtykatlaryny erkin saýlamaga we oňa ynanamaga doly ygtyýar berýär. Dindarlar döwletiň uly goldawyndan peýdalanýarlar. Her ýylda mukaddes Remezan aýynda raýatlarymyzyň uly topary Hezreti Kábä ýörite uçarlarda, doly döwlet üpjünçiliginde zyýarata ugradylýar. 2009-njy ýyldan başlap din wekilleri bilen bilelikde hormatly il ýaşulylarymyz ýurdumyzdaky mukaddes ýerlere zyýarat etmekligi guralýar. **Ösüp gelyän nesle bilim-terbiýe bermek** adatça, adama belli bir bilim-düşünjeleri, meýil-

gatnaşyklary geçirmek görnüşinde düşünilýär. Ýöne, eger-de, bu ýerde şahsyýetiň öz hususy işjeňligi bolmasa hiç zady geçirip ýa-da alyp bolmaýar. «Halypa-şägirt», «Mugallym-okuwçy» gatnaşygy «Geçirýäniň-kabul edijiniň» gatnaşygy däldir. Bu ýagdaý ösýän şahsyýetiň döwlet we jemgyýet bilen gatnaşygynda hem hut şeýledir. Ýaş nesli bilimli sowatly şahsyýet hökmünde kemala getirmek tutumynyň subýektiniň aýratyn adam ýa-da tutuş sosial topar görnüşinde seredilmezligine garamazdan bu prosesde ýekebara ýa-da toparlaýyn şahsyýetiň önünde öz esasynda resmi we resmidäl hukuk-borç aňlanylmasy durýan raýat-döwlet hem-de şahsyýet-jemgyýet ýüzbe-ýüzlügi döreyär. Seljerme oňalylygy üçin adamyň döwlet we jemgyýet-watan bilen baglanyşykly ýüzbe-ýüzlüginin çendan aýrybaşgalygyndan ugur alsak, onda edil şeýle çendan aýrybaşgalykda adam bu gurluşlaryň önünde raýat we şahsyýet hökmünde durýar. Raýat hökmünde adam döwlet önündäki borçlaryny Konstitusiya, zähmet kodeksi resminamalarydaky talap-düzgünlere laýyklykda berjaý etmek çäginde hereket edýär. Işin guramaçylyk düzgünleriniň gysarnyksyz berjaýlygy, onuň netijeliliginiň kadalaşdyrylan talaplaryna barabarlygy adamyň raýat hökmünde döwlet önündäki borjunyň zerur we ýeterlik mazmunydyr.

Eger-de şol bir adam bu agzalan talap-düzgünlere däl-de, öz üstüne meýletin borç almakdyr guramaklyk çygynda öz işdir gatnaşyklaryny amal edip başlasa, ol indi raýat-döwlet ýüzbe-ýüzlüginini şahsyýet-watan, şahsyýet-jemgyýet ýüzbe-ýüzlük derejesine geçirýär. Bu iki dürli ýüzbe-ýüzlügiň daşky hereketlenişiniň belli bir umumylygynda adamyň paýhas-pähim tarapyndaky mazmunynda düýpli üýtgeşiklik bardyr. Adam raýat-döwlet baglanyşygynda iş tutanda bu prosesiniň başlanmagy, geçişi, tamamlanmagy bir ugurlaýyn, yza dolanmasyz gönükdirilmede bolup, netije öz sebäbine, deslapky meýil-maksada özgerdiji täsir edip bilmeýär (takygy, şeýle dolanyjylyga ol resmi borçly däl). Onuň iş aladasy bu ýerde onuň resmi borjunyň berjaýlygy bilen tamamlanýar. Adam şahsyýet görnüşinde öz iş-gatnaşygyny guranda onuň ýokarda agzalan raýat hökmündäki borçlanmalary başga bir has möçberli we öz-özünü hereketlendiriji gurluşyň çakli düzüm bölegine öwrülýär. İş-ýumuşlaryň resmi düzgün-talaplary indi şahsyýetiň öz üstüne ahlak borç almagy netijesinde kesgitlenen has ýokary mukdar-hil hörpdäki maksat-niýetiň mazmunyna goşulýar. Işniň guralyşy, gidişi, tamamlanyşy yzadolanyjylykly häsiýetdedir: ýetilen sepgit deslapky borç bilen baglanyşdyrylýar; işden kanagatlanma onuň resmi düzgün-talaplarynyň bitilmesine laýyklykda däl-de, has ýokary hörpdäki şahsy borçlanmanyň çelgisine ýetilşine barabarlykda döreyär. Hormatly Prezidentimiziň baş gymmatlyk görnüşinde yglan eden adam hakyndaky aladalary özüniň paýhas-psihologik mazmuny jähtden onuň hereketlenişini we ösüşini adaty raýat-döwlet ýüzbe-ýüzlügidinden şahsyýet ornuna göterip, iş-gatnaşygyny şahsyýet-jemgyýet, şahsyýet-Watan ýüzbe-ýüzlüginde jemgyýet, Watan önündäki ruhy-ahlak borçlanma esasynda öz-özünü işjeňleşdiriji orundan hereketlenmegini gazanmaklyga gönükdirilendir. Adamyň iş-durmuşynyň şeýle mazmunda guralmagy ýitgisizdir. Olarda işniň maksadyna ýetilmegi uly ruhy kanagatlanma döredýär. Işniň maksadynyň ahlak borçlanma esasynda boýun alnan resmi düzgün-talaplardan has ýokary derejede üstünlikli bitirilmesi bada-bat höweslendirme döretmese-de şahsyýetde ruhupeslik, ahmyr duýgusy döremeýär. Beýik Galkynyşlar eýýamynyň durmuş filosofiýasynyň baş düzgünleriniň biri şahsyýete durgunlyga özüni bermän üzüksüz ösüş, kämilleşmek mazmunda garaýaşyň esasy ýörelgä öwrülenligidir. Erkin gurluş

hökmünde ösýän şahsyýet özünde bar bolan potensialy mümkingadar köpugurlaýyn amala aşyrmaga borçludyr. Ol hakyky ýaşayşyň diňe ol ýa-da beýleki islegleri kanagatlandyrmadan has hörpli we jogapkärçilikli hadysadygyna düşünelidir. Ol ýaşayşynyň her bir pursatynda «men öz mümkinçiliklerimi oňyn döredilişe ornaşdyryp bildimmi?» diýen sowaly berip, oňa oňyn jogap tapmak aladasynda bolmalydyr.

Hormatly Prezidentimiziň täze Galkynyş eýýamynda döwletiň ylymly, bilimli, hünärli nesli terbiýeläp ýetişdirmek ugrundaky aladalarynyň matlaby, maksady ýurdumyzyň ösüp gelýän neslinde beýleki döwletlerde döredilen ylmy-tehniki üstünlikleri kabul edýän we köpirlýän ukyplary terbiýelemeklige derek, olarda döredijilik ukyplaryny kemala getirýän ylym-bilim ulgamyny esaslandyrmakdyr. Beýik Galkynyş bu ilkinji nobatda hormatly Prezidentimiziň pähim-paýhasynda dörän milli ruhuň dörediji we özgerdiji güýjüne daýanyp, öz-özünü işjeňleşdiriji häsiýetde hereket edýän jemgyýetiň galkynyşydyr. Bu şahsyýetiň hormatly Prezidentimiziň «Döwlet adam üçindir!» ýörelgesine minnetdarlyk jogaby hökmünde «Adam döwlet üçindir!» diýen borç duýgusynyň kemala gelmegine getirdi.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– ...*häzirki zamanyň saýlawly demokratiýasy türkmen halkynyň gady-my köklerden gelýän demokratizmde, häzirki zaman siwilizasiýasy ýoly bilen ösüşiň gymmatlyklaryny kabul etmäge taýýarlan demokratizmde özi üçin sag-dyn, möhüm esaslary tapdy.*

VII bölüm

TÄZE GALKYNYŞ WE DEMOKRATIK ÖZGERIŞ

I bap

TÜRKMENISTANDA DEMOKRATIK GYMMATLYKLARYŇ ÝAÝBAŇLANMAGY

Taryhy ölçegler boýunça uzak bolmadyk döwür ençeme şanly wakalary özünde jemledi, gadymy we ajaýyp türkmen topragynda täzelenişiň hoşniýetli alamatlaryny getiren ägirt uly özgertmelere beslendi. Şolaryň içinde Türkmenistan döwletinde geçirilen demokrati özgertmeleri aýratyn orna eýe bolýarlar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen jemgyýetiniň demokrati özgerişini häsiýetlendirip, häzirki zamanyň saýlawly demokratiýasy türkmen halkynyň gadymy köklerden gelýän demokratizmde, häzirki zaman siwilizasiýasy ýoly bilen ösüşiň gymmatlyklaryny kabul etmäge taýýarlan demokratizmde özi üçin sagdyn, möhüm esaslary tapandygyny belleýär. Ýurdumyzda demokrati özgerişniň şeýle düýplidigini göz önünde tutup, biz bu meseläniň üstünde giňişleýin durup geçeliň. Demokratiýa, demokrati özgeriş baradaky gürrüň «Syýasaty öwreniş» dersinde umuman garalyp geçilipdi. Şol bir wagtda-da bu düşünjäniň many-mazmunyny biziň garaýan meselä-mize degişlilikde täzedan açyp görkezmekligi biz ýerlikli bildik.

Demokratiýa (grek dilinden *demokratiýa* - halk häkimiýeti, *demo* - halk we *kratos* - häkimiýet) halk häkimiýeti we syýasy plýura-

lizm, raýatlaryň azatlygy we deňligi, adam hukuklarynyň mizemezligi ýaly konstitusion gurluşyň gözbaşlaryny ykrar etmäge esaslanan döwlet gurluşynyň görnüşine häzirki döwürde düşünilmegidir. «Demokratiýa» adalgasy syýasy we sosial institutlaryň gurluşy we işi babatda hem ulanylýar.

Demokratiýalaşdyrmak (iňlis dilinde - *democratization*) - demokratik ýörelgeleriň kem-kemden ykrar edilmegidir, demokratik gurluşyň ýola goýulmagydyr we ösdürilmegidir, jemgyýetiň demokratik esaslarda gaýtadan guralmagydyr. Häkimiýetleriň bölünmegi we arkaşykly hereket etmegi, ösen halk wekilçilikli ulgam bilen bilelikde respublikan dolandyryşly demokratiýanyň durmuşa geçirilmeginiň görnüşü bolup çykyş edýär. Demokratiýa döwlet gurluşynyň görnüşü hökmünde döwletiň peýda bolmagy bilen ýüze çykýar (gadymy Afina). Häzirki zaman jemgyýetde demokratiýa azlyklaryň hukuklarynyň goralan mahaly köplügiň häkimiýetini, esasy döwlet edaralarynyň saýlawlylygynyň amala aşyrylmagyny, raýatlaryň hukuklarynyň we syýasy azatlyklarynyň bolmagyny, olaryň deň hukuklylygyny, kanunyň ileri tutulmagyny, konstitusionalizmi, häkimiýetleriň bölünişigini aňladýar. Gös-göni demokratiýa (sala salşyklarda, ýygnanyşyklarda we ş.m.) esasy çözgütler gönüden-göni ähli raýatlar tarapyndan kabul edilýär we wekilçilikli demokratiýa (çözgütler saýlawly edaralar - parlamentler we beýlekiler tarapyndan kabul edilýär) tapawutlanýar. Demokratiýa institutlary hukuk döwletinde has doly ösüşe eýe bolýar. Demokratiýa taryhda jemgyýetiň syýasy guramasynyň beýleki (monarhiýa) görnüşlerine garanynda sähel irräk mälimdir: meselem, gös-göni ilkidurmuş obşina demokratiýasy, harby, taýpa, adamzadyň syýasy ösüşiniň döwletden öňki tapgyrlarynyň demokratiýasy (hususan-da, gadymy germanlarda, slawýanlarda), gul eýeçilik demokratiýasy. Demokratiýanyň döwlet derejesindäki görnüşü antik dünýäsine giňden mälimdir. Turuwbaşda demokratiýa diýen düşünje gadymy grek akyldarlary tarapyndan öňe sürüldi. Aristotel tarapyndan öňe sürülen döwletleriň toparlara bölünişiginde ol aristokratiýadan (saýlantgy adamlaryň dolandyrmagy) we monarhiýadan (bir adamynyň dolandyrmagy) tapawutlylykda «hemmeleriň dolandyrmagy» diýlip beýan edildi. Ol Gre-

siýada uzak wagtlap monarhiýanyň görnüşleri (tiraniýa, despotiýa) bilen gezeleşip gelipdir. Afnada Klisfeon tarapyndan döredilen we çäkli gatlaklaýyn toparlaryň döremegine hem-de olaryň ykdysady häkimligine garşy gönükdirilen demokratiýa adaty demokratiýa hasaplanýlar. Has aristokratik döwlet bolan Rimde afina nusgasyndaky demokratiýa bolmandyr, ýöne rim konstitusiyasy halk ýygnaşygyň hukugyny, her ýyllyk saýlawlary we magistrleriň kollegiallygyny göz önünde tutupdyr. Hatda prinsipat döwründe hem demokratiýanyň daşarky döp bolan görnüşleri saklanyp galypdyr. Gadymy Rimde respublikan demokratiýasy birnäçe ýüzylylyklaryň dowamynda imperiýa kysymyndaky monarhiýa dolandyrylyşy bilen utgaşyp gelipdir.

Ýewropada orta asyrlarda, meselem, Gollandiýada, Wenesiýada, Lukkada, Ženewada, Gensde we Nowgorodda feodal kysymyndaky halk ýygnaşyklary görnüşindäki demokratik şäherler-döwletler ençeme gezek we uzak wagtyň dowamynda ýüze çykydyr. Şeýlelikde, demokratiýa beýleki köpugurly gymmatlyklary - azatlygy, adalatlylygy we başgalary durmuşa geçirmegiň barşy ýaly taryhy proses hökmünde garamak mümkindir, ol gutarnyklydyr hem doly ýagdaýdaky kesgitli tapgyrlaryň birnäçesiniň üstünden geçýär.

Demokratiýanyň wezipeleri we ýörelgeleri. Demokratiýanyň wezipeleri onuň jemgyýetçilik gatnaşyklaryna täsiriniň esasy ugurlaryndan ybaratdyr, onuň maksady bolsa, jemgyýeti hem-de döwleti dolandyrmakda raýatlaryň durmuş-syýasy işeňirligini ýokarlandyrmak bolup durýar. Demokratiýa jemgyýetiň statistiki (üýtgemeyän) däl-de, eýsem, dinamiki (hereketli) ýagdaýy bolup durýandygy sebäpli, onuň wezipeleri hem dürli taryhy döwürlerde üýtgedi, baýlaşdy, çuňlaşdy.

Demokratiýanyň wezipelerini iki topara bölmek bolar:

- jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen arabaglanyşygy açýan;
- döwletiň işiniň içerki wezipelerini beýan edýän.

Demokratiýanyň has umumy wezipeleriniň hataryna şulary degişli etmek mümkindir:

1. Guramaçylyk-syýasy-demokratik başlangyçlarda syýasy häkimiýeti guramak. Ol döwlet häkimiýetiniň çeşmesi hökmünde halkyň öz-özünü guramagyň (öz-özünü dolandyrmagyň) kiçi wezipesini özünde jemleýär we demokratiýanyň subýektleriniň: döwlet

edarylarynyň, döwlet guramalarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, zähmetkeşler toparlarynyň arasynda guramaçylyk arabaglanyşygyň bolmagynda beýan edilýär;

2. Regulýatiw-eglişikli–hyzmatdaşlygyň we eglşiğiň siwilizirlenen çäklerinde demokratiýanyň subýektleriniň işiniň plýuralizmini üpjün etmek, dürli syýasy güýçleri raýat jemgyýetiniň hem-de döwletiniň töwereginde jemlemek we jebisleşdirmek. Demokratiýanyň subýektleriniň hukuk derejeleriniň düzgünleşdirilmegi şu wezipäni üpjün etmegiň hukuk serişdesi bolup durýar;

3. Jemgyýetçilik-höweslendiriji – döwletiň jemgyýete göwnejaý gulluk etmegini üpjün etmek, döwlet çözgütleri işlenilip taýýarlanylýan we kabul edilen mahaly jemgyýetçilik pikirini hem raýatlaryň işjeňlegini (maslahat beriş sala salyşyklary, sargytlar, hatlar, arzalar we başgalar) höweslendirmek, olaryň hasabyny ýöretmek hem-de olary peýdalanmak;

4. Dörediş – munuň özi demokratik ýol bilen (bäsleşik, saýlawlar) döwlet häkimiýet edarylaryny we ýerli öz-özüni dolandyryş edarylaryny kemala getirmekdir;

5. Gözegçilik – munuň özi kadalaşdyryjy-hukuk namalarynyň kadalaryna laýyklykda öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde döwlet edarylarynyň işini üpjün etmekdir; döwlet diwanynyň ähli halkalarynyň gözegçilikde bolmagydyr we hasabat bermegidir (meselem, wekilçilikli edarylaryň ýerine ýetiriji edaralara gözegçilik etmegi, ýrine ýetiriji edarylaryň wekilçilikli edaralara hasabat bermegi);

6. Gorag – munuň özi döwlet howpsuzlyk edaralary tarapyndan her bir adamynyň abraýyny we mertebesini, şahsyýetiň, azlyklaryň hukuklaryny hem azatlyklaryny, eýeçiligiň görnüşlerini goramagy üpjün etmekdir, hukuk düzgünleriniň bozulmalaryny önünden duýdurmakdyr, olaryň önüni almakdyr. Demokratiýanyň soňky üç wezipesi döwletiň içkerki wezipelerini beýan edýär.

Demokratiýanyň ýörelgeleri üýtgeşsiz başlangyç talaplardyr, olar syýasy işe gatnaşyjylaryň ählisine, ýagny, demokratiýanyň subýektlerine bildirilýär.

Şular demokratiýanyň esasy ýörelgeleridir:

1) syýasy taýdan azatlyk – jemgyýetçilik gurluşyny we dolandyryşyň görnüşlerini seçip almagyň erkinligi, halkyň konsti-

tusion gurluşy kesgitlemäge hem üýtgetmäge bolan hukugy, adam hukuklaryny goramagy üpjün etmek. Azatlygyň ilkinji maksatlary bardyr, onuň esasynda deňlik we deňsizlik ýüze çykyp biler, ýöne ol deňhukuklylygy göz önünde tutýar;

2) raýatlaryň deňhukuklylygy – munuň özi hemmeleriň kanunyň önünde deňligini, amala aşyrylan hukuk düzgünleriniň bozulmalary üçin deň jogapkärçiligi, kazyýetiň önünde deň derejede goraga hukugy aňladýar. Deňhukuklylygyň berjaý edilmegi şular bilen kepillendirilýär: jynsy alamatlary, teniniň reňki, syýasy, dini we beýleki garaýyşlary, etniki hem-de sosial taýdan gelip çykyşy, emläk ýagdaýy, ýaşayan ýeri, dil we beýleki alamatlary boýunça artykmaçlyklar ýa-da çäklendirmeleri bolup bilmez. Erkekleriň we zenanlaryň hukuklarynyň hem-de azatlyklarynyň deňligi deň hukuklylygyň möhüm tarapydyr, olaryň şol hukuklary we azatlyklary durmuşa geçirmäge deň mümkinçilikleri bardyr;

3) döwlet edaralarynyň saýlawlylygy we olar bilen ilatyň hemişe gatnaşykda bolmagy – munuň özi halkyň erk-islerini beýan etmegi bilen häkimiýet hem-de ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralaryny düzmegini göz önünde tutýar, olaryň çalyşylmagyny, gözegçiligi we öz-özüňe gözegçiligi, her bir adamynyň öz saýlaw hukuklaryny durmuşa geçirmäge deň mümkinçiligini üpjün edýär;

4) häkimiýetleriň bölünişi – munuň özi häkimiýetiň dürli şahalarynyň, kanunçylyk, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetleriniň biri-birine baglylygyny hem özara çäklidigini aňladýar, ol häkimiýetiň azatlyga hem-de deňlige zor salmagyň serişdesine öwürmezligine päsgelçilik bolup hyzmat edýär;

5) çözümleriň azlyklaryň hukuklarynyň hökman berjaý edilmegi bilen, köplügiň erk-islegi boýunça kabul edilmegi – munuň özi azlykdaky etniki, dini, syýasy şahsyýetleriň hukuklarynyň kepillendirmeleri bilen köplügiň erk-isleginiň utgaşmagyny; çözümler kabul edilen mahaly köplükde bolmaýan şahsyýetleriň hukuklarynyň kesmsidilmeginiň, oňa zor salynmagynyň bolmazlygyny aňladýar;

6) plýuralizm – munuň özi jemgyýetçilik hadysalarynyň köpdürlüliginde aňladýar, syýasy taýdan seçip almagyň çäginde giňeldýär, diňe bir pikirleriň plýuralizmini däl, eýsem, syýasy plýuralizmi – dürli maksatnamalary we tertipnamalary bilen, Konstitusiyanyň çäkle-

rinde hereket edýän partiýalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň köp bolmagyny hem başgaly göz önünde tutýar. Demokratiýa haçanda onuň esasynda plýuralizm ýörelgesi bolan halatynda mümkindir, ýöne plýuralizmiň hemmesi hökmany suratda demokratiýa bolup durmaýar. Diňe beýleki ýörelgeler bilen jemlenen mahaly plýuralizm häzirki zaman demokratiýasy üçin köp ugurly ähmiýete eýe bolýar.

Demokratiýanyň görnüşleri we institutlary

Demokratiýanyň wezipeleri onuň görnüşleriniň we institutlarynyň üsti bilen durmuşa geçirilýär. Demokratiýanyň görnüşü onuň daşky beýanydyr. Demokratiýanyň görnüşleriniň ençemesini atlandyryp geçmek bolar, ýöne olaryň esasylyry şulardan ybaratdyr:

1. Döwletiň we jemgyýetiň işlerini dolandyrmaga halkyň gatnaşmagy (halk häkimiýeti) iki görnüşde – göni we göni däl görnüşde amala aşyrylýar: göni – gönüden-göni demokratiýa – munuň özi halk häkimiýetiniň görnüşidir, şonda häkimiýet gönüden-göni halkyň ýada belli bir sosial toparlaryň erk-isleginiň ýüze çykmagynyň (sala salyşyklar, saýlawlar) üsti bilen amala aşyrylýar. Göni däl - wekilçilikli demokratiýa – bu halk häkimiýetiniň görnüşidir, şonda häkimiýet saýlawly edaralarda (parlamentler, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary) halkyň wekilleriniň erk-isleginiň ýüze çykmagynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

2. Kanunylygyň, aýanlygyň, saýlawlylygyň, ygtyýarlyklary bölüşmegiň demokratiki ýörelgeleriniň esasynda döwlet edaralarynyň ulgamynyň düzülmegi hem-de işlemegi, olar gulluk ýagdaýynyň we jemgyýetçilik abraýynyň hyýanatçylykly peýdalanylmagynyň önüni alýar;

3. Adamynyň we raýatynyň hukuklarynyň, azatlyklarynyň hemde borçlarynyň ulgamynyň, halkara standartlaryna laýyklykda olary goramagyň hukuk taýdan (ilkinji nobatda konstitusion taýdan) berkidilmegi. Demokratiýanyň görnüşleri jemgyýetçilik durmuşynyň ugurlary: ykdysady, sosial, syýasy, medeni-ruhy we başga ugurlar boýunça toparlara bölünýär. Demokratiýanyň görnüşleri onuň institutlarynda ýüze çykýar. Demokratiýa institutlary – munuň özi şolarda demokratiki ýörelgeleri ornaşdyrmagyň üsti bilen gönüden-

göni döwletde demokratiki düzgüni döredýän jemgyýetiň syýasy ulgamynyň kanuny hem-de kanunlaşdyrylan parçalarydyr. Demokratiýa institutynyň jemgyýetçilik taýdan ykrar edilmeginiň guramaçylyk taýdan resmilişdirilmegi onuň kanunylygynyň şerti; onuň hukuk taýdan resmilişdirilmegi, kanunlaşdyrylmagy bolsa, jemgyýetde onuň kanunylygynyň şerti bolup durýar. Demokratiýa institutlary syýasy, häkimiýet we dolandyryş meselelerini çözmekde balangyç maksady boýunça şular ýaly tapawutlanýarlar:

1) Düzüm taýdan – parlamentleriň mejlisleri, deputat toparlary we başgalar.

2) Bitirýän hyzmaty taýdan – resmi deputat ýüztutmalary, saýlawçylaryň sargytlary, jemgyýetçilik pikiri we başgalar.

Demokratiýa institutlary kabul edilýän çözgütleriň hukuk taýdan ähmiýeti boýunça şular ýaly tapawutlanýarlar:

1) Imperatiw – munuň döwlet edaralary, wezipeli adamlar, raýatlar üçin gutarnykly umumy ýagdaýda hökman ähmiýeti bar: konstitusion we kanunçylyk sala salyşyklary, saýlawlar; saýlawçylaryň sargytlary we başgalar şolara degişlidir.

2) Maslahat berijilik – döwlet edaralary, wezipeli adamlar, raýatlar üçin maslahat edijilik, maslahat berijilik ähmiýeti bar: maslahat berijilik sala salyşygy, kanun taslamalarynyň ähli halk tarapyndan ara alnyp maslahatlaşylmagy, soraşyp görmek we başgalar şolara degişlidir. Demokratiýanyň möhüm aýratynlygy raýatlaryň doly hukukly bolmagydyr.

Demokratiýanyň beýleki bir umumy ykrar edilen görnüşi bolsa köpçüligiň häkimiýetidir. Sesleriň belli bir derejede köplügi bilen çözgütleri kabul edýän islendik dolandyryş edarasy demokratikdir. Aýratyn halatlarda (meselem, konstitusiýa düzedişleri girizmek ýa-da agzalary çykarmak üçin) hünärli köplük, ýagny sesleriň 50 göterimden köpüsi talap edilýär. Demokratik azatlyk raýatlaryň toparlaýyn düşünjesini ösdürmäge, olaryň umumy hajatlarýna düşünmäge we özbaşdak ýagdaýda çözgütleri kabul etmäge hem ýardam etmelidir. Demokratik ösüş üçin belli bir tertipdäki kadalary berjaý etmek we raýat hukuklaryna hormat goýmak zerurdyr. Häzirki zaman syýasy demokratiýasynyň bolmagy üçin zerur bolan şu şertler bar:

1. Raýatlaryň wekilçilikli häkimiýet edaralaryna öz wekillerini saýlamaga hukugy bar.

2. Raýatlaryň wekilçilikli häkimiýet edaralaryna saýlanmaga hukugy bar.

3. Raýatlaryň öz pikirini beýan etmäge hukuklary bar.

4. Raýatlaryň kanunyň goragynda durýan dürli çeşmelerden maglumatlary almaga hukugy bar.

5. Raýatlaryň garaşsyz birleşmeleri we guramalary, şol sanda syýasy partiýalary döretmäge hukugy bar.

6. Halk tarapyndan saýlanylan resmi adamlaryň öz konstitusion ygtyýarlyklaryny amala aşyrmaga mümkinçiligi bolmalydyr.

7. Döwlet özbaşdak bolmalydyr we has ýokary derejedäki syýasy ulgamlara garaşsyz ýagdaýda işlemelidir. Gönüden-göni demokratiýa institutlarynyň ulgamynda saýlawlara möhüm orun degişlidir. Saýlawlar – munuň özi ýokary wekilçilikli edaralary, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralaryny, olaryň şahsy düzümini düzmek arkaly raýatlaryň döwleti dolandyrmaga gönüden-göni gatnaşmagynyň görnüşidir. Demokratik döwletiň raýatlarynyň döwlet häkimiýet edaralaryna we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralaryna erkin saýlamaga hem-de saýlanmaga hukuklary bardyr. Raýat deňlik berjaý edilen mahaly öz erk-islegini erkin beýan edip biler. Saýlawçynyň erkinligi gizlin ses bermegiň kömegi bilen durmuşa geçirilýär we oňa zor salynmagyna garşy kepillendirmeleriň bellenilmegini talap edýär. Türkmenistanda ilat tarapyndan gizlin ses bermek arkaly ählumumy, deň we göni saýlaw hukugynyň esasynda Prezident, Mejlis, welaýat we etrap halk maslahatlary we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary saýlanylýar. Saýlaw ulgamy mažoritar, deňeçer we garyşyk (mažoritar-deňeçer) bolup biler. Mažoritar ulgamy – munuň özi saýlawlaryň netijelerini kesgitlemegiň ulgamydyr, şoňa laýyklykda saýlaw okrugyndan deputatlyk mandatlaryny diňe sesleriň bellenilen köplügini alan dalaşgärler alýarlar. Deňeçer ulgam – munuň özi deputatlyk mandatlarynyň saýlaw okrugynyň çäklerinde partiýa üçin berlen sesleriň sanyna deňeçerlikde partiýalaryň arasynda paýlanylmagyny göz önünde tutýar. Döwlet işlerini demokratik dolandyrmagyň usullarynyň biri hökmünde sala salyşyk demokratiýanyň aýratyn ins-

tituty bolup durýar. Sala salyşyk – munuň özi ses bermek arkaly umumymilli we ýerli ähmiýetli düýpli meseleleri (Konstitusióany, beýleki möhüm kanunlary kabul etmek ýa-da olara üýtgetmeleri girizmek, şeýle hem möhüm meseleler boýunça beýleki çözümleri kabul etmek) çözmeğiň usulydyr. Sala salyşyk gönüden-göni demokratiýanyň möhüm institutlarynyň biri bolup durýar, ol halk häkimiýetini – raýatlaryň döwleti dolandyrmaga hem-de ýerli işlere gatnaşmagyny üpjün etmek maksady bilen geçirilýär. Demokratiýanyň ýokary derejede ýüze çykyşy – bu halkyň milli özboluşlylygyny beýan etmäge bolan hukugydyr, ata-babalarynyň kanunlary boýunça ýaşamaga, ruhy-ahlak we dini gymmatlyklarynyň öz ulgamyny wagyz etmäge, öz durmuş ýörelgesine, halk urp-adatlaryna hem döp-dessurlaryna eýermäge, öz dilini, halk döredijiligini hem-de medeniýetini ösdürmäge bolan hukugydyr.

Adamyň özüniň we maşgalasynyň sag-salamatlygyny hem abadançylygyny saklamak üçin zerur bolan durmuş hem-de sosial taýdan hyzmat ediş derejesine bolan hukugy demokratik jemgyýetiň möhüm häsiýetnamasy bolup hyzmat edýär. Adam, haçan-da onuň mynasyp ýaşamagy we howpsuzlygy üpjün edilende, ol hem onuň maşgalasy mätäçlik çekmese hem-de bolelinlikde ýaşasa özüniň raýat, syýasy we beýleki hukuklaryndan doly derejede peýdalanylýar. Diňe şunuň ýaly şertlerde şahsyýet we jemgyýet üçin anyk demokratiýa barada söz açmak mümkindir. Täze Garaşsyzlyk eýýamynda Türkmenistan döwletinde şol şertleri döretmeklik üçin köp aladalar edilýär.

Türkmenistanda demokratik gymmatlyklaryň özleşdirilişiniň özboluşlygy

Türkmeniň milli döwletiniň esasynda goýlan ruhy-ahlak gymmatlyklar onuň demokratik gurluşyny, umumy ykrar edilen hal-kara kadalaryna hem-de standartlaryna laýyk gelmegini öňünden kesgitledi.

Wakilçilikli we ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň ulgamy milli demokratik döwürleriň, halkara derejesinde ykrar edilen ýörelgeleriň esasynda guraldy. Hakyky halk häkimiýeti bu ulgamyň

esasy häsiýetnamasy bolup hyzmat edýär. Döwletimiziň ähli wekilçilikli edaralarynyň hakyky demokratik esasyda saýlawlylygy halkyň hem-de häkimiýetiň biri-birine özara ynanmagynyň, raýatlaryň jemgyýetiň we döwletiň işlerine gatnaşmaga bolan öz konstitusion hukuklaryny durmuşa geçirmeginiň möhüm kepillendirmesidir. Türkmenistanyň Esasy kanuny türkmen halkyny Türkmenistanyň döwlet häkimiýetini üpjün ediji we ýeke-täk çeşmesi diýip kesgitledi. Türkmenistanyň halky öz häkimiýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar. Halkyň hiç bir böleginiň, hiç bir guramanyň ýa-da aýry-aýry adamlaryň döwletde häkimiýeti eýelemäge haky ýokdur (Türkmenistanyň Konstitusýasynyň 2-nji maddasy). Türkmenistanda durmuşa geçirilýän ägirt uly özgertmeler kanuny ileri tutmak ýörelgesiniň yzygiderli durmuşa geçirilmeginiň, sosial-ykdysady ösüşiň maksatnamalarynyň amala aşyrylmagyny hem-de halkara gatnaşyklaryny hukuk taýdan üpjün etmegiň netijesi boldy. Ýurdumyzyň garaşsyzlyk ýyllarynda düýbünden täze emele gelen hukuk ulgamy milli aýratynlyklara hem-de adamyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň ileri tutulmagyna esaslanandyr. Milli kanunçylygymyzyň düzgünleri halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerine laýyk gelýär.

2007-nji ýylyň 11-nji fewralynda geçirilen Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary döwlet ösüşiniň häzirki zaman tapgyrynda möhüm syýasy waka boldy, şol saýlawlar hakyky halk häkimiýetiniň dabaralanmagyna, biziň ata-babalarymyzdan öz gözbaşyny alyp gaýdýan milli demokratiýamyznyň ykrar edilmegi bilen beslenendir. Ählumumy saýlawlarda göni we gizlin ses bermek bilen, giň bäsleşik esasynda, Türkmenistanyň kanunçylygyna hem-de halkara hukugynyň kadalaryna doly laýyklykda milli gözegçileriň gatnaşmagynda Gurbanguly Berdimuhamedow hakykatda biragyzdandan Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine saýlanyldy. Şol gün täze Galkynyş eýýamynyň, türkmen jemgyýetini mundan beýläk-de demokratiýalaşdyrmagyň we milli döwletliligi ösdürmegiň, ýurdumyzyň mundan beýläk-de öňe hereket etmegi üçin uly ykdysady hem-de ynsanperwer binýady üpjün etjek düýpli sosial-ykdysady özgertmeleriň tapgyrynyň başlangyç nokadyna öwürülen şanly waka hökmünde taryha girdi. Türkmenistanyň

Prezidentiniň ýöredýän syýasy ugrunda dowamlylyk, täzeçiliklik, yzygiderlilik, uzak möhletlilik, kämillik, sagdyn pragmatizm aýdyň göz önünde tutulýar hem-de sazlaşykly utgaşdyrylýar. «Diňe bir Garaşsyzlygymyzyň gazananlaryny saklap galmak däl, eýsem ýurdumyzyň we halkymyzyň abadançylygynyň bähbitleri üçin ýöredilýän döwlet syýasatynyň netijeliligini ep-esli artdyrmak biziň baş wezipämizdir¹». Ýurt Baştutany döwletimizi we jemgyýetimizi mundan beýläk-de demkoratiýalaşdyrmaga tarap alnan ugry dowam etdirmek bilen, bu meseläni çözmäge gyssanmaç çemeleşmegiň we daşary ýurt nusgalaryny oýlanyşyksyz gaýtalamagyň garşysyna aýdyň pikiri aýdýar. Ol demokratiýany – «bu näzik substansiýany taýýar daşary ýurt modellerini ulanyp ornaşdyryp bolmaýar. Ony diňe parasatly milli tejribäni hem-de ozalky nesilleriň döplerini ulanyp, aýawly ýetişdirip bolýar²» diýip hasaplaýar. Şu özgerişleri häsiýetlendirmek maksady bilen täze döwürde türkmen jemgyýetinde demokratiýanyň ýaýbaňlanşynyň özboluşlylygyny görkezmeklige çalşalyň.

Galkynyş we demokratiki özgeriş

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna girizilen üýtgetmeleri biziň jemgyýetimizde demokratiýanyň ýaýbaňlanmagy üçin ähmiýetlidigi aýdyň görünýär.

Esasy kanunymyza girizilen üýtgetmelerde täze döwrüň reallyklary, döwlet we jemgyýetçilik gurluşynyň ýöregeleri giňişleýin öz beýanyny tapandyr. Konstitusiýamyzyň täze redaksiýasy Galkynyş eýýamynyň syýasy-hukuk resminamasy bolup, ýurtda gün-günden ýaýbaňlandyrylýan reformalaryň üstünlikli öňe ilerlemeginiň binýady, umuman, ýurtda geçýän demokratik özgerişleriň kepilnamasy bolup hyzmat edýär.

Türkmen jemgyýetinde geçýän şu täzeleniş jemgyýeti täze hil derejä çykarýar. Ony her bir türkmen adamsynyň, ilki bilen hem ýokary bilimli hünärmeniň aýdyň bilmekligi gerek. Onuň üçin bolsa, ilki

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I t, A. 2008, 38 s.

² Şol ýerde, 51-nji s.

bilen jemgyýetde geçýän demokratik özgerişleriň özboluşlylygyna akyl ýetirmeli. Bu işde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda ýokarda getirilen bir pikiri örän ähmiýetlidir. Şony täzedan gaýtalaýň. Bu ýerde ýurt Baştutany: «Türkmenistanda sowet we jemgyýetçilik gurluşyndan demokratik gurluşa geçiş döwri tamamlanandan soň, onuň ornuna beýik Galkynyş eýýamy geldi¹» diýip belledi. Täze Galkynyş eýýamynyň aýratynlygy bu ýerde, görşümüz ýaly, jemgyýetde demokratik ýörelgeleriň giňden ýaýbaňlanmagy bilen baglanylyar. Demokratiýa biziň döwrümiziň iň täsirli gymmatlyklarynyň biridir. Ol jemgyýetiň durmuşynda we dünýä gatnaşyklarynda giňden ulanylýan ýörelgelerdir.

Ylmy we ylmy-populyar edebiyatda demokratiýa köplenç syýasy ýa-da syýasy-hukuk nukdaýnazardan derňelýär. Şonda ol halk köpçüligini döwlet häkimiýetini dolandyryjy hökmünde ykrarlaýan döwlet gurluşynyň, syýasy gatnaşyklaryň görnüşi bolýandygy görkezilýär. Aslynda demokratiýa sözi, ýokarda görkezilşi ýaly, halk häkimiyeti diýen manyny aňladýar. Demokratiýa şu hili beýan edilende, ol çäkli toparyň adyndan döwleti dolandyran awtokratiki dolandyryş garşy goýulýar. Umuman, demokratik döwlet gurluşy bu ýerde konstitusiýa we kanunlar tarapyndan berkidilen häkimiýetiň dürli şahalarynyň deňagramlylygyny üpjün edýän bitewi ulgam hökmünde göz önüne getirilýär. Şeýle deňagramlylyk Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasynda hem doly ykrarlanýar. Onuň 4-nji maddasynda: «Döwlet häkimiýeti häkimiýetleriň bölünşiği ýörelgesine esaslanyp kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji hem-de kazyýet häkimiýetlerine bölünýär we biri-biri bilen sabyr-takatly işläp, özbaşdak hereket edýärler²» diýip bellenilen. Bu bolsa, häkimiýetiň her bir şahasynyň öz ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edip bitewi ulgamyň aýrylmaz bölekleri bolup çykyş edýändiglerini aňladýar. Demokratiýany ýokarda syýasy-hukuk nukdaýnazaryndan düşündürmeklik, görşümüz ýaly, döwlet gurluşyny häsiýetlendirmeklik üçin örän ähmiýetlidir. Şol bir wagtda hem bu ýerde biziň garaýan meselämiz bilen baglanyşykly

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, A. 2009, II t., 258 s.

² Türkmenistanyň Konstitusiýasy. A. 2008, 12 s.

bir sowalyň anyklanmagy gerek bolýar. Demokratik ýörelgeler jemgyýetiň syýasy gurşawyndan daşgary, onuň beýleki gurşawlarynda nähili ýüze çykýar? Şu sowaly anyklamaklyk üçin ýurtda geçýän özgerişlere ýüzlensek, onda häzirki türkmen jemgyýetde demokratik ýörelgeleriň diňe bir syýasy ýa-da hukuk gurşawynda däl, eýsem, ykdysady, durmuşy, ruhy-medeni gurşawlarda hem ýüze çykýandyklaryny biz görýäris. Meselem, ykdysady meseleleri çözmeklige halk köpçüligi indi diňe bir öz zähmeti bilen döwlet kärhanalarynda däl, eýsem, öz serişdeleri we harajatlary bilen hususy kärhanalaryň üstü bilen hem gatnaşýarlar. Häzirki döwürde ýurtda öndürilýän önümiň umumy möçberiniň ep-esli bölegi hususy kärhanalaryň telekeçileri tarapyndan öndürilýär. Bu gün ykdysadyýetiň hakyky sektorynyň kärhanalarynyň umumy sanynyň 60% hususy bölege degişli bolýar¹. Demokratiýa ylmy taýdan derňelende hem şu ýagdaý göz önünde tutulýar. Şonda demokratiýa jemgyýetiň ýaşayş durmuşynyň dürli ugurlaryny we jemgyýetiň ösüşini halkyň gönümel gatnaşmagynda dolandyrmaklygy gurnamaklygyň kesgitli görnüşi bolup çykyş edýänligi belenilýär. Ösen ýurtlaryň tejribesi durmuşy meseleleri çözmeklige halk köpçüliginiň işewür gatnaşýandygyny görkezýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň täze redaksiýasy hem jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda demokratik ýörelgeleriň giňden ýaýbaňlanmagy üçin gerek bolan hukuk esaslary döredýär. Olary giňden açmaklyk häzirki döwürüň gaýragoýulmasyz meselleriniň biridir.

Geljekde şu işi ýurdumyzda halk häkimiýeti halkymyzyň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralaryna saýlan wekilleri bilen bir hatarda ýaşayan ýeri boýunça ýa-da bähbitleriň umumylygy boýunça döredilen raýat jemgyýetiniň dürli guramalary bilen bilelikde amala aşyrmaklaryna zerur esaslary Esasy kanunymyzyň täze redaksiýasynda berkidildi. Şu işde raýatlaryň guramalarynyň işewürligini gazanmaklygyň wajyplygyna ünsi çekip hormatly Prezidentimiz: «Olar obany ösdürmek, ýaşajylary suw, gaz, elektrik energiýasy bilen bökdençsiz üpjün etmek ýaly zerur meseleleri çözmäge ýardam bermelidir, şeýle hem bu guramalar ilaty iş bilen üpjün etmek, obanyň arassasylygyna gözegçilik etmek, mellek bermek, ýollaryň

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, A. 2009, 280 s.

ýagdaýyny gowulandyrmak, oba ilatynyň bilim, medeniýet derejesini has-da ýokarlandyrmak, ruhy birligini kemala getirmek, sagdyn durmuş ýörelgelerini ösdürmek ýaly meseleler bilen içgin gyzyklanmalydyr¹» diýip belleýär. Bu ýerde demokratiki özgeriş adam üçin iň gerekli bolan durmuşy meseleleri çözmek bilen gönümel baglanylýar. Jemgyýetiň demokratiki ösüşi, şeýlelikde, özara baglanyşykly, ýöne öz möçberi we ýerine ýetirilmeli işleriniň amal edilýiş wagty bilen biri-birinden tapawutlanýan iki sany: döwletiň demokratik mümkinçiliklerini açmak we jemgyýetiň demokratik mümkinçiliklerini açmak ugurlaryna bölünýär. Olaryň biri-birinden esasy görkezijiler boýunça tapawutlanýandyklary düşnükli bolsa gerek.

Sebäbi birinji esasan, syýasy we syýasy-hukuk, ikinji umumy-sosial we sosial-medeni häsiýete eýe bolýar. Bu ýerden görnüşi ýaly, birinji ugur ikinji ugruň bir bölegidir. Şol bir wagtda-da ol jemgyýetiň demokratiki özgerişiniň esasy iteriji güýji bolup çykyş edýar. Döwletiň hukuk kadalary adamlaryň ýuridik dünýägaraýşyny kemala getirip, jemgyýetde düzgün-nyzamy ýola goýýar. Hormatly Prezidentimiziň demokratik gurluş görnüşinde häsiýetlendirýän türkmen jemgyýetiniň häzirkî derejesi döwletiň demokratiki özgeriş ugrukdyrmaklygynda ýetilen menzil bolýar. Birinji ugur Türkmenistanyň Konstitusiyasynda kesgitlenen hukuk döwleti gurmak, şonuň bilen bir hatarda ýurtda konstitusion düzgüniň, döwlet häkimiýetiniň edaralarynyň, döwlet häkimiýetiniň ýerine ýetiriji, kanun çykaryjy we kazyýet häkimiýetlerine bölünmeginiň, ýerli häkimiýet edaralaryň hem ýerli öz-özünü dolandyryşy sazlaşykly gurmagyň, adam hukuklaryny, azatlyklaryny kanun esasyda hem hakykat ýüzünde üpjün etmegiň kemala gelşiniň, hereket edişiniň demokratik häsiýetini öz içine alýar. Ikinji ugur ýokarky çäreler bilen bir hatarda häzirkî döwürde çözülýän we indi çözülmeli meseleleri hem öz içine alýar. Bu meseleler biziň garaýan meselelerimiz bile gönümel bagly bolany sebäpli, olaryň käbiriniň üstünde durup geçeliň. Ilki bilen bu ýerdäki özgerişniň raýat jemgyýetiniň dürli görnüşdäki jemgyýetçilik başlangyçlarynyň ösen

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, A. 2009, 151 s.

görnüşdäki düzümini kemala getirmek bilen baglanyşykly meseledigini bellemeli. Raýatlaryň meýletin birleşmeleri nä derejede jemgyýetçilik durmuşyny gurnamaklyga işewür gatnaşýandygyny ösen ýurtlaryň tejribesi görkezýär. Sözün hakyky manysynda demokratik jemgyýet ösen raýat jemgyýetidir. Biziň türkmen jemgyýetimiziň hem şeýle derejä galmaklygyna esaslar bar. Halkymyzyň gadymdan gelýän däbi köpçülik tarapyndan amal edilýän il bähbitli işleri ilkinji orunda goýmak bilen bagly. Şu ýerdäki mümkinçilikleri göz önünde tutup, hormatly Prezidentimiz: «Biz raýat jemgyýetini demokratiýalaşdyrmagyň ýoly bilen ýuwaş-ýuwaşdan hereket etjekdigimiz hakynda yglan etdik¹» diýip belleýär. Bu ýerde başlanan işleriň esasynda demokratiki ýörelgeleriň many-mazmunynyň açylmagy ýurtda geçýän özgerişleriň hem maksady hem-de esasy şerti bolýar. Demokratiki jemgyýeti kemala getirmekligiň ýene bir tarapy raýatlaryň demokratik kadalar we nusgalar esasynda pikir ýöretmek we özlerini alyp barmak aýratynlyklary bilen baglydyr. Bu hem adamyň syýasy we hukuk medeniýeti bilen kesgitlenýär. Hormatly Prezidentimiz belent wezipä geçip yglan eden ýurduň ylym-bilim ulgamyny kämilleşdirmek baradaky ilkinji permandyr-kararlary hut şu wezipäni amala aşyrmaklyk bilen baglanyşyklydyr. Olaryň durmuşa geçirilmegi nä derejede jemgyýetiň özgermegine täsir edýänligini biz aýdyň görýäris. Adamlaryň ylym-bilim we hünär almaklaryna giňden ýol açyldy. 2009-njy ýylyň awgustynda kabul edilen Türkmenistanyň bilim hakyndaky we ylmy işgärleriň hukuk ýagdaýlary hakyndaky kanunlar bilim ulgamyny kämilleşdirmek barada kanundyr permanlar bilen bilelikde bu işi döwrebap amal etmeklik üçin gerek bolan ygtybarly hukuk hem ahlak meýdany döredýärler. Jemgyýetiň demokratiýalaşmagy hukuk we ahlak meseleleri çözmek bilen bir hatarda ösen durmuşy infrastrukturany, köp görnüşli kommunikasiýa düzümini döretmek bilen hem bagly bolýar. Biziň ýurdumyz üçin bu iş has hem ähmiýetlidir. Türkmen halky gadymy döwürlerden bäri Ýewraziýa giňişliginiň söwda ýollarynda amatly geosyýasy ýerleşişini peýdalanyň, medeniýetleriň we halklaryň ýakynlaşmagyna

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t, A. 2009, 38 s.

uly goşant goşup gelendir. Biziň döwrümüzde bu tejribäni täze tehniki we tilsimaty esaslarda açmaklyga mümkinçilik döredi. Türkmenistan üçin döwrebap kommunikasiýa ulgamynyň döremegi täze Galkynyş eýýamynda bu ýerde geçýän giň möçberli özgerişlere täze esaslary döredýär. Şolaryň açylmagy üçin ýurduň demir, awtomobil, howa we deňiz ýol ulgamlary döwrebaplaşdyrylýar, täze ýollar gurulýar. Türkmenbaýy-Aşgabat-Farap we Aşgabat-Garagum-Daşoguz awtomobil ýollary, Türkmenistanyň, Eýranyň we Gazagystanyň bilelikdäki tagallalary bilen gurulmaga başlanan Demirgazyk-Günorta demir ýoly, ähli howa ýol menzilleriniň we Türkmenbaşynyň deňiz portunyň durkunyň täzelenmegi ýurtda häzirkî zaman önümçilik infrastrukturasyň döremegine getirýär. Şonuň bilen bir hatarda Türkmenistanda adamlaryň ösen tehnologiýalara esaslanýan täze goşmaça hyzmatlardan, internetden, maglumatlar torlaryndan peýdalanmak mümkinçilikleri döreýär. Bu ýerdäki işleriň nähili derejede ähmiýetlidigine 2009-njy ýylyň 4-nji sentýabrynda geçen Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň mejlisinde Ýurt Baştutanynyň öz milli emeli hemramyzy edinmek baradaky meseläniň üstünde işlemek hakyndaky tabşyrygy hem şaýatlyk edýär. Şu gün her bir türkmenistanlynyň häzirkî zaman tilsimatlarynyň üsti bilen internetiň we aragatnaşygyň ähli görnüşlerini ulanmaga şertleriň döremegi jemgyýetiň demokrati özgerişine oňaýly täsir etjekligi gümansyz.

Demokratik jemgyýetiň kemala gelmekligi üçin esasy şertleriniň biri bolup, ýurtda ýokary derejeli ýaşayyş şertlerini döretmeklige gönükdirilen sosial goragly ykdysadyýetimiz çykyş edýär. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan bäri döwletiň berýän birsyhly ýardamy ilata tebigy gazdan, benzinden, suwdan, duzdan we elektrik energiýasyndan muht peýdalanmagagyna mümkinçilik berýär. Adamlaryň ýaşayyş şertlerini gowulandyrmak üçin Türkmenistanda girew (ipoteka) karzalaryny bermek barada kabul edilen düzgünleriň dünýäde deňi taýy ýokdur diýsek ýalňyşmarys. Ýurtda şeýle karzlar 30 ýyla çenli möhlet bilen ýylda bary-ýogy bir göterim tölemeklik şertlerinde berilýär.

Adamlaryň durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmak bilen baglanyşykly işleriň depgini ýyl-ýyldan ýokarlanýar. Ony biz «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky

şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini düýpli özgermek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň» çäklerinde ähli welaýatlarda we etraplarda alnyp barylýan işlerde görýäris. Bu işiň möçberini diňe bir düýpli durky üýtgedilen Balkan welaýatynyň Esenguly, täzeden gurulan Daşoguz welaýatynyň Ruhubelent we gurulýan Lebap welaýatynyň Döwletli hem-de Mary welaýatynyň Altyn sähra etraplarynda däl, eýsem, bütin ýurtda alnyp barylýan sosial maksatly işler görkezýär. Özi hem bu işleriň gün-günden göwrümi giňelýär. Her ýylda ýurdumyzda giňden bellenip geçilen Bilimler we talyp ýaşlar günü paýtagtymyzda we welaýatlarymyzda açylan köp sanly döwrebap orta hem ýokary okuw mekdepleriniň, çadalar baglarynyň ajaýyp binalary munuň aýdyň subutnamasydyr. Umuman, bütin ýurtda ilatyň ýokary yaşayyş derejesi bilen ösen ýurtlaryň hataryna çykmaklygy maksat edinýän Türkmenistanyň täze ykdysady strategiýasy adamlaryň ynamly we döredijilikli yaşamaklygyna täze maddy-tehniki esaslary döredýär.

Demokratiýa we demokratiki özgeriş nähili maddy-tehniki esada gurnalmary? diýen sowal köpden bäri alymlary we syýasatçylary gyzyklandyrýar. Biri-birinden tapawutlanýan maddy-tehniki esaslara daýanýan demokratiýanyň dürli nusgalarynyň bolanlygyna taryh şaýatlyk edýär. Soňky döwürde ösen ýurtlarda industrial jemgyýetiň maddy bazasynda demokratiýanyň täze nusgasy kemala geldi. Şu nukdaýnazardan türkmen jemgyýetinde geçýän özgerişlere garasak, onda hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen ykdysadyýetimiziň ähli pudaklarynyň ylmy özüne siňdiren tehnologiýalar esasynda özgerdiliýänligini bellemeli. Onuň köp sanly mysallary bar. Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň durkuny täzelemeklige, meselem, ABŞ-nyň 1 milliard 600 million dollaryndan gowrak maýa goýumlary özleşdirildi. Bu zawod şu gün diňe bir türkmen himiýasynyň däl, eýsem, sebitiň hem öňdebaryjy kärhanasydyr. Bu ýerde çykarylýan önümleriň sanawy artýar. Kärhanada taýýarlanýan polipropilen, çalgy ýaglary, ýangyjyň dürli görnüşleri daşary ýurtly sarp edijileriň uly islegine eýe bolýar. Şu hili mysallar senagatda-da, oba hojalygynda-da az däl. 2005-2008-nji ýyllara çenli aralykda senagat infrastrukturasynyň we oba hojalygynyň, durmuş ulgamynyň ösdürilmegine gönükdirilen maýa goýumlarynyň umumy

möçberi ABŞ-nyň 16 milliard 97 million dollaryna deň boldy. Ýokary tilsimatlary, nanotehnologiýalary, täze ylmy işläp taýýarlamlary, düýpli ylmyň iň soňky gazananlaryny we oýlap tapyş çözümlerini ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna ornaşdyrmak esasynda industrial ösüşiň täze derejesine galmak hormatly Prezidentimiziň ýurdy döwrebaplaşdyrmak syýasatynyň esasynda alnyp barylýar. Diýmek, türkmen jemgyýeti hem postindustrial ösüş häsiýete eýe bolup, demokratiýanyň täze maddy bazasyny döredýär. Şeýlelikde, türkmen jemgyýetini demokratiýalaşdyrmak onuň taryhynda bolup geýän iň bir çuňňur we düýpli sosial özgerme bolup çykyş edýär. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlanan bu özgeriş täze Galkynyş eýýamynda täze görnüşe we hile eýe boldy. Bu özgeriş diňe hukuk döwletini kemala getirmek bilen baglamaklyk, onuň manysyny ýöntemleşdirmeklige getirer. Hukuk döwletiniň özüniň durnuklylygy, täze maddy-tehniki esasa eýe bolan jemgyýetiň syýasy we beýleki gurşawynyň, jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynyň demokratiýalaşmagy bilen berkidilen ýagdaýynda has berk hem mäkäm bolar. Jemgyýetimiziň ähli ugurlarynda bolup geýän özgerişler türkmen demokratiýasynyň ösüş ýoluna süşendigini görkezýär. Elbetde, ýurt Baştutanynyň belleýşi ýaly, türkmen demokratiýasy entek ýaş, ol entäk hakyky manysynda berkemeli we pugtalanmaly, ýöne hakyky halk häkimiýetini, döwletiň hyzmatdaş hökmünde raýat jemgyýetini döretmegi üpjün etmek boýunça ädilýän ädimler ilerlemek we adamzat ösüşiniň ugry boýunça hereketiň synagdan geçen ýoly bilen öňe ädim ädilýändigine şaýatlyk edýär.

II bap

TÄZE GALKYNYŞ EÝÝAMYNDÄ TÜRKMENISTANDA ADAM HUKUKLARY

2.1. Türkmenistanda halkara hukugynyň kadalarynyň ykrar edilmegi

Türkmenistan demokratik, dünýewi we hukuk döwletidir. Biz iň döwletimiz dünýä bileleşiginiň hatarynda we onuň doly hukukly

subýektleriniň biri bolmak bilen, halkara syýasy, ykdysady hem hukuk giňişligine goşulýar. Halkara gatnaşyklaryny ýola goýmagyň, umumy ykrar edilen halkara guramalary, daşary ýurt döwletleri bilen hyzmatdaşlyk etmegiň täze tapgyry başlandy. Halkara hukugynyň kadalaryny ykrar etmek, ähli halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmek, açyklyk we özara peýdaly konstruktiv hyzmatdaşlyga taýýar bolmak daşary syýasatyň ileri tutulýan ugry diýlip yglan edildi. Milletiň Lideriniň has ýokary derejelerdäki duşuşyklary onuň ýöredýän syýasatynyň transparentliligini, hemişelik oňyn gatnaşyklary ýola goýmak, döwletimiziň ykdysadyýetine daşary ýurt maýasyny çekmek, dürli derejelerde halkara alyş-çalşyny ýola goýmak maksady bilen, Türkmenistany halkara bileleşigine açmak baradaky islegini bütin dünýä görkezdi. Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan jemgyýeti mundan beýläk-de demokratiýalaşdyrmagyň, konstitusion gurluşyň, döwletliligiň kemala gelmeginiň, halkara standartlaryna we kadalaryna laýyklykda hukuk gorayyş ulgamyny, milli ykdysadyýeti mundan beýläk-de kämilleşdirmegiň binýatlyk ýörelgeleri kesgitlenildi.

2.2. Türkmenistanda adam hukuklaryny goramagyň halkara we milli kepillendirmeleri

Adam hukuklarynyň ähliumumy Jarnamasy planetanyň ähli adamlarynyň hukuklaryny we azatlyklaryny goramaga gönükdirilen möhüm halkara-hukuk resminamasy bolup, BMG-niň jynsyna, erkek-aýallygyna, diline we dinine tapawut goýmazdan adam hukuklaryna we hemmeler üçin esasy azatlyklara sarpa goýmagy höweslendirmekde hem-de ösdürmekde» (BMG-niň Tertipnamasynyň 1-nji maddasynyň 3-nji bölümi) hyzmatdaşlyk etmegi döwletlerden talap edýän Tertipnamasyny ösdürmek üçin 1948-nji ýylyň 10-njy dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan kabul edildi. Bu sene her ýyl adam hukuklarynyň halkara güni hökmünde bellenilýär. Ikinji jahan urşy döwründe 50 milliondan gowrak adamyň ömür tanapyny kesen faşizmiň görüp-eşidilmedik zalymlygy adam hukuklaryny goramak bilen dünýäni gorap saklamagyň arasynda çuň arabaglanyşygyň bardygyny görkezdi. Adam hukuklarynyň ähliumumy jarnamasynyň kabul edilmegi bilen dünýä bileleşigi döwletleriň

öz raýatlaryna garaýyşlaryny deňeşdirip görmeli döwlet standartlaryny aldy. Adam hukuklarynyň ählisiniň esasy deňhukuklylyk ýörelgesi düzýär. Jarnamanyň 1-nji maddasyna laýyklykda hemme adamlar öz mertebesinde we hukuklarynda azat hem-de deň dünýä inýärler. Her bir adam jyns, teniniň reňki, erkek-aýallygy alamatlary boýunça haýsydyr bir kemsitmeler bolmazdan adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda jar edilen ähli hukuklara eýe bolmalydyr, ähli adamlar kanunyň öňünde deňdirler we hiç bir tapawut bolmazdan olaryň kanunyň deň goragyna hukugy bardyr. Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynyň esasynda BMG adam hukuklary baradaky köptaraplaýyn şertnamalaryň birnäçesini we ilkinji nobatda Raýatlyk hem-de syýasy hukuklary hakyndaky Halkara paktyny we Ykdysady, sosial hem-de syýasy hukuklar baradaky Halkara paktyny kabul etdi (Türkmenistan bu iki möhüm halkara-hukuk resminamasyny 1996-njy ýylda tassyklady). Jarnama adamyň hukuklarynyň giň sanawy beýan edilen ilkinji halkara resminamasydyr. Ýerine ýetirilişine ähli halklar we ähli döwletler çalyşmaly wezipeler hökmünde galýan adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasy adam hukuklaryna degişli halkara kadalaryna hormat goýmagyň we olary berjaý etmegiň ölçegi boldy. Adam hukuklary häzirk wagtda hakykatdan hem dünýä ähmiýetine eýe boldy. Olar şeýle ýagdaýda ýüze çykyp, döwletleriň siwilizasiýalaşmagynyň we olaryň raýatlarynyň abadançylyk derejesiniň görkezijisi, möhüm sosial hem şahsy problemalary çözmegiň çeşmesi boldy. Adam hukuklary, olary goramak, üpjün etmek demokratik gymmatlyklardan ugur alýan ýurtlaryň ahyrky maksadydyr we ösüşiniň esasy netijesidir. Jarnama 1948-nji ýyldan bäri BMG-niň ähli jarnamalarynyň hatarynda has möhüm we giň möçberlisidir, şeýle-de adam hukuklaryny hem onuň esasy azatlyklaryny höweslendirmäge hem-de goramaga gönükdirilen halkara we milli tagallalary ruhlandyryýan esasy çeşme boldy hem-de kanuny ýagdaýda öňküsi ýaly şeýle bolmagynda galýar.

Türkmenistan özüniň garaşsyzlyga eýe bolan ilkinji günlerinden başlap adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda bellenen esasy demokratik hukuklary we azatlyklary ykrar edýändigini hem-de olara hormat goýýandygyny yglan etdi. Ýurdumyzda olary netijeli amala aşyrmak üçin syýasy, ykdysady, hukuk we beýleki kepillendirmeler

döredildi. Türkmenistan BMG-niň adam hukuklary baradaky umumy ykrar edilen resminamalary tassyklap, Adam hukuklary baradaky ählumumy jarnamanyň kadalaryny adam hukuklary baradaky milli kanunçylygy ösdürmegiň esasy we üýtgewsiz çeşmesi hökmünde ykrar etdi. Halkara bileleşigi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Türkmenistanda bolup geçýän giň möçberli reformalaryň şaýadydyr. Demokratiýa, kanunyň ileri tutulmagy, ynsanperwerlik, adalatlylyk ýörelgeleri milletiň Lideriniň ýöredýän içeri syýasatynyň esasyny düzýär. Parahatçylyk söýüjilik, hoşniýetli goňnuçylyk we halkara hukugynyň kadalarynyň ileri tutulmagy ýörelgelerine esaslanan halkara hyzmatdaşlygy bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ileri tutulýan ugrudyr. Täze demokratik, dünýewi, hukuk döwletini gurmagyň onuň ösüşiniň ähli tapgyrlarynda jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny hukuk taýdan düzgünleşdirmek bilen geçirilýändigini belläp geçmek zerurdyr. Bu bolsa, öz nobatynda özygtyýarly Türkmenistanyň milli kanunçylyk binýadyny kemala getirmäge ýardam etdi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň milli kanunçylyk binýadyny döretmegiň barşy kemkenden ony täzelemek, kämilleşdirmek bilen çalyşýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň halkara kadalaryna laýyklykda Türkmenistanyň kanunçylygyny kämilleşdirmek hakyndaky çözgüdi ýurdumyzyň hukuk ulgamyny reformirlemegiň barşyny işjeňleşdirmäge ýardam etdi. Döwletimizde Türkmenistanyň Prezidentiniň ýolbaşçylygynda, ýokarda bellenip geçilşi ýaly, ýörite topar döredildi. Toparyň ygtyýarlyklaryna milli kanunçylyk binýadynyň monitoringini geçirmek hemde halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny milli hukuk giňişligine ornaşdyrmak girýär.

Halkara hukugynyň netijeliligi köp babatda onuň ýörelgeleriniň we kadalarynyň döwletiň içindäki kanunçylyga hem ilkinji nobatda degişli döwletiň Esasy kanunyna ornaşdyrylmagynyň derejesine baglydyr. Türkmenistanda halkara we milli hukugyň özara arabaglanyşygynyň häsiýeti ilkinji gezek konstitusion esasyda kesgitlenildi. Meselem, Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 6-njy maddasynda şeýle diýilýär: «Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly

hukukly subýekti bolup, daşary syýasatda hemişelik bitaraplyk, beýleki ýurtlaryň içerki işlerine gatyşmazlyk, güýç ulanmazlyk we harby bileleşiklere hem birleşmelere goşulmazlyk, sebitiň ýurtlary we dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryň ösmegine ýardam bermek ýörelgelerine eýerýär. Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar». Türkmenistan köptaraplaýyn halkara konwensiýalarynyň we şertnamalarynyň 121-iniň gatnaşyjysy bolup durýar. Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynyň düzgünleri dünýäniň köp ýurtlarynyň konstitusiýasynda beýan edilendir we biziň ýurdumyz muňa mynasyp mysaldyr.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda adam hukuklaryna we azatlyklaryna ýörite bölüm bagyşlanýar. Ýurdumyzyň Esasy kanuny adam mertebesiniň absolýutlygyndan we eldegrilmesizliginden, adamyň esasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň oňa dogluşdan degişlidiginden, kimdir biri tarapyndan hyýanat edilmeginden kanun we kazyýet tarapyndan goralýandygyndan ugur alýar. Adamyň ömri we onuň saglygy, şahsy eldegrilmesizligi hem-de howpsuzlygy, eýeçiligi döwletimiziň ýokary gymmatlygydyr. Adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilmegini üpjün etmek döwlet häkimiýetiniň esasy borjudy. Iň täze taryhy döwürde adam hukuklaryny we azatlyklaryny goramagyň giň möçberli mehanizmini döretmek baradaky wezipeleri çözmek örän möhümdir we muňa Türkmenistanyň Prezidenti dowamly üns berýär. Şol hukuklaryň käbiri çyzgyda getirilýär (1-nji surat). Demokratik özgertmeler bilen gadam urýan ýaş garaşsyz döwlet üçin şeýle esasyň döredilmegi durmuş taýdan zerurdyr. Häzirki zaman döwlet hukugynyň esaslarynyň biri hökmünde adam hukuklarynyň ykrar edilmegi diňe bir şert bilen - beýleki adamlaryň şahsy hukuklaryny bozýan hereketleri gadagan etmek bilen çäklendirilen şahsyýetiň garaýyşlarynyň, ömrüniň we işiniň doly diapazonyny göz önünde tutýar. Halkara hukugynyň kadalaryny ykrar etmek Bitarap Türkmenistanyň milli kanunçylygynyň möhüm ýörelgeleriniň biridir. Munuň özi doly esaslandyrylandyr,

**Adamyň we şahsyýetiň
hukuklary we azatlyklary**

sebäbi, biziň garaşsyz döwletimiz halkara bileleşiginiň doly hukukly subýektleriniň biridir. Ýokarda bellenenip geçilişi ýaly, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň ileri tutulmagynyň ykrar edilmegi Türkmenistanyň Konstitusiyasynda berkidilendir. Türkmenistan bitaraplyk derejesine eýe bolmak bilen, halkara kadalaryny ýerine ýetirmek boýunça has ýokary borçnamalary öz üstüne aldy we şeýlelikde halkara hukugynyň kadalaryny milli kanunçylyga ornaşdyrmagyň meselelerini çözmäge öz çemeleşmesini kesgitledi. Halkara hukugynyň kadalarynyň ornaşdyrylmagy munuň özi hakykatda halkara borçnamalarynyň döwletiň içindäki derejede durmuşa geçirilmegidir. Ol şol sanda halkara-hukuk kadalaryny milli kanunlara

geçirmek arkaly amala aşyrylýar. Türkmenistanda tassyklanylýan halkara şertnamalary milli kanunçylygymyzyň bir bölegidir. Munuň özi Türkmenistanyň kanunlarynyň halkara hukugynyň kadalarynyň milli kanunçylygymyzyň kadalaryndan ileri tutulmagyny kesgitleýän ýörite maddalarynda beýan edilýär. Ählumumy jarnamanyň kadalarynyň Türkmenistanyň milli kanunçylygyna ornaşdyrylmagy äşgärlik bilen biziň bitarap döwletimiziň Esasy kanunynda ýüze çykýar. Ähli kanunçylygy ösdürmek üçin binýatlyk hukuk guraly bolup durýan, döwlet, syýasy, ykdysady gurluşyň esaslaryny özünde berkidýän Türkmenistanyň Konstitusiyasy öz maddalarynda iş ýüzünde adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynyň we beýleki umumy ykrar edilen halkara resminamalarynyň degişli düzgünlerini birleşdirdi. Türkmenistanyň Konstitusiyasynda beýan edilen we halkara kadalaryndan ornaşdyrylan raýatlaryň esasy hukuklary hem azatlyklary soňra Türkmenistanyň ýörite kanunlarynda jikme-jik berkidilmegini eýe boldy. Muny halkara hukugynyň degişli kadalaryna syn berip, soňra bolsa özygtyýarly döwletiň Konstitusiyasyny we hereket edýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryny seljerip yzarlamak mümkindir. Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda her bir adamyň gönüden-göni ýa-da erkin saýlanylýan wekilleriniň üsti bilen öz ýurduny dolandyrmaga gatnaşmaga hukugynyň bardygy barada aýdylýar. Halkyň erk-islegi hökümetiň häkimiýetiniň esasy bolmalydyr; bu erk-isleg döwürleýin geçirilýän we galplaşdyrylmadyk saýlawlarda öz beýany tapmalydyr, şol saýlawlar bolsa ählumumy we deň saýlaw hukugynda gizlin ses bermek arkaly ýa-da ses bermegiň erkinligini üpjün edýän beýleki birmeňzeş görnüşler bilen geçirilmelidir (21-nji madda). Biziň ýurdumyzyň Esasy kanuny «Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşdyr. Türkmenistanyň halky öz häkimiýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar» diýip jar etmek bilen 2-nji maddada görkezilen hukuklary konstitusion ýagdaýda beýan etdi. Türkmenistanyň saýlaw kanunçylygy, şol sanda Geňeş agzalarynyň, welaýat, şäher we etrap halk maslahatynyň agzalarynyň saýlawlary hakynda kanunlar Türkmenistanyň raýatlarynyň öz aktiw we passiw saýlaw hukuklaryny durmuşa geçirmegini doly derejede

kepillendirýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň, etrap, şäher, welaýat halk maslahatlarynyň agzalarynyň saýlawlary boýunça görkezilen kanunlara laýyklykda geçirilen saýlaw kampaniýasy olaryň halkara standartlaryna doly laýyk gelyändigini görkezdi. Adamyň pikir, wyždan we din azatlygy baradaky hukugy Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynyň 18-nji maddasynda beýan edilendir. Türkmenistanyň Konstitusiýasy din azatlygyny we dini ynanjy, olaryň kanunyň öňündäki deňligini kepillendirýär (11-nji madda). Bu hukugy durmuşa geçirmegiň mehanizmi özara düşünişmek, sabyrlylyk we hormat goýmak ýörelgeleriniň jar edilmegi bilen «Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakynda» Türkmenistanyň Kanununda beýan edilýär. Birleşiklere, parahatçylykly ýygnaqlara azatlyk üçin hukuk halkara hukugynyň kadalary bilen jar edilen adamyň demokratik hukuklarynyň we azatlyklarynyň ulgamynda möhüm elementleriň biridir. Meselem, Ählumumy jarnamanyň 20-nji maddasy, Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky Halkara paktynyň 21-nji we 22-nji maddalary parahatçylykly ýygnaqlara bolan hukugy ykrar edýär. Agzalyp geçilen halkara kadalaryna laýyklykda her bir adamyň birleşmäge hukugy bardyr. Bu hukukdan peýdalanmaga hiç bir çäklendirme degişli däldir, kanun arkaly göz önünde tutulanlar we döwlet hem jemgyýetçilik howpsuzlygynyň, jemgyýetçilik tertibiniň, saglygy goramagyň, ahlaklylygyň bähbitleri üçin demokratik jemgyýetde zerur bolanlar muňa girmeyär. Indi milli kanunçylygymyzyň kadalaryna seredip geçeliň. Raýatlaryň Konstitusiýanyň we kanunlaryň çäklerinde hereket edýän syýasy partiýalary hem-de beýleki jemgyýetçilik birleşiklerini döretmäge bolan hukugy Türkmenistanyň Esasy kanunynyň 30-njy maddasy we degişli kanunlar bilen kepillendirilýär. Şunuň bilen birlikde, Türkmenistanda konstitusion gurluşy zorluk bilen üýtgetmegi maksat edinýän, öz işinde zorluga ýol berýän, raýatlaryň konstitusion hukuklaryna we azatlyklaryna garşy çykyş edýän, urşy, jyns, milli, sosial, dini duşmançylygy wagyz edýän, halkyň saglygyna hem-de ahlaklylygyna hyýanat edýän, syýasy partiýalaryň, beýleki jemgyýetçilik birleşikleriniň döredilmeginiň hem-de işlemeginiň, şeýle hem milli we dini alamatlary boýunça harbylaşdyrylan birleşikleriň, syýasy partiýalaryň döredilmeginiň gadagan edilýändigini hem belläp geç-

mek gerekdir. Zähmet çekmäge, işi erkin saýlap almaga, adalatly we amatly zähmet şertlerine bolan hukuk, dynç almaga hukuk Ählumumy jarnamanyň 23-nji, 24-nji maddalarynda, Ykdysady, sosial we medeni hukuklar hakyndaky halkara paktynyň 6-njy we 7-nji maddalarynda belenilendir. Hususan-da, Ählumumy jarnamada her bir adamyň zähmet çekmäge, işini erkin saýlap almaga hukugynyň bardygy belenilip geçilýär. İşleýänleriň her biriniň adalatly we kanagatlanarly hak-hepdege, onuň özi hem maşgalasy üçin adama mynasyp bolan ýaşayyş üpjünçiligine we zerurlyk ýüze çykan mahaly durmuş üpjünçiliginiň üstüne goşulýan beýleki serişdelerine hukugy bardyr. Her bir adamyň dynç almaga we wagtyny hoş geçirmäge, şol sanda akylyly-başly çäklendirilen iş gününe hem hak tölenilýän döwürleýin rugsada hukugy bardyr. Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynyň esasy wezipeleri raýatlaryň zähmet çekmäge bolan konstitusion hukuklaryny durmuşa geçirmekleri üçin zerur durmuş-hukuk şertlerini we kepilliklerini döretmekden, ykdysady ösüşi gazanmaga, adamlaryň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmaga, zähmet bazarynyň netijeli işlemegini üpjün etmäge, işgärleriň, iş berijileriň, döwlet häkimiýeti hem dolandyryş, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň arasynda durmuş hyzmatdaşlygyny ösdürmäge gönükdirilen zähmet gatnaşyklaryny, şeýle hem zähmet bilen gös-göni baglanyşykly beýleki gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmekden ybaratdyr. Sagdyn we howpsuz iş şertleri Konstitusiýa tarapyndan hem (33-nji madda) kepillendirilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan geçirilen ilkinji reformalar ylmy we bilimi özgertmek boldy. Türkmenistanyň Prezidenti Kolumbiýa uniwersitetinde öz eden çykyşynda döwlet Baştutanynyň syýasatynda bilimi ösdürmäge esasy orun berilýändigini nygtaý, bu çäreleriň möhümdigini belledi. Milletiň intellektual potensialyny doly derejede durmuşa geçirmek üçin ähli şertleri döretmek görkezilen reformalaryň maksadydyr. Bilim almaga bolan hukuk adamyň halkara kadalary tarapyndan hem Türkmenistanyň kanunçylyk kadalary tarapyndan hem kepillendirilen esasy hukuklarynyň biridir. Adam hukuklary hakyndaky ählumumy Jarnamanyň düzgünlerine laýyklykda her bir adamyň bilim almaga hukugy bardyr. Bilim iň bolmanda başlangyç we umumy bilim babatda muht bolmalydyr. Başlangyç bilim hökmany bolmalydyr. Tehniki we hünär bilimi umumy ýag-

daýda elýeterli we ýokary bilim her bir adamyň ukybynyň esasynda birmeňzeş elýeterli bolmalydyr (26-njy madda). Halkara kadalary olary ykrar edýän döwletleri ata-eneleriň we degişli ýagdaýlarda kanuny howandarlaryň öz çagalary üçin diňe bir döwlet häkimiýetleri tarapyndan döredilen mekdepleri däl, eýsem, döwlet tarapyndan belenilip ýa-da tassyklanylýp bilinjek, bilimi almak üçin talaplaryň iň az möçberine laýyk gelýän beýleki mekdepleri hem saýlap almakda we öz ynançlaryna laýyklykda öz çagalaryny dini we ahlak taýdan terbiýelemegi üpjün etmekde erkinligine hormat goýmaga borçly edýär (Ykdysady, sosial we medeni hukuklar hakyndaky halkara Paktyň 13-nji maddasy). Umumy ykrar edilen halkara-hukuk resminamalarynyň ýokarda agzalyp geçilen düzgünleri dolulygyna Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň «adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary hem borçlary» atly II bölümüne geçirilendir. Mundan başga-da, hökmany başlangyç bilim görkezilen hukugy durmuşa geçirmegiň şertleriniň biri bolýan bolsa, garaşsyz Türkmenistanyň kanunçylygynda orta bilim hökmandyr diýlip belenilýär. Ýokarda aýdylyp geçilenleriň hemmesi her bir raýatyň bilim almaga hukugynyň bardygy hakyndaky düzgüniň Türkmenistanyň Konstitusiýasynda berkidilendiginiň kanunydygyny tassyklaýar. Umumy orta bilim hökmanydyr, her bir adamyň ony döwlet mekdeplerinden mugt almaga haky bardyr. Döwlet her bir adamyň ukyplaryna laýyklykda hemmeler üçin hünär, ýörite orta we ýokary bilimiň elýeterli bolmagyny üpjün edýär. Kämillik ýaşyna ýeten erkek adamlaryň we aýallaryň jynsyna, milletine ýa-da dinine degişli alamatlar boýunça hiç hili çäklendirmeler bolmazdan, nikalaşmaga we maşgalany esaslandyrmaga hukuklary bardyr. Olar nikalaşmak babatda, nikada durýan wagty we nikany bozýan mahaly birmeňzeş hukuklardan peýdalanýarlar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 27-nji maddasyna, şeýle hem Nika we maşgala hakyndaky kodekse laýyklykda aýalyň we erkek adamyň nika ýaşyna ýetmegi boýunça özara ylalaşmak bilen nikalaşmaga we maşgalany döretmäge hukugy bardyr. Är-aýal maşgala gatnaşyklarynda deň hukuklydyr. Ykdysady, sosial we medeni hukuklar baradaky Halkara Paktyna gatnaşyjy döwletler ýokarda agzalyp geçilen Pakt bilen göz önünde tutulan ähli ykdysady, sosial

we medeni hukuklary erkek adamlar we aýallar üçin deň üpjün etmäge borçludylar. Türkmenistanyň Mejlisiniň 1999-njy ýylyň 15-nji sentýabryndaky karary bilen Türkmenistan aýallaryň syýasy hukuklary hakyndaky Konwensiýa goşuldy. Şol Konwensiýa laýyklykda aýallara haýsydyr bir kemsitmeler bolmazdan, erkek adamlar bilen deň şertlerde ähli saýlawlarda ses bermek hukugy degişlidir. Açyk saýlawlary talap edýän, milli kanun tarapyndan bellenen ähli edaralara aýallar haýsydyr bir kemsitmeler bolmazdan erkek adamlar bilen deň şertlerde saýlanyp bilerler. Zenanlara erkek adamlar bilen deň şertlerde haýsydyr bir kemsitmeler bolmazdan, jemgyýetçilik-döwlet gullugynda wezipäni eýelemek we milli kanun arkaly bellenen ähli jemgyýetçilik-döwlet wezipelerini ýerine ýetirmek hukugy degişlidir. Konstitusiýadan başlap hukuklary we azatlyklary berýän Türkmenistanyň ähli kanunçylygynyň raýatlaryň hukuklarynyň hem-de azatlyklarynyň deňligi hakyndaky düzgüni özünde jemleýändigini belläp geçmek zerurdyr. Hususan-da, Konstitusiýanyň 19-njy maddasynda Türkmenistanyň raýatlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň deňligini, şeýle hem haýsy millete degişlidigine, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk we wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyna, haýsy partiýa degişlidigine ýa-da hiç partiýa degişli däldigine garamazdan, adamyň we raýatyň kanun önündäki deňligini kepillendirýär. Ýokarda getirilen sanawda raýatlaryň ol ýa-da beýleki jynsa degişlidigi hakyndaky kadanyň ýokdugynyň halatyna aýratyn üns bermek gerekdir. Munuň özi Türkmenistanyň Konstitusiýasynda şeýle diýlip ýörite jar edilendigi bilen düşündirilýär: «Türkmenistanda erkekler bilen aýallar deň raýatlyk hukuklaryna eýedirler. Deňhukuklylygyň jyns almaty boyunca bozulmagy kanun esasynda jogapkärçilige getirýär». Türkmenistanyň halkara standartlaryna laýyk gelýän gender syýasaty hereket edýän milli kanunçylykda beýan edilendir. Bu babatda hut 2007-nji ýylyň dekabrynda adam hukuklary babatda Türkmenistanyň syýasatynyň esasy ýörelgelerini durmuşa geçirmäge, aýallaryň hemmetaraplaýyn ösüşini we progresini üpjün etmäge, syýasy, sosial, medeni we beýleki ugurlarda aýallaryň erkek adamlar bilen deňlik esasynda adam hukuklaryny hem-de azatlyklaryny amala aşyrmaklary

üçin döwlet kepillendirmelerini bellemäge gönükdirilen «Aýallaryň deň hukuklylygynyň döwlet kepillikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilendigini nygtap geçmek maksadalaýykdyr.

Döwletleriň ilatyň goraga mätäç gatlaklarynyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmek borjy hem halkara-hukuk babatda berkidilendir. Her bir adamyň şeýle durmuş derejesine, şol sanda azyk önümlerine, egin-eşiğe, ýaşaýyş jaýyna, özüniň we maşgalasynyň saglygyny hem-de abadançylygyny saklamak üçin zerur bolan lukmançylyk taýdan ideg edilmegine we zerur durmuş taýdan hyzmat edilmegine hukugy we işsiz galan, kesellän, maýyp bolan, dul galan, garran halatynda, özüne bagly bolmadyk esaslar boýunça ýaşamagy üçin serişdelerini ýitiren beýleki halatda üpjün edilmegine hukugy bardyr. Enelik we çagalyk aýratyn howandarlyga hem-de kömege bolan hukugy berýär. Nikada we binika doglan ähli çagalar deň derejede durmuş taýdan goraglylykdan peýdalanmalydyrlar (Adam hukuklary baradaky ählumumy jarnamanyň 25-nji maddasy). Türkmenistan sosial ugurly döwletdir. Ilatyň mynasyp durmuş derejesini üpjün etmek, ilatyň durmuş taýdan goraglylygy Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ýöredilýän içeri we daşary syýasatyň ileri tutulýan ugrudyr. Halkara kadalaryny ösdürmek bilen, ýurdumyzyň Esasy kanununda raýatlaryň garran, kesellän, maýyp bolan, işe ukybyny, ekleýjisini ýitiren, işsiz galan halatynda durmuş taýdan üpjünçilige hukugynyň bardygy berkidilendir. Köp çagaly maşgalalara, ata-ene-sinden mahrum galan çagalara, urşa gatnaşanlara we döwletiň bähbitlerini goran mahaly saglygyny ýitiren beýleki adamlara jemgyýetçilik serişdelerinden goşmaça goldaw we kömek berilýär (Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 37-nji maddasy). 2007-nji ýylyň 30-njy martynda Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan «Durmuş taýdan üpjünçilik hakyndaky» Türkmenistanyň Kodeksi kabul edildi, şoňa laýyklykda, çaga doglan mahaly, çaga ideg etmek boýunça berilýän döwlet kömek pullary bellenildi, ekleýjisini ýitirmegi boýunça kömek pulunyň we maýyplyk boýunça kömek pulunyň möçberi köpeldildi, şeýle hem pensiýa hukugy bolan adamlaryň sany artdyryldy. Ählumumy jarnamanyň 17-nji maddasynda her bir adamyň emläge ýekebara ýagdaýda hem, beýleki adamlar bilen bilelikde hem eýelik etmäge

hukugynyň bardygy hakynda aýdylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasy bu kadany ösdürmek bilen, 9-njy maddada eýeçiligiň eldegrilmesizdigini nygtaýar. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin deň goragy we deň şertleri kepillendirýär. Konstitusionkada «Eýeçilik hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunyny we Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň aýry-aýry düzgünlerini kabul etmegiň hukuk esasy boldy, oňa laýyklykda raýat kanunçylygy öz düzgünleşdirýän gatnaşyklary, eýeçiligiň eldegrilmesizligi, şertnamalaryň erkinligi, kimdir biriniň hususy işlere esassyz gatyşmagyna ýol bermezlik babatda gatnaşyjylaryň deňligini ykrar etmäge esaslanýar.

Ählumumy jarnamanyň 15-nji maddasy her bir adamyň raýatlyga hukugynyň bardygyny jar etdi. Hiç bir adam öz raýatlygyndan ýa-da öz raýatlygyny üýtgetmek baradaky hukugyndan esassyz ýagdaýda mahrum edilip bilinmez. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 7-nji maddasyna laýyklykda «Türkmenistanyň öz raýatlygy bar. Raýatlyk kanuna laýyklykda berilýär, saklanylýar we ýitirilýär. Türkmenistanyň raýatyna başga döwletiň raýatlygy ykrar edilmeyär. Hiç kim raýatlygyndan ýa-da raýatlygyny üýtgetmek hukugyndan mahrum edilip bilinmez. Türkmenistanyň raýaty özge döwlete berlip ýa-da Türkmenistanyň çäginde kowlup çykarylyp, ýa onuň Watanyna gaýdyp gelmek hukugy çäklendirilip bilinmez. Türkmenistanyň raýatlygyna Türkmenistanyň çäginde-de, onuň çäginde daşarda-da döwletiň goragy we penakärligi kepillendirilýär». Bellenilen meseleler «Türkmenistanyň graždanlygy hakyndaky» Türkmenistanyň Kanununda has jikme-jik düzgünleşdirilýär. Gaçalga gözlemek hukugy halkara hukugynyň ýörelgelerine laýyklykda adamyň aýrylmaz hukuklarynyň biridir. Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynyň 14-nji maddasyna laýyklykda her bir adamyň beýleki ýurtlarda yzarlanmakdan gaçalga gözlemäge we şol gaçalgadan peýdalanmaga hukugy bardyr. Ählumumy jarnamanyň şu kadasy Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 8-nji maddasyna ornaşdyryldy, şol maddada «Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyklykda daşary ýurt raýatlygyna we raýatlygy bolmadyk adamlara kanunda bellenilen tertipde gaçybatalga berýär» diýilýär. Ýurdumyzda durmuşa geçirilýän giň möçberli özgertmeler kuwwatly, depginli ösýän hukuk guruly bolup durýan Türkmenistanyň Konsti-

tusiýasynda tebigy ýagdaýda öz beýanyny tapýar. Biziň jemgyýetimizde bolup geýän ähli oňyn özgertmeler döwletimiziň Esasy kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmäge esas bolup hyzmat etdi. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Türkmenistanyň nobatdan daşary geçirilen XXI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: «Türkmen jemgyýetiniň ýeten sepgitleri Baş Kanunymyzyň kämilleşmegini talap etdi. Şonuň üçin hem biz Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek boýunça Konstitusion topary döretdik hem-de bu möhüm meseläni çözmek boýunça zerur işleri geçirdik. Konstitusion toparyň işine guramalaryň wekilleri, tejribeli hünärmenlerdir alymlar gatnaşdylar. Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek boýunça halkymyzdan, dürli guramalardan, kärhanalardan, edaralardan, jemgyýetçilik-syýasy birleşmelerden gelip gowşan teklipler esasynda işlenip taýýarlanan Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň taslamasy metbugatda çap edildi. Gelip gowşan teklipler Toparyň mejlislerinde hemmetaraplaýyn ara alnyp maslahatlaşyldy. «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz» diýlişi ýaly, bu iş biziň halkymyz tarapyndan uly goldaw tapdy¹» diýip belledi. Türkmenistanyň nobatdan daşary geçirilen XXI Halk Maslahatynda täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler eýýamynyň talaplaryna laýyk gelýän Türkmenistanyň Konstitusiýasy täze redaksiýada kabul edildi.

Türkmenistanyň bitaraplygy ähli sebitiň, bütin dünýä bileleşiginiň baýlygydyr. Türkmenistan çylşyrymly sebit bolan Merkezi Aziýada parahat we durnukly ýaşamak konsepsiýasyny bütin dünýä teklip etdi. Türkmenistanyň daşary syýasy ugry dünýä bileleşigi tarapyndan Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň üsti bilen biragyздan goldanyldy, ol 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» barada ýörite Rezolýusiýany kabul etdi. Agzalyp geçilen Rezolýusiýa 1995-nji ýylyň 27-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Konstitusion Kanuny bilen Türkmenistanyň Konstitusiýasyna ornaşdyryldy, şoňa laýyklykda 1-nji madda şu mazmunly dördünji bölek goşuldy: «Türkmenistan kanun esasynda hemişelik bitaraplyk hukuk yagdaýyna eýedir. Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 1995-nji ýylyň 12-nji

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II t. 266 s.

dekabryndaky «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy» Rezolýusiýasynda: «1. Türkmenistanyň yglan eden hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny ykrar edýär we goldaýar; 2. Türkmenistanyň bu hukuk ýagdaýyna hormat goýmaga hem-de ony goldamaga, şeýle hem onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we çäkleriniň bütewiligine hormat goýmaga Birleşen Milletler Guramasynyň agzalary bolan döwletleri çagyýar. Dünýä Bileleşigi tarapyndan ykrar edilen Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy onuň içeri we daşary syýasatynyň esasy bolup durýar». Konstitusion Kanun Türkmenistanyň parahatçylyk söýüji syýasaty ýöredýändigini, beýleki döwletler bilen öz gatnaşyklaryny deň hukuklylyk, birek-birege hormat goýmak, beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgeleriniň esasynda gurýar.

Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň ýokary baýlygy adamdyr. Adam hukuklary baradaky ählumumy jarnama her bir adamyň ýaşamaga, azatlyga we şahsy eldegrilmesizlige hukugynyň bardygyny jar edýär (3-nji madda). Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky halkara paktynyň 6-njy maddasyna laýyklykda «ýaşamaga bolan hukuk her bir adamyň aýrylmaz hukugydyr. Bu hukuk kanun arkaly goralýar. Hiç bir adam ýaşamaktan esassyz mahrum edilip bilinmez» 1999-njy ýylyň 27-nji dekabrynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty Türkmenistanyň Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky halkara paktynyň ölüm jezasyny ýatyrmaga görnükdirilen ikinji Fakultativ protokolyňa goşulmagy baradaky karary kabul etdi, onuň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär: «Şu protokola gatnaşyjy döwletiň ýurisdiksiýasynda bolan her bir adam ölüm jezasyna sezewar edilmeyär».

2.3. Türkmenistanda adam hukuklaryny goramagyň ulgamy

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň esasy düzgünlerini bilmek, bozulan hukuklary netejili goramak we dikeltmek üçin esasy şertdir. Türkmenistanyň Konstitusiýasy ilkinji nobatda hukuk namasy bolmak bilen bir hatarda, Türkmenistanyň raýatlarynyň bilelikdäki durmuşy gurmagyň bolmalysy hökmünde, adalatly häsiýeti baradaky düşüňjesinden hem ybaratdyr. Jemgyýetiň ýokary gymmatlygy

hökmünde adamyň we raýatyň derejesi, hukuklary hem azatlyklary hakyndaky konstitusion düzgün hukuk döwletiniň, raýat jemgyýetiniň esasydyr. Türkmenistanyň Konstitusiyasy şahsyýetiň we döwletiň özara gatnaşyklarynyň kadalaryny, taraplaryň hukuklaryny hem azatlyklaryny «şahsyýet-döwlet» kadalaryny, şol jemgyýetde adam hukuklarynyň hem-de azatlyklarynyň kepillendirmelerini we çäklerini, adamlaryň arasyndaky özara gatnaşyklaryň kadalaryny belleýär. Adamyň we raýatyň Türkmenistanyň hereket edýän Konstitusiasynda berkidilen hukuklary hem azatlyklary umumy ykrar edilen halkara standartlaryna laýyk gelýär. Olar Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasyndan, Ykdysady, sosial we medeni hukuklar hakyndaky Halkara paktyndan we Raýat hem-de syýasy hukuklar hakyndaky Halkara paktyndan gelip çykýar. Türkmenistanyň Konstitusiasyna laýyklykda adam jemgyýetiň we döwletiň iň ýokary baýlygy diýlip ykrar edilýär. Döwlet her bir raýatyň önünde jogapkärçilik çekýär we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň ömrüni, abraýyny, mertebesini hem azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy hem-de aýrybaşgalanmaýan hukuklaryny goraýar. Şunuň bilen birlikde, her bir raýat Konstitusiýa we beýleki kanunlar arkaly öz üstüne ýüklenilen borçlary ýerine ýetirmek üçin döwletiň önünde jogapkärdir. Türkmenistanda adam hukuklaryny goramagyň mehanizmleriniň hatarynda şu esasy elementleri: kazyýet ulgamyny, döwlet institutlaryny, jemgyýetiçilik guramalaryny belläp geçmek gerekdir. Ähli guramalar tarapyndan raýatlaryň teklpleri, arzalary we şikâýatlary bilen geçirilýän iş Türkmenistanyň Konstitusiasyna, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda amala aşyrylmalydyr. 1999-njy ýylyň 14-nji ýanwaryndaky «Raýatlaryň ýüz tutmalary we olara garamagyň tertibi hakyndaky» Türkmenistanyň kanuny bu sferadaky esasy hukuk namalarynyň biridir. Türkmenistanyň raýatlarynyň Türkmenistanyň agzalan kanunyna laýyklykda ýazmaça we dil üsti bilen döwlet, jemgyýetiçilik hem beýleki edaralara, eýeçiligiň ähli görnüşlerindäki kärhanalara, guramalara we edaralara öz işlerini gowulandyrmak baradaky teklpleri girizmäge, arzalar we şikâýatlar bilen ýüz tutmaga hukugy bardyr. Döwlet edaralarynyň, jemgyýetiçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ýa-da wezipe-

li adamlaryň hereketleri ýa-da çözümleri bilen öz konstitusion hukuklary we azatlyklary bozulan ýa-da kemsidilen her bir raýatyň şikaýat bilen kazyýete ýüz tutmaga haky bardyr. Eger Türkmenistanyň kanunçylygy hem halkara şertnamalary bilen başgaça kesgitlenilmedik bolsa, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy ýok adamlar hem şu kanun bilen bellenen tertipde kazyýete şikaýat bilen ýüz tutmak hukugyndan peýdalanýarlar. Döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň ýa-da wezipeli adamlaryň kollegial ýa-da ýekebara hereketleri ýa-da çözümleri dogrusynda, eger şol hereketler ýa-da çözümler netijesinde şu aşakdakylara ýol berlen bolsa, raýatlar tarapyndan kazyýete şikaýat edilip bilner:

- adamyň we raýatyň Türkmenistanyň Konstitusiýasy hem-de kanunlary bilen bellenen hukuklary hem-de azatlyklary bozulsa;
- adamyň we raýatyň konstitusion hukuklary we azatlyklary kemsidilse ýa-da olary amala aşyrmak üçin päsgelçilik döredilse;
- raýatyň üstüne bikanun haýsydyr bir borç ýüklenilse.

2.4. Adam hukuklaryny goramagyň kazyýet ulgamy

Hukuk döwletiniň we demokratik jemgyýetiň ýörelgeleri, adam hukuklarynyň halkara standartlary, şeýle hem milli kanunçylygyň kadalary, bozulan hukuklaryň kazyýet tarapyndan goralmagyny kepillendirýär. Konstitusiýada demokratik kazyýet iş önümçiliginiň täze kadalary bellenenidir.

Kazyýet adyl kazyýetligi amala aşyrmak bilen, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, kanun tarapyndan goralýan döwlet hem jemgyýetçilik bähbitlerini goraýar. Kazyýetiň ähli işi kanunçylygy we hukuk tertibini üpjün etmäge, sosial adalatyň berkararlygyna, raýatlaryň hukuklarynyň hem azatlyklarynyň, namysynyň we mertebesiniň goralmagyna, hukuk düzgüniniň bozulmalaryna eltýän sebäpleriň hem şertleriň ýok edilmegine gönükdirilendir. Adam hukuklarynyň kazyýet goragy - kazyýete ýüz tutmak arkaly haýsy döwlete, sosial topara, jynsa, millete degişlidigi, erkek-aýallygy, gelip çykyşy, emlak we wezipe ýagdaýy, ýaşayan ýeri, doglan ýeri, dine

bolan garaýsy, ynamy, haýsy jemgyýetçilik birleşigine degişlidigi baradaky alamatlar, şeýle hem beýleki ýagdaýlar boýunça haýsydyr bir tapawuda garamazdan, islendik fiziki şahsyň bozulan hukuklaryny dikeltmegi ýa bolmasa hukuk kadalarynyň hukuga ters ulanylmagynyň önüni almagy üpjün edýän maddy we prosessual hukuklarynyň jemidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasy her bir adama öz hukuklarynyň we azatlyklarynyň kazyýet tarapyndan goralmagyny kepillendirýär. Raýatlara adamyň we raýatyň abraýynyň hem mertebesiniň, şahsy hem-de syýasy hukuklarynyň we azatlyklarynyň Konstitusiýa hem-de kanunlar arkaly göz önünde tutulan kazyýet goragy kepillendirilýär. Döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik guramalarynyň, wezipeli adamlaryň kanuny bozmak, ygtyýarlyklaryny ýokarlandyrmak bilen raýatlaryň hukuklaryny hem-de azatlyklaryny kemsidýän ýagdaýdaky hereketleri barada kazyýete şikáyat edilip bilner. Raýatlaryň döwlet edaralarynyň, beýleki guramalaryň, olaryň işgärleriniň, şeýle hem hususy adamlaryň bikanun hereketleri bilen özlerine ýetirilen maddy we moral zeleliň kazyýet tertibinde öweziniň dolunmagyna hukugy bardyr. Soňky ýyllarda döwlet häkimiýetiniň özbaşdak, garaşsyz we netijeli şahasy hökmünde öz ygtyýarlyklarynyň adamyň hem raýatyň hukuklaryny hem-de azatlyklaryny, Türkmenistanyň konstitusiýa gurluşyny, bir bitewi ykdysady hem-de hukuk giňişligini goramagyň bähbitleri üçin durmuşa geçirýän kazyýet häkimiýetini berkarar etmek boýunça belli bir çäreler görüldi. Türkmenistanyň Konstitusiýasy Türkmenistanda kazyýet häkimiýetiniň diňe kazylara degişlidigini belleýär. Kazyýet häkimiýeti raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, kanun arkaly goralýan döwlet hem-de jemgyýetçilik bähbitlerini goramak üçin niýetlenendir. Türkmenistanda kazyýet häkimiýetini Ýokary kazyýet we kanun arkaly göz önünde tutulan beýleki kazyýetler amala aşyrýarlar. Kazylar garaşsyzdyrlar, diňe kanuna tabyndyrlar we içki garaýyşlaryna salgylanýarlar. Kimdir biri tarapyndan kazylaryň işine gatylyşmagyna ýol berilmeýär we munuň özi kanun esasynda jogapkärçilige eltýär. Kazylaryň eldegrilmesizligi kanun arkaly kepillendirilýär. 1998-nji ýylyň 6-njy fewralynda «Grażdanlaryň konstitusiýa hukuklaryny we azatlyk-

laryny bozýan döwlet organlarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş organlarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini suda şikáyat etmek hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň Mejlis tarapyndan kabul edilmegi Türkmenistanda adam hukuklaryny goramagyň mehanizmlerini döretmekde möhüm ädim boldy. Kanun arkaly döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň raýatlaryň konstitusion hukuklaryny hem azatlyklaryny bozýan hereketleri barada raýatlaryň kazyýete şikáyat etmekleriniň hukuk esaslary, şeýle hem kazyýet tarapyndan görkezilen şikáyatlara garamagyň tertibi kesgitlenildi.

Ýokarda bellenişi ýaly, döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ýa-da wezipeli adamlaryň hereketleri, olaryň çözümleri bilen öz konstitusion hukuklary we azatlyklary bozulan hem-de kemsidilen pursaty her bir raýatyň şikáyat bilen kazyýete ýüz tutmaga haky bardyr.

Her bir arza bellik dergisinde kesgitlenen belgide bellige alynyp, bellik belgisi arzaça ýetirilmelidir. Jogap kesgitli möhletde, köplenç bir aýyň dowamynda berilýär. Jogap arzada goýulýan soraga görä berilmeli, ýagny eger arzadaky talap ýa-da teklip dogry we kanuny bolsa, onda jogapda olar boýunça nähili çäreleriň görüljekligi görkezilýär. Eger talaplar (teklip) ýerine ýetirilip bolunmaýan bolsa, onda onuň sebäbi görkezilmeli. Jogaba ýa arza bilen ýüzlenilen resmi işgär, ýa-da arzada goýulan meseläni çözmeklige ygtyýatlygy bolan beýleki bir jogapkär adam bolmalydyr.

Adam hukuklary we azatlyklary bilen her bir meselä döwlet edaralarynyň işgärleri örän jogapkärli garamalydyrlar. Ol hem düşnükli. Ýurt Baştutany «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary öňe sürdi. Döwletiň adamy goramaklygy, her bir döwlet gullugynda duran wezipeli adamyň öň wezipesini dogry we doly amal etmekligi bilen bagly bolýar. Döwlet raýatlaryň kanuny talaplarynyň amal bolmagyny kepillendirýär. Häzirki hukuk döwletiniň gymmatlyklarynyň jemgyýete işewür ornaşdyrylýan döwründe bu aýratyn ähmiýete eýedir.

III bap

TÜRKMENISTANDA RAÝAT JEMGYÝETINI BERKARAR ETMEGIŇ MESELELERI

Hukuk döwleti we raýat jemgyýeti. Hukuk döwletiniň berke-mekligi raýat jemgyýetiniň gymmatlyklaryna ýol açýar. Şonuň üçin raýat jemgyýeti baradaky gürrüňe geçmezden ozal, garaýan meselä-mize degişlilikde, döwlet we hukuk döwleti barada käbir düşüňjeleri anyklalyň we olaryň üstünde durup geçeliň.

Döwlet – jemgyýeti guramagyň belli bir usulydyr, syýasy ulgamyň esasy parçasydur, bütin jemgyýete ýaýraýan, onuň resmi wekili hökmünde çykyş edýän we zerur halatlarda mejbur ediş serişdelerine hem-de çärelerine daýanýan jemagat syýasy häkimiýet guramasydyr. Ol jemgyýeti dolandyryan ulgam hökmünde içerki düzüme eýedir. Onuň öz ygtyýarlyklaryny durmuşa geçirmek üçin ýörite edaralary: döwlet mehanizmi, onuň diwany bar. Döwletiň alyp barýan işiniň esasy ugurlary - onuň esasy wezipeleri içerki işlere (jemgyýetiň çäk-lerindäki işe) we daşarky işlere (döwletara gatnaşyklaryna) bölünýär. Olar biri-biri bilen aragatnaşykdadur hem-de baglydyr. Döwlet – konstitution hukukda ýurduň çäklerinde işleýän resmi edaralaryň (hökümet, parlament, kazyýetler we başgalar) jemidir. Döwlet hal-kara hukugynyň subýekti hökmünde halkara gatnaşyklaryna esasy gatnaşyjydyr. Halkara hukugynyň subýekti hökmünde döwlet syýasy häkimiýet guramasyny we belli bir çäk özüne degişli bolan ilaty özün-de jemleýär. Halkara arenasynda döwlet syýasy häkimiýet guramasy hökmünde, aýratyn hem onuň ýokary edaralarynyň üsti bilen halka-ra hukugynyň subýekti hökmünde döwletiň resmi wekili hökmünde çykyş edýär. Özbaşdaklyk halkara hukugynyň subýekti hökmündäki döwleti häsiýetlendirýän esasy häsiýetdir. Hut döwletiň özi halkara hukugynyň kadalaryny işläp taýýarlaýar, olaryň bozulmagy üçin jogap-kärçiligi belleýär, halkara hukuk tertibini we halkara guramalarynyň işlemegini kesgitleýär. Döwletiň bu mümkinçilikleri hiç bir zat bilen çäklendirilen däldir, dogry, onuň hut özüniň döreden ýörelgeleri we halkara hukugynyň kadalary muňa girmeyär, şolara laýyklykda bolsa döwlet halkara hukugynyň subýekti hökmünde halkara aktlarynda,

hususan-da BMG-niň Tertipnamasynda berkidilen esasy hukuklara hem borçlara eýedir.

Hukuk döwleti

Hukuk döwleti – döwletiň konstitusion dolandyryşyň düzgüni işleýän, ösen hem-de gapma-garşy bolmadyk hukuk ulgamy we netijeli kazyýet häkimiýeti bar bolan kysymdyr, şonda şol bir wagtyň özünde olaryň netijeli özara hereketleri hem özara gözegçiligi, syýasatyň hem-de häkimiýetiň ösen sosial gözegçiligi bilen bilelikde häkimiýetleriň anyk bölünmegi ýüze çykýar. Hukuk döwletiniň häkimiýet we syýasat ulgamynyň umumy demokratik gurluşy onuň hukuk görkezmeleri bilen organiki baglanyşyklydyr. Häkimiýetiň, raýatyň, jemgyýetiň we hukugyň deňligi, olaryň kanunyň önünde hukuk bawatda deňligi hukuk döwletiniň esasy düzýär. Hukuk döwletinde ýokary häkimiýet, ýokarda bellenilşi ýaly, kanunyň häkimiýetidir, döwletiň, döwlet häkimiýet edaralarynyň ýokary wezipeli adamlaryndan başlap ýönekeý raýatlara çenli hemmeler oňa deň derejede tabyndyr. Hukuk döwletinde «kanun arkaly gönüden-göni gadagan edilmedik hemme zatlar rugsat berilýär» diýen ýörelgä esaslanan şahsyýetiň hukuk azatlygynyň şertleri döredilýär. Hukuk subýekti hökmünde adam öz güýçlerini, ukyplaryny, emlägini ulanmaga azatdyr. Hukuk bolsa azatlygyň görnüşi we çäresi hökmünde şahsyýeti, ilkinji nobatda ykdysadyýetde, ylmy-tehniki progresi önümçilige ornaşdyrmakda çäklendirýän çäkleri doly derejede giňeltmäge hyzmat etmelidir. Hukuk döwletiniň emele gelmeginiň taryhy prosesi hukuga bolan özygtyýarlylygyň ýaýradylmagyndan ybaratdyr we şeýle bolmagynda galýar. Bu proses üç tapdyrda geçdi. Onuň birinji tapgyry, wagt boýunça has irki tapgyry häkimiýetiň özygtyýarlylygyny ykrar etmektir. Halkyň özygtyýarlylygy uzak wagtlap göreş alyp barmakdan soň gazanyldy. Soňraky çäre bolsa, hukugyň özygtyýarlylygyny gazanmak barada göreş alyp barmak, has takygy häkimiýetiň, raýatyň erk-isleginiň, jemgyýetiň ýa-da haýsydyr onuň bir böleginiň, köplügiň ýa-da azlygyň önünde hukugyň ileri tutulmagyny gazanmak

ugrunda göreş alyp barmak boldy. Partitet (deňlik) ýa-da ileri tutulmak bu gatnaşyklara gatnaşýan ähli taraplaryň arasynda, aýratyn hem häkimiýetiň we hukugyň arasynda diňe bir häkimiýetiň (döwletiň) özygtyýarlylygynyň hem-de kanunyň ileri tutulmagynyň däpleriniň däl, eýsem, hukugyň özüniň kanun çykaryjylygynyň barşynda häkimiýeti döredýänliginiň täsiri bilen häkimiýetiň we hukugyň arasyndaky çylşyrymly bolan, kanun arkaly bellenen gatnaşyklary ýola goýmagy aňladýar. Hukuk döwletiniň berkemekligi üçin şol gatnaşyklaryň kämilleşmegi, bir tarapdan, Türkmenistanda döwlet häkimiýetleriň - kanun çykaryjylyk, ýerine ýetirijilik we kazyýet häkimiýetleriniň hakykatdan hem bölünmegi bilen bagly bolýar, ikinji tarapdan, bu ýerdäki kämillik Türkmenistan döwletiniň sosial ugra gönükdirilenligi bilen kesgitlenýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň bu sferadaky täze syýasaty ilatyň ähli gatlalarynyň goraglylygynyň döwlet kepillendirmelerini almaga ynam döredýär. Sebäbi ol goraglylyk ýurt Baştutanynyň öňe süren «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary bilen berkidilýär. Biziň ýurdumyzyň geljegi, onuň üstünlikleri diňe bir jemgyýetiň oýlanylyşylan meýilnamalary durmuşa geçirmäge, sosial we medeni progresiň ýoly bilen öňe depginli hereket etmäge bolan ukybyna däl-de, eýsem, halkyň ruhy, intellektual ýagdaýyna hem baglydyr. Jemgyýetiň täze Galkynyşy maksada okunlylygy we aýgtyly hereketleri, geçmişi çynlakaý tankydy seljerişi, häzirki hem geljekki jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýa akylyly-başly anyk baha bermegi talap edýär. Hukuk döwletiniň raýat jemgyýetini esas bolşy kimin, raýat jemgyýetiniň döremegi hem hukuk döwletiniň kemala gelmeginiň we berkemeginiň şertidir.

Raýat jemgyýeti

Raýat jemgyýeti – ýokarda filosofiýanyň taryhynda we syýasaty öwreniş dersinde görkezilşi ýaly - adama öz ykdysady hem syýasy durmuşynyň görnüşlerini erkin saýlap almaklygy kepillendirilýän, adamyň ählumumy hukugy ykrar edilýän jemgyýetçilik gurluşydyr. Raýat jemgyýeti filosofiki düşünje hökmünde Aristotel tarapyndan

öňe sürüldi. Döwletiň nämeden ybaratdygyny kesgitlemezden öň raýat düşünjesini kesgitleliň, sebäbi, döwlet raýatlaryň, raýat bileleşiginiň jeminden başga zat däldir diýip, Aristotel ýazyşydyr. Aristotel raýat jemgyýetiniň, ýokary häkimiýetiň ahlumuny eşretiň bähbitleri üçin hereket edýän mahaly bardyr diýip tassyklaýar. XVII asyryň ortasyndan başlap raýat jemgyýeti hakyndaky düşünje uzak wagtlyk ewolýusiýany geçdi we XVIII asyrdan Fransuz buržuaz rewolýusiýasy döwründe adamyň we raýatyň hukuklarynyň Jarnamasynyň jar edilmegi bilen giňden ýaýrady. Jemgyýetiň we döwletiň bähbitleri bilen utgaşyklykda öz şahsy bähbitlerine akyl ýetirýän jemgyýetiň deň hukukly agzasy bolan «raýat» peýda boldy. Uzak wagtlyk ösüş netijesinde umumadamzat gymmatlyklaryna esaslanan raýat jemgyýetiniň häzirki zaman düşünjesi emele geldi. Eýeçiligiň görnüşleriniň köp dürlüligi we deňligi, zähmetiň hem-de telekeçiligiň erkinligi, aňyýet babatdaky köp dürlülük we maglumatlary almakdaky erkinlik, adam hukuklarynyň hem azatlyklarynyň üýtgeşmezligi, ösen öz-özünü dolandyryş, esasy sosial edara bolan maşgala onuň esasy elementleridir. Soňky ýyllarda täze garaşsyz ýurtlaryň birnäçesinde toplumlaýyn konstitusiýa-hukuk instituty hökmünde raýat jemgyýetiniň esaslaryny pugtalandyrmaga tarap tendensiýa ýüze çykdy. Raýat jemgyýeti häzirki zaman düşünilişi boýunça döwletiň we syýasatyň demokratik konsepsiýasynyň çäklerinde raýatlaryň meýletin hem döwletden garaşsyz birleşmeleriniň jeminden ybaratdyr. Olaryň agzalary bolsa, professional syýasatçylar bolmasalar-da, öz wekilçilik edýän sosial toparlarynyň bähbitleriniň kanagatlandyrylmagyny gazanmak maksadyna eýerip, döwlet häkimiýeti bilen guramaçylykly hem-de işjeň arkalaşykly hereket edýärler. Raýat jemgyýeti instituty hukugyň esasynda işleýär, hukuk kanunyna tabyndyr. Şeýlelikde, hem döwlet, hem-de raýat jemgyýeti deň derejede hukuga tabyn bolup durýarlar. Raýat jemgyýeti öz agzalarynyň aň-düşünjesiniň kemala gelmegine ýardam edýär. Sebäbi, adam diňe bir peýda alýan telekeçi ýa-da diňe bir sarp ediji bolman, ol öz içki tebigaty boýunça jemgyýetçilik häsiýetlidir we oňa ýaşamagyň hem hyzmatdaşlyk etmegiň örän dürli görnüşleri derwaýys, oňa bolup geçýän zatlar täsir etmek gerek, oňa öz bitirýän hyzmatlarynyň ykrar edilmegi zerur bolup durýar.

Raýat jemgyýeti adamyň öz-özünü açyp görkezmeginiň netijeli serişdeleriniň biridir. Raýat jemgyýetiniň institutlaryny gurmagyň zerurlygy şu esasy täsirler bilen şertlendirilýär: raýat jemgyýeti adamzat jemgyýetiniň has göwnejay görnüşidir, şonda adamyň köp görnüşli talaplaryny, zähmete, eýeçilige, öz pikirini erkin beýan etmäge bolan onuň düýpli hukuklaryny iş ýüzünde durmuşa geçirmek mümkindir. Raýat jemgyýetiniň mehanizmi bir bitewi düzüm hökmünde jemgyýetçilik gatnaşyklaryny iş ýüzünde ynsanperwerleşdirmäge mümkinçilik berýär; muňa gyzyklanma bolsa adamyň işiniň köpdürli görnüşleriniň esasy düzýär. Raýat jemgyýeti adamlaryň bähbitleriniň esasy hökmünde döreyär, onuň mehanizmleri olaryň ylalaşylmagyna gönükdirilendir. Raýat jemgyýetinde adamlaryň borçlary olaryň hukuklaryny durmuşa geçirmegiň şertleri hökmünde emele gelýär. Raýat jemgyýeti jemgyýetçilik gurşawlaryň ählisinde düzüm taýdan öz guramalary we birleşikleri arkaly ýüze çykýar. Olaryň has uly bölegi ykdysady, sosial-syýasy we ruhy (medeni) gurşawlara düşýär. Ykdysady gurşawda raýat jemgyýetiniň döwlete dahylsyz kärhanalar (senagat, söwda, maliýe we başgalar) tarapyndan döredilen guramalarynyň giň ulgamy işleýär, olar bolsa häzirki zaman demokratik döwletlerde üýtgewsiz köplüğe eýedir. Türkmen jemgyýetinde hem olaryň sany gündünden artýar. Oňa mysal hökmünde 2007-nji ýylyň 17-nji martynda döredilen Türkmenistanyň Senagytçylar we telekeçiler birleşmesini getirse bolar. Raýat jemgyýetiniň sosial-syýasy gurşawy jemgyýetçilik-syýasy guramalaryny we hereketlerini; raýatlaryň jemgyýetçilik işeňirliginiň dürli görnüşlerini (mitingler, ýygnaklar, ýörişler); ýaşayan ýerlerindäki ýa-da zähmetkeşler toparlaryndaky jemgyýetçilik öz-özünü dolandyryş edaralaryny; döwlete dahylsyz köpçülikleýin habar beriş serişdelerini özünde jemleýär. Raýat jemgyýetiniň sosial-syýasy gurşawynyň guramalary we birleşikleri raýat jemgyýetiniň ähli subýektleri ýaly jemgyýetçilik başlangyçlary esasynda döredilýär hem-de işleýär. Raýat jemgyýetiniň ruhy (medeni) gurşawy pikir we söz azatlygyny, öz pikirini jemagat önünde aýdyp bilmegiň anyk mümkinçiligini, döredijilik birleşikleriniň özbaşdaklygyny we garaşsyzlygyny üpjün edýär. Ol gönüden-göni adamlaryň durmuş obrazy, olaryň ahlaklygy, ylmy döredijiligi, ruhy kämilligi bilen baglanyşyklydyr.

Raýat jemgyýetiniň hukuk medeniýetiniň düzümi örän köp taraplydyr. Bu babatda onuň düzüminiň käbir taraplary: beýan etmegiň görnüşleri, onuň sosial derejesi, mazmuny we başgalar barada söz açmak mümkindir. Hukuk medeniýeti jemgyýetiň aýratyn ösüşiniň derejesi hökmünde ilkinji nobatda progressiw hukuk taglymatlaryny we kanunlaryny kabul etmäge taýýarlygy bilen ýüze çykýar. Hukuk medeniýeti - munuň özi raýat jemgyýetiniň agzalarynyň işiniň belli bir häsiýetidir we derejesidir, şol işiň barşynda olar öz hukuk bilimlerine, başarnyklaryna, endiklerine eýe bolýarlar ýa-da olary ösdürýärler. Ahyr soňunda hukuk medeniýeti hukuk sferasynda medeniýetli işiň netijesi, ýagny, jemgyýetiň hukuk bilimleriniň, başarnyklarynyň, endikleriniň degişli derejesiniň jemi hökmünde dowam edip biler. Hukuk medeniýetiniň dowam etmeginiň bu usuly raýat jemgyýetiniň hukuk potensialy hökmünde bellenilýär. Ykdysady we sosial reformalar geçirilýän şertlerinde ýurduň hukuk we ruhy potensialyny ösdürmek babatda döwletiň syýasatyna hem-de işine raýat jemgyýetiniň, onuň syýasy ulgamynyň, demokratiýanyň emele getirilmeginiň şerti hökmünde garalmalydyr. Ylym, medeniýet, ykdysadyýet babatda goşulşmak ýagdaýy jemgyýetiň ahlak we ruhy sagdynlygynyň girewini döredýär, onuň sosial howpsuzlygynyň esasy emele getirýär. Jemgyýetiň ynsanperwerliginiň derejesi diňe bir saýlawlaryň we sala salşyklaryň barşynda däl, eýsem, hemişe, raýatlaryň döwletiň, welaýatyň, işgärler toparynyň maşgalanyň işlerine hem gatnaşyk etmegiň beýleki görnüşlerine gatnaşmagy hem-de dahyllylygy bilen barlanylýar. Döwlet bilimi, medeniýeti, habar beriş serişdelerini, dolandyrmagyň, önümçilikde we ilkinji ýerli düzümlerde öz-özünü dolandyrmak üçin şertleri döretmegiň, maşgalany, şahsyýeti ösdürmek üçin şertleri döretmegiň düzümleriniň üsti bilen ruhy we beden taýdan sagdyn raýatlary kemala getirýär. Olary aýap saklamaga borçly bolup durýar. Dünýä tejribesiniň şaýatlyk edişi ýaly, ösen raýat jemgyýeti demokratiýanyň mäkäm esasy döretmek bilen, köpçüligiň syýasy işeňnirliginiň çeşmesidir we netijesidir. Raýat jemgyýeti üçin üç sany aýratynlyk häsiýetlidir. Birinjiden, assosiasiyalaryň köp bolmagy, ikinjiden, olaryň özbaşdaklygy, üçünjiden bolsa raýat jogapkärçiligini duýmak, şeýle hem medeniýetleşen ýagdaýda özüni alyp barmak

we işjeň raýat garaýşy - bularyň hemmesi hakyky raýat jemgyýetiniň zerur parçalarydyr. Ýokarda bellenişi ýaly, raýat jemgyýeti we hukuk döwleti logiki taýdan biri-birini göz önünde tutýar, olary biri-birinden aýra göz önünde getirmek mümkin däldir. Şol bir wagtyň özünde raýat jemgyýeti ilkinjiligi eýeleýär, ol hukuk döwletiniň aýgtyly sosial-ykdysady şertidir.

Jemgyýetiň syýasy taýdan öz-özünü guramaga ukyby diňe belli bir ykdysady şertler, hususan-da, ykdysady taýdan erkinlik, eýeçiligiň dürli hili görnüşleri, bazar gatnaşyklary bolan mahaly mümkindir. Raýat jemgyýetiniň esasynda bolsa hususy eýeçilik ýatandyr. Hut şonuň özi raýat jemgyýetiniň agzalaryna ykdysady taýdan öz mertebelerini saklap galmaga mümkinçilik berýär. Raýat jemgyýeti we onuň döwlet bilen özara gatnaşyklary esasan şu pursatlar bilen häsiýetlendirilýär:

- raýat jemgyýetiniň kemala gelmegi we ösmegi raýatlaryň deňliginiň ýörelgesiniň ykrar edilmegi bilen baglanyşyklydyr;

- raýat jemgyýeti hususy eýeçilige we eýeçiligiň beýleki görnüşlerine, bazar ykdysadyýetine, assosiasiyalaryň, birleşikleriň erkinligine esaslanýar; -raýat jemgyýeti döwlet bilen bir hatarda, özbaşdak güýç hökmünde onuň bilen özara gatnaşykda bolmak bilen hereket edýär;

- raýat jemgyýeti subýektleriň arasyndaky gorizontala aragatnaşyklaryň (koordinasiýa ýörelgesi) esasynda gurlandyr we ol öz-özünü guramak hem öz-özünü dolandyrmak häsiýetine mahsus bolan ulgamdan ybaratdyr;

- raýat jemgyýeti erkin raýatlaryň - eýeleriň bileleşigidir;

- raýat jemgyýetiniň ösmegi we hukuk döwletliliginiň kemala gelmegi bilen jemgyýetiň we döwletiň ýakynlaşmagy, olaryň bir-birine aralaşmagy bolup geçýär;

- düýp mazmuny boýunça bolsa, hukuk döwleti raýat jemgyýetini guramagyň usulydyr, onuň syýasy görnüşidir;

- raýat jemgyýetiniň we hukuk döwletiniň özara gatnaşyklary hukuk, demokratiki jemgyýeti emele getirmäge, demokratik sosial-hukuk döwletini döretmäge gönükdirilendir.

Şeýlelikde, «raýat jemgyýeti» düşünjesi jemgyýetiň ösüşiniň

belli bir derejesini, onuň ýagdaýyny, durmuş-ykdysady, syýasy we hukuk taýdan ýetişmeginiň derejesini häsiýetlendirýär. Biziň ýurdu-myzda amal edilýän wezipeler ilki bilen ýşaýyş-durmuş maksatly, garyşyk görnüşli ösen bazar ykdysadyýetini döretmeklige gönükdirilýär. Çünki täze Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýetinde bolup geçýän özgerişler raýat jemgyýetiniň ýetişmekligi üçin gerek bolan esaslaryň döreýänligini görkezýär.

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Hut BMG-niň howahdarlygy astynda parahatçylygy berkarar etmegiň harby däl, parahatçylykly syýasy-diplomatik ýörelgeleriniň üýtgeşsizligi biziň bähbitlerimiziň sebit we dünýä ýurtlarynyň bähbitleri bilen utgaşan ýerlerinde howpsuzlyk maksatlarymyzy amala aşyrmakda bitaraplygymyza çäýelik we berklik aýratynlyklaryny berýär.

VIII bölüm

TÜRKMENISTANYŇ HÄZIRKI ZAMAN HALKARA GATNAŞYKLAR ULGAMYNDAKY ORNY

Halkara gatnaşyklar we halkara syýasat. Halkara syýasatyň tebigatyny we onuň içeri syýasatdan tapawudyny hem-de olaryň özara baglanyşygynyň häsiýetini kesgitlemezden ozal «halkara gatnaşyklar» we «halkara syýasat» diýen düşünjeleriň baglanyşygyny açyp görkezeliň.

Bu düşünjeleriň manysy üýtgemän durmady. Eger XX asyryň başynda dünýäde diňe 52 garaşsyz döwletler bolan bolsa, onda şol asyryň ortalarynda olaryň sany 82 ýetdi, bu gün – XXI asyryň başynda bolsa, garaşsyz döwletleriň sany 200-den hem geçdi. Geçen asyryň aýagynda Türkmenistan hem garaşsyz döwlet bolup dünýä birleşigine girdi. Garaşsyz döwletleriň ählisi we olarda ýaşayan halklar adamzat durmuşynyň dürli ugurlarynda biri-birine täsir edýärler. Ozal halkara gatnaşyklar taglymatynda özygtyýarly döwletleriň özara täsirini aňlatmaklyk üçin «daşary syýasat» düşünjesi ulanylýardy. Ýöne häzirki döwürde dünýä bileleşigi diňe bir ikitaraply ýa-da köp-tartaply esasyda ykdysady, söwda, harby bileleşiklere birleşen garaşsyz döwletlerden durmaýar. Halkara giňişliginde olardan daşary syýasy, sosial, ykdysady ösüş meseleleri hem-de ýaragsyzlanmak, howpsyz-

lyk meseleleri bilen iş salyşýan Birleşen Milletler Guramasy, halkara hökümet we hökümetden daşary guramalar, ýöriteleşdirilen edaralar hem guramalar hereket edýärler. Olaryň ählisi halkara gatnaşyklaryň subýekti bolup çykyş edýärler. Halkara gatnaşyklary – bu halkara bileleşiginiň subýektleriniň arasynda ýüze çykýan ykdysady, syýasy, sosial, diplomatiki, hukuk, harby we medeni baglanyşyklaryň hem özara täsirleriň ulgamydyr. Gümansyz, halklaryň, döwletleriň, hökümetara we hökmetden daşary guramalaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklaryň ählisi syýasy häsiýete eýe bolmaýarlar. Halkara gatnaşyklaryň subýektleriniň sanynyň artmagy bilen «daşary syýasat» düşüňjesi bilen bir hatarda «halkara syýasaty» diýen düşüňje hem ulanylyp başlandy. Halkara syýasaty halkara gatnaşyklaryň özeni bolýar. Ol uruş we parahatçylyk, ählumumy howpsuzlygy üpjün etmek, daşky gurşawy goramak, yzagalaklygy hem garyplygy, açlygy hem-de hassalygy aradan aýyrmak bilen baglanyşykly meseleleri çözmeklige gönükdirilen halkara hukugynyň subýektleriň (döwlet we başg.) syýasy hereketidir. Şeýlelikde, halkara syýasaty adamzat jemgyýetiniň ýaşamaklygy we ösmekligi, dünýä syýasatynyň subýektleriniň bähbitlerini sazlaşdyrýan mehanizmi işläp düzmekligi, global we sebitiň dawalarynyň önüni almak hem çözmek, adalatly dünýä düzgünlerini döretmek bilen baglanyşykly meseleleri çözmeklige gönükdirilýär. Bu syýasat dünýäde durnuklylygyň we parahatçylygyň, deňhukukly halkara gatnaşyklarynyň ösmekliginiň wajyp şerti bolýar. Halkara syýasatyň manysyny açyp görkezmeklik üçin daşary we içeri syýasatyň özara baglanyşygyny düşündirmeklik zerurdyr. Biziň täze Galkynyş eýýamyna girişýän türkmen döwletimiz üçin içeri we daşary syýasatyň baglanyşygyny aňlamagyň wajyplygyny göz önünde tutyp bu ýerde bar bolan dürli garaýyşlaryň üstünde durup geçeliň. Birinji garaýşa görä içeri we daşary syýasat birmeňzeş bolýar. Olaryň ikisi güýç üçin göreş bolup, içerki we halkara gurşawlarda kemala gelýän şertler bilen kesgitlenýär. Ikinji garaýşa görä daşary syýasat içeri syýasat bilen kesgitlenýär. Üçünji garaýyş hem soňky garaýyş ýaly daşarky syýasatyň içerki syýasat bilen kesgitlenýändigini belläp, onuň içerki jemgyýetçilik gatnaşyklary dowamy bolýandygyny nygtaýar. Soňkynyň manysy bolsa jemgyýetde agalyk edýän ykdysady gatnaşyklar we dolandyrylan synplaryň bähbidi bilen

kesgitlenýär. Gümansyz bu garaýyşlaryň her biriniň rasional maňzy bar. Ýöne daşary ýa-da içeri syýasatyň agdyklyk etmegi takyk-taryhy şertler bilen baglydyr. Biziň täze Galkynyş eýýamymyzda olar berk baglanyşykda bolup biri-biriniň üstüni ýetirýär. Biziň döwletimiziň ýaşayşyna daşary şertleriň täsir ediş derejesine görä, ol öz halkara syýasatynyň manysyny kesgitleýär.

Türkmenistan döwletiniň daşary syýasatynyň mazmuny we ýörelgeleri

Halkara syýastyň manysyny milli bähbitleri derňemän açyp bolmaýar. Syýasatda elmydama umumy ähmiýetli ýa-da toparlaýyn bähbitler aňladylar, halkara syýasatda bolsa – milli bähbitler. Milli bähbit döwletiň esasy zerurlyklaryny aňlamaklyk we ony milli Lideriň hereketinde şöhlelendirmeklik bolýar. Täze Galkynyş eýýamynda oňe sürülen döwrebaplaşmaklyk we galkynmaklyk syýasty diňe hyzmatdaşlygyň esasynda amal bolup bilýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen halkynyň milli bähbitlerini durmuşa geçirende beýleki döwletleriň bähbitlerine hem uly hormat goýýar. Millet özüniň we beýleki döwletleriň bähbitlerini hem zerurlyklaryny sazlaşdyrmak esasynda öz howpsuzlygyny üpjün edip bilýär. Milli howpsuzlyk şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň içerki hem daşarky wehimlerden goraglylygyny, döwletiň öz özygtyýarlygyny we çäk bitewiligini saklamaklyk, halkara hukugynyň subýekti bolup çykyş etmeklik ýagdaýyny aňladýar. Şahsyýet, jemgyýet we döwlet üçin «howpsuzlyk» düşünjesi ähli manyda gabat gelmeýär. Şahsyýetiň howpsuzlygy onuň aýrylmaz hukuklarynyň we azatlyklarynyň ahmal bolmazlygyny aňladýar. Jemgyýet üçin howpsuzlyk onuň maddy we ruhy baýlyklarynyň goraglylygyny hem baýlaşmagyny aňladýar. Döwletiň milli howpsuzlygy içerki durnuklylygy, berk goranmaklyga ukyplylygy, özygtyýarlygy, garaşsyzlygy, çäk bitewiligi aňladýar. Häzirki uruş howpunyň saklanýan döwründe milli howpsuzlyk ählumumy howpsuzlygyň aýrylmaz bölegidir. Öz gezeginde ählumumy howpsuzlygy beýleki döwletiň bähbidini kemsitmek bilen gazanyp bolmaýar. Ony diňe hemşerlik we hyzmatdaşlyk ýörelgelerine daýanyp gazanyp

bolýar. Şu ýörelgeler Türkmenistan döwletiniň daşary syýasatynyň esasy düzýärler. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 6-njy maddasynda bellenilişine görä, Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly subýekti bolup, daşary syýasatda hemişelik bitaraplyk, beýleki ýurtlaryň içerki işlerine gatyşmazlyk, güýç ulanmazlyk we harby bileleşiklere hem birleşmelere goşulmazlyk, sebitiň ýurtlary we dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklara we hyzmatdaşlyga girmeklik ýörelgelerinden ugur alýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynda hormatly Prezidentimiz: «Biziň ýurdumyz üçin bitaraplyk diňe bir hukuk derejesi däldir. Munuň özi işjeň pozisiýany ylalaşdyryjylyk arkaly halkara proseslerine giňden gatnaşmagy, ykdysady hyzmatdaşlygyň netijeli nusgalaryny işläp taýýarlamakda ýardam bermegi aňladýar. Bu berk parahatçylygy, howpsuzlygy berkarar etmek, durnukly ösüş we progres üçin amatly şertleri döretmek maksadynda sebitde we onuň çäginde daşda bar bolan meseleleri çözmek üçin syýasy platformany bermekden ybaratdyr. Biziň dünýä giňişligindäki ädimlerimiziniň başlangyçlarymyzyň esasy many-mazmuny hem şundadyr!»¹ diýip belleýär. Şol many-mazmuny açýan döwletiň daşary we içeri syýasaty berk baglanyşykda bolup, bu syýasat ýurdumyzyň galkynmagyna hem döwrebaplaşmagyna, döwletimiziň hemme taraplaýyn ösmegine, berkemegine, jemgyýetimiziň has jebisleşmegine, döwletimiziň halkara işjeňliginiň we abraýynyň artmagyna hyzmat edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen we onuň ýolbaşçylygynda täze Galkynyş ýoly bilen alnyp barylýan ägirt uly özgertmeleriň dowam edýän häzirki döwründe türkmen döwletiniň umumy ykrar edilen hemişelik bitaraplyk halkara-hukuk statusyna esaslanýan daşary syýasat strategiýasy hil taýdan täze many-mazmuna eýe bolýar. Şunuň bilen baglanyşykly, Türkmenistanyň beýleki döwletler we halkara guramalary bilen hoşniýetli goňsuçylyga, deňhukukly we özara bähbitli hyzmatdaşlyga gönükdirilen parahatlyk söýüjilikli ýoly has belent derejelere çykýar. Döwletiň daşary syýasatynyň esasy ugurlary we onuň ýurtlar bilen hyzmatdaşlygynyň

---

¹ Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň 65-nji sessiýasyndaky çykyşy. 2010, 6-7 s.

görnüşleri ýurduň çägininiň geografiki ýerleşşi bilen baglanyşykda, ýagny geosýasy ýagdaýy bilen çözülýär. Şonuň üçin taryhy, syýasy, ykdysady we medeni taýdan ýakyn baglanyşygy bolan goňşy döwletler bilen aragatnaşygy ösdürmek Türkmenistanyň geosýasatynyň ileri tutulýan ugrudyr. Biziň ýurdumyz öz ýakyn goňşulary bilen dost-doganlyk gatnaşyklaryna, ähli ugurlardaky giň hyzmatdaşlyga özygtyýarlylygyny we bitaraplyk statusyny berkitmegiň, daşary syýasatdaky maksatlaryny üstünlikli amala aşyrmagyň kepili hökmünde garaýar. Dünýä bileleşigine goşulyşmagy mundan beýläk hem dowam etdirmek maksady bilen, şeýle-de, bar bolan oňaly mümkinçilikleri göz önünde tutup, Türkmenistan Aziýanyň, Ýewropanyň Demirgazyk we Günorta Amerikanyň, Afrikanyň Awstraliýanyň ösen we çalt ösýän ýurtlary bilen özara konstruktiv gatnaşyklary ýola goýmaga hem alyp barmaga çalyşýar. Türkmenistanyň iri halkara guramalary bilen, ilkinji nobatda bolsa, Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy, Ýslam Konferensiýasy Guramasy, Ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy we beýleki uly halkara guruluşlar bilen alyp barýan hyzmatdaşlygy hem şu maksatdan ugur alýar. Türkmenistan häzirki wagtda 118 sany halkara konwensiýalaryna we şertnamalaryna gatnaşýar. Bu biziň döwletimiziň halkara-hukuk binýadynyň berkeýändigini subut edýär. Şu işi amal etmeklikde diplomatiki binýat wajyp orun eýeleýär.

Türkmen diplomatiýasy. Türkmenistanyň diplomatik binýady garaşsyzlyk ýyllarynda kemala geldi. Häzirki täze Galkynyş eýýamynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ol berkeýär we hyzmatdaşlygy has ýokary derejede alyp barmaklyk pähim-paýhasyna eýe bolýar. Bu gün (2010-njy ýyl) türkmen diplomatiýasynyň her günki işi we yhlasy bilen Türkmenistan dünýäniň 129 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Halkara guramalarynyň 42-dan gowragynyň agzasy boldy. Daşary ýurtlarda Türkmenistanyň diplomatik we konsulluk wekilhanalarynyň 25-si işleýär. Aşgabatda daşary ýurtlaryň 30-synyň diplomatik missiýasy işleýär. Soňky wagtlarda bu sanlar mese-mälim artdy hem geljekde-de olaryň özüşi Türkmenistanyň daşary syýasatynyň

işjeňliginiň, netijeliliginiň esasy görkezijisi bolar. Täze Galkynyş eýýamynda sözüň doly manysynda türkmen diplomatiýasy berkeýär, biziň döwletimiziň döwrebap daşary syýasatyny amal etmeginiň netijeli guralyna öwrülýär. Şu işiň amal bolmagynda ýurt Baştutanynyň ýurdumyzyň diplomatik işgärleri bilen geçirýän duşuşyklarynyň aýratyn ähmiýetiniň bardygyny bellemeli. Oňa mysal edip 2009-njy ýylyň 18-nji fewralynda bolan duşuşygyny getirse bolar. Şol duşuşykda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow milli ileri tutulýan ugurlary nazara almak bilen we dünýäniň global ýagdaýy babatda häzirki taryhy döwürde ýurdumyzyň daşary syýasy strategiýasyny durmuşa geçirmegiň täzeçe çemeleşmelerini esaslandyrdy. Döwlet Baştutany birnäçe meseleleri, şol sanda harby-syýasy, ykdysadyýet, durmuş-ýaşayyş, ekologiýa, energetika, azyk, suw we beýleki meseleleri özünde jemleýän global howpsuzlyk düşüňjesine giňişleýin düşündiriş berdi. Howpsuzlygy üpjün etmäge, hut şunuň ýaly bir bitewi çemeleşmäni durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly öňde durýan wezipeler ilki bilen ýurdumyzyň diplomatiýasyndan aýratyn jogapkärligi talap edýär. Olar öz işlerini häzirki döwrüň ähli ýagdaýlaryny nazara almak bilen gurnap, döwletimiziň milli bähbitlerini işjeň goramaly, Watanymyzyň abyraýynyň artmagyna hemmetaraplaýyn hemaýat etmeli adamlardyr. Diplomatik missiýanyň işgärleri bütindünýä ösüşiniň meýillerini, global möçberde we biziň ýurdumyzyň gatnaşyk saklaýan her bir anyk döwletinde bolup geçýän syýasy, ykdysady, sosial ýagdaýlary yzarlamaly, seljermeli bolýarlar. Ýurdumyzyň dünýä ýurtlary bilen köpugurly hyzmatdaşlygynyň artmaklygy şu hili seljermelere pudak edaralarynyň hem gatnaşmagyny talap edýär. Ýurt Baştutany şu wajyp işe ünsi çekip, ministrlikleriň we pudaklaýyn edaralaryň düzüminde häzirki zaman dünýäsiniň ösüşini öňünden çaklajak ýörite birlikleri döretmek, dürli ugurlarda dünýä tejribesini öwrenmek, Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen iki tarapa hem bähbitli hyzmatdaşlygy artdyrmaklyga işewür gatnaşmaklarynyň gerekdigini belleýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow şonuň bilen baglanyşykda Türkmenistanyň daşary syýasy edarasynyň işiniň kämilleşmegine hem aýratyn üns berýär. Bu barada Türkmenistan DIM-niň Hal-

kara gatnaşyklary institutynyň açylmagy, ministrliğiň düzüminde täze bölümleriň peýda bolmagy, daşary ýurtlardaky ilçihanalara we konsullyk edaralaryna uly goldaw berilmegi, daşary ýurtlarda Türkmenistanyň döwrebap ilçihanalarynyň gurulmady (Özbeğistan respublikasynda) şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen her ýylyň 18-nji fewralynda diplomatik işgärleriniň güni hem belenilip geçirilýär. Türkmenistan döwletiniň beýleki döwletler bilen gatnaşyklary we hyzmatdaşyklary gün-günden giňeýär köpgörnüşli häsiýete eýe bolýar. Olaryň hataryna syýasy-diplomatik gatnaşyklar, ykdysady hyzmatdaşlyk, dürli gumanitar-medeni (jemgyýetçilik durmuşynyň ylym, bilim, saglygy goraýyş, ekologiýa, sport, edebiyat, sungat, medeni miras we başga ugurlarynyň meseleleri bilen baglanyşykly) gatnaşyklar girýär. Täze Galkynyş eýýamynda olaryň ählisi işewür derejä galdy.

Türkmenistan dünýä ýaýylyar. Türkmen döwleti halkara gatnaşyklary işewürleşdirmekde ýokary derejeli duşuşyklara aýratyn orun berýär. Daşary ýurtlaryň onlarçasynyň döwlet baştutanlarynyň resmi hem iş saparlary bilen ýurdumyzda bolmagy, daşary ýurtlaryň döwlet we hökümet baştutanlarynyň biziň ýurdumyza gelip görmeği, daşary ýurtlaryň hökümet delegasiýalarynyň, işewür toparlarynyň hem dünýäniň iri kompaniýalarynyň wekilleriniň ýüzlerçesiniň Türkmenistana resmi we iş saparlary dünýä bileleşiginiň biziň ýurdumyza gyzyklanmasynyň barha artýandygyny subut edýär.

Turuwbaşdan Türkmenistanyň Prezidentiniň daşary ýurtlara saparlarynyň geografiýasynyň öz-özünden ýa-da tötänleýin häsiýete eýe daldigini, olaryň syýasy we ykdysady maksadalaýyklygynyň jikme-jik takyklandygyny, ölçerilendigini hem milli bähbitlerden ugur alýandygyny aýratyn nygtamak zerurdyr.

Döwlet Baştutanynyň daşary ýurtlara saparlary Türkmenistanyň daşary syýasatynyň ileri tutulýan ugurlaryny hasaba alýandygyny, ykdysady ösüşe gönükdirilendigini, ýurtda bolup geçýän giň gerimli özgerişlere hyzmat edýändiginiň aýdyň görkezijisidir. Täze Galkynyş eýýamyna gadam basylýan döwürde döwletara gatnaşyklaryň şu görnüşine ne derjede ähmiýet berilýändigine 2007-2010-njy ýyllarda ýurt Baştutanynyň 57 gezek daşary ýurtlarda iş saparlarynda bo-

landygy şaýatlyk edýär (şolaryň 12-si 2007-nji ýylda, 15-si 2008-nji ýylda, 15-si 2009-njy ýylda, 15-si 2010-njy ýylda).

Ýurduň milli bähbitleri, ykdysady pragmatizm türkmen döwletiniň Baştutanynyň daşary ýurtlara saparlarynyň ugurlaryny kesgitleýär. Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň resmi saparlary daşary ýurtlarda Türkmenistanyň özboluşly tanyşdyrylyşyna öwrülüp täze Galkynyş eýýamynyň ýoly bilen öňe barýan ýaş döwleti dünýä üçin açýar. Daşary ýurt saparlary türkmen Lideri bilen onuň bolýan ýurtlarynyň döwlet baştutanlarynyň arasynda syýasy düşünişmegiň, dostlukly, ynamly gatnaşyklaryň döremegine ýardam berýär, bu bolsa, söwda-ykdysady hyzmatdaşlygyň işjeňleşmegine ýol açýar. Türkmen döwletiniň Baştutany daşary ýurtly işewür toparlar bilen geçirilýän duşuşyklarda, biznes-forumlarda Türkmenistana daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen, olary ýurdumyzyň ägirt uly çig mal serişdeleri bilen tanyşdyrýar. Ykdysady hyzmatdaşlyk üçin mümkinçiligi uly bolan ugurlary, anyk ykdysady taslamalary hödürleýär. Şonuň üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň her bir daşary ýurt sapary uly halkara seslenmesini döredýär, daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen syýasy-diplomatik aragatnaşyklaryň, ykdysady hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagyna, döwletara şertnamalaryň baglaşylmagyna ýardam berýär we öňden dowam edýän ikitaraplaýyn gatnaşyklara täze itergi berýär. Täze Galkynyş eýýamynda ikitaraplaýyn özara bähbitli döwletara gatnaşyklaryny sazlaşdyrmakda we çuňlaşdyrmakda Türkmenistanyň işjeňliginiň artanlygyny 2010-njy ýylyň görkezijilerine esaslanyp fakt hem san maglumatlar bilen delillendireliň. Biziň ýurdumyzyň häzir dünýäniň 104 döwleti bilen söwda-ykdysady gatnaşyklary muňa aýdyň mysal bolup hyzmat edýär. Eger 2007-nji ýylda Türkmenistanyň daşary söwda dolanşygy 13,7 milliard amerikan dollaryna, 2008-nji ýylda - 17,6 mlrd bolan bolsa 2009-njy ýylda bolsa 18,3 mlrd. dollara barabar boldy. Ykdysady hyzmatdaşlygy işewürleşdirmeklige Aşgabatda geçirilen iri möçberli halkara maslahatlary ýardam berýär. Diňe 2009-njy ýylda Aşgabatda şu hili maslahatlaryň ençemesi geçirildi. Olaryň hatarynda: 23-24-nji aprelede geçen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün

etmekde onuň hyzmaty» atly maslahata 57 döwletden, iri transmi-lli kompaniýalaryň 50-siden 700-den gowrak wekilleri gatnaşdy; 2-4-nji iýunda Aşgabatda Yslam ösüş bankynyň Dolandyryjylar geňeşiniň 34-nji her ýyllyk duşuşygy boldy. Oňa 56 ýurtdan myhman gatnaşdy; 15-19-njy oktýabrda Türkmenistanyň Halkara maýa goýum forumy geçirildi. Oňa 50 firma we kompaniýalardan 700-e golaý wekil gatnaşdy.

Ýurdumyzyň Täze Galkynyş zamanasynda geçirilýän halkara ylmy-amaly maslahatlar hem halklaryň we döwletleriň düşünişmeklerine, ýakynlaşmalaryna hyzmat edýär. 2009-njy ýylyň dowamynda geçirilen ylmy-amaly maslahatlaryň käbirinde garalan meseleler oňa şaýatlyk edýär: «Muhammet Gaýmaz türkmen–Gündogaryň meşhur alymy» (25-27.02), «Seljuklar döwriň edebiýaty we medeniýeti» (11-13.03), «Mollanepes we Gündogar şygryýeti» (13-14.03), «Türkmen bedewi we dünýäniň seýisçilik sungaty» (24-25.04), «Türkmenistan dünýä jahankeşdeleriniň nazarynda» (28-29.04), «Baýram han we mogollar şa döwleti» (17-19.06), «Täze Galkynyş eýýamynda ylmy we bilimi dünýäniň ylym-bilim ulgamynda» (09.09), «Gadymy Jeýtun dünýäniň irki ekerançylyk medeniýetiniň ojagydyr» (15-16.09), «Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty» (23-25.09).

Türkmenistan we halkara guramalar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda alnyp barylýan daşary syýasatyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hem abraýly halkara guramalary bilen, ilkinji nobatda Birleşen Milletler Guramasy bilen ýakyn hyzmatdaşlygy alyp barmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda nygtaýşy ýaly, «BMG-niň parahatçylyksöýüjilik, deňhukuklylyk, döwletleriň özygtyýarlylygyna, olaryň öz ösüş ýoly baradaky hukugyna sarpa goýmak ýörelgeleri biziň ýurdumyzyň daşary syýasatynyň esasynda goýuldy. Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlyk bolsa, onuň ileri tutulýan ugruna öwrüldi¹». Bu halkara guramasy-na agza bolan Garaşsyz Türkmenistan turuwbaşdan öz syýasatyny umumadamzat bähbitlerini türkmen halkynyň milli bähbitleri bilen utgaşdyrmagyň esasynda gurnamaga girişdi. Onuň Birleşen Millet-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap I t., 222 s.*

ler Guramasy tarapyndan işlenip düzülen halkara konwensiýalaryň, jarnamalaryň, ylalaşyklaryň onlarçasyna goşulyp, olarda beýan edilen düzgünleriň gysarnyksyz berjaý edilmegini üpjün edip gelýändigini munuň aýdyň subutnamasydyr. Türkmenistan dünýäniň gowgaly sebitinde ýerleşip, bu ugurda Birleşen Milletler Guramasy bilen işjeň hyzmatdaşlyk edýär we özara netijeli hereket etmegi mundan beýläk-de giňeltmäge çalyşýar. Birleşen Milletler Guramasynyň ýanynda, 2011-nji ýylda BMG-niň Ženewadaky edarasynyň ýanynda hem Tükmenistanyň wekilhanasynyň, Türkmenistanda bolsa, BMG-niň hemişelik wekilhanasynyň döredilmegi olaryň arasynda özara bähbitli hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýmaga we işjeň amala aşyrmaga amatly şertleri döretdi. Birleşen Milletler Guramasy bilen ýakyndan gatnaşyk saklamakda bu halkara bileleşiginiň birnäçe guramalarynyň we komissiýalarynyň wekilhanalarynyň biziň ýurdumyzda açylmagynyň hem ähmiýeti uludyr. Birleşen Milletler Guramasynyň biziň ýurdumyzdaky işi barha giňelýär. Häzirki wagtda Türkmenistanda BMG-niň Ösüş Maksatnamasy (BMGÖM), BMG-niň Çagalar gaznasy (YUNISEF), BMG-niň bosgunlaryň işleri boýunça ýokary komissarynyň ofisi (BMG UWKB), Birleşen Milletler Guramasynyň ilat gaznasy (BMG IG), Bütindünýä Saglygy Goraýyş Guramasy (BSGG), we Birleşen Milletler Guramasynyň neşeler we jenaýatçylyk boýunça müdirligi (BMGNJM) ýaly düzümleri wekilçilik edýär. Türkmenistanda BMG-niň işi bilen baglanyşykly agentlikler hem işleýär, olar Bütindünýä Bankydyr hem-de Halkara Migrasiýa Guramasydyr (HMG).

Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan biragyndan ykrar edilen Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy sebitde durnuklylygy üpjün etmekde, dürli taraplaryň gyzyklanmalaryny utgaşdyrmak we netijeli gepleşikleri ýola goýmakda möhüm faktor hökmünde çykyş edýär. Şu çäklerde, Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlyk Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri bolup durýandygy aýratyn bellemelidir. Türkmen Lideriniň bu babatdaky syýasy garaýyşlarynyň tutuş öňdebaryjy adamzat üçin özüne çekijidigini Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 62-nji we 64-nji sessiýalarynyň wise-başlyklygyna

saýlanmagy, 2007-nji ýylyň 10-njy dekabrynda Aşgabatda BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň açylmagy we onuň sebit meseleleriniň oňyn çözülmegine işjeň gatnaşyp başlamagy hem başga-da ençeme mysallar aýdyň şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasyna bu in ýokary halkara forumynyň wise-başlyklygyna soňky gysga döwürde iki gezek saýlanan döwletiň Prezidenti hökmünde gatnaşmagy we çykyş etmegi, onuň öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda sessiýanyň mejlisine ýolbaşçylyk etmegi raýatlarymyzyň her birinde buýsanç hem guwanç duýgularyny döretdi. Hormatly Prezidentimiziň 2009-njy ýylyň sentýabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasyna gatnaşmagy, çykyş etmegi, başlyklyk etmegi, Nýu-Yorkda geçiren duşuşyklary Türkmenistan döwletimiziň halkara abraýynyň arşa göterilenliginiň aýdyň subutnamasy boldy. Şu saparyň dowamynda Hormatly Prezidentimiz «Habarly jemgyýeti ösdürmekde bitiren hyzmatlary üçin» atly ýokary derejeli halkara ordeni bilen hem sylaglandy, Nýu-Jersi ştatynyň paýtagty Trentonyň meriniň Karary bilen Nýu Jersi ştatynyň Trenton şäherinde 2009-njy ýylyň 24-nji sentýabry Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Günü diýilip yglan edilendigini hem aýratyn bellemelidir.

Türkmenistan global mächberde parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmek barada Türkmenistan BMG bilen hyzmatdaşlyga örän uly ähmiýet berýär. Eger Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň ýokary forumynda eden çykyşlaryna syn etsek, onda olaryň häzirki döwürde adamzadyň öňünde ýüze çykýan meselelere bagyşlanýandygyny aýdyň görýäris. 2010-njy ýylyň 20-nji sentýabrynda hormatly Prezidentimiziň BMG-niň 65-nji sessiýasynda eden taryhy çykyşynda, meselem, Türkmenistan döwletleriň hem-de iri halkara guramalarynyň has ysnyşykly we sazlaşykly gatnaşyklarynyň zerurlygy, häzirkizaman halkara gatnaşyklarynda BMG-niň orny, BMG-ni reformirmek, dünýäde howpsuzlygy berkitmekligiň zerurlygy, Aşgabatdaky Sebit merkeziniň işi, energiýa howpsuzlygy, Araly halas etmek we Hazar deňziniň täsin tebigy baýlyklaryny dikeltmek, suw serişdelerinden peýdalanmak,

ilkinji nobatda hem Merkezi Aziýada we Hazar zolagynda sebitleýin howpsuzlygy we durnuklylygyň berk hem-de netijeli ulgamyny döretmek meselesine garaýyşy, Türkmenistanyň ählumumy howpsuzlygy gazanmaklyk üçin öňe sürýän täze teklipleri, Türkmenistanyň halkara terrorçylygyna, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna, serhetýaka guramaçylykly jenaýatçylyga garşy göreş meselelerine garaýyşy, Türkmenistanyň doganlyk Owganystanda ýagdaýy kadalaşdyrmak bilen baglanyşykly meseleler barada giňişleýin durup geçdi. Türkmen döwletiniň Baştutanynyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň belet münberinden çykyş edip, Türkmenistanyň daşary syýasatynyň esasy ugurlaryny açyp görkezmek bilen, dünýäde parahatçylygyň, howpsuzlygyň we durnukly ösüşiň üpjün edilmegi ugrundaky öňe süren kesgitli teklipleri dünýä döwletleri hem abraýly halkara guramalary tarapyndan uly gyzyklanma we goldaw bilen kabul edildi. Türkmenistanyň Baştutany dünýäde halklaryň abadan we durnukly ösüşi bilen bagly giňişleýin çäreleriň hemmetaraplaýyn hem oňyn görnüşde amala aşyrylmagynyň Milletler Bileleşiginiň agzalarynyň, giň halkara jemgyýetçiligiň öňünde çuňňur jogapkärçilikli wezipeleriň uly toplumynyň öňde durýandygyny aýdyň görkezdi. Türkmenistanyň häzirki zaman halkara gatnaşyklaryny ösdürmekde ileri tutýan ugurlary, aýratyn hem dünýäde parahatçylygy we howpsuzlygy üpjün etmegiň esasy meseleleri boýunça garaýyşlarynyň täsirliligi ýone ýerden däldir, sebäbi, dünýä howpsuzlyk meseleleri babatyndaky Türkmenistanyň Prezidentiniň howpsuzlygyň bölünmezligi hem bitewiligi ýörelgeleri umumy tagallalary birleşdirmekde ugur alarlyk nusga bolup biljek garaýyşdyr. Bu garaýyş geosýasy babatda howpsuzlyk düşüňjesiniň bölünmezdigini, ýagny milli howpsuzlygyň, sebitleýin we halkara howpsuzlygynyň biri-biri bilen bitewidigini beýan edýär hem ylmy-sýasy taýdan esaslandyrýar. Türkmenistan aýratyn hem energiýa howpsuzlygyny üpjün etmegiň möhüm ähmiýete eýe bolup durýandygyny nazara almak bilen, halkara derejesindäki çäreleri BMG we beýleki gyzyklanma bildirýän taraplar bilen bilelikde yzygiderli amala aşyrýar. Türkmenistanyň Prezidenti bu ugurda hil taýdan öňe gidişlikleri gazanmagyň, halkara energetika giňişliginde gatnaşyklaryň täze hilini döretmegiň hakyky nusgasyny görkezdi. Bu

babatda Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen, BMG-niň Baş Assambleýasynyň Türkmenistanyň başlangyjy bilen 2008-nji ýylyň 19-njy dekabrynda biragyzdan kabul edilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» hakyndaky ady agzalan taryhy Rezolýusiýasy halkara derejesinde amala aşyrylan ilkinji ädim boldy.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, bu örän wajyp resminamanyň çäklerinde 2009-njy ýylyň aprelinde Aşgabatda energiýa howpsuzlygy babatda uly halkara konferensiýasy geçirilmegi hem energiýa howpsuzlygyny üpjün etmektäki dürli garaýyşlaryň umumy esasyny işläp düzmekde möhüm ähmiýete eýe boldy. Oňa 700-e golaý adam gatnaşdy. Bu ýokary derjeli halkara çäresinde energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmegine degişli halkara-hukuk resminamasyny taýýarlajak Bilermenler toparyny döretmek baradaky haýyş bilen BMG-ne ýüzlenmek teklip edildi. Türkmenistanyň Prezidenti şu mesele bilen baglanşykly BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýanyň mejlisinde eden çykyşynda: «Gyzyklanma bildirýän ýurtlaryň we halkara guramalarynyň tekliplerini nazara almak bilen, energiýa serişdeleriniň üstaşyr geçirilmegi boýunça geljekki halkara-hukuk resminamasyny işläp düzmek babatda maslahatlary taýýarlamak üçin ekspert toparyny döretmek baradaky meselä garamak haýyşy bilen BMG ýüz tutmak teklibi konferensiýanyň netijeleriniň biri boldy. Türkmenistan BMG-niň çäklerinde şeýle toparyň döredilmegine hemmetaraplaýyn ýardam bermäge taýýardy we gyzyklanma bildirýän döwletleriň ählisini onuň işi boýunça teklipleri taýýarlamağa çagyýar. Toparyň döredilmegi energiýa serişdelerini ibermegiň halkara ulgamynyň netijeli hereket etmegini, şol sanda energiýa ulgamynyň goraglylygyny üpjün etmäge gönükdirilen BMG-niň toplumlaýyn resminamasyny taýýarlamakda ilkinji ädim bolar diýip hasaplaýarys¹» diýip belledi. Türkmenistan tarapyndan hödürlenlen bu Rezolýusiýanyň taslamasynyň dünýäde şeýle gyzyklanma döret-

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. III t, 345-346 s.

megi ýöne ýere dälidir. Resminamanyň mazmunyndaky ideýalar tutuş halkara bileleşiginiň tagallalary bilen sazlaşykly bolup çykdy. Energiýa howpsuzlygy bolmazdan, global howpsuzlygy üpjün edip bolmajakdygyna, energiýalary daşamagyň durnuklylygy bolmazdan, dünýä ösüşinde durnuklylygyň bolmajakdygyna akyl ýetirilmegi Rezolýusiýanyň şeýle giňden goldanylmagyna sebäp boldy. Dogrudan-da, energiýa howpsuzlygy içinde serişde-çig mal, harby-syýasy, maliýe, ekologiýa, tehnologiýa ýaly biri-birine içgin baglanyşykly täsirliler has äşgär görnüp duran, çylşyrymly, köptaraply ýüze çykmandyr. Şeýlelikde, bu gün energiýa howpsuzlygyny üpjün edýän ulgam gysga wagtlyk, şeýle hem uzakmöhletli häsiýete eýe bolan dürli howplara sezewar bolmak bilen, tutuş dünýä jemgyýetçiliginiň durmuşynda oňaýsyz täsirleri ýüze çykarýar. Uglewodorod energiýasynyň sarp edilişiniň artmagy, tranzit infrastrukturasyynyň ýeterlik ösdürilmänligi, üstaşyr geçirýän ýurtlaryň sanynyň köpelmegi, uly möçberli maýa goýumlaryň goýulmagy, kyn howa şertlerinde ýa-da deňiz ýalpaklyklarynda täze nebit-gaz ýataklaryny ulanmaga taýýarlamagyň we işe girizmegiň zerurlygy, depginli ösýän täze sarp ediji ýurtlaryň peýda bolmagy bilen baglylykda, gazylyp alynýan ýangyç serişdeleriniň dünýä boýunça birsydyrgyn paýlanmagy we sarp edilmegi kynlaşýar. Alymlaryň alternatiw energiýa çeşmelerini döretmek baradaky ähli tagallalaryna garamazdan, uglewodorod çig maly bolan nebit we tebigy gaz ýakyn geljek üçin dünýä ykdysadyýetiniň ýangyjy bolup durýar hem şeýle bolmagynda galar. 2010-njy ýylyň 24-25-nji fewralynda 27 döwletden wekilleriniň gatnaşmagynda Aşgabatda «Türkmenistanda energiýanyň alternatiw çeşmelerini ulanmagyň meseleleri» atly halkara ylmy maslahatynyň geçirilmegi hem tötänleýin dälidir. Şeýlelikde, energiýa serişdelerini daşamak meselesi, ony harby-syýasy, ekologiýa, tehnogen häsiýetli töwekgelçiliklerden, halkara terrorizminiň howpundan goramak kepillikleri, hakykatda, global möçbere eýe bolmak bilen, halkara bileleşiginiň, ilkinji nobatda bolsa, BMG-niň ünsüni we degişli gatnaşygyny talap edýär. Türkmenistanyň Prezidenti häzirki zamanyň wagty ýeten meselelerini çözmekde möhüm ähmiýete eýe bolan başlangyçlary öňe sürmek bilen çäklenmän olary iş ýüzünde amala aşyrmak boýunça hem anyk çäreleri we teklipleri hödürleýär. Häzirki döwürde ýaragsyzlanmak

meselesi, ilkinji nobatda, köpçülikleýin gyryş ýaraglaryny kemeltmek we aradan aýyrmak, olaryň ýaýradylmagyna ýol bermezlik barada garşy hereket etmek proseslerine ýardam bermek meselesi global hem derwaýysdyr. Türkmenistan bitarap döwlet hökmünde hemişe ýaragsyzlanmak hereketini giňeltmegiň we çuňlaşdyrmagyň tarapdary bolup çykyş edýär. Türkmenistan 1994-nji ýylda «Ýadro ýaragynyň ýaýradylmazlygy hakyndaky şertnama» goşuldy, 1998-nji ýylda bolsa «Ýadro synaglaryny hemmetaraplaýyn gadagan etmek hakyndaky Şertnama» girdi. Bu halkara-hukuk resminamalary ähliumumy dünýä howpsuzlygyny üpjün etmäge gönükdirilendir. Türkmenistan Merkezi Aziýa sebitinde ýadro ýaragyndan azat zolagy döretmek baradaky hyzmatdaşlyk çärelerine hem örän işjeň gatnaşýan döwletleriň biridir. 2006-njy ýylyň sentýabrynda Türkmenistan sebitiň beýleki ýurtlary bilen birlikde Gazagystanyň Semipalatinsk şäherinde «Merkezi Aziýada ýadro ýaragyndan azat zolagy döretmek hakynda şertnama» gol çekdi. Türkmenistan ýaraglary aradan aýyrmak meselesinde hem öz tagallaryny dowam etdirýär. Türkmenistanyň Prezidenti bu ugurda nobatdaky çäre hökmünde BMG-niň howandarlygynda Merkezi Aziýanyň we Hazar sebitiniň howpsuzlyk meselelerine bagyşlanan halkara maslahatyny geçirmegi teklip etdi hem-de Türkmenistanyň bu forumy guramaçy bolup çykyş etmäge taýýardygyny mälim etdi. Bu ýokary derejeli halkara çäresiniň BMG-niň 64-nji ýyllik sessiýasynyň çäklerinde 2010-njy ýylyň iýun aýynda Aşgabat şäherinde geçirildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň global howpsuzlyk meseleleri barada aýdanlary häzirki döwrüň global derejesindäki müşgilliklerine we howplaryna, aýratyn hem halkara terrorçylygy, neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygy, guramaçylykly jenaýatçylyk ýaly howplara garşy durmak meseleleri bilen hem utgaşýar. Türkmenistanyň Prezidenti bu ugurda ähli gyzyklanýan taraplaryň, ilkinji nobatda BMG agza döwletleriň tagallalaryny birleşdirmegiň, halkara guramalary bilen ysnyşykly gatnaşyklary ösdürmegiň wajypdygyny görkezdi. Merkezi Aziýa sebitinde howpsuzlygyň üpjün edilmegi Owganystandaky ýagdaýlaryň durnuklaşmagy we ol ýerde parahat durmuşyň ykrar edilmegine gönüden-göni baglydyr. Türkmenistan bilen umumy araçäginiiň uzaklygy 800 kilometrden gowrak bolan goňşy Owganystanda asuda ýaşaýşyň berkarar bolmagy we

onuň durmuş-ykdysady taýdan aýaga galyp ugramagy örän möhüm ähmiýete eýedir. Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň başlangyjy bilen Türkmenistan dostlukly owgan halkyna ynsanperwerlik kömeklerini yzygiderli berýär, onuň bilen söwda-ykdysady, ýangyç-energetika we medeni-gumanitar ugurlarda hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny saklaýar. Elbetde, parahat we ösýän Owganystanyň bolmagy biziň ýurdumyz üçin örän bähbitlidir. Şol sebäpli Türkmenistan Owganystan meselelerine garamagyň has kämil ýollaryny, bu ýurtdaky kynçylyklyk meseleleriň ählisini netijeli çözmäge ýardam etjek halkara syýasy-diplomatik usuly gözlemegiň tarapdary bolup çykyş edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Owganystan meselesini harby usullar bilen däl-de, syýasy-diplomatik we gepleşikler, ykdysady hem ynsanperwer ýollar bilen çözmegiň dogry boljakdygyny tekdarlaýar. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasyndaky çykyşynda beýan eden esas goýujy ideýalary we teklipleri Döwlet baştutanymyzyň BMG-niň ýolbaşçylary bilen geçiren duşuşyklarynda, şol sanda BMG-niň Baş Sekretary Pan Gi Munuň 2010-njy ýylyň başynda Aşgabada eden iş saparynda hem giňişleýin öz beýanyny tapdy. Duşuşykda ýurdumyzyň bu in uly halkara guramasy bilen gatnaşyklarynyň häzirki ýagdaýy we geljegi babatda jikme-jik pikir alşyldy. Baş Sekretar bolsa guramanyň Merkezi Aziýada alyp barýan işlerinde Türkmenistanyň we onuň öňe sürýän başlangyçlarynyň aýratyn orun eýeleýändigini belledi. Söhbetdeşlik mahalynda taraplar gatnaşyklaryň täze görnüşlerini tapmagyň we durmuşa geçirmegiň zerurdygy barada hem ylalaşdylar. Hormatly Prezidentimiziň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 65-nji sessiýasynda bu ugurda öňe süren teklipleri koptaraply işleriň bitewi ulgamyny döretdi.

Bu gün Türkmenistan Ýer ýüzüniň ähli halklary bilen deňhukukly, özara bähbitli hyzmatdaşlygy ýola goýmaga çalyşýan ylalaşdyryjy döwlet hökmünde tanalýar. Sebit meselelerini çözmekde Türkmenistanyň bitaraplygynyň oňyn orny häzirki zamanyň halkara gatnaşyklaryny guramakda özboluşly nusga bolup hyzmat etmäge mynasypdyr. Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygynyň hereket edýän modeli halkara bileleşiginiň uruşsyz hem gapma-garşylyksyz dünýä tarap ilerlemeginde, döwletleriň arasyndaky hyzmatdaşlygy

halkara hukugynyň ýörelgeleri we kadalary esasynda ýola goýmak ugrundaky oňyn hereketlerinde öz beýanyny tapýar. Türkmenistanyň parahatçylyk söýüjilige ýugrulan daşary syýasat ugry «Açyk gapy-lar» syýasatyna esaslanýar. Munuň özi goňşy döwletler, şeýle hem dünýäniň beýleki ýurtlary bilen deňhukukly, özara bähbitli syýasy, söwda-ykdysady we medeni gatnaşyklary ýola goýmakdan, Türkmenistan tarapyndan gol çekilen we ykrar edilen halkara resminamalaryny gysarnyksyz berjaý etmekden, ýurdumyzyň hemişelik Bitaraplyk derejesinden gelip çykýan işjeň parahatçylyk söýüjilige esaslanýan syýasy ugry ýöretmekden ybaratdygyny aňladýar. Bu ýörelge Bitarap Türkmenistanyň parahatçylygy we howpsuzlygy berkitmekde, söwda-ykdysady hem maýa goýum, energetika we ulag-aragatnaşygy, şeýle hem durmuş-medeni we gumanitar ugurlarda giň halkara hyzmatdaşlygyny ösdürmekde ägirt uly güýjüniň bardygyny aýan edýän daşary syýasatyna berlen göwrümlü, şol bir wagtda-da çuňňur hem-de giňişleýin häsiýetnamadyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýan, yzygiderli ösüş depginli we innowasion häsiýetli daşary syýasat strategiýasy, türkmen döwletiniň halkara abraýynyň gysarnyksyz pugtalanmagynda, sebit we global geosyýasat boýunça onuň ornunyň ýokarlanmagynda möhüm faktordyr. Türkmenistan halkara giňişliginde öz daşary syýasat başlangyçlaryny sebitleýin ösüş we hyzmatdaşlyk babatdaky wajyp meselelerini, sebit we global möçberdäki geosyýasy ýagdaýlary hasaba almak bilen amala aşyrmaga çalyşýar. Şeýle çemeleşme biziň ýurdumyzyň dünýä bileleşiginiň durmuşyna işeňňir gatnaşmagyna, türkmen döwletiniň häzirkî zaman dünýäsindäki ähmiýetini hil taýdan ýokary derejä ýetirmeklige gönükdirilen geosyýasy strategiýanyň düýp mazmuny bolup durýar.

Türkmenistanyň daşary syýasatynyň täsirliligi Türkmenistanyň daşary syýasat başlangyçlarynyň ýokary derejede wajyplygyny kesgitleýän esasy ölçeg, olaryň dünýä bileleşigi tarapyndan giňden goldanylmagydyr. Tutuş adamzadyň ösüş maksatlarynyň umumylygyna düşünmek, häzirkî zaman wehimlerine we howplara bilelikde garşy durmagyň zerurlygyna göz ýetirmek, şu ugur boýunça anyk ädimle-

ri ätmäge taýýar bolmak, halkara aragatnaşygynyň ähli ulgamynyň durnuklylygynyň esasy şerti bolup durýar.

Türkmenistan özüniň hoşniýetli halkara syýasatyny adamzadyň öňünde duran möhüm meseleleri çözmäge gönükdirilen teklipleri bilen utgaşdyrýar. Biziň döwletimiz özüniň ägirt uly tebigy baýlyklaryny, oňaýly geografik ýerleşişiniň mümkinçiliklerini ýurtlaryň, sebitleriň we halklaryň parahatçylykly ýaşaşmagyna, söwda-ykdysady hem medeni aragatnaşyklaryň ösmegine gönükdirýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň daşary syýasat başlangyçlary biziň döwletimiziň halkara giňişligindäki işjeň ornuny we ösüş häsiýetini aýdyň görkezýär. Biziň ýurdumyzyň milli bähbitlerini üpjün etmegiň strategik maksatlary dünýäde parahatçylygyň we howpsuzlygyň global meseleleri babatda hem-de häzirki zamanda adamzadyň öňünde duran howplara we wehimlere garşy göreşde tagallalary birleşdirmek, söwda-ykdysady hem medeni-gumanitar aragatnaşyklary giňeltmek boýunça sebitleýin hyzmatdaşlygy ösdürmek, pugtalandyrmak, transkontinental ulag-aragatnaşyk geçelgeleriniň döredilmegi hem-de herekete getirilmegi üçin oňaýly şertleri döretmek ýaly wezipeler bilen has berk baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Baştutany halkara arenasynda dünýä bileleşigi tarapyndan uly gyzyklanma we goldawa eýe bolan uly möçberli daşary syýasat başlangyçlaryny öňe sürýär we durmuşa geçirýär. Meselem, Türkmenistanyň teklibi bilen hem-de BMG-niň Baştutanyň kararyna laýyklykda, 2007-nji ýylyň dekabrynda Aşgabatda açylan BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkezini görkezmek bolar. Bu merkez BMG-niň diňe sebitde däl, eýsem dünýäde ilkinji şeýle düzümidir. Biziň uly möçberli başlangyçlarymyzyň ýene biri, ýokarda bellenen, geçilen, energiýa üpjünçiliginiň ygtybarly halkara-hukuk binýadyny döretmek bilen baglydyr. Bu başlangyç esasynda «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmede onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýanyň kabul edilmegi energiýa üpjünçiliginiň, has dogrusy energiýa howpsuzlygynyň halkara-hukuk esasyňy döretmegiň ýolunda ilkinji ädimleriň biridir. Bu bolsa, Türkmenistanyň daşary syýasatynyň görnükli üstünligidir. Türkmenistanyň Prezidentiniň

başlangyçlary täzeçilligi bilen tapawutlanýar. Şu wagta çenli energiýa serişdelerini daşamagyň üznüksizligi we goraglylygy ikitaraplaýyn, has oňat bolanda toparlaýyn ylalaşyklar hem şertnamalar arkaly üpjün edilýärdi. Hyzmatdaşlygyň şeýle peýdaly görnüşleriniň ähmiýeti uludyr. Emma, olary durmuşa geçirmekde ygtybarly halkara kepillendirmesi bolmadyk şeýle ylalaşyklaryň has gowşak hem-de dürli faktorlara, köp halatda bolsa, ýüze çykýan subýektiw ýagdaýlara garaşly bolýandygyny boýun almak gerek. Munuň özi, elbetde bu prosese gatnaşygy bolan taraplaryň arasyndaky özara gatnaşyklara, energiýa serişdeleriniň eksportynyň umumy ýagdaýlaryna täsir etmän durmaýar. Şeýle ýagdaý, zeminiň ol ýa-da beýleki sebitlerinde syýasy wakalaryň ýitileşýän döwründe aýratyn ýüze çykýar. Şu mynasybetli Türkmenistan BMG-de energiýa geçiriji halkara infrastrukturasyň ygtybarlylygyny we howpsuzlygyny üpjün etmegiň, netijeli ulanmagyň hem ony peýdalanmaga deň derejeli ygtyýarlylygyň köptaraply mehanizmini işläp düzmek baradaky takyk hem-de örän ähmiýetli teklip bilen çykyş etdi. Şu nukdaýnazardan energiýa serişdelerini ugratmagyň diwersifikasiýasy diňe bir geljegi uly bolan, bähbitli milli taslama däldir. Munuň özi häzirkä döwürde dünýä bazarynyň kanunlarynyň obýektiw talabydyr, global ykdysadyýetiň sagdyn hereketiniň möhüm şertidir, ony belli bir derejede durkunyň üýtgemeginden we gyşarmalardan goraýan özboluşly böwettir. Şeýle hem munuň özi, energetiki infrastrukturany goramak meselelerinde netijeli we köptaraply gatnaşyklary aňladýan, onuň kadaly hereket etmegi üçin geçiriji turbalaryň taslamalaryna ähli gatnaşyjylaryň - öndürijileriň hem, üstaşyr geçirijileriň hem, sarp edijileriň hem konstruktiv hyzmatdaşlygy babatda oňaly daşary syýasat şertlerini döretmekde ähmiýeti az bolmadyk kuwwatly durnuklaşdyryjy faktordyr. Türkmenistan üçin hyzmatdaşlygy has giňeltmek bilen, sebitleýin gatnaşyklary ösdürmek ileri tutulýan ugurdyr. Hususan-da, Türkmenistan goňsy döwletler bilen hyzmatdaşlykda nebit-gaz geçirijilerini çekmek, ulag-aragatnaşygyny, ilki bilen bolsa, howa we deňiz ýollary boýunça gatnawlary ýola goýmak, demir ýollary hem awtoýollary gurmak, Hazaryň tebigy baýlyklaryny özleşdirmek ugrunda hyzmatdaşlygy alyp barýar hem-de degişli taslamalaryň ençemesini

amala aşyrýar. Şu jähtden, 2009-njy ýylyň aýagynda Türkmenistan-Özbeğistan-Gazagystan-Hytaý gaz eçirijisiniň we 2010-njy ýylyň başynda Döwletabat-Serahs-Hangeren gaz geçirijisiniň işe girizilmegi, transaziýa-ýewropa optiki-süýümlü aragatnaşyk ugrunyň türkmen böleginiň gurluşyklarynyň, dowamlylygy bilen Pars aýlagyna çykmağa mümkinçilik berjek Gazagystan-Türkmenistan-Eýran ugry boýunça demir ýoluň gurluşygynyň taslamasynyň we beýleki uly möçberli maksatnamalaryň durmuşa geçirilip başlanmagy uly ähmiýete eýe bolýar.

Döwrebaplaşmak we hyzmatdaşlyk. Häzirki döwürde döwrebaplaşmaklygy köptaraply hyzmatdaşlyksyz göz önüne getirip bolmaýar. Türkmen döwleti bu işi özüniň bitaraplyk syýasatynyň üsti bilen amal edýär. Şol syýasatyň çäginde «Açyk gapylar» ýörelgesinden ugur alyp, ýakyn we alys ýurtlar bilen hyzmatdaşlyga girýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet başyna gelenenden soňra ýurdumyzda dünýä ýurtlary, ilkinji nobatda hem ösen ýurtlar bilen hyzmatdaşlyk täze derejä galdy. Ýurtda geçýän özgerişleriň maksady jemgyýetiň ykdysady, syýasy we medeni durmuşyny döwrebap derejä galdyrmaklykda bolýar. Şu hem döwrebaplaşmaklygyň many-mazmuny kesgitleýär. Onuň üçin täze döwrüň öňe çykaran derwaýyslyklaryndan ugur alyp, ýurduň ykdysadyýetini, medeniýetini, adamlaryň durmuş-hal ýagdaýyny dünýä derejesine çykarmaklyk üçin täze gymmatlyklary işläp düzmekligi başarmaklyk gerek.

Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny döwrebaplaşdyrmaklyga ugrukdurylan bu mukaddes işiň netijeliligi ýurduň içerki tagallalary bilen bir hatarda daşarky mümkinçilikleri ulanmaklygyna hem bagly bolýar. Olar degerli ulanylmadyk ýagdaýynda öňde duran meseleleri häzirki döwrüň talaplaryna laýyklykda çözmek örän kyn bolar. Ine, şonuň üçin hormatly Prezidentimiz öňdebaryjy dünýä tejribesini çynlakaý öwrenmekligiň, seljermekligiň we praktika ornaşdyrmaklygyň möhümligini belleýär. Çünki häzirki döwürde täze tehnologiýe ösüşe eýe bolan ýurtlar bilen hyzmatdaşlyga girmekligiň gerekligi döwrüň talaby bolýar. Ýurdumyzyň ösüşiniň ähli ugurlarynda ol aýdyň ýüze çykýar. Ykdysadyýetde, medeniýet-

de, ýaşayyş durmuşynda öňe sürülen köp sanly, giň göwrümlü taslamalar üçin ylmy özüne siňdiren tehnologiýalar, işi ýöretmegiň netijeli usullary, maýa goýumlar gerek. 2009-njy ýylda milli ykdysadyýetiň dürli pudaklaryna gönükdirilen düýpli maýa goýumlarynyň umumy möçberi 22 milliard manatdan gowrak boldy. 2010-2011-nji ýyllarda gurulmagy göz önünde tutulýan dürli maksatly desgalaryň 250-den gowragy bilen baglanyşykly maksatlara maýa goýumlary görnüşinde 23,6 milliard dollar bölünip berildi. Ykdysady ösüşimiziň şu güni we geljegi bilen bagly maýa goýumlaryň möçberi, görşümüz ýaly, hakykatdan hem örän täsirli hem-de guwandyrjydyr. Biziň öz durkuny täzeleýän ýangyç-energetiki, himiýa, dokma, gurluşyk, täzeden döreýän metallurgiýa we magdanlary baýlaşdyrýan toplumlarymyz dünýäniň öňdebaryjy kompaniýalarynyň tehnologiýalary we döwrebap enjamlary bilen işleýärler. Eger bu pudaklaryň köpüsiniň täzedan döreýänligini göz önünde tutsak, onda bu ýerde uzak möhletleýin hyzmatdaşlygyň gerekligi aýdyň görünýär. Umuman, ykdysadyýetiň, medeniýetiň, ýaşayyş durmuşynyň ähli ugurlaryny kämilleşdirmeklik üçin ösen ýurtlaryň iş tejribesini öwrenmeklik we bu tejribäniň özümi üçin amatly görnüşlerini özleşdirmeklik hyzmatdaşlygyň täze hil derejesine çykarmaklygy talap edýär. Hyzmatdaşlyk esasynda ýurduň döwrebaplaşmagy onuň ykdysady potensialy, amatly ýerleşşi, işçi güýjüniň bilim we hünär derejesi, kommunikasiýanyň ýagdaýy we beýlekiler bilen baglydyr. Hyzmatdaşlyk iki ýana hem peýdaly bolanda netijeli we dowamatly bolýar. 2010-njy ýylyň fewralynyň başynda hormatly Prezidentimiz Fransiýa Respublikasynda saparda bolanda Parižde geçirilen türkmen-fransuz biznes-forumynda belli «Buig» toparynyň prezidenti – baş direktory Marten Buig Fransiýanyň işewür toparlarynyň Türkmenistan bilen konstruktiv hyzmatdaşlygynyň giňeldilmegine uly gyzyklanma bildirýändigini hem-de Türkmenistana ygtybarly we örän geljegi uly hyzmatdaş hökmünde garaýandygyny we onuň bilen hyzmatdaşlyk edýändigine tüýs ýürekden buýsanýandygyny aýtdy. Biziň ýurdumyz bilen hyzmatdaşlyk etmäge isleg bildirýänleriň sany ýyl-ýyldan artýar.

Häzir Türkmenistanda Türkiýäniň, Fransiýanyň, Russiýanyň, Ukrainanyň, Belarusyň, Germaniýanyň, Hytaýyň, Malaýzyýanyň, Eýranyň we beýleki köp sanly döwletleriň gurluşyk firmalary hem-

de kompaniýalary işleýärler. Milli we daşary ýurtlaryň maýa goýumlaryny çekmek bilen ýakyn iki ýylda göz önünde tutulýan desgalaryň gurluşygynyň barsynda, ýokarda belenilşi ýaly, 23,6 milliard amerikan dollaryna golaý serişdäni özleşdirmek maksat edinilýär. Olaryň netijesinde ýurdumyzyň maddy-tehniki binýady berkär. Çünki döwrebaplaşmaklyk ýoluna düşen türkmen döwleti üçin ýokary tilsimatly gymmatlyklary netijeli özleşdirýän we bu ugurda üstünlikleri gazanan ýurtlar bilen hyzmatdaşlyga girmek ähmiýetlidir. Ýurdumyzyň Günorta Koreýa bilen täze tehnologiýalary özleşdirmeklik ugrunda hyzmatdaşlygy oňa mysal bolup biler. «Hongan derýasyndaky gudrat» diýen ada eýe bolan Koreýanyň tejribesi öwrenere we mysal alara mynasypdyr. Ýokary tilsimatly we milletiň intellektual potensialyna daýanýan koreý modeli ylmy we bilimi ösdürmäge hem-de ýurduň sosial-ykdysady ösüşiniň möhüm faktory hökmünde ýokary derejede ösen intellektual jemgyýeti döretmäge çalyşýan Türkmenistan üçin örän peýdalydyr. Hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň aýagynda Koreýa Respublikasyna eden saparynyň döwamynda geçirilen gepleşiklerde iki ýurduň arasyndaky hyzmatdaşlygy ösdürmekligiň ugurlary kesgitlendi. Şonda aýratyn hem innowasiýa tilsimatlary, ykdysadyýetiň ileri tutulýan ugurlary boýunça ilkinji nobatda bolsa, ýangyç-energetika pudagynda, ulagda, aragatnaşykda, dokma senagatynda, gurluşykda, ýokary tilsimatlarda, elektronkada hyzmatdaşlyga has uly üns berildi. Seulda gol çekilen ylalaşyklary durmuşa geçirmek we hyzmatdaşlygy berkitmek ugrunda geçen döwürde anyk işler amal edildi. Biz olaryň netijelerini şäherlerimiziniň ulag-aragatnaşyk ulgamlarynda, gurluşykda, suw hojalygynda we beýleki pudaklarda hem-de adamlaryň durmuşynda aýdyň görýäris. Iki ýurduň hyzmatdaşlygy has-da berkeýär. Umuman, türkmen ýurduny hyzmatdaşlyk esasynda döwrebaplaşdyrmak ugrunda gazanylan her bir netije döwlet möçberinde-de, pudaklaryň çäginde-de, her bir işewür adamyň durmuşynda-da ähmiýetlidir. Ol ýurt, döwrümüz üçin wajypdyr. Türkmen jemgyýetiniň döwrebaplaşmagy onuň taryhynda bolup geçýän iň bir çuňňur we düýpli sosial özgerme bolup çykyş edýär. Garaşsyzlygymyzyň ilinji günlerinden başlanan bu özgeriş täze Galkynyş eýýamynda täze görnüşe we hile eýe boldy. Bu özgeriş

ähli ugurlarda täzelikleri gazanmaga esaslar döredýär. Oňa dünýä jemgyýetçiligi uly baha berýär. 2010-njy ýylyň maýynda biziň ýurdumyzda iş saparda bolan BMG-niň Baň sekretary türkmen Lideriniň döwletiň durmuşynyň ähli ulgamlaryny düýpli özgertmäge gönükdirilen täzeçilik syýasatyna ýokary baha berdi.

Halkara gatnaşyklar ösýär. Onda-da ýurduň halkara gatnaşyklarynyň ösüşi ozalky gazanylan ylalaşyklaryň çäklerinde-de, täze halkara gatnaşyklary ýola goýmak arkaly hem dowam edilýär. Häzirki döwürde bu ugurda saglygy goraýyşda, daşky gurşawy goramakda, bilimde, medniýetde we beýleki ugurlarda halkara maksatnamalaryň 109-sy durmuşa geçirilýär¹. Çünki türkmen jemgyýetiniň döwrebaplaşmagy öňdebaryjy ýurtlar, dünýäniň belli kompaniýalary, bilermenleri bilen hyzmatdaşlyk esasynda mümkindir. Türkmen döwleti hyzmatdaşlyk esasynda diňe bir ýurduň içindäki wajyp meseleleri çözmeklik bilen çäklenmän, eýsem sebitiň hem, adamzadyň hem önünde duran meseleleri çözmeklige gatnaşýar.

Türkmenistanyň sebitiň meselelerini çözmeklikdäki orny. Biziň sebitimize girýän döwletleriň köpüsi garaşsyzlyga eýe bolup öz ösüş ýollaryny saýlaýan döwletler. Olaryň halkara gatnaşygyndaky orny gün-günden artýar. Bu ýerde öz çözüdine garaşýan dünýä derejeli we sebit derejeli meseleler bar. 2008-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda Gyrgyzystanyň paýtagty Bişkekde geçen GDA döwletleriniň baştutanlarynyň, şeýle hem Merkezi Aziýa döwletleriniň baştutanlarynyň duşuşygynda şol meseleleriň çözüdi gözlenildi. Şonda Merkezi Aziýa döwletleriniň baştutanlarynyň sebitiň suw-energetika ýagdaýlary bilen baglanyşykly toplumlaýyn meselelere seredilen duşuşygynyň netijeleri aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Bu meseleleri ara alyp maslahatlaşmagyň ýokary derejede konstruktiv ýagdaýda geçmeginde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňe süren suw meselelerini çözmäge gönükdirilen başlangyçlary uly ähmiýete eýe boldy. Türkmen döwletiniň Baştutanynyň Merkezi Aziýanyň suw serişdelerini tygşytlý ulanmak

---

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. A. 2010, 35 s.

baradaky ähli meseleleriň birek-biregi hormatlamak ýörelgeleri hemde halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalary we prinsipleri esasynda çözümelidigi baradaky düýpli pikirleri binýatlyk häsiýete eýedir. Elbetde, bu ýerde ilkinji nobatda serhetýaka suwlaryň, suw howdanlarynyň, halkara deňizleriň suw serişdelerini ulanmak, şeýle hem serhetlere galtaşykly daşky gurşawy goramak meselelerini düzgünleşdirmek boýunça BMG-niň konwensiýalary göz önünde tutulýar. Şeýle çemeleşme, ilkinji nobatda Türkmenistanyň goňsy döwletler bilen suw meselesini iki tarapyň-da bähbitlerini aňrybaş derejede göz önünde tutmak arkaly çözmekdäki oňyn tejribesi bilen şertlendirilendir. Şunda, serhetýaka derýalarynyň suw serişdelerini ulanmak, suw üpjünçiligini özara bähbitlilik ýörelgelerine eýerip düzgünleşdirýän ikitaraplaýyn ylalaşyklar esasynda ýola goýulýar. Türkmenistanyň Baştutanynyň Bişkek duşuşygynda öňe süren teklipleri Merkezi Aziýa döwletlerinde elektrik energiýasyny öndürmekde, oba hojalygynda, önümçilik we durmuş hajatlary üçin sarp edilýän suw serişdeleriniň özara öwezini dolmak meseleleri boýunça oýlanyşykly çözümleri işläp düzmekligi göz önünde tutýar. Şunda Gurbanguly Berdimuhamedow sebitde suw serişdelerini ulanmagyň daşky gurşawy goramak, ekologiýa meselelerini çözmek ýaly jähtleriniň-de möhümdigini belledi.

Araly halas etmek boýunça Halkara gaznasyny esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň 2009-njy ýylyň aprelinde Almata şäherinde bolan duşuşygynda Merkezi Aziýanyň ekologiýasy we suw üpjünçiligi bilen bagly meseleleriň birgiden toplumyna seredildi. Sammitiň dowamynda ilkinji gezek Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan suwy rejeli peýdalanmakda ýokary tilsimatlary ornaşdyrmak, agrar önümçiligini we ekerançylyk medeniýetini kämilleşdirmek baradaky ideýalar hem teklipler öňe sürüldi. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi bilen, Merkezi Aziýa döwletleriniň baştutanlarynyň mejlisiniň işine BMG-niň Merkezi Aziýa üçin Öňüni alyş diplomatiýasynyň sebit merkeziniň ýolbaşçysynyň hem gatnaşmagy, garalýan meseleleri ara alyp maslahatlaşmakda oňyn täsir döreden möhüm faktor boldy. Şol duşuşykda öňe sürülen teklipleri amal etmeklikde 2010-njy ýylyň başynda Türkmenistanda Altyn Asyr türkmen kölüniň birinji tapgyrynyň işe girizilmegi örän ähmiýetli çäre boldy. Bu köle bir-

näçe akabalaryň üsti bilen diňe bir biziň welaýatlarymyzyň ekin we öri meýdanlarynda bar bolan şor suwlar ýygналman, eýsem, goňşy Özbekistandan hem şor suwlar ýygналýar. Diýmek, «Altyn asyr» türkmen köli geljekde bütin sebitde ekologiki ýagdaýy gowylamaklyga täsir eder.

Ulgamlaýyn çemeleşme we halkara hukugynyň kadalarynyň ileri tutulmagy, hoşniýetli goňsuçylygyň umumy ykrar edilen prinsiplerinden hem-de gymmatlyklaryndan ugur alynmagy, häzirki zamanyň derwaýys meseleleriniň parahatçylykly ýol bilen çözülmäge çalyşmalydyr. Türkmenistan döwleti halkara arenasyndaky daşary syýasat başlangyçlarynyň we diplomatik gadamlarynyň güýçli taraplarydyr. Türkmenistanyň daşary syýasatda işjeňliginiň we abraýynyň artýanlygyny, häzirki zaman halkara gatnaşyklar ulgamynda ornunyň uludygyny täze Galkynyş eýýamy aýdyň görkezýär. Häzirki zaman türkmen jemgyýetini kämilleşdirmek, dünýä siwilizasiýasynyň gazananlarynyň derejesine çykarmak maksady bilen, ýurdumyzda amala aşyrylýan işler, görşümüz ýaly, Türkmenistanyň daşary syýasatynyň işjeň ýöredilmegini talap etdi. Döwletimiziň hemişelik Bitaraplyk derejesi bilen utgaşykly alnyp barylýan «Açyk gapylar» syýasaty Türkmenistanyň abraýynyň artmagyna uly ýardam etdi.

Täze we beýik Galkynyş zamanasynda Türkmenistanyň halkara işjeňligi we abraýy artýar. Hormatly Prezidentimiz tarapynda türkmen ýurduny döwrebaplaşdyrmak babatda alynyp barylýan köpgranly we uly möçberli işler dünýä döwletleriniň ýolbaşçylary hem dünýäniň belli syýasatçylary tarpyndan gollanylýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen ýurdunda täzeleniş syýasatyny amal ediji Lider hökmünde kabul edilýär. Hormatly Prezidentimiziň Saud Arabystanynyň, Arap Emirlikleriniň, Owganystanyň, Özbekistanyň, Bahreýn patyşalygynyň ýokary döwlet sylaglaryna mynasyp bolmagy, ençeme dünýä belli ýokary okuw jaýlarynyň hormatly doktory adyna eýe bolmagy, (Daşkendiň medesina akademiýasynyň hormatly doktory, Russiýa Federasiýasynyň Priwatizasiýa we telekeçilik Ýokary mekdep-institutynyň ykdysadylymlaryň hormatly doktory, Baku uniwersitetiniň hormatly dok-

tory, Kazanyň döwlet uniwersitetiniň hormatly doktory, Moskwanyň Döwlet mediko-stomatologiýa uniwersitetiniň hormatly profesory) atlarynyň dakylmagy we beýleki sylaglar oňa şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow dünýäniň 30-a golaý döwletleriniň we halkara guramalarynyň sylaglaryna we hormatly atlaryna mynasyp boldy. Rumynyýanyň Halkara gatnaşyklary we ykdysady hyzmatdaşlyk institutynyň ýerine ýetiriji komiteti türkmen Liderine 2010-njy ýyl boýunça «Ýylyň Adamy» diýen abraýly halkara titulyňy bermek baradaky karary biragyzdan kabul etdi. Şu wakalar Türkmenistanyň täze Galkynyş eýýamynda daşary syýasatda gazanan üstünlikleriniň ajaýyp görkezijileri hemde milli Liderimiziň görnükli döwlet we syýasy işgär höküminde ykrar edilmegi häzirki döwürde ösüslere we rowaçlyga tarap ählumumy hereketiň öňdäki hataryna ynamly gadam urýan, döwrüň möhüm ähmiýetli wezipeleriniň çözülmegine örän uly goşant goşýan Türkmenistanyň halkara derejesinde uly at-abraýa eýedigini aýdyň tassyklaýar. Hormatly Prezidentimiziň ýurt, sebit we dünýä bähbitli edýän işleriniň, taýsyz tagallalarynyň özboluşly miweleri bolýarlar.

Netije

Görşümüz ýaly, ýurtda başlanan özgerişler düýpli we köptaraplydyr. Olary seljermekde we açyp görkezmeklikde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň öz çykyşlarynda, ylmy makalalarynda täze taryhy döwür barada öňe süren pikirleri, garaýyşlary uly ähmiýete eýe boldy. Olarda garaşsyzlyk ýyllarynyň içinde geçilen ýol, edilen işler, ýetilen menziller açylyp görkezilýär. Döwlet Baştutanynyň çykyşlarynda, eserlerinde ýurdumyzyň geljegi, halkymyzyň abadançylygy we gülläp ösüşi bilen baglanyşykly maksatnamalar kesgitlenýär hem olary amala aşyrmaklygyň ýollary görkezilýär. Milletiň Lideri: «Men ýurda ýolbaşçylyk edip başlan ilkinji günümden özümiň baş wezipämi Garaşsyzlygyň täze sepgitlerine ýetmek üçin milleti birleşdirip, ruhlandyryp maksady emele getirmekde gördüm» diýip, türkmen jemgyýetiniň häzirki derejesi - täze Galkynyş eýýamy, onuň ýol-ýörelgelerini ylmy esasynda açyp görkezýär. Şeýlelikde, hormatly Prezidentimiz häzirki türkmen jemgyýetiniň ösüş ýoluny kesgitleýän täze Galkynyş eýýamynyň taglymatyny öňe sürýär. Bu taglymat jemgyýetiň ykdysady, syýasy, medeni durmuşynda bar bolan dürli meseleleri derňeýän ähli jemgyýetçilik ylymlarynyň gazanan netijelerine esaslanýar. Şolaryň esasynda bu taglymat milleti birleşdirýän, halkyň gujur-gaýratyny herekete getirýän, oňa mahsus bolan döredijilik ukyplaryny dikeldýän ýörelge bolup çykyş edýär. Ol jemgyýetiň ýaşayşynyň şekilini, onuň dürli taraplarynyň özara täsirini, ösüşiniň ugruny we kanunlaryny açyp görkezýär. Bu taglymat jemlenen görnüşde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna» atly maksatnamalaýyn häsiýetli makalasynda hem-de «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy atly okuw gollanmasynda beýan edilýär. Häzirki döwürde jemgyýetiň özgerişiniň ylmy şekilini açyp görkezmekligiň gerekligi her bir ädimde aýan duýulýar. Galkynyş taglymaty hem şol wezipäni ýerine ýetirýär. Ýokarda garalyp geçilen meselelerden görnüşi ýaly, täze Galkynyş eýýamynyň taglymaty biziň häzirki jemgyýetimiziň täze tebigatyny we onuň ösüş ugruny

görkezip, adamyň jemgyýetçilik hereketleriniň hem onuň jemgyýetde öz-özünü tassyklamagynyň ähmiýetini açyp adamlaryň, sosial toparlaryň jemgyýetde geçýän özgerişleriň uzakmöhletleýin täsirini aňlamaklaryna hemaýat edýär. Şol taglymatdan ugur alyp şu kitapda Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda türkmen jemgyýetiniň durmuşynda geçen we häzirki döwürde geçýän özgerişleriň many-mazmuny hem özboluşlylygy açylyp görkezilýär. Bu iş, görşüňiz ýaly, giň göwrümlü meseleleri öz içine alýar. Bu ýerde häzirki türkmen jemgyýetiniň durmuşynda bolup geçýän özgerişler we üýtgemeler beýan edilýär. Ýurtda geçýän özgerişler, derňewiň görkezişi ýaly, hereketli, biri-biri bilen baglanyşykly häsiýete eýe bolup, özüniň köpdürliligi bilen tapawutlanýarlar. Olary biz şu kitapda Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda jemgyýetde bolup geçen özgerişleriň häsiýetlendirilişinde hem görýäris. Ýokarda garalan meselelerden görnüşi ýaly, garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda ýurdumyzyň ykdysady, syýasy we medeni durmuşynda amala aşyrylan çäreler jemgyýetimizde geçiş döwrüniň tamamlanandygyny, ýagny köne sowet jemgyýetçilik guruluşynyň düzgünleriniň täze demokratik jemgyýet guruluşynyň düzgünlerine öz ornuny berenligini görkezýär. Jemgyýetiň ýaşayş hereketini kesgitleýän köne ýörelgeler öz ornuny täze ýörelgelere berip başladylar.

Her bir döwürde bolşy ýaly garaşsyzlygymyzdan öňki döwürde ösüşe we özgerişe hemaýat edýän hem päsgelçilik görkezýän düzgünler bolupdy. Geçiş döwründe, kitabyň üçünji: «Garaşsyz Türkmenistanda jemgyýetçilik durmuşynyň özgerdilmegi üçin dörän esaslar» atly bölümünde biziň jemgyýetimiziň şol päsgelçiliklerden arassalanyşy açylyp görkezildi. Şol päsgelçilikleriň ilkinji sebäbi näme bilen baglydy? Olar garaşsyzlykdan öňki ýyllar jemgyýetde milli we umumy adamzat ýörelgelerine ters gelýän düzgünler, ýörelgelerden gelip çykýardylar. Olar «utopiýadan ylmy derejä galdy» diýilen, emma hakykatda ytopiki ýagdaýda galan sosialistik taglymat bilen bagly bolupdy. Haçan-da jemgyýetiň durmuşyna utopiki garaýyşlar ornaşdyrylmaga meýil edilende bolsa «sosial alhimiýa» ýüze çykýar.

Alhimiýa, bilişimiz ýaly, metallary altyna öwürýän filosofiki daşy gözleýän orta asyrlarda giňden ýaýran ylymdyr. Alhimiýa üçin

esasy zat gyzyl däl-de adamlaryň özleriniň içki özgerişi bolýar. Şonuň üçin haçan-da filosofiki daş adamyň içinden däl-de daşyndan gözlenende, meselem, ideal jemgyýetçilik gurluşynyň girizmegine bolan ynam, hiç bolup bilmejek zada bolan ynama esaslanýan sosial alhi-miýa başlanýar. Garaşsyzlykdan öňki ýyllar biziň jemgyýetimizde hem şeýle boldy. Ýurtda sosializmiň maddy we syýasy şertleri bol-masa-da, sosializmde ýaşaýanlygymyza ynanýrdy. Ýaşaýyş dere-jämiz boýunça dünýäde yzdaky ýerleriň birini eýeleýän hem bolsak gowy ýaşaýanlygymyza ynanýrdy. Garaşsyzlygy alanymyzdan soňra şu ynançlary döredýän taglymat jemgyýetiň ruhy durmuşyndan daşlaşdyryldy. Adamlara daşyndan taýýar reseptleri berýän däl-de, olara erkinlik berýän ýörelgeleri jemgyýete ornaşdyrmaklygyň ýolu-na çykyldy. Şol ýol bilen ynamly gitmek üçin Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinden başlap jemgyýetiň syýasy ulgamynda, ýokarda görkezilşi ýaly, düýpli özgerişler geçdi. Sosialistik taglymaty gö-teriji bolan partiýa hem-de onuň aňýetine ynanmazlyk bildirildi. Türkmenistanyň Demokratik partiýasy döredildi. Jemgyýetiň syýasy ulgamynda partiýanyň orny düýpgöter üýtgedi. Indi hiç bir partiýa ýerine ýetiriji häkimiýetiň üsünde durup bilmeýär. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda, ýokarda geçirilen derňewden görşümüz ýaly, biziň jemgyýetimize türkmen milletiniň asyl ruhy gymmatlyklary gaýtarylyp getirildi. Türkmeniň dili, dini, däp dessury dukeldildi. Bu ýyllar jemgyýetçilik aň-düşünjesini kemala getirmegiň ýolunda wajyp menzil geçildi. Şu ugurda edilen işleriň iň möhümi şol ýyl-larda dikeldilen we häzirki döwürde has giňişleýin özleşdirilýän milletimiziň medeni mirasy bolýar. Biziň ata-babalarymyz öz gel-jekki nesillere baý medeni mirasy goýup gidipdirler. Özbaşdaklyga eýe bolanymyzdan soňra şu mirasyň hakyky mirasdüşerleriniň, oňa eýe bolmaklaryna şert döredi. Bu ýyllar geçmişde ençeme gezek halkymyzyň galkynyşlaryna itergi beren türkmeniň asyl ruhy ýörel-geleri esasynda jemgyýetiň özgeriş ýoly kesgitlemeklige çalyşyldy. Halkymyzyň ruhy dünýäsine çuňlaşyp, ony millet eden adamkärçil-lik pähimleriniň dürdänelerini ýüze çykarmak, häzirki we geljekki nesilleriň olary özlerine nusga edinip almaklary üçin bu gymmatlyk-

lary jemgyýete gaýtaryp getirmek we özleşdirmek örän möhüm iş boldy. Olar jemgyýetiň ähli edaralaryny, onuň durmuşyny özgerdýän ýörelgelere milli häsiýet berip döwletiň içerki we daşarky syýasatyna özboluşlylyk berdi. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllary biziň jemgyýetimizde täze döwrüň öňe çykaran derwaýyslyklaryny: hukuk döwletiniň we bazar ykdysadyýetiniň gymmatlyklaryny ornaşdyrmaklyga girişildi. Adamlaryň eýeçilige bolan hukuklary dikeldilip bazar ykdysadyýetine geçmekligiň hukuk esaslary döredildi. Eýeçiligiň dürli görnüşlerine ýol açyldy. Bu ugurda ilkinji ädimler ädildi. Şu we beýleki özgertmeler ýokarda görkezilşi ýaly jemgyýetiň täze hil derejä çykmaklygyna esas döretdi. Şeýlelikde, täze demokratik jemgyýetiň öz esasynda özgermekligine mümkinçilik döredi.

Galkynyş eýýamy täze türkmen jemgyýeiniň öz içki döredijilik ukyplaryny açýan döwri bolýar. Şol ukyplar bolsa milli aňň umumyadamzat gymmatlyklary bilen sazlaşmagy esasynda açylýar. Ýurt Baştutany şu sazlaşygyň ýurduň öňe gitmekligindäki ornuna ünsi çekip, eger biziň ýurdumyzyň ynamly öňe gitmeginiň esasy şerti gözlense, ony täze hakyky ýagdaýlaryň we halkyň asyrlarboýy dowam edip gelýän döwletlarynyň galtaşýan ýerinden, hususan-da, olaryň döwletiň syýasy we ykdysady hasaplamalarynyň birleşýän ýerinden tapmak mümkindir diýýär. Her bir jemgyýetde düýpli özgerişleriň ykbaly adamlaryň durmuşyň ähli ugurlarynda akyllýbaşly hereketleri we olaryň biri-biri bilen ynançly baglanyşyklary esasynda kesgitlenýänligi sebäpli, jemgyýete bazar gymmatlyklary ornaşdyrylanda täze aňýet, ýokarda görkezilişi ýaly, bir tarapdan, olaryň many-mazmunyny açmaklyga we ikinji tarapdan, şol gymmatlyklaryň milli medeniýetiň özboluşlylygy we aýratynlygy bilen sazlaşykly baglanyşyga girmekligine esas döredýär. Bu sazlaşyk örän gerekli sebäbi, birinji talap ýerine-ýetirilmedik ýagdaýynda özgerişniň göwnējaý geçmezligine, ýagny adatylykdan täzeçilige ýol açylmazlygyna, ilkinji amal edilmedik halatynda bolsa özgerişniň milli medeniýetden üzňe düşmekligine şert döremekligi mümkindir. Şol sazlaşyk esasynda türkmeniň asyl we häzirkiki döwrüniň gymmatlyklaryny täzeden döretmeli bolýar. Türkmeniň asyl ruhy gymmatlyk-

laryndan ugur alyp häzirki döwürde bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň we raýat jemgyýetiň gymmatlyklaryny düýpli özleşdirýän türkmen jemgyýetiniň ähli taraplaryny özgertmeklige gerek bolan döwrüň talaplaryna laýyk gelýän ýörelgeleri işläp düzmeklige başarmaly. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow halkyň ruhunyň we aňynyň çuňluklaryna, nesilleriň ahlak tejribesine, belentli-pesli türkmen ýoluna, taryhy tejribesine esaslanyp, öňe süren Galkynyş taglymaty adamy mertebelemäge, häzirki we geljekki nesilleriň bagtyny we abadançylygyny gazanmaga gönükdirilýär. Bu ideýa eziz Watanymyzy ösüşiň täze sepgitlerine çykarjak, ýurdumyzyň köptaraplaýyn mümkinçilikleriniň netijeli durmuşa geçirilmegini, onuň koordinatларыnyň dünýä ulgamyna hemmetaraplaýyn goşulmagyny üpjün etjek ýagdaý bolup hyzmat edýär. Häzirki türkmen jemgyýetiniň ösüşi ýaly bu ideýalary durmuşa geçirmegiň mehanizmleri hormatly Prezidentimiz tarapyndan yglan edilen «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarda jemlenendir. Täze Galkynyş eýýamynda sosial ugur, ýurt Baştutanynyň belleýşi ýaly, ösüşiň esasy bolýar. Ylymy-bilimli, hünärlü, guruji, dörediji öz Watanyny çyn ýürekden söýýän adamy ýetişdirmeklik meselesi Galkynyş taglymatynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Täze Galkynyş eýýamynda jemgyýet, ýokarda görkezilşi ýaly, öz esasynda özgerip, kesgitsizlikden aýgytlylyga geçip, öz asyl demokratik aýratynlyklaryny açyp başlaýar. Özi hem Galkynyş eýýamynda şol esaslarda döreyän mümkinçilikler adamyň döredijilikli zähmetiniň üsti bilen amal edilýär.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynyň şertlerinde biz döwlet ösüşiniň täze tapgyryna gadam basdyk. Bu bolsa, täzeçe işlemegi, biziň durmuşymyza täzelikleriň girizilmegini talap etdi. Çünki türkmen jemgyýetiniň häzirki täzelenýän döwründe adamlaryň täzeçiligi görmek we täze gymmatlyklary döretmek ukyplary artmaly bolýar. Ýokarda görkezilişi ýaly, bilim-ylym ulgamynda öňe sürülip amal edilýän maksatnamalar hut şu işlere gönükdirilýär. Galkynyş eýýamynyň taglymaty şol gymmatlyklary özünde jemläp, täze aň döredýär. Bu aň jemgyýetiň ähli ugurlaryna täsir edip bazar gatnaşyklarynyň içinde adamlaryň erkin hereket etmeklerine gerek bolan türkmeniň ýaşayş medeniýetini berkitmeklige esas bolýar. Bu medeniýetiň döreyşi dördünji bölümde giňden derňelýär.

Ondan görnüşi ýaly, bu medeniýet adamlaryň täze gymmatlyklaryň özleşdirilşine täsir edip, jemgyýetiň içinde täzeliklere öz-özüne ýeterlik gymmatlyk hökmünde garaýan adamlaryň hataryny giňeltmeklige hem-de olaryň jemgyýetde tutýan ornuny ýokarlandyrmaklyga hyzmat edýär. Şonda türkmeniň asyl gymmatlyklaryny öz düzümine alýan täze aňyýet, bir tarapdan, adamlaryň döredijilige, gurujiýlyga ukybyny we hyjuwyny ardyrmaklyga esas bolýan bolsa, ikinji tarapdan, jemgyýetde döredijilikli zähmete we telekeçilige bar bolan päs-gelçilikleri aradan aýyrmaklyga kömek berýän ruhy esas bolup çykyş edýär. Şonuň üçin bu idiologiyada türkmeniň asyl gymmatlyklary wajyp orun tutýarlar.

Türkmen milleti iň gadymy milletleriň biri bolup sada-sagdyn durmuş ýörelgelerini, ahlak gymmatlyklaryny döredip bilipdir. Şol ýörelgeleriň bazar ykdysadyýetiniň, hukuk döwletiniň, raýat jemgyýetiniň gymmatlyklary bilen sazlaşyp umumadamzat gymmatlyklary bilen baýlaşmagy esasynda, ýokarda görkezilişi ýaly, milli galkynyş mümkin bolýar. Galkynyş eýýamynda döwlet gurluşy kämilleşmeklik ýoluna düşýär. XXI Halk Maslahatynda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň täze redaksiýasynda şeýle täzelenşe gerek bolan hukuk esaslary döredildi. Şol maslahatda ýurtda dörän täze reallýklardan ugur alyp kabul edilen «Türkmenistanyň Konstitusiyasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda» Türkmenistanyň Konstitusion Kanuny» esasynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty öz işini döwlet derejesinde bes edýär. Jemgyýetimizde we döwletimizde ykdysady hem-de sosial öňegidiligi üpjün etmek maksady bilen onuň hukuklary Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine berilýär. Ýerli Halk Maslahatyň bölümleri bolsa, welaýatlarda, welaýat hukukly şäherlerde, etraplarda, şäherçelerde halk köpçüligi bilen baglanyşdyryjy möhüm ulgam hökmünde saklanyp galýar. Olar öz hukuklaryna laýyklykda degişli çärelerde ykdysady, durmuş we medeni meseleleri çözmäge gatnaşyp, ýerine ýetirij ýerli häkimiýetleriň işjeň kömekçileri, maslahatçylary bolýarlar. Aslynda Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň täze redaksiýasynda jemgyýeti demokratiýalaşdyrmak, döwleti dolandyrmak işine halky giňden çekmek wajyp ýörelge hökmünde öňe sürülýär. Şonuň üçin Galkynyş eýýamynda Ýaşulularyň Maslahatynyň orny

täze derejä galýar. Şol bir wagtda-da Ýaşulular Maslahatynyň kabul eden çözümleri diňe maslahat beriji häsiýete eýe bolýar. Bu hem kanunalaýyk ýörelge, sebäbi Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýarlar. Olar şu beýik wezipäni amal etmeklikde jemgyýetçilik guramalaryň, şol sanda Ýaşulularyň Maslahatynyň oý-pikirlerine, tekliplerine daýanýarlar. Şol esasyda hem döwlet bilen halkyň jebis baglanyşygy, sazlaşygy döreýär. Şeýle sazlaşyk öňde duran wezipeleri aýdyňlyk, yzygiderlilik esasynda çözmeklik bilen gazanylýar. Şol sazlaşygyň esasynda adamlaryň hem netijeli, hemde akylyly-başly hereket etmeklerine gerek bolan täze esaslar döreýär. Onda-da ol ilki bilen hünärmenleriň, iş dolandyryjylaryň, döwlet gullukçylarynyň täze formatynyň döremegine ýol açýar. Şu ýerde dörän mümkinçilikleri amal etmeklikde 2008-nji ýylyň sentýabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Permany bilen Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanynda Döwlet gullugy akademiýasynyň ähmiýeti örän uludyr. Bu akademiýa döwlet gullukçylaryny taýýarlamagyň we olaryň hünär derejesini ýokarlandyrmagyň bir bitewi milli ulgamyny kemala getirmek boýunça okuw hem ylmy-usulyýet merkezi hökmünde döredildi. Onuň işiniň esasy ugurlarynyň biri täze döwrüň hünärli, täze taryhy eýýamda ýurdumyzyň öňünde duran wezipeleri başarnykly we ýokary derejede jogapkärçilikli çözmäge ukyply hünärli dolandyryjy kadrlary kemala getirmekden ybaratdyr. Täzeçe pikirlenýän, guramaçylyk ukypalaryny özlerinde jemleýän iş dolandyryjylaryň, döwlet gullukçylarynyň döremegi ýurduň ösüşine güýçli itergi berer. Bazar ykdysadyýetiniň jemgyýetde düýpli ornaşýan döwründe adamyň önümçilikde hereketiniň netijeliligi eýeçilige bolan täze garaýyşlaryň berkemege bilen artýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasyda häzirki döwürde bu ýerdäki gatnaşyklary kämilleşdirmeklige gerek bolan hukuk esaslar giňeldildi. Olar işewürlige we telekeçilige ýol açýarlar. Ol esaslar bazar gatnaşyklarynyň içinde erkin hereket edip bilýän başarjaň adamyň ýetişmekligi üçin örän gereklidir. Bu ýerde, ýokarda görkezilişi ýaly, ykdysady çäreler bilen bir hatarda hukuk we ahlak kadalary hem wajyp orun eýeleýärler. Telekiçilik ruhunyň türkmen

jemgyýetinde berkeýän döwründe ykdysady bähbitlere gözükýän telekeçileriň biziň milletimiziň asyl işewürlik, täzeçillik we öz-özüni çäkemeklik ýörelgelerine eýermekleri hem wajypdyr. Şu ikitaraplylyga eýe bolan adamlar häzirki döwürde jemgyýeti özgerdijiler bolup çykyş edýärler. Telekeçiligiň, hünärmenligiň, işewürligiň artmaklygy bilen jemgyýetde orta gatlagyň giňelmegine we güýjemegine mümkinçilik açylýar. Bu gatлага telekeçiler bilen bir hatarda hünärmenler, iş dolandyryjylar, akyl zähmeti bilen meşgul bolýan adamlar hem girýärler. Şol adamlaryň, bir tarapdan, iş başarjaňlyk, hünärmenlik ukyplara eýe bolmaklary, ikinji tarapdan bolsa, öz ruhy ösüşleri barada aladalanýan adamlar bolmaklary üçin täze Galkynyş eýýamynda ýurtta gerek bolan hukuk we ahlak esaslar döreýär. Ykdysady ösüşde adam ölçegini göz önünde tutmaklyk ýurt Baştutanynyň öňe süren täze ykdysady modeline häsiýetli bolýar.

Türkmen jemgyýetiniň durmuşyň ähli ugurlaryny döwrebaplaşdyrmaklyga ugrukdurylan işleriň netijesi ýurduň içerki tagallalary bilen bir hatarda daşarky mümkinçilikleri ulanmaklyga hem bagly bolýar. Olar netijeli ulanylmadyk ýagdaýynda öňde duran meseleleri häzirki döwrüň talaplaryna laýyklykda çözmek örän kyn bolar. Ine, şonuň üçin hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň täze Galkynyş eýýamynda parahatçylyk we ösüş ýoly bilen öňe gitmekligi üçin hoşniýetli goňnuçylyga, deňhukuklylyga hem-de özara bähbitliliğe gönükdirilen oýlanşykly, yzygiderli daşary syýasatyny durmuşa geçirýär. Bu syýasat dünýä döwletleri we abyraýly halkara guramalary, ilkinji nobatda, BMG tarapyndan gollanylýar. Türkmenistan döwletiniň halkara birleşigindäki uly abyraýy, onuň özüniň hoşniýetli syýasatyny adamzadyň önünde duran möhüm meseleleri çözmeklige ugrukdyranlygy bilen baglydyr. Biziň döwletimiz özüniň ägirt uly tebigy baýlyklaryny, oňaly geografik ýerleşişiniň mümkinçiliklerini ýurtlaryň, sebitleriň we halklaryň parahatçylykly ýaşamagyna, söwda ykdysady hem medeni aragatnaşyklaryň ösmegine gönükdirýär.

Görşümüz ýaly, Galkynyş eýýamynda türkmen jemgyýeti ähli taraplaýyn oýlanşykly içeri we daşary syýasatynyň esasynda öz içki mümkinçiliklerini açyp täze hil derejä galýar, kämilleşýär. Jemgyýet, ýurt Baştutanynyň belleýşi ýaly, ykdysadyýetden, gündelik durmuş aladalaryndan ýokarda durýan milli maksatlara akyl ýetirmäge girişdi.

Türkmen halkynyň durmuşynda geçýän şeýle beýik özgeriş öz ilkinji miwesini berýär, biziň geljelimiz kem-kemden aýdyňlaşýar. Ýurtda geçirilýän özgeretmeleriň netijesinde, döwletimiziň ösen senagatly we häzirki zaman öndelaryjy tehnologiýalary bolan ýurda öwrülýändigini aýdyn görüňär. Taryh türkmen halkyna ýene-de galkynmaklyga mümkinçilik berýär. Esasy mesele şol mümkinçilikleri hakykatdan hem aňlap ulanmaklykda bolýar. Bu ýerde kesgitleýji söz ýaşlara berilýär.

Milletiň täzedan galkynmaklyk meselesi ýurt Baştutanynyň öňe süren Galkynyş taglymatynyň amal edilmegi bilen çözülýär. Siziň eliňizdäki kitapda şu meselä esasy orun berilendir. Şu gün öňe sürülen meseleleriň amal boljakdygyna berk ynam döreýär. Eziz Watanymyzyň täzeleniş wektoryna jemlenen şöhleleriň esasyly Galkynyş taglymatynda aýdyň kesgitlenenidir. Şol bir wagtda hem bu özgerişleriň herketlendiriji güýji bolup şahsyýetiň çykyş edýänligi sebäpli, Türkmenistan ýagdaýlaryň we üstünliklere tarap ädimleriň toplumyny utgaşdyrýan in öňdebaryjy dünýä tejribesini özüne siňdirip, häzirki zaman jemgyýetiniň hakyky gymmatlyklarynyň baýlyklarda däl-de, adamlardadygyny, olaryň bilimindedigini, hünär derejesindedigini we zähmetiniň netijesinde digini ilkibaşda özüne, soňra bolsa beýlekilere subut edýär. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy – bu ruhy galkynyşyň, umumadamzat gymmatlyklarynyň berkeýän döwrüdir. Ýurt ynsanperwerlik, adamkärçilik, adalatlylyk ýörelgelerine gaýdyp gelyär. Türkmenistan teşnelik bilen täze maglumat toplumyny özüne siňdirip, täzedan taryhyň köpdürliligini aňlaýar, siwilleşen dünýäniň aladalary bilen ýaşap başlaýar. Biziň oýlanmalarymyzy jemlemeklige we okyjynyň özüne aýdylýp ýetişilmedik zatlaryň okyjynyň özüniň üstüni ýetirmegine, täze Galkynyş eýýamynda türkmen ýurtda geçýän düýpli özgerişler barada onuň özüniň oýlanmagyna wagt geldi. Bu wezipäni okyjy jemgyýet baradaky ylymlara eýe bolup ýerine yetirip biler.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat. 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I t. Aşgabat. 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II t. Aşgabat. 2009.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III t. Aşgabat. 2010.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. Aşgabat. 2007.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. Aşgabat. 2010.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I, II t. Aşgabat. 2010.
9. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. Aşgabat. 2010.
10. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özüňň boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy. Aşgabat. 2007.
11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat. TDNG, 2007.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Täze Galkynyş eýýamy: wakalaryň senenamasy. Aşgabat. 2008.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, TDNG, 2008.
14. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşullarynyň Maslahatynda sözlän sözi. Türkmenistan gazetini. 2010-njy ýylyň maý aýynyň 15-i.

15. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň Maslahatynda sözlän sözi. Türkmenistan gazetini. 2009-njy ýylyň mart aýynyň 9-y.
16. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlary bilen duşuşygynda eden çykyşy (2011-nji ýylyň 20-nji ýanwary). Türkmenistan gazetini. 2011-nji ýylyň ýanwar aýynyň 21-i.
17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat. 2007.
18. Ata arzuwyny amala aşyryň Agtyk. Aşgabat. 2009.
19. Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социальноэкономические последствия. Реферат ИНИОНАН.М., 1990.
20. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме. М. 1989.
21. Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1997.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1994.

Mazmuny

Sözbaşy	7
I bölüm. Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamy dersiniň maksatlary we wezipeleri. Esasy düşüňjeler we olaryň manysy.	12
II bölüm. Türkmenistanyň geografiki, geosýasy ýerleşşi, tebigy baýlyklary we demografiki aýratynlyklary.	25
I bap. Türkmenistanyň geografiki ýerleşşi we tebigy baýlyklary.	25
II bap. Türkmenistanda geosýasy proses we demografiki aýratynlyklar.	34
III bölüm. Garaşsyz Türkmenistanda jemgyýetçilik durmuşynyň özgermegi üçin dörän esaslar.	47
IV bölüm. Häzirki zaman türkmen jemgyýetiniň syýasy ulgamy.	67
I bap. Türkmen jemgyýetiniň syýasy gurluşy.	67
II bap. Türkmenistanyň hukuk ulgamynyň gurluşy.	82
III bap. Döwlet we millet.	100
V bölüm. Türkmenistanyň sosial-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklary. Türkmen jemgyýetiniň sosial düzümi.	113
I bap. Türkmenistanda ýurduň ykdysadyýetini ösdürmegiň täze modeli.	113
II bap. Galkynyş eýýamynda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy ugurlary.	146
III bap. Ýurduň oba hojalygynda düýpli özgerişler.	170
IV bap. Beýik Galkynyşlar zamanasynda jemgyýetiň sosial düzümi (strukturasy).	182

VI bölüm. Türkmen jemgyýetiniň ruhy dünýäsi.	199
I bap. Ruhy Galkynyş.	199
II bap. Täze Galkynyş eýýamynda döwletiň ylymly, bilimli, hünärli nesli terbiýeläp ýetişdirmek ugrundaky aladalary.	222
VII bölüm. Täze Galkynyş we demokratik özgeriş.	246
I bap. Türkmenistamda demokratik gymmatlyklaryň ýaýbaňlanmagy.	246
II bap. Täze Galkynyş eýýamynda Türkmenistanda adam hukuklary.	263
III bap. Türkmenistanda raýat jemgyýetini berkarar etmegiň meseleleri.	282
VIII bölüm. Türkmenistanyň häzirki zaman halkara gatnaşyklar ulgamyndaky orny.	290
Netije	316
Peýdalanylýan edebiýatlar	325
Mazmuny	327